

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**KEVKEBÎ'NİN ÂYÎNE-İ DİL ADLI MESNEVİSİ
(Metin-İnceleme)**

HARUN ÖNER

2502140052

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. MEHMET ATALAY

İstanbul 2021

ÖZ

KEVKEBÎ'NİN ÂYÎNE-İ DİL ADLI MESNEVİSİ

(Metin-İnceleme)

HARUN ÖNER

Çalışmamızın konusunu XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan Kevkebî mahlaslı Alâuddîn-i Kirmânî'nin Hamse'si içinde yer alan ilk eseri Âyîne-i Dil adlı mesnevisi oluşturmuştur. Eserin metni, Ayasofya Kütüphanesi 3855 numarada kayıtlı nüsha ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi FY. 1398 numarada kayıtlı nüshanın karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur.

Çalışmamız bir giriş ile dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Kevkebî'nin yaşadığı döneme genel bir bakış; ikinci bölüm, Kevkebî'nin hayatı, eserleri ve edebî kişiliği; üçüncü bölüm, Kevkebî'nin Âyîne-i Dil Adlı Mesnevisi (inceleme); dördüncü bölüm, Kevkebî'nin Âyîne-i Dil Adlı Mesnevisi (metin) bölümlerinden ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Kevkebî, Hamse, Mesnevi, Âyîne-i Dil, Fars Edebiyatı.

ABSTRACT

KEVKEBÎ'S MASNAVI CALLED ÂYÎNE-İ DİL (Text-Analysis) HARUN ÖNER

The subject of our thesis is the first masnavi called Âyîne-i Dil that is one of the works among Hamse of Alâuddîn-i Kirmanî with pseudonym of Kevkebî that had lived between the second half of XV. century and the first quarter of XVI. century. The text of the work has been created with the comparison of the copy that is registered under 3855 in Ayasofya Library with the copy registered under FY-1398 in Istanbul University Library.

The thesis is composed of one introduction and four parts. First part consists of a general review to the period that Kevkebî has lived in, second part consist of Kevkebî's life, works and literary identity, third part consists of Kevkebî's Masnavi called Âyîne-i Dil (review) and the fourth part consists of Kevkebî's Masnavi called Âyîne-i Dil (text).

Key Words: Kevkebî, Hamse, Masnavi, Âyîne-i Dil, Persian Literature

ÖNSÖZ

Fars edebiyatında mesnevi türü Sâ mânîler döneminden itibaren rağbet görmüştür. Mesnevi türü ile farklı dönemlerde farklı konularda şiirler yazılmıştır. Bu türle aşk, hamâse, tasavvuf vb. gibi konular ele alınmıştır. Mes'ûdî-i Mervezî'nin (h. üçüncü yüzyılın sonu ile dördüncü yüzyılın başı) Şahnâme'si bu türün ilk örneği olarak bilinir. Bundan sonra Ebû Şekûr Belhî (ö. 411-416/1020-1025), Dakîkî-i Yûsî (ö. 367-370/977-980), Rûdekî (329/941), Firdevsî (ö. 411-416/1020-1025), Nizâmî-i Gencevî (ö. 604/1207), Hakîm Senâyî, (ö. 545/1150), Ferîduddîn-i Attâr (ö. 627/1229), Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691-694/1291-1294), Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492) gibi birçok şair mesnevi nazım şekliyle çeşitli konularda eserler kaleme almışlardır. Nizâmî- yi Gencevî ve Emîr Husrev-i Dihlevî (ö. 726/1325) gibi bazı şairler beşer mesnevi yazmış ve hamse sahibi şairler olarak adlandırılmışlardır. Yedi mesnevi yazan Abdurrahmân-ı Câmî de hamse yazan şairler arasında sayılmıştır. Belli dönemlerde bazı konuların daha çok revaç bulduğu mesnevilere Hakîm Senâyî ve sonrasında Ferîduddîn-i Attâr gibi, Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî gibi büyük şairlerle birlikte tasavvufî konular da dâhil edilmiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında çok az bilgi bulunan ve XV. yüzyılda yaşayan Kevkebî de tasavvufî konularda mesneviler yazan, hamse sahibi bir şairdir.

Bu tez çalışmasıyla XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan Kevkebî mahlaslı Alâuddîn-i Kirmânî'nin beş mesnevisinden oluşan ve elde yalnız iki yazma nüshası bulunan Hamse-i Muhayyire adlı eserinin birinci mesnevisi Âyîne-i Dil'in içerik, biçim, dil ve üslûp yönünden incelenmesi amaçlanmıştır. Kevkebî ve Hamse'sinin şimdiye kadar hiçbir araştırmacının ilgisini ya da dikkatini çekmediği görülmüş ve bu konu üzerine bir doktora tezi yazılması gerektiği düşünülmüştür. Bu tez çalışmasıyla hem Âyîne-i Dil adlı mesnevi incelenecek hem de Kevkebî'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem araştırılarak ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Doktora tezi çalışma sürecim boyunca desteğini sürekli yanımda hissettiğim, ihtiyaç duyduğum her anda elimden tutan, bilgi birikimi ile bana rehberlik eden ve kendisi ile çalışmaktan ve öğrencisi olmaktan hayatım boyunca gurur duyacağım

hocam ve tez danışmanım sayın Prof. Dr. Mehmet Atalay’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca bu tez çalışmasında benden desteklerini ve yardımlarını esirgemeyen hocalarım sayın Prof. Dr. Ali Güzelyüz, Prof. Dr. Mustafa Çiçekler, Doç. Dr. Turgay Şafak ve Dr. Öğr. Üyesi Kadir Turgut’a teşekkür ederim.

Son olarak uzun ve yorucu geçen bu çalışmada benden desteklerini eksik etmeyen anneme, eşime ve çocuklarıma teşekkür ederim.

Harun ÖNER
İSTANBUL, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

1.1. SİYASÎ DURUM.....	3
1.2. EDEBÎ DURUM	7
1.3. TASAVVUFÎ DURUM	13

İKİNCİ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

2.1. HAYATI	18
2.2. ESERLERİ	20
2.2.1. Âyîne-i Dil.....	21
2.2.2. Fihrist-i Cihân.....	21
2.2.3. Envâru'l-mahabbe	21
2.2.4. Ebvâbu'l-cenne	21
2.2.5. Tırâzu'n-nubuvve	22
2.3. EDEBÎ KİŞİLİĞİ	25
2.4. ŞİİR VE ŞAİRLİK HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ.....	42
2.5. ÜSLÛBU.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN ÂYÎNE-İ DİL ADLI MESNEVİSİ (İNCELEME)

3.1. ÂYÎNE-İ DİL	55
3.1.1. Vezin	55
3.1.2. Kafiye	57
3.1.3. Mesnevi Düzeni.....	58

3.1.4.	Konusu ve Muhtevası	60
3.2.	ESERİN DİL VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ	97
3.3.	KARŞILAŞTIRILAN NÜSHALARIN TAVSİFİ	107
3.3.1.	İstanbul Üniversite Kütüphanesi Nüshası	107
3.3.2.	Ayasofya Kütüphanesi Nüshası	108
3.4.	NÜSHALARIN İMLÂ ÖZELLİKLERİ	109
3.5.	SUNULAN METNİN BAZI İMLÂ ÖZELLİKLERİ	111

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN ÂYÂNE-İ DİL ADLI MESNEVİSİ (METİN)

آيينه دل	114
SONUÇ	358
KAYNAKÇA	360
ÖZGEÇMİŞ	365

KISALTMALAR LİSTESİ

A	: Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3855 numaralı yazma nüsha	
a.g.e.	: Adı geçen eser	
a.g.m.	: Adı geçen makale	
bs.	: Baskı sayısı	
Bkz.	: Bakınız	
C.	: Cilt	
Çev.	: Çeviri	
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi	
Ed.	: Editör	
U	: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi FY 1398 numaralı yazma nüsha	
h.	: Hicri	
Haz.	: Hazırlayan	
Metin	: Âyîne-i Dil (metin-inceleme)	
No.	: Numara	
ö.	: Ölüm tarihi	
s.	: Sayfa	
sa.	: Sayı	
sal.	: Saltanat tarihi	
Tlh.	: Talhîs	
Tsh.	: Tashîh	
t.y.	: Basım tarihi yok	
vd.	: Ve diğerleri	
vrk.	: Varak	
y.y.	: Basım yeri yok	
ج.	: جلد	Cilt
ص.	: شماره صفحه	Sayfa numarası

GİRİŞ

Fars edebiyatında Sâ mânîler döneminden itibaren mesnevi türü İranlı şairler tarafından rağbet görmüştür. İran tarihini destansı bir şekilde nazma çeken Mes‘ûdî-i Mervezî’nin (ö. hicrî üçüncü yüzyılın sonu ile dördüncü yüzyılın başları) Şâhnâme’si mesnevi türünün ilk örneği olarak kabul edilmiştir.¹ Bundan sonra Ebû Şekûr-i Belhî (ö. hicrî dördüncü yüzyıl sonları), Dakîkî-i Tûsî (ö. 370/980), Rûdekî-i Semerkandî (ö. 329/941), Firdevsî (ö. 411/1020), Nizâmî-i Gencevî (ö. 604/1207), Hakîm Senâyî (ö. 545/1150), Ferîdüddîn-i Attâr (ö. 627/1229), Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sa‘dî-i Şîrâzî (ö. 694/1294), Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492) gibi birçok şair mesnevi nazım şekliyle şiirler kaleme almışlardır. Mesnevi nazım şekli ile farklı dönemlerde hamasî, tasavvufî, âşıkâne ve ilmî konular ele alınmıştır. Hakîm Senâyî, Ferîdüddîn-i Attâr ve Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî gibi büyük şairlerle birlikte tasavvufî konular da mesnevinin konuları arasına girmiştir.²

Hamse, İran ve Türk edebiyatlarında, genellikle, beş mesneviden oluşan mecmualara verilen addır. Fars edebiyatında beş mesnevi yazarak hamse sahibi olan ve hamse-nüvîs olarak adlandırılan ilk şair Nizâmî-i Gencevî’dir. Nizâmî’nin yazdığı mesneviler İranlı şairler tarafından taklit edilmiş ve onun mesnevilerine nazireler yazılmıştır. Fars edebiyatında yazılan hamselerin çoğu Nizâmî’nin Hamse’si taklit edilerek yazılmış olsalar bile bazı şairler hamselerini oluşturdukları mesnevilerinde yeni konuları da işlemişlerdir. Fars edebiyatında Nizâmî’den sonra Emîr Husrev-i Dihlevî (ö. 725/1324), Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352), Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492), Hilâlî-i Çağatâyî (ö. 935/1528), Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595), Hâtîf-i İsfahânî (ö. 1198/1783) gibi şairler de hamse yazmışlardır.

Türk şairler de hamse yazma konusunda başta Nizâmî-i Gencevî olmak üzere diğer hamse sahibi şairlerden etkilenmişlerdir. Daha çok Çağatay Türkçesi ile şiirler

¹ Zebihullâh Safâ, **Târîh-i Edebiyyât der İrân**, Tahran, İntişârât-ı Firdevs, 10. bs., 1369 h., s. 369; Mustafa Çiçekler, “Mesnevi”, **DİA**, C. XXIX, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 321; Mehmet Atalay, **İran Edebiyatı Tarihi Başlangıçtan Gaznelilere Kadar**, İstanbul, Demavend Yayınları, s. 169; Muhammed Ali Terbiyet, “Mesnevi ve Mesnevîgûyân-ı İrân”, y.y., **Mecelle-i Mihr**, Dey Mâh, 1316 h., sa. 5, s. 230.

² Saime İnal Savi, “Senâî”, **DİA**, C. XIV, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 502; Azmi Bilgin, “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”, **İlmî Araştırmalar**, sa. 1, s. 61-82.

yazan Alî Şîr Nevâî (ö. 906/1501), Hamdullâh Hamdî (ö. 909/1503), Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532), Taşlıcalı Yahyâ (ö. 990/1582), Hâmidîzâde Celîlî (ö. 977/1569), Bihiştî Ahmed Sinan Çelebi (ö. 917/1511-12), Nev'îzâde Atâî (ö. 1045/1635), Subhîzâde Feyzî (ö. 1152/1739) gibi şairler de hamse yazmışlardır.³

İnceleme konumuz olan Âyîne-i Dil adlı mesnevinin müellifi Kevkebî'nin ise hamse sahibi bir şair olduğuna dair tezkirelerde yetersiz bilgiler mevcuttur. Fakat Âyîne-i Dil mesnevisinin yanı sıra Fihrist-i Cihân, Envâru'l-mahabbe, Ebvâbu'l-cenne ve Tırâzu'n-nubuvve adlı mesnevileri kaleme almış olan Kevkebî de Farsça hamse yazmış şairlerdendir.⁴

³ Abdülkadir Karahan, **Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no: 2659, s. 103-106; Nail Tuman, **İstanbul Üniversitesi Türkçe Hamseler Kataloğu**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, s. V-VII; Tahsin Yazıcı-Cemal Kurnaz, "Hamse", **DİA**, C. XV, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 499-500.

⁴ Tahsin Yazıcı-Cemal Kurnaz, **a.g.m.**, s. 499; Ahmed Ateş, **İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler-I (Üniversite ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri)**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1968, s. 449; Abdülhuseyn Hayyâmpûr, **Ferheng-i Sohenverân**, C. II, Tahran, İntişârât-ı Telâye, s. 773.

BİRİNCİ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

1.1. SİYASİ DURUM

XIV. yüzyılın son çeyreğinde İran topraklarında Timurlular Devleti, Moğollar gibi büyük bir imparatorluğun ardından onların mirasçısı olarak tarih sahnesine çıktı. Emir Timur (ö. 807/1405), o dönemlerde bölgenin içinde bulunduğu durumdan yararlanarak 1370 tarihinde Semerkand'da tahta oturdu.⁵ Emir Timur güçlü ordusuyla Harezm'e sefer düzenleyerek Deşt-i Kıpçak ve Moğolistan gibi yerleri hâkimiyeti altına aldı.⁶ Sonrasında Horasan'a yönelen Emir Timur, Nişabur, Herat ve Mazenderan'ı da içine alan geniş bir coğrafyayı toprakları içine kattı ve hâkimiyet alanını Irak sınırına kadar genişletti.⁷ Daha sonra üç, beş ve yedi yıllık seferlerinde Azerbaycan, Luristan, Ermenistan ve Gürcistan'ı fethetti. İran üzerine yaptığı seferler sırasında Altın Orda hanı Toktamış Han (ö. 807/1405) ile de birkaç kez karşı karşıya gelen Emir Timur; bu savaşlardan da galip gelerek Altın Orda Devletini yıktı.⁸ Daha sonra Anadolu ve Suriye üzerinden Bağdat'a kadar ilerleyerek buraları da fethetti. Müteakiben yönünü doğuya çeviren Emir Timur, Hindistan'ı da topraklarına katarak hâkimiyet alanını Hindistan'dan Anadolu'nun doğusuna kadar genişletti.⁹

Yedi yıllık seferler diye adlandırılan seferlerin sonunda Timur Devleti'nin sınırları Anadolu'ya dayanınca Timur Devleti ve Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya

⁵ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, *Târîh-i Îrân ez Sadr-i İslâm tâ İnkırâz-ı Kâcâriyye*, Tahran, İntişârât-ı Hayyâm, 1386 h., s. 383; N. V. Pegulevskaya, vd., *Târîh-i Îrân (Ez Devrân-ı Bâstân tâ Pâyân-ı Sede-i Hicdehom-i Milâdî)*, Çev. Kerîm Kişâverz, Tahran, İntişârât-ı Peyâm, 1353 h., s. 429; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2. bs., 2000, s. 7.

⁶ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 384; Abdulazîm Rızâyî, *Târîh-i Deh Hezâr Sâle-i Îrân (Ez Silsile-i Gaznevîyân tâ İnkırâz-ı Safeviyye)*, C. III, Tahran, İntişârât-ı İkbâl ve Dur, 1378 h., s. 263-264; İsmail Aka, *a.g.e.*, s. 7.

⁷ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 384-385; N. V. Pegulevskaya, vd., *a.g.e.*, s. 429; Abdulazîm Rızâyî, *a.g.e.*, s. 264-265; İsmail Aka, *a.g.e.*, s. 8.

⁸ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 386-390; Abdulazîm Rızâyî, *a.g.e.*, s. 265-272; İsmail Aka, *a.g.e.*, s. 17-23.

⁹ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 386-390; İsmail Aka, *a.g.e.*, s. 23.

gelmesi kaçınılmaz oldu.¹⁰ Ankara’da yapılan savaş neticesinde Yıldırım Bayezid (sal. 1389/1403) yenildi ve Emir Timur tarafından esir alındı.¹¹ Emir Timur Ankara savaşından 3 yıl sonra vefat etti.¹²

Kevkebî’nin yaşadığı XV. yüzyıla girildiğinde İran coğrafyasında Timurlular Devletinin tartışmasız bir üstünlüğü söz konusuydu. Emir Timur, öldüğünde ardında bıraktığı imparatorluk çok geniş sınırlara ulaşmıştı. Emir Timur’un ölümüyle birlikte ülkenin çeşitli yerlerinde yönetici kademelerinde olan mirzalar ve beyler bulundukları bölgelerde hâkimiyetlerini ilan ettiler. Emir Timur, ölmeden önce veliaht olarak Pîr Muhammed’i (ö. 809/1407) tayin etmesine rağmen Şahruh (ö. 850/1447) ve Halil Sultan (ö. 814/1411) da hâkimiyet mücadelesine giriştiler.¹³

Taht için yapılan mücadeleler sonucunda Timurlu tahtına oturan Şahruh, Emir Timur’un ölümünden sonra ülkede çıkan karışıklıklara müdahale etmiş, İran ve Azerbaycan’a seferler düzenlemiştir.¹⁴ Saltanatı boyunca Şahruh, mevcut yerleri koruyarak ülke topraklarını bir arada tutmaya çalışmıştır.¹⁵ Şahruh, hem İran’da mevcut yerleri elinde tutabilmek hem de Emir Timur’un ölümünü fırsat bilip başkaldıran Karakoyunlular’a ağır bir darbe indirmek için Azerbaycan’a ve Anadolu’nun doğusuna seferler düzenledi. İran’ın batısı, Azerbaycan, Gürcistan ve Doğu Anadolu Emir Timur’un oğlu Miranşah’ın hâkimiyeti altındaydı. Daha sonraları Miranşah ve oğulları, Karakoyunlular ile giriştikleri mücadeleler sonucunda mağlup olunca bunların hâkimiyetleri altındaki topraklar Karakoyunluların eline geçti. Şahruh Maverâünnehir, Gurgan, Sistan ve Kirman gibi yerlerde düzeni sağladıktan sonra Karakoyunlar üzerine yürüyerek Miranşah ve oğulları tarafından kaybedilen toprakları geri aldı.¹⁶ Karakoyunlulardan geri aldığı bu yerleri daha sonra kendi hâkimiyetini tanıyan Kara Yusuf’un (ö. 823/1420) oğlu Cihan Şah’a (ö. 872/1467) bıraktı. Karakoyunlular ve diğer mirzalar ile giriştiği mücadelelerin dışında Şahruh dönemi huzur ve barış içerisinde geçti. Şahruh, yönetiminin aleyhinde ayaklanma

¹⁰ İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 23-28.

¹¹ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, **a.g.e.**, s. 390-391; Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 272-273; İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 28; Z. W. Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ed. Erhan Afyoncu, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2011, s. 275-282.

¹² Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, **a.g.e.**, s. 392; Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 273-274; İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹³ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, **a.g.e.**, s. 392-393; Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 275-276;

¹⁴ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, **a.g.e.**, s. 393; Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 276; İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁵ İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 36-37.

¹⁶ Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, **a.g.e.**, s. 393-394; Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 276-277;

gerçekleştiren torunu Sultan Muhammed ile yüzleşmek için sefer halindeyken Rey yakınında ölünce yerine oğlu Uluğ Bey (ö. 853/1449) Semerkand'da Timurlu tahtına oturdu.¹⁷

Uluğ Bey, Şahruh'un hayatta kalan tek çocuğu olduğu için taht mücadelesi yapmak durumunda kalmamıştı. Timurlu tahtında kaldığı iki yıllık dönemde Uluğ Bey, oğlu Abdüllatif'in (ö. 854/1450) sürekli başkaldırılarıyla karşılaştı.¹⁸ Uluğ Bey'in iki yıllık hükümdarlık döneminde batıda Karakoyunlular ve Akkoyunlular, doğuda ise Özbekler (Şeybaniler) Timurlu topraklarına akınlar düzenliyorlardı. Hem oğlu Abdüllatif ile hem de diğer devletlerle uğraşmak zorunda kalan Uluğ Bey, tahta geçmek isteyen oğlu Abdüllatif tarafından öldürüldü.¹⁹

Abdüllatif dönemi kısa sürmesine rağmen ülke bu dönemde sürekli karışıklıklar içerindeydi. Abdüllatif her ne kadar siyaset ve devlet yönetimi konusunda liyakatli olsa da sert tabiatı ve zorba kişiliği ile tanınmıştı. Babasının ölümünden sorumlu olan Abdüllatif'in, Uluğ Bey taraftarları tarafından suikast sonucu öldürülmesinin ardından Mirza Abdullah (ö. 855/1451) hapisten çıkartılarak Abdüllatif'in ardından Semerkand'da Timurlu tahtına oturdu.²⁰

Mirza Abdullah'ın hâkimiyet dönemi, Abdüllatif'in sert ve şiddetle geçen yönetiminin ardından daha yumuşak geçti. Mirza Abdullah tahta oturduktan sonra Ebû Saîd'in (ö. 873/1469) başkaldırısıyla karşılaştı. İlk karşılaşmada Ebû Saîd'i mağlup etmesine rağmen Ebû Saîd, Özbekler'in lideri Ebu'l-Hayr Han'dan (ö. 872/1468) aldığı destekle Semerkand'a yürüdü ve Mirza Abdullah'ı yenilgiye uğratarak şehri ele geçirip tahtın yeni sahibi oldu.²¹

Ebû Saîd tahta oturduktan sonra Herat, Gazne, Sistan ve biraz sonrasında ise Harezm'i hâkimiyeti altına aldı. Bu arada Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (ö 882/1478) tarafından öldürülmesi üzerine Uzun Hasan, Timurlu mirzaları arasındaki çekişmeleri de fırsat bilerek Batı İran'ı ve Azerbaycan'ı ele geçirdi.²² Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın Uzun Hasan tarafından öldürülmesinin ardından Ebû Saîd, İran'ın batıda bulunan bölgelerini de

¹⁷ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 277-278.

¹⁸ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 278.

¹⁹ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 278.

²⁰ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 279.

²¹ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 279-280.

²² Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 280; İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 87-88.

tasarrufu altına almaya karar verdi. Ebû Saîd, Batı İran ve Azerbaycan'ı tekrar ele geçirmek için yola çıktı. Ebû Saîd'in yola çıktığını haber alan Akkoyunlu Uzun Hasan her ne kadar onunla barış yapmak istediye de bunda başarılı olamadı. Bunun üzerine karşı karşıya gelen iki ordu savaşa tutuştu ve savaş neticesinde Uzun Hasan ile barışa yanaşmayan Ebû Saîd ve ordusu yenildi.²³ Ebû Saîd dönemi yönetimde daha çok din adamlarının etkin bir şekilde söz aldığı bir dönem olarak kayıtlara geçti.²⁴ Ebû Saîd'in ölümünün ardından Timurlular, Isfahan, Yezd, Kazvin gibi Horasan'ın batısında kalan toprakları Akkoyunlulara bırakmak zorunda kaldılar.²⁵

Ebû Saîd'in ölüm haberi ile Timurlu toprakları yeniden taht mücadelelerine şahit oldu. Timurlu mirzaları arasındaki hâkimiyet çekişmelerinin ardından, diğer mirzaları yenen Hüseyin Baykara (ö. 911/1506) Timurlu tahtını ele geçirdi.²⁶ Ancak Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan da boş durmuyor, bu durumdan en kârlı şekilde çıkmanın planlarını yapıyordu. Bu yüzden Uzun Hasan, Yâdigâr Muhammed'i (ö. 869/1464) Timurlu hükümdarı olarak kabul etti ve ona desteklerini sunarak Hüseyin Baykara'ya karşı kışkırttı. İki Timurlu mirza arasında yapılan savaşta Hüseyin Baykara, Yâdigâr Muhammed'i mağlup etti. Kısa bir süre sonra Yâdigâr Muhammed, Uzun Hasan'ın da desteğini alarak ordusuyla birlikte Herat'a saldırıp burayı ele geçirdiyse de Hüseyin Baykara çok kısa bir süre içerisinde halkın desteğini de yanına alarak Herat'ı tekrar hâkimiyeti altına aldı.²⁷ Hüseyin Baykara Herat'ı ele geçirdikten sonra kendisine sürekli sorun çıkaran Yâdigâr Muhammed konusunu tamamen çözüme kavuşturmak için onu öldürttü. Hem mali sorunlar hem de oğullarının sık sık başkaldırmaları Hüseyin Baykara'yı en çok meşgul eden durumlar olmuştur.²⁸ Bu dönemde Bistam, Damgan, Gazne, Belh, Harezm ve Herat gibi yerler Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı altındaydı. Bu süre zarfında bir tarafta Timurlular kendi aralarında taht için mücadele ederken diğer tarafta Özbekler gittikçe daha da güçlenmeye devam ettiler. Gittikçe büyüyen Özbekler'e ve Şeybani Han'a (ö. 916/1510) karşı sefer düzenlemeye karar veren Hüseyin Baykara, bu sefer esnasında öldü. Hüseyin Baykara'nın vefatının ardından oğulları Muzaffer Hüseyin Mîrzâ (ö. 923/1517) ile

²³ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 280; İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 92.

²⁴ İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 85.

²⁵ İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 92.

²⁶ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 280.

²⁷ Abdulazîm Rızâyî, **a.g.e.**, s. 280; İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 94-95.

²⁸ İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 98-99.

Bedüzzamân Mîrzâ (ö. 920/1514), Timurlu hanedanının önde gelenleri tarafından ortak sultan olarak tanındılar. Timurlu hanedanındaki bu iki başlılığı fırsat bilen Şeybani Han, 913/1507'de Herat'a girerek burayı ele geçirdi ve Timurlu hanedanlığını tarih sahnesinden sildi.²⁹

1.2. EDEBÎ DURUM

İran'ın Araplar tarafından fethedilmesinin ardından halk yavaş yavaş İslam dinine geçerken, Arapların uzun süren hâkimiyetinden sonra, İran coğrafyasında ilk müstakil hanedanlıklar da kurulmaya başlamış ve Tâhirîler, Saffârîler, Sâ mânîler gibi hanedanlıkların kurulmasıyla İslamiyet sonrası Fars edebiyatının da temelleri atılmıştır. İran'da kurulan bu müstakil hanedanlıklar zamanında temeli atılan İslamiyet sonrası Fars edebiyatı, bu dönemlerden itibaren kurulan devletlerin siyasi ve ekonomik durumlarına göre değişim göstermiştir. Siyasi ve ekonomik durumun iyi olduğu dönemlerde ve devlet yöneticilerinin teşvikleri neticesinde en güzel örneklerini veren edebiyat siyasi ve ekonomik durumun kötüleştiği dönemlerde ise gerileme eğilimi göstermiştir.³⁰

Tâhirîler, Saffârîler, Sâ mânîler gibi hanedanlıkların hükümdarlarının Fars diline göstermiş olduğu teveccüh neticesinde tedricen gelişim gösteren Fars edebiyatı, özellikle Sâ mânî emirlerinin ve devlet yöneticilerinin teşvikleriyle hızlı bir ivme kazanmıştır.³¹ Gazneliler döneminde Fars edebiyatı büyük bir ilerleme kaydetmiş, hükümdarların, vezirlerin ve devletlerin önde gelen yöneticilerinin şair ve edipleri himaye ve teşvik etmeleri nedeniyle gelişim göstermiştir.³² Selçuklular döneminde sanat ve edebiyat en parlak dönemini yaşamış ve bu dönemde birçok Farsça manzum ve mensur eser kaleme alınmıştır.³³ Moğolların İran'a hâkim olmasından sonra hükümdarlar genel olarak şair ve yazarlara teveccüh göstermemiş, bu dönemdeki savaş

²⁹ İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 104-105.

³⁰ Celâluddîn Humâyî, **Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân**, Kum, Muessese-i Neşr-i Humâ, 1375 h., s. 256.

³¹ Naci Tokmak, "İran", **DİA**, C. XXII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 416-417.

³² Naci Tokmak, **a.g.m.**, s. 417; Huseyn Ferîver, **Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân ve Târîh-i Şuarâ**, 10. bs., Tahran, Çâp-ı İttilâât, 1342 h., s. 106-107.

³³ E. Granville Browne, **Ez Senâyi Tâ Sa'dî**, Çev. Gulâmhuseyn Sadrî Afşâr, Tahran, İntişârât-ı Morvârîd 1351 h., s. 2.

koşulları nedeniyle Fars edebiyatı gerileme dönemine girmiş ve önceki dönemlerde elde ettiği gücünü kaybetmiştir.³⁴

Timurlular dönemine gelindiğinde, Emir Timur'un zuhûrundan ölümüne kadar olan sürede İran coğrafyası savaşlar ve mücadelelerle ön plana çıkmıştır. Emir Timur döneminin ölüm ve katliamlarla geçtiğini göz önünde bulundurduğumuzda dönemin toplumsal ve edebî durumunun ne halde olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerek. Fakat bu durum Timurlu hükümdarların ve mirzaların servetlerini edebiyat ve sanat için harcadığı gerçeğini de değiştirmez.³⁵ Timurlular döneminin Fars dilinin, edebiyatının ve bu edebiyat çerçevesinde farklı bilim dallarında Farsça yazılan eserlerin geniş bir yelpaze oluşturduğu bir dönem olduğu aşîkârdır. Bunun başlıca sebebi Timurlu hükümdarlarının bilime, edebiyata ve sanata verdiği değerdir. Emir Timur ülkenin dört bir yanına seferler düzenlemiş ve fethettiği yerlerden edebiyat ve ilim ehlini kendisiyle birlikte ülkesine götürmüştür.³⁶ Emir Timur'un teşvik ve himayesine rağmen edebiyat bu dönemde gelişim gösterecek uygun ortamı bulamamıştır. Emir Timur'dan sonra Şahruh, Mirza Baysungur (ö. 837/1434), Uluğ Bey, Ebû Saîd ve Hüseyin Baykara gibi başa geçen hükümdarlar ve mirzalar da edebiyat ve ilmi teşvik etmiş olsalar da bu teşvikler bir önceki dönemde başlayan gerilemenin önüne geçememiştir.³⁷

Emir Timur döneminde savaş ve karmaşa ortamı devam ettiği için Moğollar döneminde başlayan edebî gerileme ve zayıflama devam etmiştir.³⁸ Timur'un aksine oğlu Şahruh dönemi refah ve huzur içerisinde geçmiş, ilme ve sanata değer veren birisi olduğu için onun döneminde ilim ve sanat canlanmaya başlamıştır.³⁹ Onun döneminde Semerkand, Şiraz, Tebriz ve Herat ilim ve sanat merkezi haline gelmiştir.⁴⁰ Şahruh'un oğlu Mirza Baysungur da babası gibi ilim, sanat ve edebiyat ehlini seven ve onları teşvik eden biriydi. Şahruh ve Mirza Baysungur'un teşvikiyle bu ilim ve sanat

³⁴ Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân (Hulâsa-i Cild-i Sevvom-i Târîh-i Edebiyyât Der Îrân)*, C. II, 11. bs., Tlh. Seyyid Muhammed Turâbî, Tahran, İntişârât-ı Firdevs, 1373 h., s. 83-87.

³⁵ Jan Rypka, vd., *Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân (Ez Devrân-ı Bâstân tâ Kâcâriyye)*, 3. bs., Çev. Îsâ Şihâbî, Tahran, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, 1385 h., s. 397.

³⁶ Zebîhullâh Safâ, *a.g.e.*, C. III, 11.bs., 1373 h., s. 59; Muhammed Gulâmrızâyî, *Sebkşinâsî-i Şî'r-i Fârsî Ez Rûdekî tâ Şâmlû*, Tahran, Neşr-i Câmî, 1381 h., s. 206; Jan Rypka, vd., *a.g.e.*, s. 411.

³⁷ Zebîhullâh Safâ, *a.g.e.*, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 59-61; Celâluddîn Humâyî, *a.g.e.*, s. 260-262; Muhammed Gulâmrızâyî, *a.g.e.*, s. 206.

³⁸ Rızâ Husrevşâhî, *Şî'r ve Edeb-i Fârsî der Kişverhâ-yı Hemsâye (Asyâ-yı Sağîr) tâ Sede-i Dehom-i Hicrî*, 2. bs., Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Terbiyet-i Muallim, 1354 h., s. 68.

³⁹ Rızâ Husrevşâhî, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁰ Muhammed Gulâmrızâyî, *a.g.e.*, s. 206; Rızâ Husrevşâhî, *a.g.e.*, s. 68.

merkezlerine edip, âlim ve sanatkârlar toplanmış ve bu kişiler tarafından birçok kitap te'lif edilmiştir.⁴¹ Şahrüh ve Mirza Baysungur'un XV. yüzyılın ilk yarısına denk gelen hükümdarlık dönemleri Fars edebiyatının ve ilmin en parlak olduğu dönemlerden sayılır.⁴² Şahrüh'tan sonra Timurlu tahtına geçen Uluğ Bey de ilme önem vermiştir. Matematik ve astronomi ilimleriyle ilgilenen Uluğ Bey, bilimsel çalışmalar yapmak için rasathane inşa ettirmiştir. Bu rasathanede Kadızâde Rûmî (ö. 844/1440'tan sonra), Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Gıyâsüddîn Cemşîd el-Kâşî (ö. 832/1429) gibi bilim adamları önemli çalışmalarda bulunmuşlardır.⁴³ Uluğ Bey'den sonra Timurlu tahtına geçen Sultan Ebû Saîd de diğer mirzalar gibi edebiyat ve sanatsever biriydi. Sultan Ebû Saîd tahtta oturduğu süre boyunca edebiyat, ilim ve sanat ehlini teşvik etmiş, onları desteklemiştir.⁴⁴ Hüseyin Baykara dönemi ilim, sanat ve edebiyatta Timurluların en parlak dönemi olarak göze çarpar. Bu dönemde Herat, bölgenin en önemli ilim, sanat ve edebiyat merkezi olmuştur.⁴⁵ Hüseyin Baykara döneminde edip ve şairler edebî ürünlerinin en güzel örneklerini vermişlerdir.⁴⁶ Hüseyin Baykara, Herat'ta birçok şair, hattat, nakkaş, tarihçi ve sanatçıyı bir araya toplamıştır.⁴⁷ Öyle ki Hüseyin Baykara, etrafında Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) gibi bilgin ve sanatsever bir vezire, Abdurrahmân-ı Câmî gibi dönemin en parlak edebî sîmâsına sahip bir şaire, Mîrhând (ö. 903/1498) gibi bir tarihçiye ve Kemâluddîn Bihzâd (ö. 942/1535) gibi bir nakkaşa sahipti.⁴⁸

Klasik Fars edebiyatının son önemli dönemi olarak adlandırılabilen bu dönemde edebiyat, önceki dönemde olduğu gibi gerilemeye ve zayıflamaya devam etmiştir.⁴⁹ Bu dönemde şairlik ve şiir revaç görmüş, birçok şair ortaya çıkmış⁵⁰ ve

⁴¹ E. Browne Granville, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, Çev. Ali Asgar-ı Hikmet, Tahran, 1362 h., s. 538; Rızâ Husrevşâhî, *a.g.e.*, s. 69.

⁴² Muhammed Gulâmrızâyî, *a.g.e.*, s. 206; İhsân Yârşâtîr, *Şi'r-i Farsi der Ahd-i Şahrüh (Nîme-i Evvel-i Karn-i Nohom) yâ Âğâz-ı İnhitât der Şi'r-i Fârsî*, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1334 h., s. 8.

⁴³ Jan Rypka, vd, *a.g.e.*, s. 412; Tefîk Subhânî, *Târîh-i Edebiyyat-ı İran*, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Peyâm-ı Nûr, y.y., s. 168; E. Browne, *a.g.e.*, s. 539.

⁴⁴ E. Browne, *a.g.e.*, s. 542.

⁴⁵ Jan Rypka, vd, *a.g.e.*, s. 412-413.

⁴⁶ Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Ulûm ve Edebiyyât-ı İrânî*, Tahran, İntişârât-ı İbni Sînâ, 1347 h., s. 179.

⁴⁷ Zebîhullâh Safâ, *a.e.*, 1347 h., s. 179-180.

⁴⁸ Jan Rypka, vd, *a.g.e.*, s. 413; Tefîk Subhânî, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁹ Zebîhullâh Safâ, *a.g.e.*, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 59; Jan Rypka, vd, *a.g.e.*, s. 413.

⁵⁰ Abdurrahmân-ı Câmî, *Bahâristân* adlı eserinde 39, Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretu's-suarâ* adlı eserinde 135, Ali Şîr Nevâî ise *Mecâlisu'n-nefâis* adlı eserinde 451 tane şairden söz etmiştir. Bkz., Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001, s. 7-9; Zebîhullâh Safâ, *a.g.e.*, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 73-74.

hükümdarlardan âlimlere, askerlerden kasaplara, terzilerden berberlere kadar birçok meslek grubuna mensup insanlar şiirle uğraşmışlardır.⁵¹ Bir taraftan dile giren Türkçe ve Moğolca kelimelerin sayısı artmış diğer taraftan saraydan uzak kalan şiir halk arasına girmiş,⁵² orijinallliğini kaybetmiş kelimelerin çokluğu ve edebiyat ehli olmayan kişilerin şiire yönelmesi, şiirde düşüncenin ve dilin zayıflamasına yol açmıştır.⁵³ Şiirin halk tabakasına girmesi, edebî dilin halk diline yakınlaşmasına neden olmuş, halk tabakasından şiir ve edebiyat ile uğraşan kişi sayısı artınca bu dönemde zuhûr etmiş şair ve edip sayısı de buna paralel olarak artmıştır.⁵⁴ Her ne kadar şair ve şiir sayısı artmış olsa da bu durum edebî zayıflama ve gerilemenin önüne geçememiş, şairler önceki dönemlere oranla mânâ, lafız ve kalıp yönlerinden yetersiz kalmışlardır.⁵⁵ Şairler şiirlerinde lafızdan çok mânâyâ önem vermeye başlamış, bu da şiirin ahenginde bozulmalara neden olmuştur.

İran'da, Moğollar döneminden itibaren siyasi karışıklıklardan, savaşlardan ve ekonomik sıkıntılardan kaçan halk dergâhlara sığınmış ve tarikatlara girmeye başlamıştır. Timurlular döneminde de bu durum devam etmiş, dergâhlarda ilim ve edebiyat ile uğraşan birçok kişi çıkmıştır. Dergâhlarda tasavvufi düşünceyle tanışan bu şairler şiirlerinde tasavvufî konuları işlemiş, tasavvufî terkip, ibare ve mefhumları kullanarak tasavvufun şiire girmesine neden olmuşlardır.⁵⁶ Hatta bu durum öyle bir hal almıştır ki tasavvuf ve tarikat ehli olmayan şairler bile şiirlerinde tasavvufî ve ârifâne mazmunlara yer vermişlerdir.⁵⁷

Bu dönemde her ne kadar iki dilli şaire az rastlansa da Arapça şiir yazan şairler de vardır. Arapça şiir yazan şairlerin yanı sıra bu dönemde yazılan eserlerde kullanılan Arapça kelime sayısında artış olmuştur.⁵⁸ Timurlular döneminde bir önceki dönemden kalma sayılabilecek Arapça kelime, terkip ve ibarelerin dile nüfuzu devam etmiştir.⁵⁹

Bu asırda Fars şiiri sadelik ve akıcılık kazanmış, dönem şairleri sanatlı ve karmaşık anlatımdan uzak durmaya çalışıp, şiirlerinde ince hayallere, dakik fikirlere

⁵¹ Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 206-207.

⁵² Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 67-68.

⁵³ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 69; Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 211; Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, 1347 h., s. 179.

⁵⁴ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, 1347 h., s. 180.

⁵⁵ Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 208-209.

⁵⁶ Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 207.

⁵⁷ Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 207.

⁵⁸ Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 207.

⁵⁹ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, 1373 h., s. 68-69.

yer vererek yeni terkip, mefhum ve mazmun arayışı içine girmişlerdir.⁶⁰ Fakat bu yenilik arayışı, şairlerin kendilerine has bir üslûp ortaya koyabilecekleri dereceye ulaşamamış, genel olarak bu dönem şairler kendilerinden önce yaşamış büyük şairleri taklit etmiş, onlara nazireler yazmış ve bu şairlerin kullandığı kelime, mefhum, terkip ve mazmunları kullanmaya gayret etmişlerdir.⁶¹

Timurlular döneminde Türk dili revaç bulmuş, Türkçe söyleyen şairlerin sayısı artmış, şairler Farsçanın yanı sıra Türkçe şiirler de yazmışlardır. Timurlular döneminde Sekkâkî (ö. [?]), Lutfî (ö. 897/1492), Kabûlî (ö. 883/1478), Ali Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara gibi birçok şair Türkçe eserler kaleme almışlardır.⁶²

Gazel, Timurlular döneminde en çok revaç bulan şiir türüdür. Bu dönem şairleri gazelde Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Emîr Husrev-i Dihlevî ve Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390) gibi büyük şairleri takip ve taklit ederek gazel yazmışlardır.⁶³ Dönem şairleri Hâfız ve Hâfız tarzında yazanlar, Câmî ve Câmî tarzında yazanlar diye iki gruba ayrılır.⁶⁴ Hâfız tarzında yazan şairler arasında güçlü şairler olmasına rağmen bunların hiçbiri Hâfız derecesine ulaşamamıştır. Bu şairler ya Hâfız'dan az önce yaşamış ya da onunla muasır olan şairlerdir.⁶⁵ Câmî tarzında yazan diğer grupta ise Hâfız tarzında şiirler yazan şairler kadar meşhur şairlere rastlanmamaktadır.⁶⁶ Bu gruptaki şairler şiirlerinde aşırılığa ve mübalağalı anlatıma kaçmış, ince hayallere yer vererek şiir zevkinden uzak bir görüntü çizmişlerdir.⁶⁷ Abdurrahmân-ı Câmî, Kâsım-ı Envâr (ö. 837/1433), Şâh Ni'metullâh-ı Velî (ö. 834/1431), İsmet-i Buhârî (ö. 840/1436-37) gibi şairler dönemin önde gelen gazel şairleridir.⁶⁸

Timurlular döneminde revaç bulan diğer bir tür ise mesnevidir. Bu dönem şairleri mesnevi yazımında Nizâmî-i Gencevî'yi taklit etmişlerdir. Şairler

⁶⁰ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, 1373 h., s. 75-76.

⁶¹ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, 1373 h., s. 80; Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 209.

⁶² Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, 1373 h., s. 67.

⁶³ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, 1373 h., s. 84.

⁶⁴ Ubeyd-i Zâkânî bu dönemde farklı tarzı ile ön plana çıkmaktadır. Bkz., Tefvîk Subhânî, **a.g.e.**, s. 169.

⁶⁵ Edebiyat tarihçisi Tefvîk Subhânî, Hâcû-yi Kirmânî, Selmân-ı Sâvecî, Evhadî-i Marâğâî, Kemâl-i Hocendî gibi şairlerin gazel şairi olarak bilinmelerine rağmen Hâfız derecesine ulaşamadıklarını ifade etmektedir. Bkz., Tefvîk Subhânî, **a.g.e.**, s. 169.

⁶⁶ Muhammed Gulâmrızâyî ise dönemin gazel şairlerini iki gruba ayırmıştır. Ona göre birinci grup Abdurrahmân-ı Câmî, Kâsım-ı Envâr, Şâh Ni'metullâh Velî gibi önceki dönem şairlerinin tarzında yazan şairler, diğer grup ise mesleği kasaplık, terzilik, berberlik olan avâm tabakasından şairlerdir. Bkz., Muhammed Gulâmrızâyî, **a.g.e.**, s. 212.

⁶⁷ Tefvîk Subhânî, **a.g.e.**, s. 169.

⁶⁸ Sîrûs Şemîsâ, **Seyr-i Gazel der Şî'r-i Fârsî (ez Âğâz tâ İmrûz)**, Tahran, İntişârât-ı Firdevs, 1370 h., s. 145-146; Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 84.

mesnevilerinde tasavvufî, âşıkâne, tarihi, ahlâkî, öğretici vb. konulara yer vermişlerdir. Dönemin en meşhur mesnevi şairi Abdurrahmân-ı Câmî'dir. Abdurrahmân-ı Câmî'nin yanı sıra Alî Şîr Nevâî, Kâsım-ı Envâr, Kâtîbî-i Turşîzî (ö. 839/1435), Fettâhî-i Nişâbûrî (ö. 852/1448), Mektebî-i Şîrâzî (h. IV. yüzyıl), Ârifî-i Herevî (ö. 858/1449) dönemin diğer mesnevi şairleri olup mesnevi türünde değerli eserler meydana getirmişlerdir.⁶⁹

Kaside türü önceki dönemlere kıyasla gücünü kaybederek daha az revaç bulmuş, bu dönemde şairleri himaye eden saray erbabının olmaması methiye içerikli kasidelerin eski parlak günlerini kaybetmesine neden olmuştur.⁷⁰ Bu dönemde yazılan kasideler genel olarak felsefi ve tasavvufî konuları içermektedir.⁷¹ Bu dönem şairleri Enverî (ö. 585/1189), Zahîr-i Fâryâbî (ö. 598/1201), Hâkânî-i Şîrvânî (ö. 595/1199) ve Selmân-ı Sâvecî (ö. 778/1376) gibi şairlerin etkisinde kalmışlardır.⁷² İbni Hussâm (ö. 875/1480), Ehlî-i Şîrâzî (ö. 942/1535), Şâh Ni'metullâh-ı Velî, Kâtîbî-i Turşîzî gibi şairler bu devir kaside şairlerindendir. Rubâî ve kıt'a türü ise gazelin etkisi altındadır. Muamma ve tarih maddesi yazıcılığı da yine bu dönemde şairlerin eserler verdiği diğer nazım türlerindendir.⁷³

Nesir bu dönemde giderek zayıf bir görüntü çizmiş, yüzyılın başlarında zayıflamaya başlayan nesir türü yüzyılın sonlarına doğru yetersizlik derecesine ulaşmıştır.⁷⁴ Önceki dönemlerde görülen istiarelerin kullanımı öyle bir aşamaya ulaşmıştır ki Farsça asıllı kelimeler unutulmaya başlanmış ve bazı Farsça asıllı kelimeler anlamlarını yitirmiştir. Türkçe ve Moğolca kelimelerin kullanımında ciddi bir artış söz konusuysa, fiillerin hafzedilmesi revaç bulmuştur. Bu dönemde şairler sanatlî anlatımdan mümkün mertebe uzak durarak sade anlatıma çaba göstermişlerdir.⁷⁵ Eserlerde işlenen konular çeşitlilik ve farklılık kazanmış, hemen hemen her konuda eserler kaleme alınmıştır. Bu asrın en büyük nesir yazarları Şerefuddîn Alî-i Yezdî (ö. 858/1454), Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî (ö. 910/1504-1505), Hâfız-ı Ebrû (ö. 833/1430), Mîrhând (ö. 903/1498) ve Abdurrahmân-ı Câmî'dir.

⁶⁹ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 84; Tefvîk Subhânî, **a.g.e.**, s. 169.

⁷⁰ Jan Rypka, vd, **a.g.e.**, s. 414.

⁷¹ Jan Rypka, vd, **a.g.e.**, s. 414.

⁷² Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 85-86.

⁷³ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 87; Jan Rypka, vd, **a.g.e.**, s. 414.

⁷⁴ Celâluddîn Humâyî, **a.g.e.**, s. 265.

⁷⁵ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 74; Saadettin Kocatürk, Fars Dili ve Edebiyatında Nesir Türleri ve Üslup Özellikleri, **DTCF Dergisi**, C. XXXI, sa. 1-2, 1987, s. 280-182.

Bu dönemde tarih yazıcılığı da revaç bulmuştur. Dönemin en ünlü tarihçileri Nizâmuddîn Şâmî (ö. 814/1411-12), Şerefuddîn Alî-i Yezdî (ö. 858/1454), Hâfız-ı Ebrû (ö. 833/1430), Abdullâh Hâtîfî (ö. 927/1521), Mîrhând (ö. 903/1498) ve Hândmîr'dir (ö. 942/1535-36).⁷⁶ Nizâmuddîn-i Şâmî'nin Zafernâme'si, Şerefuddîn Alî-i Yezdî'nin Zafernâme'si, Hâfız-ı Ebrû'nun Zubdetu't-tevârîh-i Baysungurî adıyla bilinen Mecmau't-tevârîh'i, Abdullâh Hâtîfî'nin Zafernâme-i Tîmûrî de denilen Timurnâme'si, Mîrhând'ın Ravzatu's-safâ'sı ve Hândmîr'in Habîbu's-siyer'i Timurlular döneminde kaleme alınmış tarih kitaplarındandır.⁷⁷

Tarih yazıcılığının yanı sıra tezkire yazıcılığı da bu dönemde revaç bulan diğer bir türdür.⁷⁸ Dönemin en büyük tezkire yazarları Devletşâh-ı Semerkandî (ö. 900/1494), Ali Şîr Nevâî ve Abdurrahmân-ı Câmî gibi sîmâlarıdır.⁷⁹ Devletşâh-ı Semerkandî'nin Tezkiretu's-suarâ ve Alî Şîr Nevâî'nin Çağatayca kaleme aldığı ilk tezkire olan Mecâlisu'n-nefâis gibi eserler bu dönemde yazılmış tezkirelerdir.

1.3. TASAVVUFÎ DURUM

XV. yüzyıl Emir Timur ve Timurlu mirzalarının tasavvuf ehline gösterdikleri teveccüh nedeniyle tasavvufun gelişmesi ve revaç bulması için müsait bir dönem olmuştur.⁸⁰ Özellikle tasavvuf bu dönemde öyle bir dini yapıya dönüşmüş ve tarikat ve şeriat birbirine o derece karışmıştır ki tasavvuf şeyhleri kendilerini şeriatın uygulanması için sorumlu olarak görmüşlerdir.⁸¹ Diğer taraftan önceki yüzyıllardan itibaren tasavvufî ve irfanî konular ilmi ve ders kitaplarında yer bulmuş, tedricen tasavvuf ehlinin ve ilim insanlarının tekelinden çıkmış, yavaş yavaş sıradan insanların hayatına dahil olmuştur. Moğollar döneminden itibaren savaş koşulları, zamanın zorlukları, ümitsizlik, fakirlik gibi durumlar insanların tasavvufa ve tasavvuf ehline meyletmelerine yol açmış, onları dünyevi olaylardan uzaklaştırmış ve halkın manevi

⁷⁶ Nimet Yıldırım, **a.g.e.**, s. 151-158.

⁷⁷ Felix Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", **TTK Belleten**, C. XXIX/113, Çev. Ahmet Ateş, 1965, s. 50-66.

⁷⁸ Tevfik Subhânî, **a.e.**, s. 169.

⁷⁹ Bkz., Nimet Yıldırım, **a.g.e.**, s. 7-9.

⁸⁰ Huseyn Mîr Ca'ferî, **Târîh-i Tîmurîyân ve Turkmênân**, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı İsfahân, 1388 h., s. 177.

⁸¹ Zebîhullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 40.

konulara ilgi göstermesine neden olmuştur.⁸² Cengiz Han'ın dini bir bağlılığı yoktu, İlhanlı sultanlarının da İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra da İslam dinine karşı aşırı bir taassupları söz konusu değildi fakat Emir Timur, Şahruh ve diğer Timurlu mirzalarının İslam'a karşı ciddi bir bağlılıkları vardı.⁸³ Timurlu hükümdarlarının İslam dinine olan bağlılığı bu dönemde hangâh ve zaviyelerin çoğalmasına ve tasavvuf ehline olan ihtiram ve saygının artmasına neden olmuş, tasavvuf, irfan ve mezhepler insanların yaşantısını gittikçe daha çok kontrol altına almıştır.⁸⁴ Diğer taraftan insanların dini ve mezhebi konulara olan ilgisi artmış, tasavvufi tarikatlara giren insanların sayısı fazlalaşmıştır.⁸⁵

Emir Timur ve şehzadelerinin mezhebi Hanefilikti ve dönemin uleması da bu mezhebin takipçileriydi. Emir Timur, siyasi çalışmalarını ve faaliyetlerini yürütmek için dinden faydalanan bir devlet adamıydı ve üstelik kendisini diğerlerinden daha iyi bir Müslüman olarak görüyordu.⁸⁶ Bunun yanı sıra Emir Timur, yaptığı fetihleri gaza adı altında gerçekleştiriyor ve kendini İslam gazileri arasında göstermek istiyordu.⁸⁷ Emir Timur, siyasi meseleler nedeniyle gittiği şehirlerde o şehirde bulunan şeyh ve sufilere uğrar, kelâmî ve şer'î konulara iştirak eder, ölmüş şeyh ve sufilerin de mezarlarını ziyaret eder⁸⁸ ve bu şehirlerde hankah, ribat ve medreseler inşa ederdi.⁸⁹ Emir Timur, Emîr Külâl (ö. 772/1370), Şemseddîn Külâl ve Seyyid Bereke gibi tasavvuf erbabıyla yakın ilişkiler kurmuştur.⁹⁰ Şahruh da Emir Timur gibi dindar bir insan, Allah'ın ve peygamberin emirlerini yerine getirmeye çalışan ve dinin müceddidi olarak adlandırılan bir hükümdardı. Şahruh, Hâce Abdullâh-ı Ensârî (ö. 481/1089), Ebû İshâk Kâzerûnî (ö. 426/1035) ve Hâce Ebu'l-Velîd gibi şahsiyetlerin türbelerini

⁸² Zebîhullâh Safâ, **a.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 40.

⁸³ İhsân Yârşâtır, **a.g.e.**, s. 15.

⁸⁴ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 177.

⁸⁵ İhsân Yârşâtır, **a.g.e.**, s. 15.

⁸⁶ Zebîhullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 43; İhsân Yârşâtır, **a.g.e.**, s. 15.

⁸⁷ Zebîhullâh-ı Safâ, **a.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 44.

⁸⁸ Şerefuddîn Âlî Yezdî, **Zafernâme**, C. I, Tsh. Seyyid Saîd Mîr Muhammed Sâdık ve Abdilhuseyn Nevâî, Tahran, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, 1387 h., s. 228; İhsân Yârşâtır, **a.g.e.**, s. 15.

⁸⁹ Kemâluddîn Abdurrezzâk Semerkandî, **Matlau's-sa'deyn ve Mecmau'l-bahreyn**, C. I, Tsh. Abdilhuseyn Nevâî, Tahran, Pejûhişgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî, 1383 h., s. 112.

⁹⁰ Necdet Tosun, "Timur ve Timurlular'ın Tasavvuf Ehli ile Münâsebetleri", **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu**, Ed. Abdulvahap Kara ve Ömer İşbilir, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2007, s. 407.

ziyaret etmiş ve tasavvuf ehline hürmet göstermiştir.⁹¹ Uluğ Bey'in her ne kadar tasavvuf ile olan ilgisi tespit edilememiş ve tasavvuf ehline pek alaka göstermemişse de akli ilimlerdeki maharetinin yanı sıra Kuran-ı Kerim'i yedi kıraat üzere okuyabildiği ve dindar bir kişiliğe sahip olduğu da bilinmektedir.⁹² Ebû Saîd ve oğulları Hâce Ubeydullâh-ı Ahrâr ve Nakşibendiyye tarikatına büyük bir ilgi göstermiş ve bu tarikatın mürîdlerinden olmuşlardır⁹³ ve Nakşibendiyye Tarikatı Ebû Saîd döneminde parlak bir dönem yaşamıştır.⁹⁴ Hüseyin Baykara döneminde hem Hüseyin Baykara hem de Ali Şîr Nevaî'nin Nakşibendiyye tarikatı şeyhlerinden ve dönemin en büyük şairi olan Abdurrahmân-ı Câmî'ye göstermiş oldukları teveccüh gene tasavvuf erbabının ne denli aktif bir yaşam sürdürdüğünü göstermektedir.

XV. yüzyılda farklı inanışları, meşrepleri ve yolları olan birçok tasavvuf silsilesi vardı ve bu silsilelerden her biri kendine has bir yol izliyordu. İnsanlar da bu tarikatlardan ve tarikat büyüklerinden dinin ve şeriatın savunucuları olmalarını bekliyorlardı. Diğer taraftan tarikatların bu denli yaygınlaşması tasavvufî kavram ve konuların ilim ve ders kitaplarına girmesine yol açmış, tasavvufî ve tasavvufî ıstılahların Farsça yazan müelliflerin eserlerine nüfuz etmesine neden olmuş, dervişlik ve dervişane yaşam dönemin müelliflerinin ve hatta sıradan insanların bile hayatlarına sirâyet etmişti.⁹⁵ Tasavvufun bu denli canlı ve hareketli olduğu Timurlular döneminde Nakşibendiyye, Ni'metullâhiyye, Nûrbahşiyye ve Hurûfiyye gibi birçok tarikat faaliyet gösteriyordu.⁹⁶ Bu tarikatlardan en önemlisi ve diğerlerine nazaran daha nüfuzlu olan Nakşibendiyye tarikatıydı.

Nakşibendiyye tarikatı, özellikle Horasan ve Maverâünnehir'de etkili olan Sünnî menşeli bir tarikattı.⁹⁷ Bu tarikat, Hâce Bahâuddîn Muhammed Nakşibendî-i Buhârâyî'ye nispet edilmiş ve bu nedenle Nakşibendiyye olarak adlandırılmıştır. Timurlu mirzaları, özellikle Şahruh, Ebû Saîd ve Hüseyin Baykara, bu tarikatın

⁹¹ Zebihullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 34-35; İsmail Aka, "Şâhruh", **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, s. 295.

⁹² Yavuz Unat, "Uluğ Bey", **DİA**, C. XXXXII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2012, s. 127-128; Cemşid Sadrî, "Tarîkathâ-yı Te'sirgozâr-ı Horâsân der Asr-ı Tîmûriyân", **İrfân-ı İslâmî (Edyân ve İrfân)**, Zencan, Dânişgâh-ı Âzâd-ı Zencân, Bahâr, Dovre: 6, sa., 23, 1389 h., s. 236; Necdet Tosun, **a.g.m.**, s. 415.

⁹³ Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Saîd Mirza Han", **DİA**, C. X, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 199, s. 225.

⁹⁴ Necdet Tosun, **a.g.m.**, s. 416; Abdülkadir Yuvalı, **a.g.m.**, s. 225.

⁹⁵ İhsan Yârşâtır, **a.g.e.**, s. 19; Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 177.

⁹⁶ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 178.

⁹⁷ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 178; Zebihullâh Safâ, **a.g.e.**, C. III, 11. bs., 1373 h., s. 43.

şeyhlerine büyük hürmet göstermişlerdir.⁹⁸ Nakşibendiyye tarikatı, özellikle Hâce Ubeydullâh-ı Ahrâr döneminde küllerinden yeniden doğmuş ve siyasi olaylarda aktif bir rol oynamıştır.⁹⁹ Nakşibendiyye tarikatı ve Hâce Ubeydullâh-ı Ahrâr, özellikle Ebû Saîd döneminde Timurlu siyasetinde yaklaşık yarım asırlık güçlü bir etkiye sahip olmuş, Timurlu mirzaları da Hâce Ubeydullâh-ı Ahrâr'ın insanlar üzerindeki nüfuzunu kullanmışlardır.¹⁰⁰ Timurlular döneminde Alâeddîn Attâr, Hâce Muhammed Parsâ, Hâce Alâuddîn Guçduvânî ve Abdurrahmân-ı Câmî Nakşibendiyye tarikatının önde gelen şeyhlerindendir.¹⁰¹

Timurlular döneminde aktif faaliyet yürüten diğer bir tarikat ise Fazlullâh-ı Esterâbâdî'ye (ö. 796/1394) nispet edilen Hurûfiyye tarikatıdır. Hurûfiyye tarikatı özellikle Emir Timur döneminde bulunduğu hoşgörü nedeniyle hızlı bir gelişme göstermiş ve genellikle Timurluların hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde faaliyetlerini yürütmüşlerdir.¹⁰² Hurûfîler müridlerinin ve taraftarlarının çoğalması nedeniyle Timurlular için tehdit unsuru olarak görülmüş ve Fazlullah-ı Esterâbâdî, Mîrân Şâh'ın emriyle yakalanıp öldürülmüştür. Fazlullah-ı Esterâbâdî'nin öldürülmesinden sonra Hurûfiyye Tarikatı mensupları faaliyetlerini gizli olarak yürütmek zorunda kalmış ve Şahruh döneminde ise Şahruh'a suikast düzenleyecek kadar ileri gitmişlerdir.¹⁰³ XV. yüzyılın tanınmış mutasavvıf şairlerden Seyyid Nesîmî (ö. 820/1417), hattat Mevlânâ Ma'rûf ve Seyyid Emîr İshâk bu tarikatın önde gelen sîmâlarındandır.¹⁰⁴

Timurlular döneminde dini faaliyetlerde bulunan diğer bir fırka ise Nûrbahşîyye tarikatıdır. Bu tarikat Seyyid Muhammed Nûrbahş'a (ö. 869/1464) nispet edilmiş ve Timurlular döneminde etkili olmuş tarikatlardandır. Nûrbahşîyye tarikatı bu dönemde müridlerinin çokluğu ile ön plana çıkmış hatta Şahruh zamanında isyana kalkışmışlardır. Şahruh tarafından Nûrbahşîlerin isyanı bastırılmış, birçok tarikat üyesi

⁹⁸ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 179;

⁹⁹ Ali İhsan Çağlar, **15. Yüzyıl Mâverâünnehr'inde Nakşîliğin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hâce Ahrar ve Dönemi (1450–1490)**, Ankara, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 76.

¹⁰⁰ Ali İhsan Çağlar, **a.g.e.**, s. 171.

¹⁰¹ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 178-179.

¹⁰² Hüsamettin Aksu, "Hurûfilik", **DİA**, C. XVIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, s. 408.

¹⁰³ Hüsamettin Aksu, **a.g.m.**, s. 409-410.

¹⁰⁴ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 173-174.

idam edilmiş fakat Seyyid Muhammed Nûrbahş sürgüne gönderilmiştir.¹⁰⁵ Seyyid Muhammed Nûrbahş'tan sonra bu tarikatın başına geçen oğlu Kâsım Feyzbahş, Hüseyin Baykara tarafından Herat'a davet edilmişse de dönemin Sünnî uleması tarafından gösterilen tepki sonucu Herat'tan gönderilmiştir.¹⁰⁶ Nûrbahşîlerin büyük bir çoğunluğu Safeviler döneminde Şiiliği benimsemişlerdir.¹⁰⁷

Ni'metullahiyye tarikatı da bu dönemde etkin olan büyük tarikatlardandır. XV. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden olan Şâh Ni'metullâh-ı Velî'ye (ö. 834/1431) nispet edilen bu tarikat Timurlular döneminde geniş bir kitleye ulaşmıştır. Ni'metullahiyye tarikatı, Maveraünnehr, Hindistan ve İran'ın birçok bölgesinde revaç bulmuştur.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 175; Necdet Tosun, "Nurbahşîyye", **DİA**, C. XXXIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 248.

¹⁰⁶ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 176.

¹⁰⁷ Necdet Tosun, **a.g.m.**, s. 248.

¹⁰⁸ Huseyn Mîr Ca'ferî, **a.g.e.**, s. 180; Nîdâ Huseynî Milânî, "Tasavvuf ve Hayât-ı İctimâî; Berresî-i Cihetgîrî-i Do Tarikat Nakşibendî ve Nimetullâhî Der Hovzehâ-yı İktisâdî ve Siyâsî Der Asr-ı Tîmûrî", **Mutâlaât-ı Câmiaşînâhtî**, Tahran, Behâr û Tâbistân., Dov: 23, sa. 1, 1395 h. s. 253.

İKİNCİ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

2.1. HAYATI

Tezimizin konusunu oluşturan Âyîne-i Dil adlı mesnevinin müellifi olan Kevkebî hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Fakat eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer alan nüshasının sonunda eserin bitiş tarihi olarak 913/1508 yılının kaydedilmesi,¹⁰⁹ yine aynı nüshanın 1a sayfasında Sultan II. Bayezid'in (sal. 886-917/1481-1512) kütüphanesi için istinsah edildiğine dair bir kaydın olması,¹¹⁰ şairimizin Durru'l-bahreyn adlı mesnevisinde de Nakşibendiyye tarikatının Ahrâriyye kolunun kurucusu ve döneminin en etkili sîmâlarından olan Hâce Ubeydullâh-ı Ahrâr'ın (ö. 895/1490) da müellif tarafından anılması ve adının Alâ el-Kirmânî olduğunu kaydetmesi¹¹¹ göz önünde bulundurulduğunda, eserin müellifinin XV. yüzyılda yaşamış olan Alâuddîn-i Kirmânî olduğu söylenebilir. Senâu'l-bâhir adlı eserin yazarı Muhammed eş-Şillî el-Yemenî de Hamse-i Muhayyire adlı eserin yazarının, asıl adı Abdulvahhâb b. Mahmûd b. Muhammed Ömer-i Kirmânî olan Mollâ Alâuddîn-i Kirmânî-i Nakşibendî eş-Şâfiî adıyla tanınan Alâuddîn-i Kirmânî olduğunu zikretmektedir.¹¹² Söz konusu eserin yanı sıra Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Mekkî en-Nehrevâlî'nin (ö. 990/1582) el-İ'lâm bi-A'lâmi Beledillâhi'l-Harâm adlı eserinin büyük Türk şairi Bâkî (ö. 1600) tarafından yapılan ve Fezâil-i Mekke adındaki tercümesinde de Şeyh Alâuddîn Nakşibendî adlı bir müelliften bahsedilmiş ve mesnevi türünde yazılmış olan Hamse-i Mutehayyire adlı bir eserinin bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹³ Bazı tezkirelerde Timurlular döneminin önemli

¹⁰⁹ Kevkebî, **Hamse-i Muhayyire**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No. FY 1398, t.y., y.y., s. 535b.

¹¹⁰ Kevkebî, **a.e.**, No. FY 1398, t.y., y.y., s. 1b.

¹¹¹ Kevkebî, **Hamse-i Muhayyire**, Ayasofya Kütüphanesi, No. 3855, vrk. 180a; Kevkebî, **a.g.e.**, No. FY 1398, vrk. 218a.

¹¹² Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, **es-Senâu'l-bâhir bi-tekmîli'n-nûri's-sâfir**, San'a, Mektebetu'l-irşâd, 2004, s. 206.

¹¹³ Halil Sercan Koşık, **Bâkî'nin el-İ'lâm bi-A'lâmi Beledillâhi'l-Harâm Tercümesi (Fezâ'il-i Mekke) İnceleme-Tenkitli Metin**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2018, s. 438.

şahsiyetlerinden Abdurrahmân-ı Câmî, Alî Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara'nın çağdaşı, matematik, astroloji, edebiyat ve dini ilimlerde meşhur olan kadın şairlerden Bîce-i Muneccime'den (Muneccime-i Kirmânî) bahsedilirken Alâuddîn-i Kirmânî'nin kız kardeşi olduğundan söz edilmiş fakat Alâuddîn-i Kirmânî'nin kim olduğu ve müellifimiz ile aynı kişi olup olmadığı hakkında kesin bir bilgiye erişilememiştir.¹¹⁴

XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan ve şiirlerinde Kevkebî mahlasını kullanan Alâuddîn-i Kirmânî, hicrî 838 (1434-1435) yılında Kirman şehrinde doğmuş ve gençlik dönemini burada geçirmiştir. Alâuddîn-i Kirmânî, genç yaşta ilim tahsili için Kirman'dan ayrılarak döneminin ilim, edebiyat ve sanat merkezi olan Herat'a göç etmiş, Herat'ta astronomi, kelam, mantık, matematik, muhasebe, edebiyat, tasavvuf gibi dönemin revaçta olan ilim alanlarında eğitim alarak döneminin önde gelen şahsiyetlerinden biri olmuştur.¹¹⁵ Alâuddîn-i Kirmânî, Allâme Hüseyin el-Hâfî el-Hanefî'den "el-Azad" ve "Hâşiyetu'l-metâlî" gibi eserlerin yanı sıra Alî Kuşçu'dan (ö. 879/1474) Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) Tecrîdu'l-keîlâm adlı eserine yazdığı eş-Şerhu'l-cedîd 'ale't-tecrîd adlı şerhini okumuştur.¹¹⁶ Alâuddîn-i Kirmânî, Şam, Mısır, Hindistan gibi yerlere seyahatlerde bulunarak buralarda da şöhret kazanmış, Hindistan'a yaptığı seferde Hâce-i Cihân'ın (ö. 887/1482) sohbetlerine iştirak etmiş,¹¹⁷ Envârü'l-mahabbe adlı mesnevisinde de onun ölümü üzerine bir mersiye yazmıştır.¹¹⁸ Hindistan seyahatinden sonra hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye gitmiş ve 880/1475 yılına kadar burada ikamet etmiş ve el-Muhîb lakaplı Mekke imamının kızı ile evlenmiştir.¹¹⁹ Alâuddîn-i Kirmânî, Mekke'de ikamet ettiği dönemde bir ara Yemen'i de ziyaret etmiş, muhtevasını rüya tebirlerinin oluşturduğu kitabını Yemen hükümdarı Âmir b. Abdolvahhâb'a sunmuş ve bunun

¹¹⁴ Necef Alî Muhâcir, **Ferhengnâme-i Zenân-ı Pârsîgûy**, Tahran, Neşr-i Evhadî, 1384 h., s. 169; Takıyyuddîn Muhammed b. Muhammed Evhadî-i Belyânî, **İrfânu'l-âşîkîn ve İrsâtu'l-ârifîn**, C. VI, Tsh. Zebîhullâh-ı Sâhibkârî ve Âmine-i Fahrî Ahmed, Tahran, İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, 1379 h., s. 3585; Muhammed Huseyn Recebî, **Meşâhîr-i Zenân-ı İrânî ve Pârsîgûy**, Tahran, İntişârât-ı Surûş, 1374 h., s. 37.

¹¹⁵ Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, **ez-Zav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'**, C. V, Kahire, Mektebetu'l-kudsî, 1353 h., s. 114.

¹¹⁶ Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, **a.g.e.**, s. 205; Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, **a.g.e.**, s. 114.

¹¹⁷ Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, **a.g.e.**, s. 206; Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, **a.g.e.**, s. 114.

¹¹⁸ Kevkebî, **a.g.e.**, No. 3855, vrk. 99; Kevkebî, **a.g.e.**, No. FY 1398, vrk. 118b-122a.

¹¹⁹ Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, **a.g.e.**, s. 114.

karşılığında bin altın ile ödüllendirilmiştir.¹²⁰ Yemen ziyaretinden sonra tekrar Mekke'ye dönen Alâuddîn-i Kirmânî, Kur'an ve din eğitime önem vererek, Asîleddîn Abdullah, Şeyh Kutbeddîn Hanefî ve Muhammed Gâvân gibi tanınan birçok kişiye dersler vermiştir.¹²¹ Alâuddîn-i Kirmânî, gene Mekke'de yaşadığı dönemde bir ara Hürmüz adasını ziyaret etmiş,¹²² seyahatinden sonra tekrar Mekke'ye dönmüş ve hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. Alâuddîn-i Kirmânî, 929/1524 yılında Mekke'de vefat etmiş ve Muallâ Kabristanı'na defnedilmiştir.¹²³

2.2. ESERLERİ

Kevkebî'nin çalışma konumuz olan Âyîne-i Dil mesnevisinin de içinde yer aldığı Hamse ilk olarak Ahmed Ateş tarafından İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler adlı eserde tanıtılmıştır.¹²⁴ Kevkebî'nin bilinen eserleri Hamse'sini oluşturan beş mesnevisidir. Bazı kayıtlarda Hamse-i Mutahayyire¹²⁵ adıyla kaydedilmesine rağmen bir diğer kaynakta ve mecmuanın dibacesinde adının Hamse-i Muhayyire olduğu görülmektedir.¹²⁶ Mesnevilerini yazarken Nizâmî-i Gencevî'den etkilenmiş ve onların her birini Nizâmî-i Gencevî'nin mesnevilerinden birinin vezni ile kaleme almıştır. Yalnız Kevkebî'nin mesnevileri konu bakımından Nizâmî-i Gencevî'ninkilerden farklıdır. Müellifimiz Kevkebî'nin, Hamse'sini oluşturan mesnevilerinin yanı sıra, tasavvufî konuları içeren kitap, risale ve rüya yorumları gibi birçok alanda eserler kaleme almış olduğu belirtilmiş¹²⁷ fakat bu eserlere henüz ulaşamamıştır. Kevkebî'nin Hamse'sinde yer alan ve bilinen eserleri şunlardır:

¹²⁰ Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, **a.g.e.**, s. 206.

¹²¹ Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, **a.g.e.**, s. 114.

¹²² Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, **a.g.e.**, s. 114.

¹²³ Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, **a.g.e.**, s. 206; Halil Sercan Koşık, **a.g.e.**, s. 437-438.

¹²⁴ Ahmed Ateş, **a.g.e.**, s. 449.

¹²⁵ Seyyid Muhammed Takî Huseynî, **Fihrist-i Destnivîshâ-yı Fârsî-i Kitâbhâne-i Ayasofya (İstanbul)**, Tahran, Müze ve Merkez-i İsnâd-ı Meclîs-i Şûrâ-yı İslâmî, s. 457; Fatma Mohadjeri, **Ayasofya Kütüphanesinde Mevcut Olan Farsça Manzum Eserler**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanecilik Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 98, 1975; Halil Sercan Koşık, **a.g.e.**, s. 438.

¹²⁶ Ahmed Ateş, **a.g.e.**, s. 449; Kevkebî, **a.g.e.**, No. 3855, vrk. 1b; Kevkebî, **a.g.e.**, No. FY 1398, vrk. 2b.

¹²⁷ Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, **a.g.e.**, s. 206.

2.2.1. Âyîne-i Dil

Tez konumuzu ihtiva eden bu eser ile ilgili ayrıntılı bilgi diğer bölümlerde verilecektir.

2.2.2. Fihrist-i Cihân

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan FY 1398 numaralı nüshanın 73b-110a ve 3855 numaralı Ayasofya Kütüphanesi nüshasının 59b-89b varakları arasında yer alan bu eser, mefâilün mefâilün feûlün vezninde yazılmıştır. Müellif bu mesnevisinde vahdet-i vücûd anlayışına paralel olarak evrenin yaratılışı, insanın yaratılışı, yaratılan insanın insân-ı kâmil derecesine nasıl ulaşabileceği, varlığın ve ilmin sırlarına nasıl erişebileceği gibi konuları ele almıştır.

Eserin Başı:

خداوندا دلی ده راز دانم که رازت از دلِ خود باز دانم

Eserin Sonu:

در آن ساعت که بسپارم تو هوش به یادِ خود کن از خویشم فراموش

2.2.3. Envâru'l-mahabbe

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan FY 1398 numaralı nüshanın 111b-153a ve 3855 numaralı Ayasofya Kütüphanesi nüshasının 91b-126b varakları arasında yer alan bu eser, mef'ûlü mefâilün feûlün vezninde yazılmıştır. Bu mesnevisinde müellif aşkın ve muhabbetin sırlarından ve teorilerinden bahseder.

Eserin Başı:

ای کوهِ عدم ز تو پر آواز زو گشته وجود چون صدا باز

Eserin Sonu:

گر کوبیک نه اهلِ آن است شاهها کرم تو پیکران است

2.2.4. Ebvâbu'l-cenne

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan FY 1398 numaralı nüshanın 154b-190a ve 3855 numaralı Ayasofya Kütüphanesi nüshasının 127b-156b varakları arasında yer alan bu eser, fâilâtün mefâilün fe'lan vezninde yazılmıştır. Bu eserinde

müellif cennetin kapılarını açan kırk yoldan, bunun sekiz şartından ve bazı büyüklerin seyr ü sülûk ettiği diğer yollardan bahseder.

Eserin Başı:

ای جهان یافته نمود از تو بر عدم تهمت وجود از تو

Eserin Sonu:

تا چو انجام من شود آغاز بود آغاز رحمتی نو باز

2.2.5. Tırâzu'n-nubuvve

Eserin tespit edilen üç nüshası vardır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan FY 1398 numaralı nüshanın 191b-530b ve 3855 numaralı Ayasofya Kütüphanesi nüshasının 157b-450b varakları arasında yer alan bu eser, feûlün feûlün feûlün feûl vezninde yazılmıştır. Müellifin bu eseri Nizâmî'nin İskendernâme adlı eseri gibi iki bölüme ayrılmıştır. Eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nüshanın 191b-530b ve Ayasofya Kütüphanesi nüshasının 157b-171a varakları arasındaki ilk bölümü Durru'l-bahreyn, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nüshanın 221b-530b ve Ayasofya Kütüphanesi nüshasının 172b-450b varakları arasındaki ikinci bölümü Bahru'd-durreyn olarak isimlendirilmiştir. Eserin üçüncü nüshası Tebriz Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu kütüphanede Tırâzu'n-nubuvve adıyla ve 3202 numara ile kayıtlı olan eser, kahverengi meşin cilt içinde, 411 varak, nestalik yazı türü ile yazılmıştır. Durru'l-bahreyn adlı ilk bölümün tamamı, Bahru'd-durreyn adlı ikinci bölümün ise baş, orta ve son kısımlarında yaklaşık 5000 beyit eksiklik vardır.¹²⁸ Nüshanın her sayfasında 14 beyit ortada, 12 beyit haşiyelerde olmak üzere 26 beyit vardır. Nüshanın başında ve sonunda eksiklik olduğu için müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. Nüsha, güzel nestalik yazı ile kaleme alınmıştır. Aga Bozorg-i Tehrânî, ez-Zerî'a ilâ tesânîfi'ş-Şî'a adlı eserinde bu eserin künye bilgilerine yer vermiştir.¹²⁹ İlk bölümde müellif, peygamberlik ve velilik hakkında öne sürülmüş tasavvufî görüşlere yer vermiş, ikinci bölümde ise Hz. Muhammed'in hayatını tasavvufî bir bakış açısıyla anlatmıştır.¹³⁰ Ayrıca Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde numara 4959 ile

¹²⁸ Hasen Pûlâdî, **Tashîh-i Metn-i Manzûme-i »Tırâzu'n-nubuvve« Eser-i Kevkebî (Alâuddîn-i Kirmânî)**, Urumiye Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî Gurûh-i Zebân ve Edebiyyât-ı Fârsî, 1396 h., s. 39.

¹²⁹ Aga Bozorg-i Tehrânî, **ez-Zerî'a ilâ tesânîfi'ş-Şî'a**, C. XIX, Necef, Matbaatu'l-Garî, 1355 h., s. 240.

¹³⁰ Hasen Pûlâdî, **a.g.e.**, s. 24.

kayıtlı mecmuanın 109a-111a varakları arasında Muganînâme-i Alâuddîn Kevkebî adıyla kayıt altına alınan ve toplam 110 beyit ihtiva eden bir eser bulunmaktadır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan söz konusu 110 beytlik bölüm Tırâzu'n-nubuvve adlı mesnevinin ilk kısmı olan Bahru'd-durreyn'de geçen beyitler olup müstakil bir eser değildir.

Eserin Başı:

جهان پادشاها خدای تراست ازل تا ابد پادشاهی تراست

Eserin Sonu:

شفیعم کن اندر قیامت رسول دعا ختم شد از کرم کن قبول

Kevkebî'nin yukarıda tespit edilen eserlerinin yanı sıra bazı kütüphanelerde Alâ el-Kirmânî, Alâaddin b. Mahmud el-Kirmânî ve Alâaddin el-Kirmânî adlı müellif ya da müellifler tarafından kaleme alınmış eserler bulunmaktadır. Söz konusu eserlerin Hamse-i Muhayyire adlı eserin müellif olan Kevkebî mahlaslı şairimiz Alâuddîn-i Kirmânî'ye ait olup olmadığı konusunda kaynaklarda ve eserlerin içeriğinde herhangi bir bulguya rastlamadık fakat söz konusu eserlerin müellifimize ait olma ihtimali bulunması nedeniyle burada kısaca söz vermenin yerinde olacağını düşündük. Buna göre eserlerin isim ve künyeleri şöyledir.

Muamma:

Eser, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda numara 7050/3 ile kayıtlı olup mecmuanın 21a-30a varakları arasında bulunmaktadır. Dili Farsça olan eserin müstensihisi Hızır İbrahim b. Muhammed b. Ali es-Sivâsî, istinsah tarihi ise 2 Şaban 1002/23.04.1594 olarak kaydedilmiştir. Adı kırmızı renkli mürekkeple Risâle-i Mevlanâ Kevkebî fî-ilmi'l-muammâ kayıtlı olan eser İstanbul'da istinsah edilmiştir.

Risâle fi beyânî'n-nefs ve'l-beden:

Eser, Manisa Yazma Eser Kütüphanesi'nde 1663/3 numaralı Mecmua'nın 37b-41a varakları arasında bulunmaktadır ve eserin müellifi Alâaddin b. Mahmûd el-Kirmânî'dir. Dili Arapça olan eser 949/1543 tarihinde istinsah edilmiştir ve müstensihisi belli değildir.

Terceme-i kasîdetü't-tâiyye:

Eser, İbni'l-Fâriz Şerafeddin Ömer b. Ali'nin (576-632/1181-1235) et-Tâ'îye fi't-tasavvuf adlı eserinin Alâaddin b. Mahmûd el-Kirmânî tarafından Farsçaya yapılan manzum tercümesidir. Manisa Yazma Eser Kütüphanesi'nde 1663/4 numaralı mecmua'nın 22b-72b varakları arasında kayıtlı olan eserde Arapça beyitler Farsça'ya dörtlük şeklinde tercüme edilmiştir. Eserin 69a varacağının 7. satırından itibaren eser tercümesiz yalnız Arapça olarak devam etmektedir. Müstensihî belli olmayan eserin istinsah tarihi 953/1547 olarak kaydedilmiştir.

el-Aşeretü'l-kâmile:

el-Aşeretü'l-kâmile adlı eserin mukaddimesinde müellifinin eş-Şeyh el-Fâzıl el-Muhakkık Alâaddin el-Kirmânî olduğu ve eserinin isminin el-Aşeretü'l-kâmile olduğu yazılıdır.¹³¹ Eser Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda 5377 numara ile kayıtlı mecmua'nın 98^b-136^a varakları arasında bulunmaktadır ve istinsah tarihi bulunmayan eserin müstensihî Ali b. Fethullâh İsfehânî'dir. Eser, Fatih Sultan Mehmed (slt. 854-885/1451-1481) için istinsah edilmiştir.

İn'ikâsü eşi'ati'l-lema'ât:

Fahrüddîn-i Irâkî'nin el-Lema'ât adlı Farsça eserine Abdurrahmân-ı Câmî tarafından Eşi'atu'l-lema'ât adıyla yapılan şerhine haşiyedir. Alâ el-Kirmânî'nin müellifi olduğu söz konusu eserin kütüphanelerde kayıtlı iki nüshası bulunmaktadır. Nüshalardan biri Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü 1917 numara ile, diğer nüsha ise Milli Kütüphane Afyon Gedik Paşa koleksiyonunda numara 17745 numara ile kayıtlıdır. Ayasofya Kütüphanesi'nde kayıtlı olan eserin istinsah tarihi 911/1506 ve müstensihî Hüseyin b. Şemseddîn el-Hüseyinî el-Kirmânî'dir. Diğer nüsha olan Milli Kütüphane nüshasının müstensihî bilinmezken, istinsah tarihi de belli değildir. Eser, Sultan II. Bayezîd (sal. 886-917/1481-1512) için istinsah edilmiştir.

Bedây'î el-'amâl fî senây'î el-hayâl:

Söz konusu eser Alâ el-Kirmânî ya da Alâaddin b. Muhammed (Mahmûd) Kirmânî tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Leiden Üniversitesi Yazma Eserler

¹³¹ eş-Şeyh el-Fâzıl el-Muhakkık Alâaddin el-Kirmânî, **el-Aşeretü'l-kâmile**, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, No. 5377, vrk. 98a.

Kütüphanesi Farsça nüshalar bölümünde Or. 1024:8 numarayla başlıksız kitap olarak kaydedilmiş ve konusunun kıblenin nasıl bulunduğu ile ilgili olduğu not edilmiştir. Eserin Fatih Sultan Mehmed Han (slt. 854-885/1451-1481) adına kaleme alındığı, 999/1591 tarihinde Mekke’de istinsah edildiği ve muhtemelen başka bir nüshadan kopya edildiği ifade edilmiştir.¹³² Eserin diğer nüshası ise Paris’te bulunmaktadır.¹³³

2.3. EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Kevkebî’nin eserleri incelendiğinde, başta tasavvuf olmak üzere çeşitli konularda büyük bir bilgi birikimine sahip olduğu görülür. Kevkebî, şiirlerini yazarken Fars edebiyatının mihenk taşı olan büyük şairlerin, Fars edebiyatına etkileri su götürmez bir gerçek olan büyük mutasavvıfların, çeşitli din ve düşüncelerin etkisinde kalmıştır.

Kevkebî’nin üzerinde en çok etkisi olan şair Nizâmî-i Gencevî’dir. Kevkebî, mesnevilerinin tümünde Nizâmî-i Gencevî’yi üstad olarak görmüş, her fırsatta bu üstadı övmüş ve ondan etkilendiğini ifade etmiştir. Kevkebî, Hamse-i Muhayyire adlı eserini de Nizâmî-i Gencevî’den etkilenecek şekilde kaleme almıştır.

طرفه كه با نقص تمامى كنم همره‌ی شيخ نظامى كنم
نقى غلطم همره او كى روم پیش قدم اوست من از پی روم

“Bu yeni eseri eksik de olsa tamamlarım ve Şeyh Nizâmî ile yol arkadaşlığı ederim.”

“Onun (Nizâmî-i Gencevî’nin) yanında yol almam yanlış olmaz çünkü bu yolun öncüsü odur ve ben onun takipçisiyim.”

Şairimiz, inceleme konumuz olan Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde, Nizâmî’den özür dileyerek bu mesneviyi yazdığını ve onun sayesinde eserini tamamladığını ifade etmiştir. Kevkebî, eserinin tamamlanmasında Nizâmî-i Gencevî’nin düşüncelerinden, üslubundan ve bilgisinden yararlandığını kastederek, ortaya çıkan eserin yarısını ona mal etmiştir:

¹³² Jan Just Witkam, *Inventory of the Persian Manuscripts in Leiden University Library*, Leiden, 2002, s. 65.

¹³³ Eserin Paris nüshasının kütüphane kayıt bilgilerine ulaşamamıştır.

ذیلِ طرفِ دوم در شکرِ نعمتِ تمامی و عذرِ خواستن از جرأت با شیخ نظامی روح الله روحه و فتح علیه
من أبواب الرحمة فتوحه.

“Eserin tamamlanması için verilen nimete şükran ve rahmet kapılarının kendisine açılmasını dilediğim Şeyh Nizâmî’den özre cüret mahiyetindeki ikinci tarafın zeyli hakkındaki bölüm.”

یک طرف از پیروی آمد عزیز و آن دگر از خود شرفی یافت نیز^{۱۳۴}

“Onun (Âyîne-i Dil’in) bir tarafı onun (Nizâmî-i Gencevî’nin) öncülüğü ile izzet kazandı fakat diğer tarafı ise kendi tarafımızdan şeref buldu.”

یک طرف از خویش برآورده نام و آن دگری را ز نظامی نظام^{۱۳۵}

“Onun (Âyîne-i Dil’in) bir tarafı kendimiz tarafından nam buldu ve diğer tarafı ise Nizâmî sayesinde düzen buldu.”

Kevkebî, diğer şairler gibi şiirini övmüş ve diğer şairlerin bu yolda kendisine rakip olamayacağını vurgulamıştır. Kevkebî, bu yolda kendisi gibi birçok şairin Nizâmî’yi takip ettiğini, fakat Nizâmî’nin rakipsiz olduğunu, mesnevilerini yazmak için çok çaba sarfettiğini belirterek, bu yolda hiçbir şairin onun eline su dökemeyeceğini ifade etmiştir.

دستش از آن پنجه که در گنجه داد تاب بسی دست به سر پنجه داد^{۱۳۶}

“Beş mesnevisini yazmak için çok çaba sarfetti ve Gence şehrinde beş mesnevisini yazmaya muvaffak oldu.”

گوهرِ نظمى که از آن بحر زاد ساحلِ ایام ندارد بیاد^{۱۳۷}

“Nazm cevheri o denizden doğduğunda sahildeki günler henüz uyanmamıştı.”

هست ستاره به جهان بی حساب لیک یگانه است و یکی آفتاب^{۱۳۸}

“Dünyada sayısız yıldız vardır fakat güneş bir tane ve biriciktir.”

¹³⁴ Metin, be. 931.

¹³⁵ Metin, be. 932.

¹³⁶ Metin, be. 4379.

¹³⁷ Metin, be. 4376.

¹³⁸ Metin, be. 4375.

پنج گهر بر کفِ چون بحر یافت بنجۀ نُہ چرخِ بدان پنج تافت^{۱۳۹}

“Beş cevher onun deniz gibi avucunda ortaya çıkınca dokuz feleğin pençesi bu beş mesnevi ile parıldadı.”

Kevkebî, eserinde Nizâmî’nin farklı bir tarzı olduğunu belirtmiş ve kendisinin de onun tarzında şiir söylemeye çalıştığını belirtmiştir:

بوالعجبِ گنجہ عجب گفته بود درُ سخن طرزِ عجب سفته بود^{۱۴۰}

“Gence’nin büyücsü şaşılacak şeyler söylemişti ve söz incisini çok şaşılacak tarzda dizmişti.”

عاریه جستم ز سخن طرزِ او بخیه کشیدم ز پیِ درزِ او^{۱۴۱}

“Onun (Nizâmî-i Gencevî’nin) tarzı olan sözlerden borç aldım ve onun iğnesi ile dikişler attım.”

Müellif, birçok şairin Nizâmî’nin eserlerine nazireler yazdıklarını ve bu yüzden birçok eser kaleme aldıklarını söyleyerek, bazı şairlerin göstermiş olduğu çabanın beyhude olduğunu düşünmüştür. Kevkebî, inceleme konumuz olan Âyîne-i Dil’in de yer aldığı Hamse’sini diğer nazireciler gibi Nizâmî’nin Hamse’sine nazire olarak yazdığını belirtmiş, her ne kadar çabalasa da onun gibi şiir söyleyemeyeceğini açıklayarak, onun şiiri karşısında kendi şiirinin zayıf kaldığını itiraf etmiştir:

بخیه من با کژی اندر قطار سست و درشت آمد و بر روی کار^{۱۴۲}

آمده بعضیش ز راهِ جواب بعضِ دگر رفته به راهِ صواب^{۱۴۳}

“İşe koyulduğumda benim attığım dikişler tran vagonları gibi eğri, gevşek ve kaba durdu.”

“Bazı dikişlerim ona (Nizâmî-i Gencevî’ye) verilen cevap niteliğindeydi, bazıları ise (amel defterime yazılan) sevap mahiyetinde...”

Kevkebî, Nizâmî’den başka Fars edebiyatının büyük şairlerinden olan Hakîm Senâyî’den de etkilenmiş, şiirinde onu da övmüştür. O, Hakîm Senâyî’nin şiirine Nizâmî gibi bir şerh yazmak istediğini belirtmiş, fakat Nizâmî’nin şiirinin zaten Hakîm

¹³⁹ Metin, be. 4377.

¹⁴⁰ Metin, be. 938.

¹⁴¹ Metin, be. 940.

¹⁴² Metin, be. 942.

¹⁴³ Metin, be. 943.

Senâyî'nin şiirinin şerhi olduğunu söylemiştir. Kevkebî, her iki şairin kaleme aldığı eserlerden övgü ile bahsetmiş, Nizâmî'nin Gence'de güneş, Hakîm Senâyî'nin ise Gazne'de ay gibi parladığını ifade etmiştir.

گر همگی شرح دهم طرح او	نامه‌ای دیگر شود از شرح او ^{۱۴۴}
بود دو نامه ز دو ناموس‌گاه	آمده بر نام دو بهرام شاه ^{۱۴۵}
داشته هر یک ز شاهی رایتی	چون مه و خور هر دو ز نور آیتی ^{۱۴۶}
یافته غزنی ز یکی تاج زر	وز دگری گنجه چو گنج گهر ^{۱۴۷}
غزنی از آن ماه شده شب‌فروز	گنجه از این مهر به شب دیده روز ^{۱۴۸}
خطبه غزنی همه را دم گرفت	سکه گنجه همه عالم گرفت ^{۱۴۹}
بحر شده غزنی و در داده است	گنجه چو کان است و گهرزاده است ^{۱۵۰}

“Eğer sürekli onun (Nizâmî'nin) tarzında şerhini yaparsam onun (Hadîkatu'l-hakîka'nın) şerhinin başka bir mektubu olur.”

“Her iki savaş meydanında iki tane mektup vardı ve her iki mektupta Behramşahlar adına yazılmıştı.”

“Her birisi her bir padişaktan sancak devralmış, güneş ve ay gibi nurdan işaret almış.”

“Biri Gazne'de altın bir tac elde etmiş, diğeri ise Gence'de cevherler hazinesi gibidir.”

“O aydan dolayı Gazne'nin gecesi aydınlanmıştır, o güneşten dolayı da Gence'de gece gündüz gibi görünmüştür.”

“Gazne'de okunan hutbe herkesin nefesini kesmiş, Gence'nin sikkesi ise bütün âlemde geçerli hale gelmiştir.”

¹⁴⁴ Metin, be. 877.

¹⁴⁵ Metin, be. 878.

¹⁴⁶ Metin, be. 879.

¹⁴⁷ Metin, be. 880.

¹⁴⁸ Metin, be. 881.

¹⁴⁹ Metin, be. 882.

¹⁵⁰ Metin, be. 883.

“Gazne tıpkı inci doğuran bir deniz, Gence ise mücevherler doğuran maden gibidir.”

Nizâmî-i Gencevî de Mahzenu'l-esrâr adlı mesnevisinde kendi şiiri ve Hakîm Senâyî'nin şiirinden ve aynı adı taşıyan memduhları hakkında şöyle bahsetmiştir:¹⁵¹

نامه دو آمد ز دو ناموسگاه هر دو مُسَجَّل به دو بهرامشاه^{۱۵۲}
آن زری از کانِ کهن ریخته وین دُری از بحرِ نو انگيخته^{۱۵۳}
آن بدر آورده ز غزنین عَلم وین زده بر سکه رومی رقم^{۱۵۴}

“Her iki savaş meydanında iki mektup kaleme alındı ve her ikisi de iki Behramşah adına kaleme alındı”

“Biri kadim bir madende dökülmüş bir altın, diğeri ise yeni denizden çıkmış bir incidir.”

“(Behramşah’lardan) Biri Gazneyn’e bayrağını astı, diğeri ise Rum’da sikkeye adını işledi.”

Kevkebî, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde hem Hakîm Senâyî'nin Hadîkatu'l-hakîka'sında hem de Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî'nin Mesnevî-i Ma'nevî'sinde geçen körler ve fil hikâyesini de kullanmıştır.¹⁵⁵ Bu durum Kevkebî'nin kendinden önceki mutasavvıf şairlerden ne denli etkilendiğini açıkça göstermektedir:

جانبِ خرطوم یکی برد دست و آن دگر از صدمه دندانش چست^{۱۵۶}
کورِ سیوم بر شکمش فرق سود چارمِ شان چار قوایم بسود^{۱۵۷}
چونکه خبرشان ز عیان یافت عین بر همه‌شان شان خبر بود شین^{۱۵۸}

¹⁵¹ Nizâmî-i Gencevî'nin memduhu olan Behramşah, Erzincan Mengüçöklü hâkimi Melik Fahreddin Behram Şah'tır. Hakîm Senâyî'nin memduhu olan Behramşah ise Gazne sultanlarından Behram Şah'tır. Bkz. Mehmet Kanar, “Nizâmî-i Gencevî”, **DİA**, C. XXXIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 183-185; Saime İnal Savi, **a.g.m.**, s. 502-503.

¹⁵² Nizâmî-i Gencevî, **Mahzenu'l-esrâr: Metn-i 'İlmî-İntikâdî ez Rûyî 14 Nusha-ı Hattî**, Tsh. Behrûz Servetiyân, Tahran, İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1386 h., s. 66.

¹⁵³ Nizâmî-i Gencevî, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁵⁴ Nizâmî-i Gencevî, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁵⁵ Körler ve fil hikâyesinin geçtiği diğer kaynaklar için bkz. Mansûr Pîrânî, “Pejûhişî der Asl ve Menşe'-i Temsîlî ez Hadîka-i Senâyî ve Mesnevî-i Mevlevî”, Tahran, **Faslnâme-i 'İlmî ve Pejûhişî-i Pejûhişhâ-yı Edebiyyât-ı Tatbîkî**, Pâyiz, Dovre: 7, sa. 3, 1398 h., s. 129-146.

¹⁵⁶ Metin, be. 3671.

¹⁵⁷ Metin, be. 3672.

¹⁵⁸ Metin, be. 3673.

آنکه ز خرطوم خبردار بود	در نظرش فیل دهان‌مار بود ^{۱۵۹}
وآنکه همی‌داد ز دندان نشان	بود عمودی بر او ز استخوان ^{۱۶۰}
وآنکه به زیر شکمش سر نهاد	سقفِ معلق لقبش بر نهاد ^{۱۶۱}
وآنکه شد او را ز قوایم دلیل	در نظرش چار ستون بود فیل ^{۱۶۲}

“Bunlardan biri hortuma doğru elini uzattı, diğeri ise elini dişine dokundurdu.”

“Üçüncü kör karnına elini, dördüncüsü ise dört sütuna (benzer ayaklarına) elini sürdü.”

“Çünkü onlar gözleri ile görmemişlerdi ve yalnızca kulakları ile işitmişlerdi.”

“Hortum kısmına elini uzatan kişi, filin yılan ağızlı bir hayvan olduğunu zannetti.”

“Filin dişine dokunan ise ön kısmının dik bir kemikten oluştuğunu söyledi.”

“Karın bölgesine dokuna kişi de havaya asılı bir tavan olduğunu bildirdi.”

“Filin bacaklarına dokunan kişi ise filin dört sütun olduğunu öne sürdü.”

Hakîm Senâî'nin Hadîkatu'l-hakîka adlı mesnevisinde hikâye şöyle geçmektedir:¹⁶³

آنکه دستش بسوی گوش رسید	دیگری حالِ پیل از او پرسید
گفت شکلیست سهمناک عظیم	پهن و صعب و فراخ همچو گلیم
وانکه دستش رسیدی زی خرطوم	گفت گشته است مرا معلوم
راست چون ناودان میانه تهی‌ست	سهمناک است و مایهٔ تبهی‌ست
وانکه را بُد ز پیل ملموسش	دست و پای ستبر پر بؤشش
گفت شکلش چنانکه مضبوط است	راست همچون عمود مخروط است

“Birinin eli filin kulağına ulaşınca diğeri filin nasıl bir şeye benzediğini ondan sordu.”

¹⁵⁹ Metin, be. 3674.

¹⁶⁰ Metin, be. 3675.

¹⁶¹ Metin, be. 3676.

¹⁶² Metin, be. 3677.

¹⁶³ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatu'l-hakîka ve şerî'atu't-tarîka*, Tsh. Muhammed Takî Müderris Razavî, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, 1368 h., s. 69-70.

“O, kilime benzer bir şeklinin olduğunu ve korkunç, heybetli, yayvan, sert ve geniş bir şeye benzediğini söyledi.”

“Bir diğerinin eli hortumuna tesadüf edince filin kendisine bir yılan gibi geldiğini söyledi.”

“(Bir başkası) Doğrusu içi boş bir oluk gibi geniş ve tehlikeli bir şeydir dedi.”

“File dokunan bir diğeri ise onun elinin ve ayağının çok sert ve sağlam olduğunu, şeklinin sağlam ve tıpkı bir sütun gibi olduğunu belirtti.”

Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî ise Mesnevî-i Ma‘nevî’inde hikâyeyi şu beyitlerle anlatmaktadır:¹⁶⁴

پیل اندر خانہ ای تاریک بود	عرضہ را آورده بودندش ہنود
دیدنش با چشم چون ممکن نبود	اندر آن تاریکی اش کف می بسود
آن یکی را کف بہ خرطوم اوفتاد	گفت همچون ناودان است این نہاد
آن یکی را دست بر گوشش رسید	آن بر او چون بادبیزن شد پدید
آن یکی را کف چو بر پایش بسود	گفت شکلِ پیل دیدم چون عمود
آن یکی بر پشتِ او بنہاد دست	گفت خود این پیل چون تختی بُدہ است

“Karanlık bir evde bir fil vardı, Hintliler onu (halka) göstermek için getirmişlerdi.”

“Karanlıkta onu görmek mümkün olmadığından ona ellerini sürüyorlardı.”

“Onlardan birinin eli ona (file) değince onun oluk gibi bir şey olduğunu söyledi.”

“Bir diğerinin eli kulağına ulaştığında kendisine yelpaze gibi göründü.”

“Öbürünün eli ayağına denk gelince filin dik bir sütun gibi gördüğünü belirtti.”

“Onlardan bir başkası onun sırtına elini uzatınca söz konusu filin bir taht gibi olduğunu beyan etti.”

Kevkebî, eserinde Nizâmî gibi Hamse sahibi olan Emîr Husrev-i Dihlevî’in Matlau’l-envâr adlı eserini de zikretmiştir. Ona göre Nizâmî’nin Mahzenu’l-esrâr adlı

¹⁶⁴ Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî, **Mesnevî-i Ma‘nevî-i Mevlevî**, C. III, Haz. Tevfik Subhânî, Tahran, Sazmân-ı Çâp ve İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, 1373 h., s. 384.

mesnevisi ruh ise Emîr Husrev-i Dihlevî'in Matlau'l-envâr'ı bu ruhun bulunduğu bedendir. Aşağıdaki beyit Kevkebî'nin, Emîr Husrev-i Dihlevî'in eserinden haberdar olduğunu ve onun eserini okuduğunu gösterir:

مخزن اسرار به جان شریف مطلع انوار به جسم لطیف

“Mahzen-i esrâr şerefli candır, Matla‘-ı envâr ise narin bir cisimdir.”

Müellif, diğer bir beyitte de Ferîduddîn-i Attâr'ın şiirlerinde kullandığı bir ibareye dikkati çekerek bir nevi onunla aynı fikirde olduğunu ve Ferîduddîn-i Attâr'ın tasavvufî düşüncelerinin kendisi üzerindeki etkisine işaret eder. Kevkebî de tıpkı Ferîduddîn-i Attâr'ın Zât-ı İlâhî'yi, ortaya çıktığında gölge olarak gördüğü diğer varlıkların yok olmasına sebep olan güneşe benzettiği gibi Zât-ı İlâhî'yi ortaya çıktığında diğer ışıkların hükümlerini ortadan kaldıran güneşe benzetmiştir.

Ferîduddîn-i Attâr:

صد هزاران سایه جاوید تو گم شده بینی ز یک خورشید تو

“Ebedi sanılan yüz binlerce gölge, bir de bakarsın ki, güneşin bir ışıyla kayboluvermiş.”

Kevkebî:

سایه جاوید که عطّار گفت غرقه خورشید بر انوار گفت¹⁶⁵

“Attâr, sonsuz gölgenin güneşin ışınlarında kaybolduğunu söyledi.”

Kevkebî'nin bazı beyitlerinin Hâfız-ı Şîrâzî'nin beyitlerine olan benzerliği de gözden kaçmaz, bu da onun Hâfız'ın şiirlerini okuduğuna delâlet eder:

Hâfız:

صوفی ار باده به اندازه خورد نوشش باد و نه اندیشه این کار فراموشش باد

“Sûfî bâdeyi kararında içerse, afiyeti olsun, aksi takdirde bu düşünceden vazgeçsin.”¹⁶⁶

Kevkebî:

¹⁶⁵ Metin, be.2524.

¹⁶⁶ Hâfız-ı Şîrâzî, **Dîvân-ı Hâfız**, Ganî Kazvînî nüshası üzerinden nşr. Rızâ Kâkâ'î Dehkurdî, Tahrân, İntişârât-ı Kaknus, 1380 h., s. 145.

صاحبِ ذوقِ ار خوردهش نوشِ باد وز دلِ بسی ذوقِ فراموشِ باد^{۱۶۷}

“Zevk sahibi kişi eğer onu içerse, afiyet olsun, zevksiz bir gönle sahip kişiler ise bunu unutsun.”

Her ne kadar Kevkebî diğer şairlerden etkilenmiş, özellikle Nizâmî’nin şiirini övmüş ve hatta onu üstad olarak görmüşse de kendini ve şiirini de övmüştür:

آنچه بدو و آنچه به خود گفته‌ام گنجِ گهرِ رفته و درِ سفته‌ام^{۱۶۸}

“Ondan ve Kendimden her ne söylemişsem cevher hazinesinden çalmışım ve inci dizmişim.”

گرچه از او شمعِ برافروختم شمعِ صفتِ ز آتشِ خود سوختم^{۱۶۹}

“Gerçi, ondan (faydalanarak) bir mum yaktıysam da kendi ateşimle mum gibi yüzümü aydınlattım.”

از نیِ خامه شکر انگیختم چاشنیِ خاص در او ریختم^{۱۷۰}

“Neyden yapılmış kalemden şekeri dökdüm, ondan has bir lezzet (kağıda) döktüm.”

Kevkebî, tıpkı sineklerin şekerin üzerine üşüşmesi gibi insanların da kendi şiirinin üzerine üşüşüğünü ifade etmiştir:

بر شکرِ او شده جان‌ها مگس بر مگسش برده شکرها هوس^{۱۷۱}

“Onun şekerinden dolayı canlar sinek gibi olmuştur, üzerine üşüşen sinekler gibi şekere heveslenmişlerdir.”

Bazen de Kevkebî, şiirini ilâhî denizin dalgasına, sırlarla dolu olan şiirindeki hazineyi ise ilâhî denizin içindeki balığa benzetmiştir:

موج زده بحرِ الهی در او گهرِ اسرارِ چو ماهی در او^{۱۷۲}

¹⁶⁷ Metin, be. 954.

¹⁶⁸ Metin, be. 944.

¹⁶⁹ Metin, be. 945.

¹⁷⁰ Metin, be. 946.

¹⁷¹ Metin, be. 948.

¹⁷² Metin, be. 949.

“İlâhî deniz onun içinde dalgalanmıştır, surlar cevheri onun içinde bir balık gibidir.”

Kevkebî, şiirinden ancak zevk sahibi kişilerin lezzet alabileceğini ifade etmiş, zevksiz kişilerin ise kendisinin şiirlerini anlayamayacaklarını ve yazdıklarını unutmalarını istemiştir:

صاحبِ ذوقِ ار خوردهش نوش باد وز دلِ بی‌ذوق فراموش باد^{۱۷۳}

“Zevk sahibi kişi eğer onu içerse, afiyet olsun, zevksiz bir gönle sahip kişiler ise bunu unutsun.”

Kevkebî, Nizâmî’nin birçok aşamadan geçmiş olduğunu, buna rağmen Nizâmî’nin açtığı bu yolda katedilmesi gereken birçok aşamanın kaldığını da ifade etmiştir:

گرچه که او مرحله‌ها پیش راند پیش رهش مرحله‌ها بیش ماند^{۱۷۴}

“Her ne kadar o (Nizâmî), birçok aşamayı aştıysa da gittiği yolda birçok aşama kaldı.”

Kevkebî, bu zeminde kendisinin aşması gereken uzak ve uzun bir yol olduğunu vurgulamış, başarıya ulaşabilmek için kendisinin aslâ pes etmemesi gerektiğini, bu yolda öfkenin arslan, hırsın ise kılıç gibi olduğunu söylemiştir:

گرچه مرا در ره دور و دراز خشم چو شیرست و چو شمشیر آز^{۱۷۵}

“Her ne kadar bu yol bana ırak ve uzun olsa da gözüm arslan, arzum ise kılıç gibidir.”

Kevkebî, bu uzun ve meşakkatli yolda göstermiş olduğu azmin ve hırsın karşılığını aldığını ifade ederek, nihayetinde yolun sonuna vardığını söylemiştir:

زو غرضِ شعر به غایت رسید حدِّ سخن هم به نهایت رسید^{۱۷۶}

“Ondan dolayı şiir (söyleme) dürtüsü sona yaklaştı, sözün sınırı ise nihayete erdi.”

¹⁷³ Metin, be. 954.

¹⁷⁴ Metin, be. 957.

¹⁷⁵ Metin, be. 973.

¹⁷⁶ Metin, be. 962.

Kevkebî, bunu yapmak için var gücüyle çalışacağını belirtmiştir:

گر نتوانم که ز حد بگذرم راه نه بسته‌ست ز خود بگذرم^{۱۷۷}

“Eğer (sözün) sınırını aşamazsam yol kapalı değil (gerekirse) kendimden geçerim.”

Kevkebî, bunca zorluğa ve sıkıntıya rağmen işin sonunda şiir söyleme yeteneğiyle Nizâmî’ye cevap verebildiğini söylemiştir:

خواست نظامی چو حساب همه طبع من آورد جواب همه^{۱۷۸}

“Nizâmî, benden (söylediğim sözlerin) tümünün hesabını istedi, benim de huyum hepsinin cevabını verdi.”

Kevkebî’nin edebî kişiliğini etkileyen diğer önemli konu ise hem hayat tarzını hem de eserlerini baştan sona saran tasavvufî düşüncedir. Onun tasavvufî düşüncesini etkileyen en önemli kişi Muhyiddîn İbnu’l Arabî’dir. Tasavvuf ve İslâm düşüncesi tarihinde derin izler bırakan, düşünceleriyle günümüze kadar etkisini devam ettiren Muhyiddîn İbnu’l Arabî’nin, Kevkebî üzerinde etkisi olduğu su götürmez bir gerçektir. Kevkebî’nin mesnevilerini saran tasavvufî düşüncenin yanı sıra döneminin önde gelen Nakşibendiyye tarikatı şeyhi Hâce Ubeydullâh-ı Ahrâr’dan Murebbî-i Rabbânî diye bahsetmesi,¹⁷⁹ yine Nakşibendiyye tarikatı büyüklerinden olan Hâce Bâhâuddîn-i Nakşibendî’yi de anması ve şairin kendisinin Mollâ Alâuddîn-i Kirmânî-i Nakşibendî-i Şâfiî adıyla meşhur olması, onun hem Sünnî, hem de tasavvuf ve tarikat ehli bir şair olduğunu gösterir.¹⁸⁰ Kevkebî’nin tasavvufî yönünün temelini, eserlerinde ilmek ilmek dokuduğu vahdet-i vücûd düşüncesi oluşturur. Kevkebî’nin eserlerini incelediğimizde vahdet-i vücûd düşüncesinin onun eserlerine nüfuz ettiğini çok açık bir şekilde görmekteyiz.

Kevkebî’ye göre varlık olarak adlandırılabilen hiçbir varlığın gerçek bir varlığı yoktur. Ona göre gerçek varlık yalnızca Allah’ın varlığıdır:

نیست در این عرصه هستی نمای هستی اگر هست به غیر از خدای^{۱۸۱}

¹⁷⁷ Metin, be. 963.

¹⁷⁸ Metin, be. 956.

¹⁷⁹ Ateş, **a.g.e.**, s. 449; Kevkebî, **a.g.e.**, No. 3855, vrk. 180a; Kevkebî, **a.g.e.**, No. FY 1398, vrk. 218a.

¹⁸⁰ Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁸¹ Metin, be. 32.

“Bu varlık arsasında görünen hiçbir şey yoktur, eğer varlık (denen şey) varsa bu Allah’ın varlığından başka bir şey değildir.”

خود همه هیچند و تویی هرچه هست هستی تو بر همه آرد شکست^{۱۸۲}

“Kendisini varlık olarak nitelendiren şeylerin kendileri hiçtir, var olan hersey sensin ve senin varlığın onların varlığına galip gelir.”

غیر تو خود نیست نوازنده‌ای گرچه بود پرده سازنده‌ای^{۱۸۳}

“Her ne kadar çalgıcıların perdesi olsa da senin dışında hiçbir şarkıcı (söz söyleyen) yoktur.”

Kevkebî, varlıkların Allah’ın istek ve iradesiyle yaratıldığını, onun bir deniz gibi coşarak zaten ilminde mevcut olan diğer varlıkları ortaya çıkardığını ifade eder:

بحر چو جنبد همه جسته ز خواب از سر نو سر به در آرند از آب^{۱۸۴}

“Deniz çoştuğu zaman hepsi uyuklarından sıçrayarak uyanır ve suyun içinden yeni bir baş çıkarır.”

عشق خر عقل فروش تویم پخته این کار ز جوش تویم^{۱۸۵}

“Senin aşkın için aklını satan aptal aşıklarız ve senin coşkununun pişirdiği şeyleriz.”

Kevkebî’ye göre yalnız Zât-ı ilâhî’nin varlığı söz konusudur. Kevkebî, hem sözü söyleyenin hem sözü dinleyenin, hem çalanın hem söyleyenin, hem âşığın hem maşuğun Allah olduğunu düşünür:

محرم او کس نبگفت و شنفت کس نشنفته ست جز او هرچه گفت^{۱۸۶}

“Onun mahreminde hiçkimse bir şey söyleyemez ve söylenen hiçbir şeyi duyamaz, onun söylediği şeyleri yalnızca o duyar.”

¹⁸² Metin, be. 193.

¹⁸³ Metin, be. 152.

¹⁸⁴ Metin, be. 36.

¹⁸⁵ Metin, be. 151.

¹⁸⁶ Metin, be. 34.

هم تو به سازنده نوازنده‌ای هم تو نوازنده سازنده‌ای^{۱۸۷}

“Hem çalgıcıya şarkılar söyleyen sensin hem şarkı söyleyenlere de çalgı çalan sensin.”

Kevkebî'ye göre gören kişi, görünen şey ve görüş arasında herhangi bir fark yoktur; çünkü gören kişi, görünen şey ve görüş birdir ve bunda şüpheye yer yoktur:

دیده نه در دیده نه دیدش شکی دیدنی و دیده و دیدش یکی^{۱۸۸}

“Gören kişide ve gören gözde görüş açısından ayrılığın olmadığına şüphe yoktur, gören şey, görülen şey ve görüş birdir.”

ساز وی است این همه سازنده اوست وز پس هر پرده نوازنده اوست^{۱۸۹}

“Saz onun kendisidir ve bütün sazendeler hep odur, her perdenin ardındaki şarkıcı da onun ta kendisidir.”

Kevkebî'ye göre görünüşte sıfat ve ilimlerin farklı renkleri olsa da hepsi Zât-ı ilâhî'nin vücûdunun vahdâniyyetinin rengini taşır:

آمده صد رنگ علوم و صفات لیک بود در همه یک رنگ ذات^{۱۹۰}

“İlimler ve sıfatlar yüzlerce farklı renkte görünür fakat hepsi Zât-ı İlâhî'nin rengini taşır.”

Ona göre, bu coşkunlukla varlık sahasına çıkan her şey varlığını Allah'a borçludur. Kendi varlığı olmayan ve varmış gibi görünen bu varlıklar yalnız yansımadan, karanlıktan ve gölgeden ibarettir ve bu görüntülerin herhangi bir varlığı yoktur:

هرچه به خود هستی و بودیش نیست ظلّ و نمود است و وجودیش نیست^{۱۹۱}

“Kendiliğinden varlığı ve olgusu bulunmayan bir şey görüntü ve karanlıktır ve herhangi bir varlığı yoktur.”

Görünen varlıklar, aslında Allah'ın ilminden başka bir şey değildir:

¹⁸⁷ Metin, be. 153.

¹⁸⁸ Metin, be. 549.

¹⁸⁹ Metin, be. 12.

¹⁹⁰ Metin, be. 3442.

¹⁹¹ Metin, be. 3604.

وآنچه در او جلوه‌گر آید نمود نیست به جز علم ز روی شهود^{۱۹۲}

“Ve onun içinde görünen şey, ilimden başka bir şey değildir.”

Kevkebî, Allah’ın her şeyde ve her yerde olduğunu fakat bulunduğu mertebede ondan başka hiçbir şeyin varlığının söz konusu olmadığını söyler. Ona göre diğer bütün varlıklar onu bulmak için sürekli bir arayış içindedirler:

در همه‌ای با همه در گفت‌وگو بی‌همه‌ای و همه در جست‌وجو^{۱۹۳}

“Hepsinin içindesin ve hepsiyle konuşursun, hiç kimse seninle değildir ve hepsi seni aramaktadır.”

Kevkebî, Allah’a ulaşmak ve ölümsüzlüğü bulmak için insanın ölmeden önce ölmesi gerektiğini vurgular:

در طلبِ منزلِ پائیندگی نیست به جز مرگِ ره‌ زندگی^{۱۹۴}

“Sonsuzluk menzili yolunda yaşamanın tek yolu ölümden başkası değildir.”

Ve eğer kişi ölmeden önce ölürse bu aşk onu, Zât-ı İlâhî’nin nefesinde canlandırır:

گر تو بمیری ز خود ای بوالهوس عشق کند زنده تو را در نفس^{۱۹۵}

“Ey heves sahibi! Eğer kendi içinde ölürsen, aşk seni kendi nefesi içinde canlandırır.”

Kevkebî’ye göre, kişi ancak tövbe şarabını içip tövbe sarhoşu olursa fenâya ulaşabilir:

مستِ میت گشت و ز خود توبه کرد جام فنا از قدحِ توبه خورد^{۱۹۶}

“Senin şarabının sarhoşu oldu ve tövbe etti, fenâ kadehinden tövbe şarabını içti.”

¹⁹² Metin, be. 3605.

¹⁹³ Metin, be. 192.

¹⁹⁴ Metin, be. 4402.

¹⁹⁵ Metin, be. 4401.

¹⁹⁶ Metin, be. 690.

Kevkebî, her ne kadar yolculuğunun amacının fenâ mertebesine ulaşmak olduğunu söylese de bu yolda kendisine yol gösterecek, rehberlik edecek kişinin, pîri olduğunu ifade etmiştir:

گرچه فنا منزل جان من است رهبر من پیر و ضمان من است¹⁹⁷

“Her ne kadar fenâ benim canımın menzili ise de benim rehberim (kendisine sıkı sıkıya) bağlı bulunduğum pîrimdir.”

Kevkebî, çıktığı gönül adlı bu zorlu yolculuğun sonunun fenâ makamı olduğunu düşünür:

بازپسین منزل راه دل است راه فنا از سر این منزل است¹⁹⁸

“Nihayetinde yolun sonu gönüldür ve fenaya giden yol bu menzilin yolunun üzerindedir.”

Kevkebî’ye göre Mansûr-ı Hallâc’a “Ene’l-Hak” dedirten de Allah’tan başkası değildir:

دم ز فنای همه مطلق زند جز تو در آن دم که انا الحق زند¹⁹⁹

“Fenâ makamında mutlak nefesi veren ve ona (Mansûr-ı Hallâc) “Ene’l Hak” dedirten senden başkası değil.”

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Kevkebî’nin edebî kişiliği üzerinde tasavvufun büyük bir etkisi söz konusudur. Bunun yanı sıra, Kevkebî’nin edebî kişiliğine etki eden diğer bir faktör de aldığı eğitimidir. Kevkebî, küçük yaştan itibaren nücûm ilmini öğrenmiş ve bu alanda yetkinlik derecesine ulaşmış, Muhammed eş-Şillî el-Yemenî’nin Senâu’l-bâhir adlı eserinde zikrettiğine göre; Fatih Sultan Mehmed, Ali Kuşçu’dan bir yıldız atlası hazırlamasını istemiş, Ali Kuşçu ise padişaha istediği gibi bir yıldız atlasının hazırlanmasının nücûm ilminde maharetli ve eğitilmiş olmayı gerektiren bir iş olduğunu söyleyerek Alâuddîn-i Kirmânî’nin yeterli bilgi becerisine sahip olduğunu belirtmiş fakat Alâuddîn-i Kirmânî’nin akli ilimlerden uzaklaşp tasavvuf ilmine yöneldiğini söylediğini kaydetmiştir.²⁰⁰ Kevkebî’nin, kitaplarda da

¹⁹⁷ Metin, be. 1655.

¹⁹⁸ Metin, be. 1644.

¹⁹⁹ Metin, be. 105.

²⁰⁰ Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî, a.g.e., s. 206.

nakledildiği gibi şiirlerinde rasathane, gökyüzü katmanları, gezegenler, güneş tutulması, ayın ışığını güneşten alması gibi astronomi ve gök bilimini ilgilendiren konulardan sıkça bahsettiği dikkat çekmektedir.

گاه ز طب آمده قانون نواز گاه منجم شده و زیج ساز²⁰¹

“Bazen tıpta (alanında) kanun yazar, bazen de rasathane inşa eden bir müneccim olur.”

زیج رصدخانه گردون بسوز چشم رصد بند ز گردون به دوز²⁰²

“Feleğin rasathane atlasını yak, gözlem gözünü kapat ve gökyüzüne gözlerini dik.”

قصه نه قصر²⁰³ چه افسانه است آن همه یک گنبد از این خانه است²⁰⁴

“Dokuz sarayın kıssası nasıl bir efsanedir, onların hepsi bu evin bir kubbesidir.”

مرکز نه دایره²⁰⁵ سبز فام دایره زان نقطه نموده تمام²⁰⁶

“Yeşil renkli dokuz dairenin merkezi olan daire o noktadan tamamlanmıştır.”

سایه گرفته لب خورشید را لاله زده ساغر جمشید را²⁰⁷

“Güneşin dudağına gölge düşmüş, Cemşid’in kadehine lale düşmüş.”

کان طبیعت ندهد گوهری تا نبود پرتو نیک اختری²⁰⁸

“Tabiata ait olan (güneş), eğer cevherini vermezse yıldızların güzel parıltıları olmaz.”

دور بسی زد ز سفر باز گشت کرد سوی شمس، قمر باز گشت²⁰⁹

²⁰¹ Metin, be. 2396.

²⁰² Metin, be. 137.

²⁰³ Dokuz Kasır (نه قصر): Dokuz felek. Bkz. Ebu'lfazl Musaffâ, **Ferheng-i Istilâhât-ı Nucûmî bâ Vâjehâ-yı Keyhânî der Şi'r-i Fârsî**, Tebriz, İntişârât-ı Muessese-i Târîh ve Ferheng-i İrân, 1357 h., s. 811.

²⁰⁴ Metin, be. 1366.

²⁰⁵ Dokuz Daire (نه دایره): Dokuz felek. Bkz. Ebu'lfazl Musaffâ, **a.g.e.**, s. 809.

²⁰⁶ Metin, be. 1685.

²⁰⁷ Metin, be. 1749.

²⁰⁸ Metin, be. 2131.

²⁰⁹ Metin, be. 2251.

“Etrafında çokça tur attı ve seferinden geri döndü; ay, güneşe doğru gidip etrafını dolaşıp geri döndü.”

گاه ز قربت به مقام ملک وجد کنان چرخ زند چون فلک

“Bazen vecd ile felekler gibi dönerek meleklerin makamına yaklaşır.”

پور شه القصه قرین شد به پیر ماه قران²¹⁰ کرد به مهر منیر

“Sonuçta şahın oğlu pîre yakınlaştı (tıpkı) ayın parıldayan güneşe yaklaşması gibi.”

Kevkebî'nin iyi bir edebî birikiminin olduğu ve vezin, bahir, lafız, mânâ konularına dikkat ettiği eserlerinde göze çarpmaktadır:

وزن طلسم است و سخن بی طلسم سحر بسی کرد و برآورد اسم²¹¹

“Vezin tılsımdır ve söz ise tılsımsızdır, çokça sihir yaparak isim elde etti.”

بحر بسی بهر دُر این نظام وز همه بحر آمده وزنش تمام²¹²

“Bahir bu incinin düzene girmesi için gereklidir ve tümü (beyitleri) bahire uygun ve tam bir vezinle yazılmıştır.”

وزن و معانی چو دو مغز نکوست لفظ چو یک پوست برای دو دوست²¹³

“Vezin ve mânâlar (meânî) iki beyin gibidir, lafız ise bu iki dost için bir deri niteliğindedir.”

شعر و صنایع خط و انشای تو خُلقِ تو و خِلقتِ اعضای تو²¹⁴

“Şiirin, sanatın, hattın ve inşân senin yaratılışındandır ve senin hilkatinin azalarındandır.”

²¹⁰ Kırânât (قران) – İki ya da daha fazla gezegenin aynı burçta bulunması durumu. Bkz. Ebu'lfazl Musaffâ, **a.g.e.**, s. 570-571; Yavuz Unat, “Kırânât”, **DİA**, C. XXV, Ankara, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, s. 437.

²¹¹ Metin, be. 1045.

²¹² Metin, be. 1049.

²¹³ Metin, be. 1117.

²¹⁴ Metin, be. 2349.

نحو تو و صرف و اصول و کلام فنّ معانی و بیانت تمام^{۲۱۵}

“*Senin nahiv, sarf, usûl, kelâm, meânî ve beyân ilmin tamdır.*”

2.4. ŞİİR VE ŞAİRLİK HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Kevkebî, eserlerinde şiir ve şairlikle ilgili düşüncelerini de ifade etmiştir. O, şiirin veznini tılsıma benzetmiş ve vezin olmadan şiirin tadına varılamayacağını vurgulamıştır. Kevkebî, sözü sihir olarak görür fakat asıl tılsım vezindir. Eğer bir sözün tılsımı yoksa onun her kelimesi, kendisiyle beraber büyük zorlukları getirir:

وزن طلسم است و سخن بی طلسم سحر بسی کرد و برآورد اسم^{۲۱۶}

“*Vezin ve mânâlar (meânî) iki beyin gibidir, Lafız ise bu iki dost için bir deri niteliğindedir.*”

آنکه طلسمش نه و افسون کند هر نفس از سحر دلی خون کند^{۲۱۷}

“*Tılsımı olmayan kişi sihir yapmaya çalışırsa, her bir nefeste yaptığı sihirden dolayı gönlü kanlanır.*”

Kevkebî’ye göre söz ve vezin birbirine paralel gitmeli ve ahenkli olmalıdır. Ona göre şair, şiirini vezne uygun söylerse onu dinleyen kişi kendinden geçer ve şiire âşık olur:

چون ز طلسمی دمد افسون او عقل شود بی خود و مجنون او^{۲۱۸}

“*Onun bir tılsımından sihir damlarsa eğer akıl kendinden geçer ve onun Mecnûn’u olur.*”

Müellif, sözü inci tanesine benzetmiş, sözün değerinin vezin ile artacağını belirterek, bununla birlikte incilerin değerinin artacağını da ifade etmiştir. Kevkebî’ye göre tek bir inci tanesi olan nükte eğer vezinli söylenirse incileri çoğalır:

نکته که او خود در مکنون بود وزن چو یابد ز در افزون بود^{۲۱۹}

²¹⁵ Metin, be. 2348.

²¹⁶ Metin, be. 1117.

²¹⁷ Metin, be. 1046.

²¹⁸ Metin, be. 1047.

²¹⁹ Metin, be. 1048.

“Kendisi dizili inci olan nükte vezin kazanırsa (içindeki) incileri artar.”

Kevkebî'ye göre söz denizinden daha çok inci çıkarılmak isteniyorsa sözün vezne ve bahre uygun söylenmesi gerekmektedir:

بحر بسی بهر دُرِ این نظام وز همه بحر آمده وزنش تمام^{۲۲۰}

“Bahir bu incinin düzene girmesi için gereklidir ve tümü (beyitleri) bahire uygun ve tam bir vezinle yazılmıştır.”

Eğer bahri bir an olsun sözün üzerinden çekersek mânâ cevherini de ondan çekip almış oluruz. Yani Kevkebî'ye göre mânâ, ancak bahir ve vezinle anlam kazanır:

گوهر معنی به سخن برکشند بحر به یک دم به سخن درکشند^{۲۲۱}

“Bahri bir an olsun sözün üzerinden çekerlerse, mânâ cevherini sözün üzerinden atmış gibi olurlar.”

Kevkebî, veznin öneminin yanı sıra mânânın da çok önemli bir unsur olduğunu ifade ederek vezin ve mânâyı sözün beynine, lafız ise bu beyni koruyan deriye benzetmiştir:

وزن و معانی چو دو مغزِ نکوست لفظ چو یک پوست برای دو دوست^{۲۲۲}

“Vezin ve mânâlar (meânî) iki beyin gibidir, lafız ise bu iki dost için bir deri niteliğindedir.”

Kevkebî'ye göre bahrine, veznine, lafız ve mânâsına dikkat edilerek kalemin ucundan dökülen şiir, neyden akan şeker ve dikenlerle çevrilmiş güle benzer. Böyle bir şiir, neyden akan şeker ve etrafı dikenlerle çevrili gülün karışımıyla meydana gelen gülşeker tatlısının tadını verir. Kevkebî, şiirden gerçekten lezzet alınmak isteniyorsa bahir, vezin, lafız ve mânânın birbirinden ayrılmaması ve birbirini tamamlaması gerektiğini söyler. Yani Kevkebî, bu dört unsurun şiirin vazgeçilmezleri olduğunu ifade ederek bu unsurlardan birinin eksik olmasının şiirin vereceği lezzeti bozacağını düşünür:

²²⁰ Metin, be. 1049.

²²¹ Metin, be. 1107.

²²² Metin, be. 1117.

شعر ز نوکِ قلمِ تیزکار چون شکر آمد ز نی و گل ز خار^{۲۲۳}
بس که درآمیخته با یکدگر هم شکرش گل شده هم گل شکر^{۲۲۴}

“Şiir, şeker kamışından akan şeker ve dikenden gülün bitmesi gibi ince uçlu kalemin ağzından dökülür.

“Eğer birbirleri ile karıştırılırsa (şiirin) şekeri güle dönüşür ve (şiir) gülşeker tatlısı²²⁵ gibi olur.”

Kevkebî'ye göre, ancak sözü geçen kaidelere uyularak yazılmış şiirler dengeli ve ölçülü olabilir. O, tam anlamıyla pişmiş ve olgunlaşmış şiirlerin, dengeli ve ölçülü şiir olarak adlandırılabilmesine inanır:

آمده ترکیب خوشش ز اعتدال پخته و پرورده به حد کمال^{۲۲۶}

“(Şiir) tam olarak pişmiş, dengeli ve ölçülü olursa terkipler (kişinin) hoşuna gidebilir.”

Ona göre, eğer gülşeker tatlısı tadında şiirler ortaya konulursa, şiirin tadından dolayı şiirden anlayan kişilerin ağzı açık kalır. Şairler şiirlerini bu denli içli ve olgunlaşmış bir şekilde ortaya koyarlarsa, sözün mûsikîsi gönüle daha çok etki eder:

گل شکرِ نظم سخن ساز کرد عقل ز سوداش دهن باز کرد^{۲۲۷}

“Gülşeker tadında şiir söyledi, aklın ağzı sevdasından dolayı açık kaldı.”

Kevkebî, sözü ölçülü söyleyen şairlerin bu hazineye ulaşabileceklerini ve doğallığın ve sadeliğin şiir denen hazinenin kilidi olduğunu vurgulamıştır:

گنج سخن مردِ سخن سنج راست طبع کلیدی ست بر آن گنج راست^{۲۲۸}

“Söz hazinesi sözü ölçebilecek kişiler içindir, doğallık ise o hazinenin kilididir.”

²²³ Metin, be. 1099.

²²⁴ Metin, be. 1100.

²²⁵ Gülşeker Tatlısı: Şeker ve kırmızı gül yaprağından yapılan ve mideye iyi geldiği söylenen tatlı bir macun. Bkz. Muhammed Emîn Edîb Tûsî, **Ferheng-i Lugât-ı Edebî**, C. II, Tahran, Muessese-i Mutâlaât-ı İslâmî, 1388 h., s. 764.

²²⁶ Metin, be. 1103.

²²⁷ Metin, be. 1105.

²²⁸ Metin, be. 1108.

Kevkebî, ölçülü ve doğal şiir söylemenin bulunmaz bir hazine olduğunu, bu hazine madenini altın ve para karşılığında satan kişilerin ise aslında akıllarını satıp yerine toprak aldıklarını beyan etmiştir:

هر که به زر گوهرِ این کان فروخت خاک خرید از سفه و جان فروخت^{۲۲۹}

“Her kim böyle bir hazinenin madenini altın karşılığında satarsa akılsızca toprak almış ve canını satmış olur.”

Müellife göre, kişinin mayasında doğal, sade ve ölçülü şiir söyleme yeteniği yoksa söyleyeceği şiir değersiz ve kalitesizdir.

شعر جز از پست روان پست نیست ورنه خود این مایه از آن دست نیست^{۲۳۰}

“Şiir, eğer kişinin elinde maya yoksa değerini ve kalitesini yitirmiş, kolay harcanabilecek bir mahiyete bürünür.”

Şair, şiir söyleyecek kişinin doğruluğu kendisine şiâr edinmesi durumunda söyleyeceği sözlerin değerinin paha biçilemez olacağını, şiirlerini okuyacak kişilerin bülbül misâlî etrafında pervane olacağını, gönlünü akan su gibi sulayacağını ve gönlünde yeni ve taze meyveler yeşereceğini ifade etmiştir.

شعرِ تو را شرع چو باشد شعار از گهرت عرش کند گوشوار^{۲۳۱}

بلبلِ هر طبع که اینجا رسید نغمه‌اش از گلشنِ بالا رسید^{۲۳۲}

شعر چو آبت به روانی دهد باغِ دلت میوهٔ جانی دهد^{۲۳۳}

“Eğer doğru yolu şiirine şiâr edinirsen, arş senin bu cevherinden kulağına küpe yapar.”

“Farklı tabiata sahip her bülbül bu aşamaya erişirse nağmeleri daha yukarıdaki bahçelere ulaşır.”

“Şiir, tıpkı akan su gibi gönlünü sular ve gönül bahçende taze meyveler yetiştir.”

²²⁹ Metin, be. 1165.

²³⁰ Metin, be. 1167.

²³¹ Metin, be. 1182.

²³² Metin, be. 1183.

²³³ Metin, be. 1184.

Müellif, söz bilen kişinin âb-ı hayât çeşmesinden su içmiş gibi olacağını, aklındaki düşünceler nedeniyle sarhoş gibi bir halde olduğunu, yolunu kaybetmiş kişilere rehberlik ettiğini, sahip olduğu bilginin tamahkarlığını yapmadığını ve bu kişinin mertebesinin sıradan insanlara göre daha yüksekte olduğunu ifade etmiştir.

مرد سخندان که غم نان خورد آب کی از چشمه حیوان خورد^{۲۳۴}

“Ekmeğin gamının çeken söz bilen kişi, âb-ı hayât çeşmesinden su içmiş gibi olur.”

مرد سخنگوی ز اندیشه مست در کمر زانوی خود کرده دست^{۲۳۵}

“Söz söyleyen kişi düşünceler nedeniyle sarhoş olur, ellerini dizlerinin üzerinde birleştirir.”

هر که سخن را به طمع مسخ کرد آیت دل را قلمش نسخ کرد^{۲۳۶}

“Her kim sözü tamahkârlık ile sıvarsa gönül ayetini kalemiyle hükümsüz kılar.”

ره به سخن برد سخن پرور اوست گم شدگان را به سخن رهبر اوست^{۲۳۷}

“Söz bilen kişi yolu söze doğru götürür ve yolunu kaybetmiş kişilere rehberlik eder.”

روشن از او گشت چراغ سخن نیست جز او بلبل باغ سخن^{۲۳۸}

“O (söz bilen kişi) söz mumu ile yolu aydınlatır, söz bahçesinde ondan başka bülbül olmaz.”

اهل سخن گرچه که بالاترند در صف حسن از همه زیباترند^{۲۳۹}

“Söz ehli olan kişilerin mertebeleri yüksektedir ve güzellik safında herkesten daha güzellerdir.”

²³⁴ Metin, be. 1120.

²³⁵ Metin, be. 1132.

²³⁶ Metin, be. 1151.

²³⁷ Metin, be. 1154.

²³⁸ Metin, be. 1156.

²³⁹ Metin, be. 1172.

2.5. ÜSLÛBU

Fars edebiyatında belli dönemlerde bazı sebkler (üslûplar) revaç bulmuştur. Sebklerin her biri tarihin belli dönemlerinde başlayıp gelişmiş ve olgunluk derecesine ulaştıklarında siyasi, toplumsal, ekonomik ve edebî sebeplerden dolayı son bulmuş ve yerlerini yeni bir sebke bırakmışlardır.²⁴⁰ Edebiyat tarihçileri klasik Fars edebiyatını hicri III. yüzyıl ve hicri VI. yüzyılın başlarına kadar devam eden Sebk-i Horâsânî, hicri VI. yüzyılın başlarından hicri IX. yüzyılın sonlarına kadar Sebk-i Irâkî, hicri IX. yüzyıl'ın sonlarından hicri XIII. yüzyıla kadar Sebk-i Hindî ve XII yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın başlarına kadar Sebk-i Bâzgeştî gibi dört temel döneme ayırmışlardır. Bu sebkler isimlerini belli bölgelerden alsalar da aslında bu bölgelerin şiire herhangi bir müdahalesi yoktur. Üslûplar belli zamanlar, dönemler, olaylar ve durumlar ile bağlantılı olduklarından ve her biri belli bir bölgede doğduğu, geliştiği ve olgunluk evresine ulaştığı için bu bölgelerin isimlerini almışlardır.²⁴¹ Müellifimiz Kevkebî'nin yaşadığı dönem ise Sebk-i Irâkî'nin son dönemleri ve Sebk-i Hindî'nin ilk dönemlerine tekabül etmektedir. Sebk-i Irâkî, Moğollar, İlhanlılar ve Timurlular dönemi Fars edebiyatı üslubudur ve Kevkebî'nin eserlerinde de her ne kadar son dönemine yetişmişse de Irak üslubunun özellikleri açıkça görülmektedir.

Kevkebî'nin yaşadığı dönemin en büyük özelliği önceki dönem şairlerinin taklit edilmesidir. Kevkebî de kendinden önce yaşamış olan Fars edebiyatının büyük şairi Nizâmî-i Gencevî'yi taklit etmiş ve onun gibi bir hamse kaleme almıştır. Eserleri incelendiğinde Nizâmî-i Gencevî'nin Kevkebî üzerindeki etkisi açıkça görülmekte ve hatta Kevkebî'nin bazı beyiterinin birebir Nizâmî-i Gencevî'nin beyitlerinin aynısı olduğu hissini uyandırmaktadır.

Nizâmî-i Gencevî:

مهره کش رشتۀ باریکِ عقل روشنی دیدۀ تاریکِ عقل

Kevkebî:

²⁴⁰ Muhammed Ca'fer Mahcûb, **Sebk-i Horâsânî Der Şi'r-i Fârsî**, Tahran, İntişârât-ı Firdevsî ve Câmî, 1345 h., s. 52.

²⁴¹ Muhammed Ca'fer Mahcûb, **a. e.**, s. 51.

رشته کش سوزنِ باریکِ عقل شمعِ فروزِ شبِ تاریکِ عقل^{۲۴۲}

Nizâmî-i Gencevî:

چون قدمت بانک بر ابلق زند جز تو که یارِ که انا الحق زند

Kevkebî:

دم ز فنای همه مطلق زند جز تو در آن دم که انا الحق زند^{۲۴۳}

Nizâmî-i Gencevî:

من که سراینده این نو گلم باغِ ترا نغمه سرا بلبلم

Kevkebî:

من که نواسازِ بر این نو گلم برگِ گلی گردِ چنین بلبلم^{۲۴۴}

Sebk-i Irâkî'nin en büyük özelliklerinden biri şairler tarafından dönemin hükümdar ve padişahlarının övülmesi ve bu hükümdar ve padişahlara kasideler yazılmasıdır. Kevkebî, kendinden önceki şairleri bir nevi eleştirmekte ve kendisinin medhiyeci bir şair olmadığını vurgulamaktadır. Kevkebî, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde medhiyeci kişiliklerinden dolayı Hakîm Senâyî ve Nizâmî-i Gencevî'yi eleştirmiştir. Bilindiği gibi Hâkîm Senâyî, Gazneliler devleti hükümdarlarından Behrâmşâh'ı,²⁴⁵ Nizâmî-i Gencevî ise adına Mahzenu'l-esrâr adlı eserini kaleme aldığı Mengüçüklülerden Erzincan hükümdarı Fahreddîn Behrâmşâh'ı övmüştür.²⁴⁶ Kevkebî, kendi üslûbunca bu durumu eleştirerek medhiyeci kişiliğinin olmadığını belirtmiştir.

زندهام و زنده دل و رام شاه زانکه نیم مرده بهرام شاه^{۲۴۷}

مرده بهرام بود صید گور زنده دل قید کند صید نور^{۲۴۸}

²⁴² Metin, be. 25.

²⁴³ Metin, be. 105.

²⁴⁴ Metin, be. 848.

²⁴⁵ Saime İnal Savi, **a.g.m.**, s. 502.

²⁴⁶ Mehmet Kanar, **a.g.m.**, s. 183.

²⁴⁷ Metin, be. 935.

²⁴⁸ Metin, be. 936.

من که کند زنده دلم نام شاه فارغم از گورِ دو بهرام شاه^{۲۴۹}

“Hayat doluyum, cesur bir gönle sahibim ve Şah’ın (Allah’ın) kölesiyim, Behrâmşâh için ölenlerden değilim.”

“Behram için ölenler kabrin avı olur, (fakat) cesur bir gönül ise kişiyi nurun avı yapar.”

“Ben ki Şah’ın (Allah’ın) adıyla cesur bir gönle sahibim ve her iki Behrâmşâh’ın da mezarından uzağım.”

حالِ شهان گفته و زیشان نیم پیشِ درم از صفِ پیشان نیم^{۲۵۰}

“Padişahların ahvalinden haber vermiş kişilerden değilim, dirhem için ön saflarda bekleyenlerden değilim.”

Sebk-i Irâkî’nin diğer bir özelliği de şiire ilmi, tasavvufî ve felsefî konuların girmesidir. Özellikle Moğollardan sonra saraylardan uzaklaşan, tekkelere ve medreselere sığınan şairler ile söz geçen konuların eserlerde işlenmesi zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde şairler eserlerinde doğal ve gerçek konulardan uzaklaşarak akla ve düşünceye dayalı konulara yer vermişlerdir.²⁵¹ İsmi sonuna eklenen Nakşibendî ibaresinden de anlaşılacağı üzere Kevkebî de döneminin diğer birçok şairi gibi bir tarikata bağlanmış ve bağlı olduğu tarikatın düşünce temelini oluşturan tasavvufî konulara yer vermiştir. Kevkebî, Âyîne-i Dil mesnevisinde varlık mertebelerini, bu mertebelerin özelliklerini, mürîd ve mürşid arasındaki ilişkiyi işlemiştir.

پیر که سررشته پیوند ماست ره به خدا برد و خداوند ماست^{۲۵۲}

“Pîr, maksadımıza ulaşmak için bağlandığımız kişidir, yolumuzu Allah’a doğru yönelten efendimizdir.”

پیر ز خود پرده من ساز کرد نغمه جان گوشِ دلم باز کرد^{۲۵۳}

²⁴⁹ Metin, be. 937.

²⁵⁰ Metin, be. 1974.

²⁵¹ Sîrûs Şemîsâ, **Sebkşînâsî-i Şî‘r**, 6. bs., Tahran, Neşr-i Mitra, 1393, s. 246, 247.

²⁵² Metin, be. 1654.

²⁵³ Metin, be. 1657.

“Pîr, benim perde düzenime ayar verdi ve gönül kulağımı can nağmesine açtı.”

یارِ تو پیر است و دگر یار نیست پیر طلب کن که دگر کار نیست^{۲۵۴}

“Senin yârin pîrdir ve senin ondan başka yârin yoktur, sen sadece pîrinden iste işin gerisine karışma.”

در پیرش و در روشِ رای تو نیست به جز پیر پرو پای تو^{۲۵۵}

“Uçuş ve yol gidiş tarzında pîrinden başka ayağın ve kanadın yoktur.”

چونکه شدم طفلِ نوآموزِ پیر پرورشم داد چو طفلان به شیر^{۲۵۶}

علم به ره شیرِ طریقت بود پیر چو پستانِ حقیقت بود^{۲۵۷}

“Pîrin yeni öğrenen talebesi olduğum için beni yeni süt emen çocuklar gibi besledi.”

“İlim bu yolda tarikatın sütü, pîr ise hakikatin göğsü gibidir.”

مرد ز خود در ره تسلیم پیر زننده شدم از دم تعلیم پیر^{۲۵۸}

نغمهٔ اوّل که ز من ساز کرد پردهٔ پندار ز من باز کرد^{۲۵۹}

“Pîre teslim olma yolunda kendimi öldürdüm ve onun talim nefesi ile canlandım.”

“(Bu yolda) İlk nağmeyi çalmaya başladığında bana düşünce perdesini açtı.”

Dönemin diğer önemli bir özelliği ise eserlerde birçok Türkçe kelimeye yer verilmesidir. Türkçe kelimelerin Fars diline girmesi Türklerin İran’a hâkim olmaya başladıkları zamanlardan itibaren başlamıştır. İran’da Gazneliler, Harezmsâhlar, Selçuklar gibi ilk Türk devletlerinin hâkimiyeti zamanında Türkçeden Farsçaya çok sayıda kelime girmiş, Timurlular ve özellikle Safeviler dönemiyle Türkçenin Farsça

²⁵⁴ Metin, be. 1296.

²⁵⁵ Metin, be. 1299.

²⁵⁶ Metin, be. 1395.

²⁵⁷ Metin, be. 1396.

²⁵⁸ Metin, be. 1409.

²⁵⁹ Metin, be. 1410.

üzerindeki tesiri daha da çoğalmıştır.²⁶⁰ XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan Kevkebi'nin şiirlerinde de döneminin şiir üslûbuna paralel olarak nadir de olsa Türkçe kelimelere da rastlanılır. Müellif, şiirlerinde “ahır (âhûr),²⁶¹ uç (ovc),²⁶² açtı (âştî)²⁶³” gibi Türkçe kelimelere yer vermiş, birkaç yerde ise Farsça “hâce” sözcüğüne Türkçe “-daş”²⁶⁴ sonekinin eklenerek türetilen “hâcetâş”²⁶⁵ kelimesini ve Farsça “mîr” sözcüğüne Türkçe “ahır” sözcüğünün eklenerek türetilen “mîrâhûr”,²⁶⁶ kelimesini kullanmıştır.

ریخته میرآخِر^{۲۶۷} رخشش^{۲۶۸} ز مهر سنبله^{۲۶۹} در آخِر^{۲۷۰} گاو سپهر^{۲۷۱}

“Rahş'ının etrafına güneşten mîrâhûrlar dökülmüş, başak burcu, boğa burcunun ahırındaymış dibi...”

بحرِ علوم از تو درآید به موج موجِ فهم از تو درآید به اوج^{۲۷۲}

“İçindeki ilim denizi dalgalanmaya başlayacak ve sende anlayış dalgaları zirveye çıkacak.”

مهرِ گل از شیشه چو برداشتی کرد مشامت به گلاب آشتی^{۲۷۳}

“Gülün sevgisini şişeden alınca, koku gülsuyu ile barıştı.”

²⁶⁰ Pervîz Zâre Şâhmarasî, **Ferheng-i Vâjegan-ı Dahîl-i Turkî Der Zebânâ-yı Fârsî ve Arabî**, Tahran, İntişârât-ı Tekdîraht, 1391 h., s. 4.

²⁶¹ Pervîz Zâre Şâhmarasî, **a.g.e.**, s. 12; Âdil İrşâdî Fard, **Ferheng-i Vâjegan-ı Turkî Der Zebân ve Edebiyyât-ı Fârsî**, Erdebil, İntişârât-ı Bağ-ı Endîş, 1379 h., s. 16.

²⁶² Pervîz Zâre Şâhmarasî, **a.g.e.**, s. 24.

²⁶³ Pervîz Zâre Şâhmarasî, **a.g.e.**, s. 15.

²⁶⁴ Hasan Enverî, **a.g.e.**, C. III, 1381 h., s. 1579-1580.

²⁶⁵ Hâcetâş (خواجه تاش): Ortak efendileri olan kölelere ve hizmetçilere verilen ad. Bkz. Hasan Enverî, **a.g.e.**, C. IV, 1381 h., s. 2849.

²⁶⁶ Hasan Enverî, **Ferheng-i Bozorg-i Sohen**, Tahran, İntişârât-ı Sohen, C. V, 1381 h., s. 7560.

²⁶⁷ Mîrâhûr (میرآخور): Farsça mîr kelimesine Türkçe ahır kelimesinin birleştirilerek türetilen hükümdara ait hayvanlarla ilgilenen kişi anlamına gelen kelime. Bkz. Hasan Enverî, **a.g.e.**, C. VII, 1381 h., s. 7560.

²⁶⁸ Rahş (رخش): Rüstem-i Zâl'ın atının adı. Bkz. Hasan Enverî, **a.g.e.**, C. IV, 1381 h., s. 3599.

²⁶⁹ Sünbüle (سنبله): Başak burcu. Bkz. Hasan Enverî, **a.g.e.**, C. V, 1381 h., s. 4255-4256; Bkz. Ebu'lfazl Musaffâ, **a.g.e.**, s. 208-212.

²⁷⁰ Âhûr (آخور): Dört bacaklı hayvanların yem yedikleri ve barındıkları yer. Bkz. Pervîz Zâre Şâhmarasî, **a.g.e.**, s. 12.

²⁷¹ Metin, be. 499. Gâv-ı Sipîhr (گاو سپهر - گاو آسمان): Boğa burcu. Bkz. Ebu'lfazl Musaffâ, **a.g.e.**, s. 651; Hasan Enverî, **a.g.e.**, 1381 h., s. 6070-6071.

²⁷² Metin, be. 1557.

²⁷³ Metin, be. 1808.

رفع حُجُبِ گر کنی ای خواجه تاش بر تو شود رازِ تو بی خواب فاش^{۲۷۴}

“*Ey Hâcetâş, hayâ örtüsüne bürünürsen sırrın uyumadan açığa çıkar.*”

Sebk-i Irâkî'nin revaç bulduğu dönemin eserlerinde bu üslubun diğer bir önemli özelliği de eserlerde kullanılan Arapça kelimelerin çokluğudur. Bu dönemde yazılan eserlerde şairlerin orijinal Farsça kelimelerin yerine Arapça kelimeleri tercih ettikleri ve Arapça kelimelerin fazlalığı göze çarpmaktadır. Kevkebî'nin eserlerinde de döneminin üslubuna uygun olarak Arapça kelime ve terkiplerin çokluğu dikkat çekmekte ayrıca telmih ve iktibaslara bolca yer vermektedir.

می کشدت گوش کشان سوی شاه گر بودت چشمِ کائناتِ تراه^{۲۷۵} ^{۲۷۶}

“*Kulağından tutup Şâh'ın huzuruna doğru çeker seni, eğer sende onu görüyormuş gibi (kulluk edecek) göz varsa.*”

چونِ اِرمَ از خَلْقَتِ ذَاتِ الْعِمَادِ^{۲۷۷} خلق نشد مثلِ ویی در بلاد^{۲۷۸}

“*İrem (şehri) gibi sütunlarla dolu hilkatinden daha üstünü bu beldelerde yaratılmadı.*”

کوسِ تو لَوْلَاكَ^{۲۷۹} بر افلاک زد سینه مه از شوقِ رخت چاک زد^{۲۸۰}

“*Senin davulun feleklere doğru “levlâk” diye çaldı, yüzünün şevkiyle ayın göğsü ikiye ayrıldı.*”

ماه رخس را چِهِ نخشب^{۲۸۱} پناه مطلع آن ماه چو یوسف ز چاه^{۲۸۲}

^{۲۷۴} Metin, be. 4227.

^{۲۷۵} الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تُكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ: الجامع الصغير، ج 1، ص 182.

^{۲۷۶} Metin, be. 1417.

^{۲۷۷} «إِرمَ ذَاتِ الْعِمَادِ» قرآن، 89/7.

^{۲۷۸} Metin, be. 3653.

^{۲۷۹} لَوْلَاكَ لَمَا خُلِقْتُ الْأَفْلَاكُ: كشف الخفاء، ج. 2، ص. 164.

^{۲۸۰} Metin, be. 802.

^{۲۸۱} Çâh-ı Nahşeb (چه نخشب): Nahşeb Ayı, İbni Mukanna adlı bir kişi tarafından Mâverâünnehir'de Nahşeb (Nesef) şehri civarındaki Siyam Dağı eteğinde sihirle suni bir ay çıkardığı ve göğe yükselttiği kuyu. Bkz. Sîrûs Şemîsâ, **Ferheng-i Telmîhât**, 2. bs., Tahran, Neşr-i Mitra, 1386 h., s. 253; Muhammed Huseyn b. Halef-i Tebrîzî, **Burhân-ı Kâtî**, C. II, 2. bs., Tahran, Kitâbfurûşî-i İbni Sînâ, 1342 h., s. 618; Mütercim Âsım Efendi, **Burhân-ı Katî**, Haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs, Ankara, 2000, s. 127.

^{۲۸۲} Metin, be. 4477.

“Yüzünün ayı Nahşeb Kuyusu’na sığınmış, o ayın doğuşu kuyudaki Yusuf gibidir.”

شاخ ز نسرين يد بيضا نمود موسى از اکمام خضر کف گشود²⁸³

“Nesrin dalından beyaz eli gösterdi, Mûsâ (a.s.), Hızır’ın (a.s.) yeninden avucunu açtı.”

Sebk-i Irâkî’nin Fars edebiyatında hüküm sürdüğü üçyüz yıllık dönemde bedî‘ ve beyân ilmine büyük rağbet vardır ve bu dönem şairlerinin eserlerinde kinâye, teşbih, istiâre ve mazmunlar büyük bir yer tutmuştur.²⁸⁴ Sebk-i Irâkî’nin sonlarına doğru şairler şiirde yenilik arayışı içerisine girmişlerdir. Kevkebî de bir taraftan eserlerinde bu yenilik arayışına paralel olarak yeni kinâye, teşbih, istiâre ve mazmunlara yer vererek yenilikçi yönünü ortaya koymuş, diğer taraftan eserlerinde deyim ve atasözlerinden da sıkça yararlanmıştır.

خال رخس کرده ز نخدان پناه سایه ز خورشید گریزد به چاه²⁸⁵

“Yanağındaki ben çenesindeki gamzeye sığınmış, güneşten dolayı gölge kuyuya kaçmış.”

ساقی مه روی چو می داشتی بهر گزک بوسه ز پی داشتی²⁸⁶

“Ay yüzüzlü sâkî şarabı doldurunca meze niyetine ayağının öptü.”

بانگ خروسم سحر امید داد مرغ شبنم بیضه خورشید زاد²⁸⁷

“Horozumun ötüşü seher vakti bana ümit verdi, gece kuşum güneşin yumurtasını doğurdu.”

تنگ دل و غنچه صفت، خنده ناک کرده گریبان لبم خنده چاک²⁸⁸

“Gönlü daralmış ve gonca sıfatlı (sevgili) gülümseyince dudağımın yakasını ikiye ayırdı.”

²⁸³ Metin, be. 1746.

²⁸⁴ Muhammed Gulâmrızâyî, a.g.e., s. 153.

²⁸⁵ Metin, be. 1796.

²⁸⁶ Metin, be. 1850.

²⁸⁷ Metin, be. 1968.

²⁸⁸ Metin, be. 1671.

از زنج و سینه در آن گیرودار آمده یک سیب میان دو نار²⁸⁹

“O kargaşada çenesinden ve sinesinden, iki göğsünün arasından bir elma göründü.”

سایه شده سرمه کش چشم نور چشم بد از سرمه آن چشم دور²⁹⁰

“Gölge, nurun gözüne sürme çeken olmuş, kem göz o gözün sürmesinden uzak olsun.”

طرفه به سر آمده لوزینه ساز ابله چون گاو دهان کرده باز²⁹¹

“Tatlıcı yeni ürünlerini bitirince aptal adam öküz gibi ağzının açtı.”

خواب تو در راه تو چون ره دراز چشم تو در خواب چو خرگوش باز²⁹²

“Senin böyle uzun bir yoldaki uykun, uykudayken gözü açık kalan tafaşının uykusu gibidir.”

Sebk-i Irakî'nin diğer bir özelliği ise nesir türünde secili ve sanatlı yazımdır. Hicri VI. yüzyıl Fars edebiyatında sanatlı nesrin revaç kazanıp zirveye çıktığı dönemdir²⁹³ ve sanatlı nesir üslubu hicri IX. yüzyılın sonlarına kadar birçok yazar ve şair tarafından kullanılmıştır. Kevkebî'nin yaşadığı dönem olan Timurlular döneminde ise Fars nesri sanatlı nesir ve sade nesir arasındaki orta döneme tekabül eder.²⁹⁴ Kevkebî de Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde bölüm başlıklarını bazen secili ve mütevazin bazen de sade olarak yazmıştır.

²⁸⁹ Metin, be. 1847.

²⁹⁰ Metin, be. 1756.

²⁹¹ Metin, be. 2066.

²⁹² Metin, be. 3158.

²⁹³ Muhammed Takî Bahâr, *Sebkşinâsî yâ Târîh-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî*, Tahran, Çâphâne-i Sipîhr, C. II, 3. bs., 1349 h., s. 244; Saadettin Kocatürk, *a.g.m.*, s. 269.

²⁹⁴ Muhammed Takî Bahâr, *a.g.e.*, C. III, 3. bs., 1349 h., s. 198.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN ÂYÎNE-İ DİL ADLI MESNEVİSİ (İNCELEME)

3.1. ÂYÎNE-İ DİL

Kevkebî'nin Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin tespit edebildiğimiz iki nüshası vardır. Nüshalardan birincisi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Hamse-i Muhayyire adıyla ve FY 1398 numara ile kayıt altına alınmıştır. Eserin diğer nüshası ise Ayasofya Kütüphanesi'nde Hams-i Muhayyire adıyla ve 3855 numara ile kayıt altına alınmıştır.²⁹⁵

3.1.1. Vezin

Tezimizin konusunu oluşturan Âyîne-i Dil adlı mesnevi Nizâmî-i Gencevî'nin Mahzenu'l-esrâr adlı mesnevisinin bahri olan seri' bahrinin müfteilün müfteilün fâilün vezninde yazılmıştır. Kevkebî de Nizâmî'yi taklit eden²⁹⁶ diğer birçok şair gibi eserine islami edebiyatta bir gelenek olan besmele ile başlamıştır.²⁹⁷

Kevkebî:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هست ز رحمت نفسی خوش نسیم²⁹⁸

Nizâmî-i Gencevî:

²⁹⁵ Ayasofya Kütüphanesi nüshası yanlışlıkla Hams-i Muhayyire olarak kaydedilmiştir. Bu kayıt yanlışlığından dolayı katalog taramalarında Hamse-i Muhayyire olarak arama yapıldığında nüshaya ulaşılamamaktadır.

²⁹⁶ Saîd Niyâz-ı Kirmânî, Nizâmî gibi beş mesnevi yazıp hamse sahibi olarak adlandırılan şairlerin Nizâmî'nin taklitçileri olarak adlandırılmalarının yanlış olduğunu söyler. O, her şairin kendine has bir tarzı olduğunu, bu alanda paha biçilemez eserler veren şairlerin taklitçi olmadıklarını belirterek bu şairlerin, Nizâmî'den sadece ilham aldıklarını ifade eder. Hâcû-yi Kirmânî, **Hamse-i Hâcû-yi Kirmânî**, Tsh. Saîd Niyâz-ı Kirmânî, Kirman, İntişârât-ı Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-ı Şehîd-i Bâhuner, 1370 h., s. 31.

²⁹⁷ Nizâmî-i Gencevî'nin taklitçilerinden Emîr Husrev-i Dihlevî, Kâtibî, Abdurrahmân-ı Câmî gibi birçok şair de Mahzenu'l-esrâr mesnevisini taklit ettikleri mesnevilerine besmele ile başlamışlardır. Hasen Nasîrî Câmî, "Bismillâhirrahmânirrahîm (Teemmulî ber Te'sîr-i Üslûb-i Beyt-i Âğazîn-i Mahzenu'l-esrâr-ı Nizâmî ber Mukallidân)", **Faslnâme-i Tahsîsî-i Edebiyyât-ı Fârsî-i Dânişgâh-ı Âzâd-ı İslâmî-i Meşhed**, Meşhed, Dovre: 5, sa. 22, Tâbistân, 1388 h., s. 7-19.

²⁹⁸ Metin, be. 1.

بسم الله الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم

Kevkebî'nin Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde vezni ustaca kullandığı görülmektedir.

Müellif, bazı beyitlerde harekeli okunması gereken sesleri vezin gereği olarak sakın okumuştur:

در دل او کرد چو مهرش ظهور گشت ز پستانش روان شیر نور²⁹⁹

“Onun mührü gönlünde zuhûr ettiği vakit göğsünde süt gibi nur revan oldu.”

بگذر از افسانه و افسون مخوان عشق طلب لیلی و مجنون مخوان³⁰⁰

“Bu efsanelerden vazgeç ve efsane anlatma, sadece aşkı iste Leylâ ve Mecnûn’u okuma.”

Müellif bazı beyitlerde kelimedeki hemzeyi hazfederek okumuştur;

چون به وطن باز رسی از سفر نیستی ای خواجه تو شخصی دگر³⁰¹

“Ey Hâce! Seferden geri dönüp vatanına ulaştığında, sen önceden olduğun kişi değilsin artık.”

گم ز گلی نیستی ای خاکسار صحبت گل کن دو سه روز اختیار³⁰²

“Ey topraktan yaratılan! Çamurun içinde kaybolmuş değilsin, birkaç gün gülün sohbetinde bulun.”

Müellif bazı beyitlerde zihaf yaparak bir buçuk heceyi bir uzun hece olarak okumuştur;

گفت ز معشوق سخن های نرم ساخت بزمی دلش از عشق گرم³⁰³

“Maşukuna yumuşak sözler söyledi, sıcak aşkıyla gönlünde bezm meclisi kurdu.”

Müellif bazı beyitlerde bir buçuk heceyi bir uzun iki kısa hece olarak okumuştur;

²⁹⁹ Metin, be. 2973.

³⁰⁰ Metin, be. 1286.

³⁰¹ Metin, be. 2520.

³⁰² Metin, be. 3855.

³⁰³ Metin, be. 3820.

یافتِ تو آتشِ قدرتِ فروخت دغدغه و خوف در آن شعله سوخت^{۳۰۴}

“*Seni tanımak kudret ateşini tutuşturdu, korkuyu ve endişeyi o şulenin içinde yaktı.*”

Müellif bazı yerlerde sonu (ان) ve (ون) ile biten kelimeleri bir buçuk hece olarak okumuştur;

جان تویی هیأتِ آب و گِلَت هر نفسی دید به چشمِ دلت^{۳۰۵}

“*Can sensin, senin suyunun ve toğrağının sûreti her nefeste gönlünün gözüyle gördü.*”

رفت چو مجنون خیالی ز بیش پر شدم از لیلی و خالی ز خویش^{۳۰۶}

“*Mecnûn gibi hayalin ötesine gittim, içim kendimden boşaldı ve Leylâ ile doldu.*”

3.1.2. Kafiye

Kevkebî, eserini kaleme alırken genel olarak kafiye kurallarına riayet etmiştir. Buna rağmen bazı beyitlerde kafiye kusuru olarak kabul edilebilecek kullanımlara da rastlanır.

Bazı beyitlerde kafiyei oluşturan kelimelerin hazv ve tevcîh harflerinin hareketlerinin farklı olduğu görülür.

خارجِ ادراکِ ازل تا ابد هست بر آن حالتِ اطلاقِ خود^{۳۰۷}

“*Ebediyetin ve ezeliyetin idrakini kavrayamamak onun kendi ıtlak hâлиндendir.*”

عقل می وهم در آن جام خورد مست شد آن را حرکت نام کرد^{۳۰۸}

“*Akıl, vehim şarabını o kaseden içti, sarhoş oldu ve ona hareket adını verdi.*”

Müellif bazı beyitlerde kafiye yer vermemiş sadece redifle yetinmiştir³⁰⁹:

³⁰⁴ Metin, be. 4222.

³⁰⁵ Metin, be. 3329.

³⁰⁶ Metin, be. 3975.

³⁰⁷ Metin, be. 3615.

³⁰⁸ Metin, be. 3732.

³⁰⁹ Ayrıca bakz. Metin, be. 93, 197, 2684.

عکس وجود تو در آئینه تافت پرتو آن نور چو آئینه تافت³¹⁰

“*Senin vücûdunun aksi o aynadan parıldadı, o nurun ışığı ayna gibi parıldadı.*”

هیأت صورت چو در او حاصل است دیده معنیش بدو ناظر است³¹¹

“*Sûretinin şekli onda hasıl olunca, mânâ gözü onda açığa çıkar.*”

3.1.3. Mesnevi Düzeni

Genel olarak bazı istisnalar dışında mesneviler giriş, gelişme ve sonuç kısmı olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Mesnevi türünde giriş bölümü besmele, tevhîd, münâcât, na't, mi'râc, mu'cizât, medh-i çehâr-yâr, padişah için övgü, devlet büyüğü için övgü, sebep-i te'lif gibi başlıklar içerir.³¹² Mesnevilerin gelişme ya da asıl konunun işlendiği bölüm her mesnevinin konusuna göre farklılık arz etmekte fakat genellikle âgâz-ı kitâb, matla'-ı kitâb, bâb-ı evvel, âgâz-ı dâstân, matla'-ı dâstân, âgâz-ı kıssa v.b. gibi başlıklarla başlamaktadır. Mesnevilerin bitiş ya da sonuç bölümleri, plan yönünden genellikle değişiklik göstermez. Beyit sayısının fazla olduğu mesnevilerde bitiş bölümü asıl konudan malum başlıklarla ayrılır. Bu başlıklar da çoğunlukla hâtimetu'l-kitâb ya da hâtîme-i kitâb gibi veya hatm, hitâm, tamâm gibi ifadelerinden biriyle başlayan bir başlıkla ana konudan ayrılır. Bazı mesnevilerde asıl konunun işlendiği kısım ile hâtîme arasında tevhid, münâcât, mev'ize, temsîl ve fahriyye gibi başlıklara da yer verilir.³¹³

Kevkebî, Âyîne-i Dil adlı eserini “İzzet” ve “Şeref” adlı iki cilde ayırmış ve her iki ciltte farklı konulara yer vermiştir. Âyîne-i Dil mesnevisinde müellif genel mesnevi düzenine uymamakla birlikte eserinin “İzzet” adını verdiği ilk cildine beslemeyle başladığı tevhid bölümüyle giriş yaptıktan sonra üç münâcât ile devam etmiş, münâcâtlardan sonra varlık âlemlerinden ve varlığın mahiyetinden bahsettiği onüç alt başlığa yer vermiştir. Söz konusu münâcâtlardan sonra altı adet na't ile eserine devam eden müellif, sonrasında sebep-i te'lif ve sözün faziletine değindiği iki adet bölüme geçmiştir. Müellif, sözün faziletine yer verdiği kısımlardan sonra halvet adı altında üç

³¹⁰ Metin, be. 197.

³¹¹ Metin, be. 3312.

³¹² İsmail Ünver, “Mesnevî”, *Türk Dili: Aylık Dil Dergisi*, C. LII, sa. 415-420, 1986, s. 433.

³¹³ İsmail Ünver, *a.g.m.*, s. 447.

bölüme geçmiş, bu halvetlerde ilme’l-yakîn, ayne’l-yakîn ve hakka’l-yakîn terkiplerini ve açıklamalarını ele almıştır. Müellif, ayne’l-yakîn adlı halvette 16 başlık altında mürşid ve mürîd arasında geçen sual ve cavaplara, tarikat yolunda mürîdin karşılaşabileceği zorluklara ve çözümlerine ve nefsin mertebelerine yer vermiştir. Halvet bölümlerinden sonra mesneviye bir hikâyeye devam eden müellif hikâyeden sonra ilk cildin zeylini kaleme almış ve ilk cildin zeylini bitirdikten sonra başka bir hikâye daha kaleme alarak eserinin “İzzet” adlı ilk cildine son vermiştir.

Kevkebî, “Şeref” adını verdiği ikinci bölüme geçerken, ilk bölümde kısaca ele aldığı bölümlere ve açıklamalarına genişçe yer vermeye ve anlaşılmayan konuları açıklamaya çalışacağını belirten bir başlıkla başlamıştır. Müellif, ikinci bölüme giriş kısmından sonra bir hikâyeye yer vermiş, bu hikâyeden sonra müellif *كُنْتُ كَنْزًا لَا أَعْرِفُ* “Bilinmeyen gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bilineyim diye mahlûkâtı yarattım.”³¹⁴ kudsi hadisine vurgu yaparak âlemlerin ve mahlûkatın zuhûruna ilişkin sırlarla ilgili açıklamalara yer vermiştir. Müellif, daha sonra yukarıda geçen kudsi hadis çerçevesinde varlığın mertebelerini Taayyün-i Evvel, Taayyün-i Sâni, Âlem-i A’yân, Âlem-i Ervâh, Âlem-i Misâl, Âlem-i His, Âlem-i İnsân gibi mertebelerde varlığın mahiyetini detaylı bir şekilde ele almıştır. Müellif varlık mertebelerini ele alırken ayrı başlıklar altında da bu mertebelerde mahlûkatın hangi şekillerde ve nasıl olduğunu, ateş, hava, toprak ve su gibi dört ana unsurun mahiyetini, bitki, hayvan ve insanların durumunu, görme, tatma, koklama, işitme, dokunma gibi hislerin keyfiyetinin ne olduğuna yer vermiştir. Müellif, bu konulara gereken açıklamaları yaptıktan sonra birkaç hikâye daha kaleme almış, aşkın menşeiini açıkladığı başlıktan sonra görme, duyma, tatma, koku ve hissetme gibi duyu organlarında aşkın zuhûrunu ve insanın bütün benliğini kaplamasını anlattığı başlıklara geçmiştir. Müellif, daha sonra konuyla alakalı birkaç farklı başlığa ve konuyla paralel olan hikâyelere yer vererek eserin ikinci cildinin zeyline geçmiş ve eserin asıl konusunun yer aldığı kısmı tamamlamıştır.

³¹⁴ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî, **Keşfu’l-hafâ ve muzîlu’l-ilbâs amme’s-tehere mine’l ehâdisi alâ elsineti’n-nâs**, C. II, Kahire, 1351-1352 h., s. 132; Bâkır Sadrî Niyâ, **Ferheng-i Me’sûrât-i Mutûn-i İrfânî**, Tahran, İntişârât-ı Sadâ ve Sîmâ, 1380 h., s. 386.

Kevkebî, eserin asıl konusunu anlattığı kısmın sonunda eserin bitiş bölümünde suskunluğun fazileti üzerine kaleme aldığı hâtime-i kitâb adlı bölüme geçmiş ve eserini son bir hikâyeyle sonlandırmıştır.

Yukarıdaki açıklamalarda da görüldüğü üzere Âyîne-i Dil adlı mesnevîde, Kevkebî'nin mesnevi türünün bilinen düzenine riayet etmediği görülmektedir.

3.1.4. Konusu ve Muhtevası

Kevkebî, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde tasavvufta ve özellikle Muhyiddîn İbnu'l Arabî'nin vahdet-i vücûd nazariyesinde önemli bir yer ihtiva eden ve varlığın beş ana mertebesini oluşturan Hazarât-ı Hamse de denilen varlık âlemlerini açıklamaya çalışmıştır. Vahdet-i vücûd nazariyesini benimseyen mutasavvıflar, Allah ve Allah'ın yarattığı mahlûklar arasındaki ilişkiyi ve mahlûkatın nasıl yaratıldığı hakkındaki düşüncelerini açıklarken âlemlerin ve mahlûkatın yaratılışını çeşitli yaratılış mertebeleri kapsamında değerlendirmiş, söz konusu varlık meertebelerini Hazarât-ı Hamse denilen beş ana âlem altında tetkik etmişlerdir. Mutasavvıflar, varlık mertebelerini genel olarak beş âleme ayırmışlarsa da beş âlemin yanı sıra üç, yedi ve kırk ve daha fazla âlem ve mertebeye kadar tespit eden mutasavvıflar da olmuştur.³¹⁵ Sadreddîn Konevî, bu mertebelerin sayısını beş olarak tespit ederken³¹⁶, Ahmed Avni Konuk yedi,³¹⁷ Abdülkerim Cîlî ise yaklaşık kırk mertebeden bahsetmiştir.³¹⁸

Hazarât-ı Hamse, Muhyiddîn İbnu'l Arabî, ekolünde doğmuş ve gelişmiş bir terimdir. Varlığın aşamalı yapısı Zât-ı İlâhî'nin tecellîlerinden ve aynında var olan isim ve sıfatlarının zuhûrundan ibarettir. Her ne kadar mutasavvıflar tarafından bu

³¹⁵ Hüsamettin Erdem, “Sadreddin Konevî’de Varlık Mertebeleri ve İbni Arabî ile Mukayesesi”, **Sadreddin Konevî “Tasavvuf, Felsefe ve Din”**, Ed. Erdal Baykan, Fatih Kaleci, Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018, s. 210; İsa Çelik, “Tasavvufî Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb’a Anlayışı”, Ankara, **Tasavvuf – İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2003, s. 159.

³¹⁶ Hüsamettin Erdem, **a.g.m.**, s. 211; Hilmi Ziya Ülken, **İslam Felsefesi Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru**, İstanbul, Ülken Yayınları, 3.bs., y.y., s. 258.

³¹⁷ Ahmet Avni Konuk, **Fusûsu’l-hikem Tercüme ve Şerhi**, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, Mukaddime Kısmı, s. 10.

³¹⁸ Abdülkerim Cîlî, **Varlık Mertebeleri – Meratib-i Vücud ve Beyan-ı Hakikat-i İbtida-i Küll-i Mevcud**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul, Furkan Kitaplığı, 2006, s. 9; Abdülganî en-Nablusî, **Âriflerin Tevhidi**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, 2003, s. 15; Hüsamettin Erdem, **a.g.m.**, s. 206.

mertebeler belli sayılarda tespit edilmişlerse³¹⁹ de zuhûr ve tecellî mertebeleri sonsuzdur.³²⁰ Hazarât-ı Hamse denilen bu varlık mertebeleri bazen de “Avâlîm-i Hamse” ve “Avâlîm-i Külliyye” olarak da adlandırılmış,³²¹ Zât-ı İlâhî’nin makam ve derecelerine verilen tasavvufî bir mefhumdur ve Muhyiddîn İbnu’l Arabî ve takipçilerine göre vücûd yedi mertebe ve beş âlemden oluşmaktadır.³²² Genel olarak âlemler, Lahût, Ceberût, Melekût, Mülk ve İnsân-ı Kâmil âlemleri olarak beş âleme ayrılarak isimlendirilmişlerdir.³²³

Âlem-i Lahût, ilâhî hazretler içerisindeki ilk âlemdir ve bu âleme “Âlem-i A’yân”, “Âlem-i A’yân-ı Sâbite” de denilmektedir.³²⁴ Lahût âlemi, gayb-ı mutlak, taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni mertebelerini de kapsamaktadır. Bu âlemde Allah henüz isim ve sıfat mertebesine zuhûr etmemiştir fakat bütün isim ve sıfatlar Allah’ın zâtında mevcuttur. Lahût âleminin ilk mertebesinde herhangi bir zuhûr ve tecellîden bahsedilemez ve bu mertebe ile ilgili herhangi bir tarif yapılamaz.³²⁵ Bu mertebeden sonra Zât-ı İlâh, taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni mertebelerine tecellî ve nüzûl eder.³²⁶

Âlem-i Ceberût, ilâhî hazretler içerisindeki ikinci âlemdir. Bu âlem Lahût âlemi ve Melekût âlemi arasında bulunmaktadır. Bu âleme “Âlem-i Ervâh” da denilmektedir

³¹⁹ Fusûsu’l-hikem şârihlerinin tespit ettikleri varlık mertebeleri için Bkz. Shahla Khalilollahi, “Hazarât-ı Hams der Şurûh-i Muhtelif-i Fusûsu’l-hikem-i İbni Arabî”, Meşhed, **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Meşhed (İlmî – Pejûhişt)**, 1387 h., Bahâr, sa. 160, s. 146-147.

³²⁰ Abdülkerim Cîlî, **a.g.e.**, s. 9; Süleyman Ateş, “Hazarât-ı Hams”, **DİA**, C. XVII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, s. 115.

³²¹ Hilmi Ziya Ülken, **Türk Tefekkürü Tarihi**, C. II, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1933, s. 116; Süleyman Ateş, **a.g.m.**, s. 116.

³²² Cavit Sunar, **Ana Hatlariyle İslâm Tasavvufu Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 63; Ahmet Avni Konuk, **a.g.e.**, s. 10.

³²³ Tacuddîn Hüseyin bin Hasan Hârezmî, **Şerh-i Fusûsu’l-hikem**, C. I, Tsh. Necib Mâyil-i Herevî, Tahran, İntişârât-ı Mevlâ, 1364 h., s. 25; Seyyid Mahmûd Yûsuf Sâni-Huseyn Zahmetkeş Zencânî, “Mutâlâa-i Tatbîkî-i Hazarât-ı Hams ez Dîdgâh-ı Kayserî ve İmâm Humeynî”, İsfahan, **İlâhiyyât-ı Tatbîkî**, 1395 h., s. 126.

³²⁴ Tacuddîn Hüseyin bin Hasan-ı Hârezmî, **a.g.e.**, C. I, s. 25.

³²⁵ Muhammed Dâvûd-ı Kayserî-i Rûmî, **Şerh-i Fusûsu’l-hikem**, Tsh. Celâluddîn-i Âştîyânî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1375 h., s. 17; Sadreddîn-i Konevî, **Tercume ve Metn-i Kitâbu’l-fukûk yâ kilîd-i esrâr-ı Fusûsu’l-hikem**, Tsh. Muhammed Hâcûyî, Tahran, İntişârât-ı Mevlâ, 1371 h., s. 273; Shahla Khalilollahi, **a.g.m.**, s. 139; Süleyman Ateş, **a.g.m.**, s. 116; Cavit Sunar, **a.g.e.**, s. 65; Ahmet Avni Konuk, **a.g.e.**, s. 4.

³²⁶ Ahmet Avni Konuk, **a.g.e.**, s. 11-24.

ve “Mertebe-i Ervâh” mertebesi bu âlemedir. Bu mertebe basit ve mücerred ruhların ve akılların zuhûr ettiği âlemdir.³²⁷

Âlem-i Melekût, ilâhî hazretler arasındaki üçüncü âlemdir ve bu âleme “Âlem-i Misâl” ya da “Misâl-i Mutlak” da denilmektedir.³²⁸ Bu âlem Âlem-i Ervâh ve Âlem-i Nâsût arasında yer almaktadır. Misâl âlemi mücerred ruhlar ve cisimler arasında bulunan bir berzahtır. Zât-ı İlâhî, bu mertebede çeşitli şekil ve sûretlere tecellî ve zuhûr etmiştir.³²⁹

Âlem-i Nâsût, ilâhî hazretlerden dördüncüsüdür. Bu âleme “Âlem-i His” ya da “Âlem-i Mülk” de denilmiştir ve bu âlem, âlem-i misâl ve âlem-i insân hazretleri arasında bulunmaktadır.³³⁰ Bütün yaratılmış olan varlıklar, cisimler ve maddi âlemdir.³³¹

Âlem-i İnsân, ilâhî hazretler ve âlemlerinin sonuncusudur. Bu âlem kendinden önceki âlemleri içinde barındırdığı için “Hazret-i Câmia” olarak da adlandırılmıştır.³³² Bu âlemde Allah’ın isim ve sıfatlarının yekûnu insanda toplanmıştır.³³³ Bu hazretle birlikte varlık mertebeleri tamamlanır.³³⁴

Kısaca asıl konusunu oluşturan varlık âlemlerine değindikten sonra Kevkebî’nin Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin muhtevasına ve müellifin bu âlemleri ele alış biçimine bakabiliriz.

Kevkebî, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde “Ben gizli bir hazine idim; bilinmek istedim, mahlûkatı yarattım.” kudsi hadisine dayanarak mahlûkatın vahdet-i vücûd

³²⁷ Süleyman Ateş, **a.g.m.**, s. 116; Tacuddîn Hüseyin bin Hasan-ı Hârezmî, **a.g.e.**, C. I, s. 25; Shahla Khalilollahi, **a.g.m.**, s. 140; Ahmet Avni Konuk, **a.g.e.**, s. 24.

³²⁸ Tacuddîn Hüseyin bin Hasan-ı Hârezmî, **a.g.e.**, C. I, s. 25.

³²⁹ Ahmet Avni Konuk, **a.g.e.**, s. 33-35.

³³⁰ Tacuddîn Hüseyin bin Hasan-ı Hârezmî, **a.g.e.**, C. I, s. 25.

³³¹ Süleyman Ateş, **a.g.m.**, s. 116; Şehla Celil İlâhi, **a.g.m.**, s. 141.

³³² Tacuddîn Hüseyin bin Hasan-ı Hârezmî, **a.g.e.**, C. I, s. 25.

³³³ Süleyman Ateş, **a.g.m.**, s. 116; Seyyid Mahmûd Yûsuf Sâni-Hüseyin Zahmetkeş Zencânî, **a.g.m.**, s. 126; İsa Çelik, **a.g.m.**, s. 170; Cavit Sunar, **a.g.e.**, s. 70; Ahmet Avni Konuk, **a.g.e.**, s. 61-64.

³³⁴ Abdülkerim Cîlî, **a.g.e.**, s. 80; Süleyman Ateş, **a.g.m.**, s. 116; ; Shahla Khalilollahi, **a.g.m.**, s. 141.

düşüncesi çerçevesinde yaratılma serüvenini ele almış, ruhun âlemlere ve mertebelere tenezzülünün keyfiyeti üzerinde durmuştur.

Kevkebî, mesnevisine tevhîd bölümüyle giriş yapmış, tevhîd bölümüne besmele ile başlayarak her iki cihanın Allah'ın tek bir nefesiyle var olduğunu ve iki cihanın bu nefesle meydana geldiğini ifade etmiştir. Müellif, Allah'a yaptığı övgülerden sonra vahdet-i vücûd düşüncesine göre Allah'ın bütün varlıkların yaratıcısı, varlıklara kendisinden ruh bahşeden olduğunu, her şeyin Allah'tan geldiğini belirterek var olduğunu düşündüğümüz her şeyin aslında Allah'ın çeşitli tezahürlerinden meydana geldiklerini vurgulamıştır. (Metin, be. 1-21)

Kevkebî'ye göre Allah gayb-ı mutlak makamında bulunduğunda kendisinden başka hiçbir şeyin olmadığını, Allah'ın bilinmeyi arzu etmesiyle aslında yüce yaratıcının ilminde var olan şeylerin bu bilinme arzusunun coşkunluğuyla meydana geldiğini belirtmiştir. Müellif, Zât-ı İlâhî'nin bir derya gibi olduğunu ve diğer varlıkların bu deryanın yanında birer baloncuk olduklarını belirterek baloncukların varlıklarını bu deryanın coşkunluğuna borçlu olduklarını ifade etmiştir. (Metin, be. 32-37)

Kevkebî, tevhîd bölümünden sonra münâcât bölümüne geçmiş, bu bölümde üç münâcâta yer vermiştir. İlk münâcâtta Zât-ı İlâhî'nin vahdâniyyetinden söz ederek Allah'ın gizli bir haldeyken kendisini açığa çıkardığını, bütün varlıkların ve zerrelere varlıklarını onun nuruna borçlu olduklarını, onun ise varlığını hiçbir şeye borçlu olmadığını, varlığının kendinden olduğunu, ebedi ve ezeli olduğunu dile getirmiştir. Müellif, burada Allah'tan başka her şeyin fenada olduğunu, bedenleri yaratarak onlara ruhlar bahşedenin o olduğunu ve "Ene'l-Hak" diyenin ondan başka kimse olmadığını vurgulamıştır. (Metin, be. 94-105)

İkinci münâcâtta müellif, varlıktan yokluğa kadar her şeyin Allah'tan geldiğini, varlığın yalnızca Allah'ın varlığı olduğunu söyleyerek Allah'a övgüde bulunmaktadır. Kevkebî, varlıktan yokluğa, bilinen ya da bilinmeyen her şeyin o olduğunu vurgulayarak bu vahdet deryasında aslında sazı çalanın da şarkıyı söyleyenin de Allah'tan başka kimse olmadığını beyan etmiştir. Müellif, ümidin, korkunun, emniyette olmanın Allah'ın elinde olduğunu, diğer varlıkların Allah'ta bir lütuf arayan

köpekler gibi olduklarını ve kendisinin aşkıyla yüreği dağlanan varlıklar olduklarını söylemiştir. Müellife göre, dağlanan yüreklerin dermanı yalnızca Allah'tır ve yalnız Allah dertlerimize deva verebilir ve bizi düzlüğe çıkarabilir. (Metin, be. 149-174)

Üçüncü münacatta, Kevkebî, var olan her şeyin aslının ve kökeninin Allah olduğunu belirterek varlıkların tamamının yaratılış sebebinin Allah olduğunu ifade etmiştir. Yani açık ya da gizli, görülen ya da görülmeyen her şeyin Allah'ın ilminde var olduğunu, onun kendi nefesiyle bütün varlıkların ortaya çıktığını ve dünyada nefes alan her canlının Allah'ın iradesiyle var olduğunu vurgulamıştır. Müellife göre, her şey Allah'tandır, her varlık onda aşikâr olmuştur, bu dünya onda gizliken onun kendisi bunları açığa çıkarmıştır. O, bu dünyada gizlidir fakat onu dünya gözüyle görmek mümkün değildir, o bu dünyayı tıpkı bir çiçek gibi besler, büyütür ve bu çiçekten bahçeler ve bostanlar ortaya çıkarır, onun zâtında var olan hayat suyu bütün dünyaya hayat verir. Müellif, Allah'tan başka hiçbir varlığın olmadığını ama var olduğunu düşündüğümüz şeylerin içinde Allah'tan bir parça olduğunu belirterek Allah'ın varlığının varlık olarak nitelendirilen diğer şeylerin varlığına galip geldiğini beyan etmiştir. Müellif, aslında gerçek bir varlığa sahip olduğunu iddia edenlerin hiçbirinin gerçek varlıklarının olmadığını, bunların varlıklarını Allah'a borçlu olduklarını ifade etmiş, ışığın aynada yansıması gibi gönül aynasından yansıyan Allah'ın tezahürleri olduklarını vurgulamıştır. (Metin, be. 183-198)

Kevkebî, münâcât bölümlerinden sonra asıl konuya geçerek mesnevisinin ilk cildinde beş varlık âlemini kısaca açıklamaya çalışmıştır. Kevkebî, ilk olarak Âlem-i A'yân'ı ele almış bu âlemde varlığın durumunu açıklamaya çalışmıştır. Bu âlem, Hakk'ın zâtına nispet edilmiş, burada onun varlığından başka hiçbir varlığın bulunmadığını, Allah'ın ilminde var olmalarına rağmen hiçbir varlığın vücûdunun bulunmadığını ifade etmiştir. Ona göre bu âlemde var olan her şey Allah'ın vücûdunun mazharıdır ve tek hakiki varlığa sahip olan yalnızca Allah'tır. Kevkebî'ye göre, varlığın aslını Allah'tan başkasında bilmek deliliktir ve ancak Allah'ın ilminin açığa çıkmasıyla diğer varlıklar görünebilir. Müellife göre, Allah'ın ol demesiyle her şey olur ve ortaya çıkan şeyler, içlerinde Allah'tan bir cevher taşır. (Metin, be. 199-204)

Kevkebî, ikinci âlem olan ruhlar âlemi yani Âlem-i Ervâh bölümünde, Zât'ın ruhlar âlemine nüzûlüne değinmiş ve bu âlemde sonradan vücûd bulacak bütün

yaratıkların ruhlarının bulunduğunu ifade etmiştir. Kevkebî, Âlem-i Ervâh'ı iki kısma ayırmış, bu âlemin üst mertebesinde Kerrûbîyân denilen Cebrâîl ve Mikâîl gibi büyük meleklerin ruhlarının mevcut olduğunu ve bu ruhlar için maddi bir bedenden bahsetmenin söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Müellif, ikinci mertebeyi de kendi içinde Melekût-i Alâ ve Melekût-i Sufle olarak iki kısma ayırmış, Melekût-i Alâ kısmında nüfûs-i nâtıkların bulunduğunu, burada âlimler, hekimler, arifler ve veliler gibi üstün makama sahip kişilerin ruhlarının yer aldığını söyleyerek Melekût-i Sufle kısmında ise geriye kalan insan, hayvan ve periler gibi bütün nefislerin ruhlarının yer aldığını vurgulamıştır. Müellif, bu âlemde ruhların saflar oluşturduklarını ve aşkın verdiği manevi sarhoşlukla kendilerinden geçtiklerini beyan etmiştir. Müellife göre, bu âlemde ruhlar, yaratılışın endişesini taşımayan ve hiçbir şeyden haberdar olmayan bir haldedirler. Şair, Kerrûbîyân denilen ruhların kendilerini tamamen Allah'a adanmış bulunduklarını, Allah sevgisiyle sarhoş olduklarını, kendilerinden haberlerinin olmadığını ve bu ruhların dünyaya meyillerinin olmadığını belirtmiştir. İkinci mertebede olan Melekût-i Alâ ve Melekût-i Sufle'de bulunan ruhlar, Allah'ın yanında değeri olan ruhlardır. Bu ruhlar, Allah'tan ilim ve güç alırlar, Allah bu kişilere nurundan vermiş, bunlar Allah'ın kendilerine verdiği aydınlık sayesinde aydınlanmış ve diğerleri de bu aydınlıkla parıldamıştır. Hakikatte bu kişilerin ruhları tamamen kötülük ve farklılıktan arınmıştır ve kendilerinde Allah'ın nurundan başka bir şey yoktur. Kevkebî'ye göre Allah'ın lütuf ve keremi sonsuzdur, Allah herkese lütuf ve kereminden bahsetmiştir ve bütün âlemeler bundan payını almışlardır. Allah'ın bu varlık ve âlemlere bahsettiği lütuf ve kerem sayesinde her varlık kendi ziynetinin değerini öne çıkarmıştır ve Allah'ın gücü sevgiyi ve iyilikleri ortaya çıkarmıştır. (Metin, be. 205-222)

Kevkebî, daha sonra bir alt âleme geçerek burada Âlem-i Misâl'e değinmiştir. Müellif, bu âlemde ruhlar âleminde bulunan her bir ferdin dünyada alacağı şeklin benzerinin zâhir olduğunu ve burada fertlerin iki kısma ayrıldıklarını beyan etmiştir. Ona göre ilk kısımda görülen saf sûretler yukarıdan gelmişlerdir, bu sûretlerin cisimleri yoktur, tıpkı hayal gibi tasavvur edilmişlerdir ve bu sûretler büyüklerin ruhlarına işaret eder ve hepsi nûrânî sûretlerdir. Alt kısımdaki sûretler ise üst kısımdaki nûrânî sûretlerin gölgeleri gibilerdir, tıpkı akan bir nehrin farklı kollara ayrılmasına

benzerler ve her bir kol başka kolu ve bir bostanı sular. Âlem-i Misâl'de bulunan sûretler gölgelerin içine bakınca kendi asıllarını görürler ve her biri kendi içini görerek gerçek varlığını fark eder. (Metin, be. 227-230)

Müellif, ruhlar âleminde misâl âlemine düşen bütün ruhların Ceberût ve Melekût âlemlerinden aşağı nüzûl etmesiyle telaşa kapıldıklarını, büyük bir kargaşanın içine düştüklerini ve aşağı mertebelere düşen ruhların, üst mertebelerin özlemini çekmeklerini ve vatanlarına geri dönmek için mücadele verdiklerini belirtmiştir. (Metin, be. 256-257 ve 264-265)

Kevkebî, burada Allah'ın insanları yeryüzündeki halifesi olarak seçtiğini ve Allah'a ulaşmak için çıkacağı seferde Allah'ın kendisine yol arkadaşı olacağını belirtmiş, Allah'ın kişiye eğer isterse vatanına ulaşması için kısa bir yol göstereceğini ve bu yolun iki dünya arasında çok kısa bir süre aldığını ifade etmiştir. (Metin, be. 268-271)

Kevkebî, daha sonra misâl âleminde bulunan altı yön ve beş kapıya değinmiş, bu altı hissin ve beş kapının zorlu yollarının bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre, burada bulunan ruhlar hakikat tarafına gitmek isterlerse nefis denen engeli aşmak zorundadırlar. Kevkebî, bu ruhların nefislerinden arınarak bu yön ve kapılardan geçmesinin tek yolunun Allah'ı arzulamak ve istemek olduğunu ve bunun da Allah'ın isteğiyle olacağını vurgulamıştır. (Metin, be. 272-277)

Müellif, bu beyitlerde Allah'ın yardımı olmadıkça hiç kimsenin kendisini esir alan nefsinin elinden kurtulamayacağını ve Allah'ın yaratmış olduğu bazı nefislerin ona ulaşmak için vecd ile, şevk ile tıpkı felekler gibi kendinden geçmiş bir vaziyette döndüklerini ifade etmiş, ebediyete kadar bu ruhların Allah'ın kokusunun aşkıyla Allah'a doğru yürüyeceklerini vurgulamıştır. Müellif, söz konusu üstün nefislerin burada hapsedilmesini de sedefin içinde bulunan inci tanesine benzetmiştir ve ona göre inci her ne kadar sedefin içinde hapis ise de değerinden hiçbir şey kaybetmez. (Metin, be. 278-280, 282-283)

Kevkebî, aşağı kademedede bulunan ruhlardan bahsettikten sonra kevn ü fesâd âleminin dört ana unsurundan bahsederek bu unsurlardan üçü olan madde, bitki ve hayvan unsurları üzerinde durmuştur. Bu unsurlar köklerinde bulunan soğukluk ve

sıcaklıklarına göre yukarı ya da aşağı kademededirler. Bu unsurlar kökenlerindeki soğukluk ya da sıcaklığa rağmen yaratıcılarına doğru meylederler. Müellif, yaratılanları nehre, yaratıcıyı da bu nehirlerin döküldüğü denize benzeterek yaratılanların ona doğru akmak istediklerini ifade etmiştir. (Metin, be. 304, 306, 307, 308)

Kevkebî, bir önceki fasılda bahsettiği dört unsurun ilki olan maddeden bahsederken maddenin, Allah'ın yarattığı ilk unsur olduğunu belirtmiş, aslının sakinlik, ağırbaşlılık ve miskinlik olduğunu, kayıtsız şartsız Allah'a teslim olduğunu, maddenin herhangi bir ruha sahip olmadığını, doğma, büyüme ve ölme gibi bir özelliğinin olmadığını söylemiştir. (Metin, be. 311-315)

Şair, bitkilerin Allah'ın yarattığı ikinci unsur olduğunu belirterek, bitkilerin yaratılışına dair açıklamalar yapıp Allah'ın yeşilliği varlık âlemine nasıl hediye ettiğini anlatmıştır. Bitkilerin Allah'ın daha önce var ettiği toprağa Allah'ın izniyle ekildiklerini, hayat suyuyla sulandıktan sonra topraktan başlarını çıkardıklarını söyleyen müellif, bitkilerin toprakta bulunan mineralleri emerek özlerinde sabit olan doğma, büyüme ve ölme özelliklerini ortaya çıkardıklarını beyan etmiştir. Kevkebî, büyüdükçe açılıp saçılan bitkilerin çeşitli renklere sahip olduğunu ve bunun da yüce yaratıcının sanat eseri olduğunu vurgulamıştır. (Metin, be. 319, 324, 325, 327, 330, 333)

Kevkebî, bitkilerden sonra Allah'ın yarattığı üçüncü unsurun hayvan olduğunu belirterek hakikatte hayvanların bitkiler gibi yeşerdiğini, fakat bitkilerden ayrı olarak hareket sahibi olduklarını vurgulamış, hayvanların beş duyu organına sahip olduklarını ve bu duyuların hayvanları yaratıcıya yaklaştırdığını ifade etmiştir. Müellif, hayvanların yaptıklarını sahip oldukları irade ve içgüdüye bağlamış olduğunu, hayvanların sahip olduğu hareket, his ve iç gününün Allah tarafından kendilerine bahşedildiğini belirtmiştir. (Metin, be. 338, 339, 376, 381)

Müellif, ilk üç unsurdan bahsettikten sonra dördüncü unsur olan insana geçmiştir. Kevkebî, insan âleminde bahsederek insanın Allah'ın dünya üzerinde var ettiği en kusursuz varlık olduğuna ve mahlûkatın en şerefli olduğu olduğunu değinmiştir. Müellif insanın his sahibi, doğma, büyüme, üreme ve çoğalma, irade, hareket etme

yetisi, akıl sahibi olması gibi özelliklerinin bulunduğunu, bu özelliklerin, özellikle de akıl sahibi olmasının daha üst mertebelere ulaşmak ve Allah'a ulaşmak için yeterli olduğunu ifade etmiştir. Kevkebî bunlara rağmen Allah insanı başıboş bırakmamış ve insanı aynada gördüğü kendi sûretinden yaratmış olduğunu, Allah'ın insanoğlunun cismini topraktan meydana getirdiğini ve bu durumun toprak için büyük bir övünç kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Allah insanları sürekli kötülüğe ve Kulzum tarafına gitmekten menetmiş, insana yüce bir makam bahşetmiştir. (Metin, be. 385, 388, 390, 393, 401)

Müellif, varlığın dört asli unsurundan olan insan kısmından yani Âlem-i İnsân kısmından sonra naat bölümüne geçmiş, bu bölümde Hz Muhammed'in hakkında altı adet naat kaleme almıştır. Kevkebî, ilk naatta, Hz. Muhammed'in Allah tarafından seçildiğine, Allah indinde Hz. Muhammed'in yüce bir makamı olduğuna değinmiş, Hz. Muhammed'in nübüvvetine, bütün peygamberlerin onun gelişini müjdelediğine, nübüvvet nurunun diğer peygamberlerden Hz. Muhammed'e kadar taşınmasına, Hz. Muhammed'in yetim olduğu halde makamının yüceliğine, okuma yazma bilmediği halde çevresindekilere bir öğretmen gibi hakikati öğretmeye çalıştığına ve enbiyanın önderi olduğuna vurgu yapmıştır. (Metin, be. 410-412, 435, 441, 442, 446)

Kevkebî, ikinci naatta Hz. Peygamber'in miraca yükselmesi durumundan bahsederek peygamberin miraca yükselmesinin Allah'a haber verilmesinden sonra yerde ve gökteki bütün meleklerin mutluluktan bayram ettiğini, bütün dünyanın Hz. Nebi'nin bu mübarek seyahatiyle aydınlığa kavuştuğunu, miraç seyahati esnasında yaratılmış bütün temiz ruhların, feleklerin, gezegenlerin ve diğer bütün varlıkların peygamberin geçişini karşılamak için sıraya girdiklerini ve onu görünce kendilerinden geçtiklerini ifade etmiştir. (Metin, be. 470, 472, 473, 475, 487)

Kevkebî, mirac yolunda Hz. Muhammed'in Cebrail'in (a.s.) kendisiyle birlikte seyahat etmesini talep etmiş fakat Cebrail (a.s.) kendisine daha ileriye gitmek için yetki verilmediğini ve daha ileriye giderse kanatlarının yanacağını söylediğini ifade etmiştir. (Metin, be. 515-516, 519-520)

Müellif, bundan sonraki yolu Hz. Muhammed'in yalnız başına kat ettiğini, Allah ile konuşacağı mertebeye vardığında peygamberin benliğini dışarda bırakıp içeri

girdiğini, burada Allah ile Hz. Muhammed arasındaki perdenin kalktığını ifade etmiştir. Müellif, aradaki perdenin kalkmasıyla zaman, mekân, neden, niçin gibi olguların yok olduğunu, her ikisinin birleştiğini ve arada hiçbir farkın kalmadığını vurgulamıştır. (Metin, be., 529, 532, 540, 549, 552)

Kevkebî, üçüncü naatta Hz. Peygamber'in dişinin atılan taş sonucu kırılması hikâyesini ele almış ve dışından gelen kandan bahsetmiştir. Kevkebî'ye göre, Peygamber'in dişine isabet eden taşın bir mücevhere dönüştüğünü zira mücevherlerin içinde taş barındırmadığını ifade ederek Hz. Muhammed'e övgülerde bulunmuştur. (Metin, be. 578, 583, 588)

Şair, dördüncü naatta gene Hz. Muhammed'e övgülerde bulunarak, diğer peygamberlere olan üstünlüğünü, âlemlerin onun yüzü suyu hürmetine yaratıldığını belirterek ona olan duygularını ifade etmiştir. (Metin, be. 597, 598, 599, 606, 611, 631, 632, 633)

Beşinci naatta Kevkebî, irfânî düşüncede yüksek bir makam olan ve diğer tarikatlarda da bulunan fakat genellikle Nakşibendiyye tarikatında görülen gavslık makamına değinmiştir. Gavslık makamında bulunan kişi irfânî düşüncede kutub olarak görülür. Gavs, tasavvufta yüksek makamlara ulaşmış ve Allah'ın velilerinden sayılan kişiler için kullanılan bir terimdir. Şair bu beyitlerde Hz. Muhammed'in üstün makamını vasıflandırarak gavslık makamının ilk halkasının Hz. Muhammed olduğunu, onun bu makamın tek varisi olduğunu ve diğerlerinin onun bayrağını taşıdıklarını ifade etmiştir. Müellif, insanların derin bir uykuda olduğunu belirterek Hz. Muhammed'in onları uyandırmaya geldiğini ve herkese şefaet edeceğini söylemiştir. (Metin, be. 642, 652, 653, 654, 665, 666)

Kevkebî, altıncı naatta Hz. Muhammed'in makamının yüceliğinden, bütün peygamberlerin onun nübüvvet mührünü taşıdıklarından bahsederek nübüvvet silsilesinde bulunan beş büyük peygamberden daha üstün olduğuna değinmiştir. (Metin, be. 675, 678, 679, 682, 796)

Müellif, Hz. Muhammed'e övgülerde bulunduğu altıncı naattan sonra Sebeb-i Te'lif kısmına geçmiş ve bu kısımda eserini kaleme alma amacına yer vermiştir. Kevkebî, bu yolda yeni olduğunu ve Allah aşkıyla çıktığı bu yolda son nefesine kadar

ilerleyeceğini ifade etmiştir. Kevkebî, çıktığı bu yolda Allah'ın nurunun, yolunu mum gibi aydınlatacağını ya da onun hicranının ateşinin kendisini yakıp kül edeceğini vurgulamıştır. Müellif, gönlünden geçtiği için bir eser kaleme almak istediğini ve bu eserin Allah'tan hayırlı şeyleri talep eden gönüllerin bedenlerine giyecekleri bir kıyafet gibi olacağını ifade etmiştir. Kevkebî, kendinden önce her iki Behrâmşâh adına yazılan iki eserin bulunduğunu, bu eserlerin bu yolda yazılmış önemli eserler olduğunu belirterek her birinin ay ve güneş gibi olduklarına ve değerli mücevherlere benzediklerine değinmiştir. Kevkebî, bu yola çıktığında bu denli eşsiz eserleri gördüğünde kaleminin elinden düştüğünü, endişe oku ve yüksüğünün parmaklarından kayıp gittiğini ifade etmiştir. Kevkebî, bu durum karşısında endişeye kapılınca Allah'ın kendisine endişeye mahal olmadığını ve cesaretli olmasını söylediğini belirterek Allah'a bu yolda kendisinden önce giden bir aslanın ve bir de kaplanın olduğunu ve korktuğunu söylediğini ifade etmiş, Allah'ın kendisine bu işin üstesinden geleceği hissini doldurduğunu ve içine doğan bu histen sonra yeniden cesaretini topladığını ve kalemi eline aldığını vurgulamıştır. (Metin, be. 848-908)

Müellif, yazdığı eserini tamamladıktan sonra bir padişaha sunmak istediğini belirtmiş fakat eserini her padişahın almayacağını ifade etmiş, ardından eserini dokuzuncu felekte bulunan yüce makama sahip olan, ay ve güneşe benzettiği iki eserin yanına kendi eserinin yıldızlar gibi yakın olacağını söyleyerek övmüştür. Kevkebî, eserinin dolunay gibi parıldadığını görünce eserine Âyîne-i Dil isminin yakışacağını, eserini bitirdikten sonra bu ismi eserine verdiğini, eserini gayb ve şehadet âlemini gösteren iki bölüme ayırdığını, bir bölümünün izzeti, diğer bölümünün ise şerefi temsil ettiğini ve her iki bölümün de güneş ve aydan ışık aldığını vurgulamıştır. (Metin, be. 915-929)

Kevkebî, eserini kaleme alırken bir taraftan eserinin kendi imzasını taşıdığını diğer taraftan Nizâmî-i Gencevî'den de etkilendiğini, onun tarzını ödünç aldığını ve eserini onun tarzında ilmek ilmek dokuduğunu ifade etmiş, her ne kadar Nizâmî-i Gencevî tarzında yazmak istediye de dikişlerinin ve ilmeklerinin onunkine nazaran daha zayıf ve etkisiz kaldığını dile getirmiştir. Şair, her ne kadar Nizâmî-i Gencevî'den bu bayrağı devraldığını söylese de ister kendisinden ister ondan olsun inci gibi dizdiği bir eser meydana getirdiğini beyan etmiş, kaleme aldığı bu eserini şiirden anlayan zevk

ehlinin hizmetine sunduğunu, bu zevkten mahrum olanların ise eserinden uzak durmasını istediğini belirtmiştir. Kevkebî, Nizâmî-i Gencevî'nin karşısına çıkan bütün zorluklara göğüs gerdiğini, bu yolda büyük aşamalar kat ettiğini, yine de bu yolda kat edilmesi gereken birçok aşamanın olduğunu söyleyerek kendisinin de elinden geldiğince bu aşamalardan geçmeye çalıştığını fakat söyleyeceklerinin şimdilik buraya kadar olduğunu vurgulamıştır. Kevkebî, eserini kaleme alış sebebinden bahsettikten sonra şeker gibi tatlı bir eser ortaya koyduğunu belirterek bu kısmı bitirmiştir. (Metin, be. 931-977)

Müellif, Sebeb-i Te'lif bölümünden sonra eserini bitirebildiği için Allah'a şükranlarının sunmuş, ister manzum olsun ister mensur kaleme alının bütün eserlerin Allah'ın insanlara bahsettiği bir ihsan olduğuna değindiği mutlak söz sahibinin fazileti kısmına geçmiştir. Kevkebî, Allah'ın "Ol" emriyle sözün ortaya çıktığını ve sözün üzerindeki perdeyi kaldırdığını, onun "Ol" sözünün dokuz feleği doldurduğunu fakat yine de yüzlerce bilinmeyen perdenin arkasında sırlarının olduğunu ifade etmiştir. Müellif, Allah'ın gönül toprağını sulamayınca kadar gönülde söz çiçeğinin açmayacağını belirterek onun, sözle dolu olan dudakların açılmasına izin verdiğini ve söz kulağının gönül gözünü açtığını ifade etmiştir. Müellif, söz deryasının birçok dalgasının bulunduğunu, her dalganın farklı bir âlemi gösterdiğini söyleyerek, Allah'ın izniyle her iki cihanın sözle dolduğunu fakat onun deryasından bir damlanın bile eksilmediğini vurgulamıştır. (Metin, be. 980-988)

Kevkebî, Allah'ın herkese farklı duygular verdiğini ve onun her farklı gönülden farklı sözler söylediğini, her ne kadar fazla nakış varsa yalnızca bir tane ressamın olduğunu ve ressamın "Ol" kalemesiyle bütün cihanın baştan başa sözle dolduğunu ifade etmiştir. (Metin, be. 993, 1005, 1007, 1019, 1028)

Kevkebî, daha sonra en güzel beyitlerle başlayan, insanın gönlünü çelen manzum sözler üzerine bir bölüm kaleme almış, bu bölümde manzum eserlerin mânâ bakımından güzelliğine ve vezin olmasa bile gönül çelen kısmına dikkat çekmiştir. Kevkebî, kaleme alınan eserin vezinle süslenmesinden sonra asıl anlatılmak istenilen konunun okuyucuyu canı gönülden etkileyeceğini beyan etmiş, sözün vezin olmadan tılsımını kaybedeceğini, vezinden damlayacak tılsımın insanı kendinden geçireceğini ve insanı mecnûna çevireceğini ifade etmiştir. Kevkebî, eserini vezin ve bahir

kurallarına göre kaleme aldığını belirterek söz deryasının böyle bir inciye doğurmamış olduğunu belirtmiştir. Kevkebî, mânâ ve veznin güzel bir geline benzettiği şiirin anne ve babası gibi olduklarını, şiir denen gelinin babasının doğallık, annesinin ise hayâl olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, şiirden zevk almak isteyen kişi, şiiri babasından ister, annesi ise onu kuaföre götürüp süsler. (Metin, be. 1040-1086)

Kevkebî, manzum söz üzerine yazdığı kısımdan sonra Halvet adı altında üç ana başlıkta İlme'l-yakîn, Ayne'l-yakîn ve Hakka'l-yakîn ıstılahlarından bahsettiği bölümlere geçmiştir. Kevkebî, İlme'l-yakîn halvetinde sâlikin çıkmış olduğu bu yolda aklından başka yolunu aydınlatacak bir ışığının olmadığını, his gözünün her ne kadar uzağı görse de asıl ışığı gönül gözüyle görebileceğini söyleyerek gerçekten doğru yolu bulmak istiyorsa sâlikin efsanelerden vazgeçip gerçek anlamda aşkı araması ve içindeki ikiliği bir tarafa bırakması gerektiğini vurgulamıştır. Kevkebî, sâlikin öyle bir görüşe sahip olması gerektiğini ifade etmiş ki yol gösterecek aynası yoksa bile yârinin yüzünün ona yol göstereceğini, bu meşakkatli yolda her yolcunun bir rehber ihtiyacı olduğunu, rehberi olan kimseye gamın uğramayacağını belirterek, henüz bu yola yeni çıkmış yolcunun işin ehli olmadığını ve işi, kendisini bu yoldan önceden giden ve yolu bilen rehberine bırakması gerektiğini ifade etmiştir. Kevkebî, inişli-çıkışlı bu zorlu yolculukta pîrinden başka yol arkadaşının olmadığını ve pîrinden gereken bütün yardımı alabileceğini belirterek ihtiyacı olduğu takdirde pîrinden yardım talep etmesi gerektiğini beyan etmiştir. Kevkebî, bu yolculukta benliğini geride bırakması gerektiğini, aksi takdirde yolun sonuna ulaşamayacağını, gönül evinin boş bir ev olmadığını belirterek, pîriyle çıkacağı bu yolda pîrinin emirlerine harfiyen uyarak boynunu bükmesinin onu benlik prangasından kurtaracağını ancak bu yolla gönlündeki sırların açığa çıkabileceğini dile getirmiştir. (Metin, be. 1221-1394)

Müellif, İlme'l-yakîn halvetinden sonra ikinci halvet olan Ayne'l-yakîn kısmına geçmiştir. Kevkebî, bu halvette mürşidine yeni mürîd olduğunu, pîrinin kendisini süt çocukları gibi temelden eğittiğini, bu yolda ilmin, tarikatın sütü olduğunu belirterek pîrini de hakikatin göğsüne benzettiğini ve kendisinin de bu göğse yapışıp kana kana süt emmeye başladığını ve sütün özünü çekmeye başladığını vurgulamıştır. Kevkebî, ilmin dinin engebeli yolunda önünü aydınlatacağını ifade ederek, ilim dışında yolunu aydınlatacak bir meşalenin olmadığını belirterek yol bilmeyen kişilerin yol üzerindeki

kuyulardan birine düşeceğini vurgulamıştır. Kevkebî, bu yolculukta yolun çok zorlu olduğunu, denizleri ve çölleri aşması gerektiğini, yolda ejderha, aslan, kaplan ve timsahların bulunduğunu belirterek kişinin rehberinin olmaması durumunda bunlara yem olacağını ifade etmiştir. Kevkebî, kendisinin pîrinden gidiş yolunu öğrendiğini, yolunu aydınlatacak meşaleleri yaktığını söyleyerek, kendisinde bulunan ilmin ve amelin bir araya geldiğini ve gönlünden geçen arzularının gerçekleştiğini ifade etmiştir. (Metin, be. 1395-1408)

Şair, ikinci halvette sâlikin pîrine bağlanmasından sonra bu yolda karşılaşacağı zorluklar konusuna değinerek irfânî edeb ve erkânın önemi, ahlakını korumasının gerekliliği üzerinde durmuş, daha sonra mürşid ve mürîd arasında geçen soru-cevap kısmına geçmiştir. Müellif, burada nefsin mertebelerini ele alarak pîrin mürîdine bunlardan nasıl korunacağına dair düşüncelerini farklı başlıklar altında anlattığı bir bölüm kaleme almıştır. Müellif, edebî irfân ve saadetin anahtarı olduğuna değinerek pîrine teslim olarak benliğini öldürdüğünü ve daha sonra pîrinin kendisine verdiği eğitim nefesiyle yeniden can bulduğunu ifade etmiştir. Kevkebî, pîrin, ilk olarak hayâl perdesini gözünün önünden çektiğini belirterek kendisinin önündeki yolun düğümlerle çevrili olduğunu fakat pîrinde hiçbir düğümün bulunmadığını ifade etmiştir. Pîrin kendisine Allah’a itaat etmesi ve ihsan yolunu seçmesi gerektiğini ve Allah’ın ihsanda bulunanlarla beraber olduğunu söylediğini belirterek pîrinin iyilik yoluna girdiği takdirde işlerin kendisi için daha da kolaylaşacağını söylediğini dile getirmiştir. Pîr, sâlike her attığı adımda rehberinin ve yol göstericisinin iyilik ve güzellik olduğunu, eğer halisane bir şekilde ibadet ederse ve Allah ile bir olursa doğru yolu bulacağını ve içindeki kötü nefisten ve isteklerinden gizlenebileceğini söylemiş ve Allah’ın onu kendine doğru çekeceğini ve hakikat tacını onun başına koyacağını ifade etmiştir. (1409-1417)

Kevkebî, daha sonra pîrin mürîdine kötü ahlakla ilgili yapmış olduğu nasihatlerine yer vererek mürîdin nefsin ve nefsanî heveslerden kurtulabilmesi için yapması gereken şeyleri açıklamıştır. Pîr, mürîdin canla başla çıktığı bu yolda öncelikle canını kötü huylarından kurtarması gerektiğini, mürîdinin bu yolda atacağı her adımda yılan tarafından sokulsa bile asla bu gerçek hazinenin yolundan vazgeçmemesi gerektiğini söyleyerek, sâlikin huyunun kendisine yol gösteren bir usta

olması durumunda bu ustanın sâlikin fikirlerini de doğru yöne çekeceğini ifade etmiş, ustası ve yol göstereni kötü huy olan kişinin düşüncelerinin de keşmekeş içinde kalacağını vurgulamıştır. 1418-1439)

Şair, daha sonra mürşid ve mürîd arasındaki soru cevap kısmına devam etmiştir. Mürîd burada mürşidine, kötü huyunun bu çetin yolda kendisine ayak bağı olduğunu söyleyerek, iyilik ve kötülüğün vücûdunun bir parçası olduğunu, iyi huyunun yolunu aydınlatan mum gibi, kötü huyunun ise yolundaki kuyu gibi olduğunu ve iyi huyunu kötü huyundan nasıl ayırabileceğini sormuştur. Mürşidin mürîdine cevabı şöyle olmuştur. Mürşid'e göre her amelin üç yüzü vardır ve bu üç yüz, üç ayrı hususiyeti doğurur. Bunlar, ifrât, tefrît ve orta yoldur, eğer ifrâtta ve tefrîttan elini çekersen ve orta yolu bulursan kemâle ve hakikate ulaşırsın. Zira hadiste “İşlerin en hayırlısı orta yolda olmaktır.” buyrulmaktadır. (Metin, be. 1440-1451)

Mürîd, sorduğu sorunun cevabını aldıktan sonra kendisini düşündüren başka bir sorusunun olduğunu belirterek mürşidine kendisinin korku ve endişeden kurtardığını, güvence altına aldığını ve günlünün azığını vererek canını güçlendirdiğini ifade etmiş, buna rağmen kafasını kurcalayan bir şeylerin olduğunu, gönlünde endişe tozunun bulunduğunu belirterek iyi bir huya büründüğünde sade bir yol bulmak istemesine rağmen yolunun taşlarla dolu olduğunu beyan etmiştir. Mürîd, kendisinin ilim ehli bir insan olmadığını, saf gönlüyle sade bir yol aradığını ifade etmiş, iyi huyluluğun hakkını tam olarak veremediği için gönlünün karmaşayla dolu olduğunu vurgulamıştır. Mürşid, mürîdinin bu sorusunun yerinde bir soru olduğunu, kendisinin ispat sahilinde yeni yeni oluşan bir sedef olduğunu belirterek daha önce söylediklerinin sözün özü olduğunu fakat kendisinin bu özün sadece yağın aldığını vurgulamıştır. Mürşid, mürîdinin yolunun çok uzun olduğunu belirterek menzile ulaşmak için bu yolda birçok azığa ihtiyacı olacağını beyan etmiştir. Kevkebî, daha sonra pîrin menzile ulaşma yolunda kişinin yolu daha hızlı kat edeceği ve yol azığı olacağı nefis ve hevâ ile mücadeleye değinmiştir. Mürşid, bu yolun iki fersahlık kısmını nefis ve hevânın oluşturduğunu, iki fersahlık bu yolun taşlar ve kuyularla dolu olduğunu ifade etmiş, önündeki dara yolda nefsinin koca koca kayalar gibi durduğunu ve yolu bu kayalardan temizlemezse dar yolda bulunan kuyulardan birisine düşeceğini vurgulamıştır. (Metin, be. 1452-1474)

Kevkebî, mürşid ve mürîd arasındaki soru-cevap kısmının sonunda nefsin çeşitleri üzerine kaleme aldığı beyitlere yer vermiştir. Bu kısımlarda mürşidin mürîdine nefsin taş, hevânın da çakmak taşı gibi olduğunu, yakıcı olan ateşin bu ikisinin birleşmesinden meydana geldiğini, bu iki taşı birbirine vurursa ortaya çıkan kıvılcımla bütün âlemi yakabileceğini söyleyerek hevâ ve hevesleri terk etmeninin bu ateşi söndürecek su gibi olduğunu ve bu suyu nefis ve hevânın ateşine dökerse nefsin ve hevânın kendisine boyun eğeceğini belirtmiştir. Mürşid, mürîdine nefsinin ve hevâsının ateşini nasıl söndürebileceğini anlattıktan sonra Nefs-i Emmâre, Nefs-i Levvâme, Nefs-i Mülhime ve Nefs-i Mutmeinne adlarındaki nefsin kademelerine yer vermiştir.

Mürşid, nefs-i emmâre'den bahsederken bu aşamada sâlikin nefsin elinde çaresiz bir durumda olduğuna vurgu yaparak hevânın sâlikin nefsi için bir pranga olduğuna, nefsin mürîdi hevâyâ sıkı sıkıya bağladığına ve mürîdine hevânın kölesi kılan nefsiyle bağını koparmaması durumunda nefsinin söylediklerinin kendisi için pranga olmaya devam edeceğine değinmiştir. Mürşid, insanoğlunun hevâyâ meylinin bulunduğunu ve nefsin de kendisine sürekli hevânın isteklerinin peşinden gitmesi gerektiğini emrettiğini ifade etmiştir. Mürşid'e göre nefis bu aşamada, mürîde sürekli emirler yağdıran kana susamış çılgın bir nefistir. 1475-1480)

Mürşid, nefs-i levvâme'nin ise işlediği günahlardan pişmanlık duyan fakat kendisini de işlediği günahlardan alıkoyamayan nefis olduğuna değinerek sâlikin kendisine edilen nasihatlere kulak vermesi ve bu nasihatleri kulağına küpe etmesi gerektiğini, nasihat yağmurlarında yeterince ıslandığı takdirde her bir nasihatın kendisi için birer inci gibi olacağını ifade etmiş ve sâlikin içindeki tövbe ateşini yakması durumunda hevâ dikenlerini bu ateşte yakabileceğini vurgulamıştır. Mürşide göre sâlikin nasihat tohumlarını nefis denen tarlaya ekerse çabucak bu emeğinin mahsulünü toplayabileceğini beyan ederek işlemiş olduğu bütün kötü fiiliyatlarından kurtulmak için bundan başka yolunun bulunmadığını ifade etmiştir. Sâlik, eğer nefs-i emmâre denen zalim nefsi öldürebilirse bu nefis yerini daha olgun düşünen nefs-i levvâme'ye bırakacaktır. (Metin, be. 1481-1493)

Mürşid, nefs-i mülhimme'den bahsederken bu aşamada nefsin daha da olgunlaşmış olduğunu, bu mertebede Allah tarafından sâlike hakikatlerin ve doğruların

ilham edildiğini ve nefsin kötülüklerden arınmış ve tevazu bulmuş bir halde olduğunu ifade etmiştir. Mürşid, kişinin iyilik yolunda ilham alabilmesi için iyilik tohumlarını ekmesi gerektiğini belirterek nefis denen tarlaya ekilen iyilik tohumlarının mahsulünün de iyilik olacağını dile getirmiştir. Nefis denen tarlaya ekilecek tohum kişiyi kötülüklerden meneder ve bu tohumun meyvesi ise iyiliğe sevk etmek ve yönelmektir. Nefis denen tarladan biçilen iyilik meyveleriyle kişinin efhâmı keskinleştiğinin işareti olur ve şüphesiz akıl sahibi kişiler de bu işaretleri takip ederler. nefs-i mülhime ve nefs-i levvâme bir araya gelirse insanın içindeki şeytan ve yılan gibi kötü düşünceleri dışarı atar. Sonuçta kişi, kötülükten alıkoyar ve iyiliğe sevk ederse ümmetin en hayırlılarından olur, Zeyd'in Amr'ı dövmesi hikayesi gibi bir durumla karşılaşmaz. (Metin, be. 1493-1520)

Müellif, daha sonra nefsin en üst kademesi olan nefs-i mutmeinne'ye vurgu yaparak sâlikin bu nefis mertebesine ulaşması durumunda gönlünün hevâ ve heveslerin ıstırabından kurtulmuş olacağını ve kişinin içinde ay ve güneş gibi parıldayacağını beyan etmiştir. Müellife göre kötü huya sahip olan kişinin bu huyundan vazgeçmesinin nefisine çok zor geldiğini, hevânın taş kadar sert, nefsin ise su gibi olduğunu söyleyerek bu suya elini daldırması durumunda hevâ denen taşların eline acı verebileceğini dile getirmiştir. Öyle ki hevânın taştan daha sert olduğunu belirterek kişiye elinin taşlara sıkışmasından daha fazla acı verdiğini ifade etmiştir. Ona göre, sâlik, gönül yolunda samimi bir adım atarsa gönlüne giden zorlu yoldaki damarları en kılcal olanına kadar yumuşatacak, gönlü yumuşayan sâlik kötü huyları terk etmedeki zorluklarıyla baş edebilecek ve ortada vahşi bir at gibi dolaşan nefsi kendisine boyun eğecektir. Sâlik, nefis denen suyun basıncıyla hevâ ve heveslerine boyun eğmekten vazgeçecek, ıstırabı son bulacak ve sâlikin gönlü dinginleşecek ve tatmin olacaktır. Müellife göre, tatmin olan gönül Hz. Hızır'ın (a.s.) dudağındaki hayat suyu ile yeşillik kazandırdığı gibi huzur bulacaktır. Mürşid, bu mertebede acayip sırların bulunduğunu ve bu sırların açıklandığı bir kitabın bulunmadığını ifade etmiştir. Mürşid, nefsin ağaç gibi olduğunu ve nasihatın ise bahar mevsimine benzediğini söyleyerek nefis ağacının meyvesini ancak nasihat mevsiminde verebileceğini dile getirmiştir. Ona göre tatminiyyet meyvesi erişkinliğe ulaştığında gönülde rıza denen tat peydâ olur, sâlik, böylece tatlı ve olgunlaşmış meyveyi zevkle yiyebilir. (Metin, be. 1521-1547)

Kevkebî, nefis mertebelerini tamamladıktan sonra nefesine hükmeden sâlik için mürşidin huzur bulacağını belirterek huzur makamının taliplerinin karşılaşacağı güzelliklerden bahsettiği, his, hayal ve akıl kısımlarına yer vermiş, kendisine Allah tarafından bir ilham ulaşması durumunda bunu başka bir kitabında detaylı bir şekilde anlatacağını belirterek kendisinin bu işi yapmaması durumunda rehberinin kendi gözü olduğunu ve gözünün yaptığı rehberliğe itibar etmesi gerektiğini söyleyerek bu kısımlara son vermiştir. (Metin be. 1548-1653)

Müellif, yukarıdaki kısmı bitirdikten sonra pîrin ilk adımı attığı ve sâlik için bir koridor açtığı bu yolda sâlikin mürşidini farkında ve aceleyle takip etmesi ve hidayete erdirecek doğru yolu bulması hakkındaki kısma geçmiştir. Müellif, sâlikin ağzından bu yola girdikten sonra pîrinin rehberliğinde yaşadığı duyguları tarif etmeden önce pîrine övgülerde bulunmuş, menzile ulaşma yolunda pîrin kendileri için bir ipucu olduğunu, Allah'a ulaşma yolunda kendilerine sahip çıkarak yol gösterdiğini belirtmiştir. Müellif, sâlikin asıl amacının her ne kadar fena olduğunu söylese de pîrin onun için rehber ve kefil olduğunu, sâlikin gönlünde açık bir kapının ve önündeki perdeyi açacak yeteneğinin olmadığını söyleyerek pîrin, önündeki perdeyi kendisi için kaldırdığını ve can nağmeleriyle gönül kulağını açmasına yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Sâlik, çıkmış olduğu bu yolda pîrine bazen tesadüf ettiğini ve bazen onun elinden tutarak yolu kat etmeye çalıştığını, onun yaptığı rehberliğin kendisi için kurtuluş yolunu açtığını vurgulamıştır. Sâlik, çıktığı bu yolda birçok güzellikle karşılaştığını, güzelliklerle dolu bahçelere hayranlıkla baktığını, pîrinin, kendisine bazen meşale bazen de göz olduğunu, bazen kendisinden geçtiğini ve bazen de kendinde olduğu halde baharlar ve güzlerle karşılaştığını belirterek bazen dilenci gibi güle doğru gittiğini, bazen bülbül ile hemnefes olduğunu, bazen güle ve yeşillığe olan gizli yolculuğunda akan suya yoldaş olduğunu, bazen bülbül gibi nağmeler söylediğini ve bazen de boynunda gerdanlık olan kumru gibi dolaştığını vurgulamıştır. Kevkebî, ayne'l-yakîn davasını sâlikin kendi gözleriyle görerek gütmesinin daha iyi olacağını, kendisinin söz söyleme ehli olmadığını ve beyhude sözler söylerse hâl ehli olamayacağını belirtmiştir. (Metin, be. 1654-1834)

Kevkebî, sözlerini tamamladıktan sonra üçüncü halvet olan ve yakında oturup uzağı ve yakını görmek isteyenler için dinde en üst makam olan Hakka'l-yakîn

halvetine geçmiştir. Kevkebî, pîrinin kendisini bahara benzer bir sohbet meclisine dahil ettiğini ve uykusunu gözünden kaçırdığını belirterek kendisini insanlığın kavgasının karmaşasından alıp halvet ortamına soktuğunu ifade etmiştir. Kevkebî, içinde bulunduğu mecliste şarabın güneş, sakinin yüzünün ise gün gibi olduğunu, gecenin karanlığını ûda ve ayı ise bu ûdu yakan bir hizmetçiye benzetmiş, gönül ateşinin mum ışığı gibi etrafa yayıldığını ve meclis ortamını aydınlattığını ifade etmiştir. Müellif, pîrinin sıcak nefesiyle sohbe başladığını, gönül kulağını canın inlemelerine açtığını belirterek canlı nefesiyle ortamı doldurup nefesinin canıyla ölüyü dirilttiğini vurgulamıştır. Müellif, ortamı aydınlatan mumun ışığının gözüne girdiğini ve kendisini uykunun karanlığından uyandırdığını söyleyerek böyle bir bezm ortamına giren herkesin savaştan ve savaş meydanından kurtulacağını ifade etmiştir. Kevkebî, bezm ortamına girdikten sonra gözlerini etrafa bakmaktan alıkoyamadığını, gözlerinin sürekli etrafındaki güzelliklere odaklandığını ve göz yolundan gönlünün cana doğru koştuğunu ifade etmiştir. Burada, mızrabın dil şeklini aldığını, mızrabın vurduğu perdenin cana dönüştüğünü, her bir sözün farklı bir dilden döküldüğünü ve önünden kalkan her perdenin ardından başka bir canın görüldüğünü beyan etmiştir. Müellif, böylesi kişiyi kendinden geçiren bir ortamda kendine dönüp baktığında kendisinden habersiz olduğunu farkına vardığını belirtmiş, canının gönlüne arkadaşı olarak seslendiğini ve böylesi güzel bir ortamda kafesini kırıp kanatlarını açarak uçma hissine kapıldığını söylediğini ifade etmiştir. Müellif, kendisinin, kafesini kırarak kanatlanmaya başlamasından sonra pîrinin peşinden uçarak mükafatı olan fena şarabına ulaştığını, böylesi bir fena ortamında kendisini kerem dalgasının bir damlasına benzetmiş ve aslında var olmadığı halde kerem deryasında yok olduğunu ifade etmiştir. Müellif, benlik yününün kendisini pamuğa dönüştürdüğünü, aşk ateşinin gelip bu yünü yok ettiğini belirterek teninin gidişiyle canın geldiğini ve can dene olgunun yok olarak her şeyin canana dönüştüğünü vurgulamış, mumun ateşiyle yüreği dağlanırsa gözünün açılacağını ve gözlerinin kendisi için bir meşale olacağını sarf ettiği bu sözleri hâl olarak değerlendirmemesi gerektiğini ve söz yolunda hâlin mümkün olmadığını söyleyerek üçüncü halveti tamamlamıştır. (Metin, be. 1835-1993)

Kevkebî, halvetlerin bitiminden sonra söz makamının tamamlanması ve meramını kaleme aldığı kısma geçmiş, bu kısımda daha çok fena makamına ve Zât-ı

İlâhî'nin tek varlık olduğu düşüncelerine yer vermiştir. Kevkebî, aklın ayırt etme yeteneğinin gemisinin battığını, mecliste bulunanların sûretlerinin değiştiğini belirterek, huzur menziline ulaşma talebinin olduğu bu yolda kendinde kaybolma konusunda tecrübe edindiğini ifade etmiştir. Kevkebî, bu mertebede elini yokluk eteğinden çekerek başına fenâ gömleğini geçirdiğini söyleyerek yokluk dünyasına yerleşerek ebediyen kendisinden kaçtığını dile getirmiştir. Müellif, bu ortamda canın, gönlün ve aklın kendisinden ayrıldığını ve kendinden geçmiş bir şekilde ve hayretler içinde başının dik olduğunu ifade etmiş, meclisteki sûretlerin kendisine görünmesinden sonra bu sûretlerin varlık nurunun birer ışıltısına dönüştüğünü, gördüğü bu sûretlerin kendilerine has ışıklarının olmadığını ve asıl nurdan başkasının herhangi bir varlığının olmadığını belirterek nurun tek bir varlık olduğunu ve diğer ışıkların bu nurun aynadan yansıyan parıltıları olduğunu vurgulamıştır. Müellife göre, o nurun parıltısının ortaya çıkmasıyla zerrelere aşık olmuş ve bu nur uzak mesafelerden gelerek renkli aynalardan geçip farklı şekillere bürünmesine neden olmuştur. Müellif, görünen her şeyin Zât-ı İlâhî'nin kendisi olduğunu, aynada görülen şeylerin onun birer yansıması olduğunu belirterek Zât-ı İlâhî'nin bu aynada aslında kendi kendine temaşa ettiğini ve ondan başka hiç kimsenin varlığının olmadığını söylemiştir yani Kevkebî'ye göre, âb-ı hayât, Hz. Hızır ve yaşam sonsuzluk yolunda aynı şeyi ifade etmektedir. Kevkebî, söz konusu mertebede olan biten her şeyi anlattığı sözlerin kendi makamına ait olmadığını, böyle bir kadehte sunulan şarabı içmenin kendi haddi olmadığını, kendisinin de eksikleri olmasına rağmen bu arsada söyleyecek birkaç sözünün olduğu belirterek kendi üflediği neyden çıkan nefesinin kendisini cezbeyle getirdiğini ve nefesinden hem canını hem de cezbesini üflediğini vurgulamıştır. (Metin, be. 1994-2028)

Müellif, daha sonra büyüklerin sözünü duyan, duyduğu şeylerin hakikatine eremeyen, hakikatine erişemediği sözler ile amel etmek isteyen ve kendisine kefen biçen bir kişinin köyden şehre olan seferini ve sonrasında yaşadıklarını konu edindiği bir hikâyeye geçmiştir. Hikâyede köylü aptal bir şahıs şehri merak ederek yola koyulmuş, sefer esnasında bazı zorluklara denk gelmiş, seyahati esansında şehre ulaşmanın heyecanı ile hayretler içinde etrafına bakarak yol almış, köyün girişindeki köprü'nün sallanmasıyla düşme tehlikesi geçirmiş ve birinin kendisine yardım

etmesiyle köye giriş yapmıştır. Aptal şahıs, köye nasıl girdiğinin şaşkınlığıyla gözleri fal taşı gibi açılmış bir vaziyette etrafında olup bitenleri anlamaya çalışmış, bulunduğu yere nasıl ve ne şekilde geldiğini anlamlandırmaya çalışmıştır. Aptal şahıs, üzerinden şaşkınlığı atınca şehri sokak sokak gezmek ve şehrin güzelliklerini tatmak için yürümeye başlamış, geçtiği sokaklarda kurulan pazarlara ve gördüğü şeylere ağzı açık bir şekilde hayranlıkla bakmış ve sonunda şehrin göbeğinde insanların etrafında toplandığı bir havuza denk gelmiş. Aptal şahıs, havuzu seyrederken meydana bulunan bir tatlıcı dükkanına gözü ilişmiş, tatlıları görünce ağzının suyu akmış fakat tatlıcı dükkanını çalıştıran genci görünce kendisinden geçmiş, tatlıcı gencin güzelliği karşısında dili tutulmuş ve tatlıcının güzelliğini tatlıcı dükkanında satılan çeşit çeşit tatlılara benzeterек vasıflandırmaya çalışmış. Aptal şahıs, tatlıcı gencin fıstık, badem, gül suyu ve şekerden yapmaya başladığı tatlıyı seyretmiş ve bu tatlıyı işkembe benzettiği için işkembeden yapılmış bir tatlı olduğunu düşünerek tatlıya karıştırılan diğer malzemelerin ise tuz, hamur ve sarımsak olduğunu düşündüğü için köye döndüğünde aynı tatlıyı yapmaya karar vermiş. Aptal şahıs, köye döndüğünde öğrendiği sanatıyla köylülere güzel bir tatlı yapacağını ve köy halkının kendisine hayran kalacakları düşüncelerine dalarak köyünün yolunun tutmuş. Aptal şahıs, şehirde gördüğü tatlıyı hazırlamak için aceleyle evine gitmiş, lazım olan işkembe, sarımsak, tuz ve sirke gibi malzemeleri hazırlamış, işkembeyi parçalara bölüp bin bir zahmetle yuvarlayarak şekil vermiş ve şekillendirdiği işkembe parçalarını tuz, sarımsak ve sirkeyle doldurup pişirdikten sonra eşinin hazırladığı sofraya koymuş. Aptal şahıs, yaptığı tatlının tadını merak edip iştahlı bir şekilde lokmasını daldırması fakat sarımsak, tuz ve sirkenin etkisiyle boğazını ve midesini yakmış, yediğinin tatlı değil bir akrebin zehrinden farksız olduğunu anlamış, can havliyle koşmaya başlamış fakat yere düşerek bayılmış. Aptal şahsın bayıldığını duyan köy halkı başına toplanmış, şahsın eşinden olan bitenleri dinlemiş, aptal şahsın yaptığını duyan insanlar kendilerinin bu yiyecekten yemedikleri için şanslı olduklarını söyleyerek hallerine şükretmişler. Müellif, bu hikâyede akıl sahibi olmadan fikir sahibi olmaya çalıştıklarını, bir işin ıraklığını yapmadan ustalığını yapmaya niyetlendiklerini ve işin sonunda bu zihniyete sahip insanların hüsrana uğrayacağını belirterek tasavvuf yoluna girecek insanların da kendi başlarına yol almamaları gerektiğini aksi takdirde yolda bin bir zorlukla karşılaşarak yok olup gideceklerini vurgulamıştır. Müellif, tasavvuf

yoluna meyleden herkesin kendisine bir rehber edinmesi gerektiğini, bu meşakkatli yolda karşılaşılabilecek zorluklarla nasıl baş edebileceğini rehber aracılığıyla öğrenmenin yolda kaybolup gitmenin önüne geçeceğini ima ederek hikâyesine son vermiştir. (2029-2124)

Kevkebî, aptal şahsın hikâyesine değindikten sonra Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin ilk cildinin zeyline yer vermiş, ilk cildin zeylinde mesnevisinin ilk kısmının tamamlamasında Allah'ın kendisine yardımcı olduğunu belirterek şükran dileklerinde bulunmuştur. Kevkebî, Allah'ın yardımıyla gönül aynasının üzerindeki pası giderdiğini, büyüklerinin imdat çekiciyle yüreğinin derinliklerinde yatan bu cevheri ortaya çıkardığını, her ne kadar çekiç sallamanın mesleği olsa da bu cevherin ortaya çıkmasının kendi düşünce çekicinin haddi olmadığını söyleyerek Allah'ın kendisine bulunduğu ihsanlara şükretmiştir. Kevkebî, temiz nesebinin şahların soyuna dayandığını fakat kağıda aktardığı sözlerin kendi düşüncesinin ürünü olmadığını ifade etmiş, yıldızların ışığını güneşe borçlu olmaları gibi kendisinin de kaleme aldığı sözleri Allah'a borçlu olduğunu vurgulamıştır. Kevkebî, çelik cevherini eriterek saf hale getirdiğini ve gönül aynasını bu şekilde oluşturduğunu belirterek yaptığı aynanın tıpkı sûfilerin gönülleri gibi saf ve temiz olduğunu ve sefa içerisinde bulunduğunu ifade etmiştir. Müellif, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin gönlünden geldiğini ve gönlünün sûretinin dışı vurumu olduğunu belirtmiş, her ne kadar kendisinin güneş gibi nur denizinde boğulduğunu söylese de kusurlarının ve acizliğinin farkında olduğunu beyan etmiştir. Müellif, bu yolda yürüyen kişilerin kaleme aldığı eserindeki düşünceleriyle karşılaşanlardan kendisinin bu yolda henüz yeni olduğunu ve bunun kendisini mazur görmeleri için yeterli olduğunu söyleyerek asıl büyüklüğün ve hünerin ayıpları örtmek olduğunu aksi takdirde ayıpları açığa çıkarmaya çalışan kişi olması durumunda onun da bu yolda yeni olduğunu ve büyüklerin sözüne kulak vermeyen biri olduğunu ifade etmiştir. Kevkebî, suçlanma korkusunun kendisinde baskın olan kişinin bencil biri olduğunu, bu düşünceleri geride bırakması gerektiğini ve bunun dinde yerinin olmadığını belirterek kişinin kendisinin yol arkadaşı ve yâri olduğunu düşünmesi durumunda bencillik yolundan çıkması gerektiğini ifade etmiştir. (Metin, 2125-2165)

Müellif, ilk cildin zeylini kaleme aldıktan sonra bir hikâyeye yer vermiş, bu hikâyede cömertlik ağacının meyvesi olan kusurları örtme hususuna değinmiştir.

Hikâyeye göre, Şeyh Ebû Saîd Ebû'l Hayr bir gün kendisi önde müridleri arkasında hamama gitmiş ve bu durumu gören melekler de kendilerine hayranlıkla bakmışlar. Şeyh, elbiselerini çıkarıp içeriye adım atmış, hamamdaki ortama alışmak için biraz daha bekledikten sonra daha da sıcak olan iç tarafa doğru ilerlemiş. Şeyhin hamama gitmesindeki gaye müridlerine eğitim vermek olduğu için Şeyh hamamda sohbetine başlamış. Şeyh, müridlerine ruhlar âleminin de tıpkı hamam gibi sıcak bir ortama benzediğini, burada kendisinin uyku âleminde olduğunu ve kendisi gibi birçok kişinin bu rüya âlemine eşlik ettiğini ifade etmiştir. Şeyh, bu ortamda ten elbisesinin canın üzerinden çıkarılması durumunda göğsünün diğer birinin göğsüne temas edebileceğini, karşısındaki kişinin göğsünde birçok sırrın yattığını belirterek elbiselerin çıkarılmasının içerilerde yatan sırların kendisi için açığa çıkmasına yardımcı olacağını söylemiş. Ona göre kadın veya erkek her kim hamama girdiyse daha derinlere ilerlemek için üzerindeki elbiseleri çıkarmak zorundadır. Şeyh, bu yolda atılan her adımın yıllar süreceğini ve kişinin her bir adımda farklı bir hale dönüşeceğini söyleyerek sözü daha fazla uzatmadan hikâyenin kalanını anlamaya devam etmiştir. Şeyhin hamama girmesiyle hamamın içinden dışarıya doğru nur saçılmış ve içerideki kişilerin gözlerinin nuru artmıştır öyle ki bu nuru görenler güneşin nurunu buradan ödünç aldığını düşünmüşler. Şeyh, içeriye girdikten sonra kendisi için oturacağı bir köşeye geçmiş, hamamda görevli olan kişi içinde hediye ve şükranların sırrını barındıran bir tas almış ve kendi kendine böyle bir şahsa hizmet etmesinin içine çektiği bir yudum nefes gibi olacağını söylemiş. Hamamda çalışan görevli şeyhten izin alarak sabunla şeyhin vücûdunu köpüklemiş ve elindeki tasla vücûduna su dökmeye başlamış. Tellak, daha sonra eline aldığı bir lifle şeyhin vücûdunu ovmaya başlamış, vücûdunu ovarken her ne kadar temiz olsa da çıkan kirleri şeyhin görebileceği şekilde yıkamaya başlamış, bu esnada şeyhe övgüler dizerek kendisine civanmertlik yolunda yol göstermesini talep etmiş. Şeyh, tellağa civanmertlik yolunu aramanın hüner olmadığını ve bir an evvel yola koyulması gerektiğini belirterek bu yola heves ettiği için yapması gereken şeyin öncelikle kiri gizlemek olduğunu ifade etmiş. Şeyh, kişinin kiri göstermesinin çok çirkin bir hareket olduğunu söyleyerek insanların kirlerini ve

kusurlarını örtmesinin bu anlamda çok önemli bir yer işgal ettiğini ima etmiştir.³³⁵ (Metin, be. 2166-2224)

Kevkebî, Ebû Saîd Ebû'l Hayr'ın başından geçen hikâyeyi anlattıktan sonra Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin ilk cildine son vermiş ve mesnevisinin ikinci cildine giriş yapmıştır. Kevkebî, mesnevisinin ikinci cildini şeref olarak adlandırdığını ve ilk ciltte özet olarak verdiği bilgileri ikinci ciltte daha detaylı ve teferruatlı anlatacağını ifade etmiştir. Müellif, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin ilk cildini tamamlayarak gönül aynasının pasını giderdiğini, eserinin ikinci cildini de yazmak için yeniden çeliği eline aldığını ve işlemeye koyulduğunu dile getirmiştir. Müellif, dilini kılıca benzeterek dil kılıcının körelmiş olan kısımlarını ege ile keskinleştirdiğini ve dil kılıcını cilalayarak parlattığını belirtmiştir. Müellif, eserinin ikinci cildinde anlatacağı şeylerin saf bir cevherinin olduğunu, bu cevhere yüreği ile baktığını, cevhere her baktığında gönlünden canını çaldığını ifade ederek kendi gönlünden misâller verip gönlünün güzelliğini ortaya çıkardığını vurgulamıştır. Kevkebî, eserinin ikinci cildine geçmek için acele etmesi ve boş sözler söylemeyi bırakması gerektiğini, elinde ne varsa ortaya dökmesinin vaktinin geldiğini, boş sözlerle heybesini doldurmaktan vazgeçmesini ve konuşurken ağzından çıkan buharla gönül aynasını daha fazla karartmaması gerektiğini belirterek gönül aynasını silerek önüne koyması ve gördüğü şeyleri anlatmaya başlaması gerektiğini beyan etmiştir. (Metin, be. 2225-2244)

Kevkebî, ikinci cildine, Hz. Yusuf'un aşk yolunda kendisi için bir dost seçtiğini, dostu için sefere çıktığını ve sefer dönüşü Hz. Yusuf'un dostuna hediye olarak bir ayna getirdiğini anlattığı bir hikâyeye başlamıştır. Hikâyeye göre, Hz. Yusuf aşk yolunda kendisi için bir dost edinmiş, çıkmış olduğu bu seferde dostu için bir hediye almak istemiş fakat dostuna layık bir şey bulamamış. Hz. Yusuf, uzun uğraşlar sonucunda dostunun cemalinin güzelliğine yakışacak başka bir şey bulamadığı için bir ayna almış. Hz. Yusuf, aynayı dostuna verdiğinde dostunun sanki kendisiyle yüz yüze ve el ele geldiğini görmüş ve dostuyla yüz yüze kalmanın zevkine ve şevkine dalarak güzelliğin vermiş olduğu hazla sarhoşluğa kapılmış. Her iki dost da aynadan güzelliklerine

³³⁵ Söz konusu hikaye Ferîduddîn-i Attâr'ın Mantıku't-tayr adlı eserinde de geçmektedir. Hikaye için Bkz. Ferîduddîn-i Attâr, **Mantıku't-tayr**, 3. b., Tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, İntişârât-ı Tehrân, 1353 h., s. 299.

baktıklarında zaten farkında oldukları güzelliklerinin sarhoşluğuna dalmışlardır. (Metin, be. 2245-2261)

Kevkebî, Hz. Yusuf hikâyesinden sonra mesnevisinin ikinci cildine geçmiş, bu ciltte varlık mertebelerinin kademe kademe ele almıştır. Kevkebî, varlığın esasını “Kenz-i Mahfî” olarak adlandırılan “Bilinmeyen gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bilineyim diye mahlûkâtı yarattım” kudsi hadisi çerçevesinde varlık mertebelerini ışık adını verdiği 28 başlık altında açıklamaya çalışmıştır. Müellif, ilk olarak varlık mertebelerinin ilki olan “Lâ Taayyün” ya da “Mertebe-i İtlâk mertebesini” açıklamaya çalışmış ve bu mertebeyi iki başlık atında kaleme almıştır. Müellife göre; bu mertebede Zât-ı İlâhî tamamen gizli bir hazine durumundadır ve herhangi bir zaman, mekân, sıfat ve tanımlamalardan uzaktır. Bu mertebede, belirleme, betimleme, niteleme gibi durumlardan söz edilemez ve Zât-ı İlâhî, bir bilinmezliktedir ve ıtlâk mertebesinin sakini. Ona göre bu mertebe açıklanamaz ve herhangi bir söz söylenemez. O, Zât-ı İlâhî dışındaki tüm varlıkların derin bir uykuda olduklarını ve kendilerinden bile haberdar olmadıklarını belirterek, Zât-ı İlâhî’nin sorulması durumunda kimsenin böyle bir soruya cevap veremeyeceğini ifade etmiştir. Kevkebî, bu mertebeyi yalnızca Zât-ı İlâhî tarafından bilinebileceğini, bu mertebe onun her şeyden münezze olduğunu belirterek varlıkların sadece bu mertebede Zât-ı İlâhî’nin ıtlak durumunda olduğunu bilmesi gerektiğini vurgulamıştır. (Metin, be. 2263-2286)

Kevkebî, daha sonra Allah’ın bilinme isteği üzerine Taayyün-i Evvel mertebesine tenezzülünü ve gene bir bilinmezlik içerisinde oluşunu iki ayrı başlıkta kaleme almıştır. Kevkebî, varlıkların bu mertebede derin bir uykuda olduğunu, kendilerinden habersiz bir vaziyette sarhoş gibi bir halde bulunduklarını ifade etmiştir. Müellife göre, Zât-ı İlâhî kendi bilinme isteğiyle harekete geçmiş ve bu mertebenin ilk tenezzül mertebesi olduğunu belirtmiştir. Taayyün-i Evvel mertebesine tenezzül edince Zât-ı İlâhî, kendi güzelliğini kendisi görmüştür yani bu mertebede bulunan her şey onun zâtına münhasırdır. Kevkebî, Zât-ı İlâhî’nin bir önceki mertebede ıtlak bahçesinde bulunduğunu ve muhabbet nedeniyle kendi kendine biten bir gül olduğunu ifade ederek burada herhangi bir çoğalmanın ya da bölünmenin olmadığını ima etmiştir. Bu mertebede, ilâhî sıfatların ve ilâhî isimlerinin vahdet halinde olduğunu ve vahdet durumundan yavaş yavaş çokluk durumuna gitme yolunda olduğunu

vurgulamıştır. Müellife göre, burada Allah'ın kemâl türlerinin çokluğundan kasıt vahdâniyyetin ve zâtın kendi zâtına olan tecellîsidir. (Metin, be. 2287-2302)

Kevkebî, daha sonra Taayyün-i Sâni mertebesine geçerek Zât-ı İlâhî'nin ikinci bir tecellî ve tenezzül mertebesini açıklamaya çalışmıştır. Bu mertebede, Zât-ı İlâhî'nin özü bir tane halinde toprağa düşmüş ve ayrılık meyvesi bu taneden bitmiştir. İlk başta tek bir tane olan Zât-ı İlâhî'nin özü bu mertebede binlerce meyveye dönüşmüştür. Kevkebî, daha önce tanenin meyvelerine benzettiği varlıkları burada da damlaya benzetmiş, her damlanın varlık vadisinden akan bu nehre meyline işaret etmiştir. Kevkebî'ye göre, her şeyin aslı Allah'tır, her şey ondan yeşermiştir ve bütün herkesi besleyen odur. Vahdetin özeti açıklanmaya ihtiyaç duymaya başladığı zaman taayyün vücûda gelir ve onun vahdâniyyeti bu çokluk içinde itibarını kaybetmez fakat taayyün binlerce defa tekrar eder. Söz konusu çokluk aslında farklı varlıkların çokluğu değildir aslında aynı varlığın aynada yansıyan siluetleridir. Zât-ı İlâhî, birçok aynaya bakar gibi kendi cemalinin güzelliğini seyreder, aynadaki siluetler çok olarak görülebilir fakat yüz tektir ve bu teklik tekrar ederek çokluğu elde eder. Her ne kadar bu daire basit olsa da sonradan vehim düz bir hale döner ve bir kısmı da farklı kısımlara ayrılır. Mefhumların hattı kusursuz bir düzlüğe eriştiği zaman her bir kısımdan bir kapı açılır. Bu kapılardan biri vücûdun aynıdır ve ona doğru giden yola açılır, diğer kapı ise ilim ve şühûda doğru ilerler. Bu kısımlardan bir diğeri Hazret-i Esmâ olarak adlandırılır ve burada vücûd, ilâhî ismin aynı gibidir. Öbür kısım ise Hazret-i A'yân olarak bilinir ve burası bir bahçe gibidir ve onun gülleri bu bahçede yeşerir. Hazret-i Esmâ'da varlıklar vasıf olarak Allah'ın ilminde mevcuttur ve kendine has durumları vardır. Burada varlıklar diğer varlıklardan özellikleri itibariyle ayrı olarak bilinir, fakat henüz kendilerine has bir vücûdları yoktur ve taayyün nuru onlara sıfatlar kazandırmış ve her birine ilâhî nurun ışığı yansımıştır. Yani bu mertebeye tenezzül eden vücûd farklı isim ve sıfatlarda tezahür etmiş bu isim ve sıfatların her biri asıl nurun birer mazharıdır. Bu mertebede her isim kendi penceresinden ilâhî nuru yansıtır, zerreler burada ilâhî zuhûrun aynı durumundadır. Böylece ilk feyz bu şekilde ortaya çıkmış, her varlık kendine has isim ve sıfatlara kavuşmuştur ve burada elde ettikleri aynı sûretler vücûdun aynı gibidir. (Metin, be. 2303-2356)

Müellife daha sonra yedinci ışıktaki kendine has isim ve sıfatlara kavuşan varlıkların toplumsal mertebesine göre Zât-ı İlâhî'nin tekliğine vurgu yapmıştır. Müellife göre, Zât-ı İlâhî'nin zâtı tektir ve diğer varlıklar onun zâtının kendi tekrarının çokluğudur. Bu varlıklar farklı hallerde belirir ve başka bir kemâl aynasında görünür, her ne kadar yüzlerce aynada görünse de Zât-ı İlâhî'nin varlığı tek varlıktır ve varlığının çoğalmasa söz konusu değildir. Teklik sadece Zât-ı İlâhî'nin varlığı için kullanılabilir, onun çok gibi görünmesi sadece aynadaki yansımalarının verdiği bir yanılgıdır. Mertebe-i Sâni denilen makamın durumu Zât-ı İlâhî'nin kendi faziletlerini örmesidir. (Metin, be. 2357-2380)

Kevkebî, sekizinci ışıktaki mevcûdâtın çokluğunun vehmi, benliğin ve senliğin sırrı üzerine kaleme aldığı kısma geçmiştir. Kevkebî, bu mertebede yeni bir vehmin harekete geçtiğini ve aklın bu uzun yola vehim adımını attığını belirterek, varlıkların a'yândan belirmeye başlamasından sonra tıpkı farklı kaplara konan su gibi konuldukları kabın rengini aldıklarını ifade etmiştir. Akli mevcûdâtın ayrılığının farkına varınca vehim, bu çokluğu ispat etmiş olduğunu düşünür, her bir varlık bu vehimden üzerine düşen payı alır ve bu vehmin vermiş olduğu etkiyle kendisinin kendine has bir varlığının olduğunu zanneder. Varlıklar bu mertebede vehim kasesinden şarap içmiş ve kendinden geçmişlerdir ve böylece kendilerini kıyaslamaya yanlışına düşmüşlerdir. Müellif, bu pazarda zan halkasının bolca bulunduğunu, aklın burada satın aldığı her şeyin kendi zannı olduğunu söyleyerek yok olduğunun düşüncesine varamadığını ve kendisini zan halkasına mahkum ettiğini ifade etmiştir. (Metin, be. 2381-2388)

Şair, dokuzuncu ışıktaki toplumsal mertebede ilâhî isimlerin zuhûru hakkındaki beyana değinerek ilâhî isimlerin zuhûrunun farklı şekillerde meydana geldiğini, zaten Zât-ı İlâhî'nin ilminde var olan isimlerin onun fiiliyata geçmesiyle ortaya çıktığını, başlarda onun ilminde neyse sonradan da onun aynı gibi olduklarını ifade etmiştir. (Metin, be. 2389-2399)

Şair, Taayyün-i Sâni mertebesinin bitirdikten sonra Âlem-i Ervâh mertebesine geçmiş ve Âlem-i Ervâh mertebesinin niteliklerini, yüce ruhların misâlî sûretler aşamalarına tenezzülünü ve Hayâl-i Muttasıl ve Misâl-i Munfasıl'ın zuhûrunu onuncu ve on altıncı ışık bölümlerinde ele almıştır.

Şaire göre, Zât-ı İlâhî'nin isimleri a'yân mertebesinden zuhûr edince zat ve sıfat aynasından o nurun aksinin yansıtmış, yansıyan aksin görüntüleri kendilerine göre vücûd ve görünürlük kazandıklarını zannetmiş fakat bunlar rûhânî mânâların yansıması ve hayâlî gölgelerden başka bir şey değildir. Bu mertebe başı ve sonu olmayan engin bir derya gibidir ve bu mertebeye a'yân cevheri nüzûl etmiştir. Buradaki varlıkların her biri Zât-ı İlâhî'nin isimlerinden zuhûr etmiştir ve bu isimlerin her biri farklı bir şekilde nur gibi parıldamıştır. Bu bezm âlemi ruhlara özgü bir mertebedir ve bu mertebede beden denen olguya yer yoktur. Bu mertebe bir önceki mertebe değildir fakat bir önceki mertebenin devamı niteliğindedir. Zât-ı İlâhî'nin tekliği bu mertebede çokluğa meyletmiş ve buradaki bütün rûhânî sûretlere karışmıştır fakat Zât-ı İlâhî'nin vasıfları bu sûretlerin vasıflarından gayridir ve onun zatının vahdâniyyeti bu sûretlerde kendini göstermiştir. Müellif, ruhların nüzûlü, hayâlî sûretler mertebesine geçişleri, asıl ile aslından ayrılan rûhânî sûretlerin ayrımına varma beyanı hakkındaki on ikinci ışığa geçmiştir. Müellif, ruhlar âleminde görülen aslından ayrılmış sûretlerin Zât-ı İlâhî'nin eserleri olduğunu, deryaya benzetilen bu âlemin her bir katresinin olağanüstü birer balınaya benzer sûretler ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Müellif, ruhlar âleminin her tarafında bir hayat çeşmesinin bulunduğunu, bu çeşmeler sayesinde hayvanların, bitkilerin, cansız varlıkların ruhlarının ve basit ruhların ortaya çıktığını belirterek bu ruhlardan her birinin Zât-ı İlâhî'yi tesbih ettiklerini vurgulamıştır. Müellif, ruhlar âleminin her çeşmesinin birer nehre dönüştüğünü, bu nehirlerin farklı şehirlerden geçtiğini, her şehirde bulunan bağ ve bahçelerin bu çeşmeler sayesinde yeşillendiğini belirterek bu şehirlerin ten gibi, akan suyun ise bu tenlerin canı gibi olduğunu ifade etmiştir. Ruhlar âlemindeki bu hayat çeşmeleri, nehirlerle dönüşüp bütün şehirlerden geçerek geri dönmüş, yeniden sırlar çeşmesinde bir araya gelmişlerdir. Ruhlar âlemindeki her bir sûret bu çeşmelerden kana kana hayat suyunu içmiş ve canlılık kazanmıştır fakat bu çeşmelerin suyu bir damla bile azalmamıştır. Aslından ayrılan her bir sûret aslın birer azasıdır ve her bir sûret Zât-ı İlâhî'nin sîmâsını yansıtır, açılan her ağızdan dökülen sözler onun dilinden dökülenleri söyler. Damlalar bu derya sayesinde itibar bulur ve vehim neticesinde yüzbinlerce olduğu hissedilir fakat hakikatte Zât-ı İlâhî tek varlıktır aklın bunda herhangi bir şüpheye düşmesine yer yoktur. (Metin, be. 2400-2525)

Kevkebî, daha sonra yüzbinlerce gölgenin Zât-ı İlâhî'nin güneşinde yok olduğuna dair yazılan beytin açıklaması hakkında kısa bir kısma yer vermiştir. Kevkebî, asıl atlatmak istediğinin Ferîduddîn-i Attar'ın da üzerinde durduğu güneşin ışığı neticesinde yok olan sonsuz gölgeler terimi olduğunu belirterek güneşin bir tane fakat güneş sayesinde ortaya çıkan gölgelerin yüzbinlerce olduğunu, güneş sayesinde bu gölgelerin ortadan kalktığını ve aşîkar olduğunu ifade etmiştir. Şair, daha sonra yüce ruhların misâlî sûretler aşamalarına tenezzülüne üzerine on dördüncü ışığı kaleme almıştır. Şaire göre, ilk başta taayyün zuhûra gelince bu mertebede işler nurun aynı gibi görünür, burada gölgeler nurla karışır ve nur o gölgeyle iç içe geçer. Gölge ile iç içe geçen nur ilâhî isimlerden yansır, Zât-ı İlâhî'nin vahdâniyyeti yeni şanlar kazanarak çokluk gibi görünür, ortaya çıkan çokluk Zât-ı İlâhî'nin isimlerinin çokluğudur ve onun şanlarının karanlığı etrafa yayılır. Zât-ı İlâhî'nin şanları etrafa yayılınca ruhlardan dolayı gölgeler artar ve nur hayâlî sûretlerde görünmeye başlar, ruh cesetlerde parıldamaya ve misâlî sûretler yüzlerde belirmeye başlar. Gölge, misâlî şahısların üzerine düşünce his âlemi hayalde sûretini gösterir. Tecellî dalgası zât deryasına ulaşır ve katre âb-ı hayât içerisinde boğulur. Katre vücûd deryasında boğulunca gizlilikten açığa çıkarak var olur. Sonuçta nur ruhlar üzerinde parıldamaya başlayınca ruh zerrelere görünür hale gelir. (Metin, be. 2526-2568)

Ruhlar, kemâlde iki kısma ayrılır ve her biri kemâlde eşit ve bir değildir. Bunlardan bir kısmı varlığını Zât-ı İlâhî'den alır ve aynadaki yansımaları gibidirler ve bu mertebede onun zatıyla hemhâl olurlar. Bu ruhlar bulundukları mertebede fail halde hasıl olmuşlardır ve onun zâtı sayesinde kemâl mertebesinde dirler. Diğer kısımda bulunanlar sûretlerine erişir ve ruh bu sûretlere nüzûl eder. Kemâl, aynada görünen sûretlerin dışında yüzünü göstermez ve hayâlidirler. Bu kemâller sûretler gibidir ve bunların sûretlerinin mazharı zaruridir. Bu ruhlar ilâhî mazhara erişmek ve ikinci defa kemâle ulaşmak için ilâhî isimlerden vücûd talep ederler, ruhlar sahip oldukları bu yoksunluğu isimden, isim ise bunu İsm-i A'zam'dan talep eder. Vahdet, ıtlâk makamından sermaye elde edince İsm-i A'zam vahdet tarafından parıldamaya başlar ve bu ruhlara talep ettikleri vücûdları bahşeder. Hayâl ve misâl tek bir cinstir ve ikisi de asıllarında ve anlamlarında aynı şeyden zuhûr etmiştir. Vücûdun Misâl-i Munfasıl'ı

şehir iken Hayâl-i Muttasıl'ı bu şehrin sokağı gibidir. Bunlardan ilki zâtî ve rûhânî iken diğeri yüce ve cismânîdir. (Metin, be. 2569-2611)

Kevkebî, daha sonra ruhun Hayâl-i Muttasıl'dan çıkışı ve Misâl-i Munfasıl'a yükselmesinin durumunu ele almıştır. Kevkebî'ye göre ruhun burada tahayyüle doğru sefere çıkması ve bu sokakta ilerlemeye tahammül etmesi durumunda his âlemi ile arasına ara girerse hayâlî mülk üste çıkar. Bu esnada kişinin ruhunun cazibesi galip gelir, kendi tarafına doğru meyli ve talebi olur. Böylece vücûd, içinde bulunduğu seferi, güzergâhını ve ulaşmak istediği yeri hatırlar, daha yukarıya doğru sefere çıkmaya azmeder ve yeniden kendi ulaşmak istediği yere varır. (Metin, be. 2612-2620)

Şair, ruhlar âleminden sonraki mertebe olan Âlem-i Misâl mertebesine geçerek ruhlar âleminde yaratılan her bir bireyin, ecsâm âleminde elde edeceği sûrete benzeyen sûretlerinin bu âlemde meydana gelmesine ve ruhların his ve duygu elbisesini kuşanmalarına ve kendilerine has sûretlere kavuşmalarına değinmiştir. Şair, ruhlar âleminden sonra vücûdun yeniden harekete geçerek kendine göre yeni bir zuhûra meyletmeye başladığını, sâlikin ruhunun bu aşamada düşünme durumundan hayal etme durumuna doğru ilerlediğini ve her bir adımda içinde bulunduğu âlemi enine boyuna düşünmeye başladığını belirterek burada akli âlemin hayâlî âleme dönüşeceğini ve rûhî sûretinin misâlî sûrete bürüneceğini beyan etmiştir. Fakat sâlikin bu âlemde de kendinden habersiz bir şekilde uykuda olduğunu ve içinde bulunduğu durum hakkında herhangi bir fikrinin bulunmadığını belirterek, gözünü açması ve kendi gerçekliği ile yüzleşmesi gerektiğini ve ortasında bulunduğu varlık deryasının bir damlası olduğunun farkına varması gerektiğini vurgulamıştır. Ruhlar bu mertebede, kemâle erişmek için yeniden harekete geçerek misâl âlemine tenezzül ederler, misâl âleminde sûret hil'atlarına bürünür ve ilk sevgi burada yeni bir seviyeye ulaşır. Bu mertebede her bir ruh hayâlî bedenlere kavuşur ve varlık ilk sevginin nağmesini işitince kendinden geçmiş bir vaziyette semâ ederek dans etmeye başlar ve ruh, nağmenin sarhoşluğu ve zuhûr etmenin haliyle yerinden kalkarak zuhûr etmenin bir yolunu arar. Ruh, bu mertebede imkân gözünü açtığında hissi mazharlara ermeyi talep eder, çünkü ruh, hisle zuhûrunu tamamlar ve misâl âleminden his âlemine doğru tenezzül etmeye başlar. Ruhlar, his duygusuyla yücelik elde eder ve cesetler böylece misâlî bir hal alır. Ruhlar, kemâle ermek için cesede doğru meylettğinde misâl

âleminden his âlemine zuhûr eder. Ruhlar, misâlî şekillerine adet edindikleri vakit kendilerince kendilerine has bir âleme kavuştuklarını düşünürler fakat bu mertebede her şey bir hayalden ve rüyadan ibarettir ve sûretleri serapta görülen su misâlîdir. (Metin, be. 2621-2660)

Kevkebî, daha sonra her cismin kendine has misâlî bir cesedinin bulunduğu ve her bir cismin parlaklığının yitirmiş bir yüze sahip olduğu ışığa geçmiştir. Kevkebî, bu ışıktaki ruhun derin bir halvet içerisinde kendisini zikretmekle meşgul olduğunu, kendi benliğinin her türlü düşüncesinden uzak olduğunu belirterek hayal makamındaki her bir sûretin ardında ruhun hal mânâsının yüzünün görüldüğünü beyan etmiştir. Bu mertebede misâlî sûretlere sahip olan varlıkların endişe ve kederden uzak bir halde mânâ sûretlerini dışa vurduklarını söyleyerek ruhların hayâlî saflıklarının misâlî olduğunu ifade etmiştir. Zira ruhlar, benlik haline hazır bir vaziyette kendi benliklerinin hayallerinin ayırımına varmak üzerelerdir ve onlar, bildikleri her şeyin kendi hayalleri olduğu ve hayâlî sûretlerinin mânâsını taşıdıklarını düşünürler. İster hissî ister görünür gibi olsun mevcûdâtın hepsi Zât-ı İlâhî'nin birliğini gösterir. Müellif, burada seyr-i sülûk halinde olan ruhların hayal bendine bağlı ve derin bir uykuda olduklarını ve her iki elle hayâl kemendine sarılmış olduklarının ifade etmiştir. Ona göre bu âlem ahiret âleminin tarlasıdır ve mevcâdât burada derin bir uyku halindedir. (Metin, be. 2661-2694)

Şair, daha sonra misâl âleminden Âlem-i His'in zuhûru hakkındaki beyana ve ruhların mülk âlemine yerleşmesi kısmına yer vermiş, Zât-ı İlâhî'nin zuhûrunun kemâle ermesi arzusunun yeniden harekete geçtiğini, misâl âleminden his âlemine tenezzül ettiğini belirtmiş, her ne kadar onun hayâlî tasvirlerinin görüldüğü düşünülse de cümlesinin onun takdiriyle vücûd bulduğunu ve Zât-ı İlâhî'nin hayâlî sûretleri fiiliyata geçirdiğini vurgulamıştır. Şaire göre, Zât-ı İlâhî'nin hislerinin aynısı gibi olan hallerinin onun hayalleri gibi ortaya çıktığını, ilminin hayal durumundan çıkarak nakşa doğru harekete geçtiğini ve kemâle ermek için zuhûra meylettğini belirterek Zât-ı İlâhî'nin kudretinin parçalara varlık kazandırdığını ve his âleminde bu parçaların ortaya çıktığını beyan etmiştir. Müellife göre, her bir ruhun kendisinden parlak bir cevherinin olduğunu, bu parlaklığın hem kendisinden hem de kendisinden olmayan

diğer ruhlara göre aşîkar olduğunu belirtmiş, Zât-ı İlâhî'nin ilmiyle bazen hazır ve bazen de hasıl olan ruhlar onun ilminden zuhûr eder. (Metin, be. 2695-2706)

Müellif, his âlemine değindikten sonra Âlem-i Mülk mertebesine geçmiş ve burada, rûhânî mânâların cîsmânî sûretlere bürünmeleri ve kendilerine has vücûdlar elde etmek için elleri önünde beklemelerine, bu âlemde ortaya çıkan ve Anâsır-ı Erba'a diye adlandırılan ateş, hava, su ve toprak unsurlarına değinmiştir. Müellif, zuhûr eden her bir cismin sûretinin Zât-ı İlâhî'nin iradesi ile yaratıldığını, yaratılan bir şeyin aslına ait olan unsurların var olmadan maddi ve cîsmânî şekillerinin görünemeyeceğini belirterek bu mertebede her bir ruhun farklı cisimlere büründüğünü ve farklı şekillerde zuhûr ettiğini dile getirmiştir. Müellif, ateş unsurunun ruha öfke, hırs, kibir, kin ve şehvet gibi duyguları kazandırdığını, hava unsurunun duygusallığı, kandırılmayı, coşkunluğu, ciddiyetsizliği ve arzuları verdiğini beyan etmiştir. Müellif, özellikle ateş ve hava unsurlarının birbirlerine etkileşiminin sözünü ettiği duyguların şiddetini arttırdığını ve birbirlerini desteklediğini vurgulamıştır. Müellif, daha sonra su unsurunun ruha değişkenliği, durgunluğu, sadeliği, akıcılığı ve dağılma özelliklerini kazandırdığını, toprak unsurunun ise her ne kadar diğer unsurlara göre düşük olduğu düşünülse de toprağın himmet, vakar ve yüceliği temsil ettiğini, soğuk olduğu düşünülürse de ateşten daha çok âleme sıcaklık kattığını beyan etmiştir. (Metin, be. 2707-2987)

Kevkebî, bu kısımlardan sonra Anâsır-ı Erba'a'nın bir araya gelmesi ile oluşan ve Mevâlîd-i Selâse olarak bilinen maddelerin, bitkilerin ve hayvanların zuhûruna değinmiş, bütün maddi cisimlerin sûretlerinin madde haline zuhûr ederek bir düzene kavuştuğunu, maddelerin de kendilerine has ruhlarının olduğunu belirterek ruhun bir sonraki aşamada bitkilere zuhûr ettiğini dile getirmiştir. Kevkebî, ruhun bitkilere zuhûr etmesi ile hayat denen olgunun ortaya çıktığını, bitkilerin nefes almaya başlayarak kendinden sonra gelen hayvanlara zuhûr ettiğini, bitkilerin bu hayvanlara hizmet etmek için yaratılmış olduklarını beyan etmiştir. Kevkebî, bitkilerin Zât-ı İlâhî'nin izni ile yeşermeye başlamasından sonra üzerinde diğer canlılar için rızıklar oluştuğunu belirterek bu mezranın hayvanların ve insanların üzerinde yayılacakları uygun zemin olduğunu dile getirmiştir. Kevkebî, Anâsır-ı Erba'a'nın Mevâlîd-i Selâse'nin karışımı ile hararetin soğuklukla zayıfladığını, kuruluğun ise ıslaklıkla nahif bir hâl aldığını

belirterek bunların karışımı ile mizâcın ortaya çıktığını ifade etmiştir. (Metin, be. 2988-3290)

Kevkebî, Anâsır-ı Erba‘a’nın Mevâlîd-i Selâse ile karışıp hayvanlarda yer almasından sonra hayvanlarda dokunma, işitme, görme, tat ve koku alma duyularının oluşması üzerine birkaç bölüm kaleme almıştır. Kevkebî, Mevâîd-i Selâse’nin sonuncusu olan hayvanda ilk olarak dokunma hissinin ortaya çıktığını, dokunma hissinin daha sonra diğer duyulara doğru meyletmeye başladığını belirterek, dokunma hissinden sonra işitme hissinin zuhûr ettiğini ifade etmiştir. Kevkebî, işitme hissinden sonra diğer duyularında birbirlerine meylederek zuhûr ettiğini söyleyerek özellikle görme duyusu ile renklerin tezahür ettiğini vurgulamıştır. (Metin, be. 3290-3398)

Müellif, beş duyu hissinin zuhûrundan sonra zâhirî anlamda mahsûsî sûretlerin idrakinin meydana geldiğine ve bu duyguların ortak bir hisse ihtiyaç duymadığına değinmiş ve bâtinî anlamda tasavvuf erbabının ispat ettiğini söylediği rûhânî bir güç olan bâtinî hissin oluşumuna vurgu yapmıştır. (Metin, be. 3399-3434)

Müellif, bu başlıklardan sonra işlediği konular hakkındaki sırlar ve şifreler üzerine birkaç kısım kaleme almış, bu kısımları da bitirdikten sonra varlık mertebelerinin en sonu olan insan âlemine gelmiştir.

Müellif, Âlem-i İnsân’ın varlık mertebeleri içerisinde en son sırada geldiğini, bu âlemin kendisinden önce gelen bütün âlemleri kapsadığını belirterek bu âleme ayrıca kendisinden önce gelen bütün âlemleri kendisinde toplaması nedeniyle Mertebe-i Câmîâ da dendiğini belirtmiştir. Müellif, ilk aşkın gizli olan hazineyi ortaya çıkarmaya arzu etmesinden sonra taayyüne geçmeye başladığını, ruhun daha önce bahsettiği âlem ve mertebelerden geçerek aşağıya doğru nüzûl ettiğini ifade etmiş, varlığını özünün taayyüne geçmeye başlaması ile birçok şeyin ortaya çıkmaya başladığını, ortaya çıkan bu şeylerin tek bir varlığın yüzlerce aynadan yansıyan ve farklı şekillere sahip olan görüntüsü olduğunu, tek bir varlıktan zuhûr eden şeylerin mertebe mertebe aşağı inerek yeniden insan âleminde bir araya toplandığını vurgulamıştır. (Metin, be. 3537-3576)

Kevkebî, bu mertebeden kısaca söz ettikten sonra Zât-ı İlâhî’nin aynasından yansıyan ilk şey olan ilim ile ilgili bir bölüme geçmiş, bu bölümde “Rabbimin ilmi

her şeyi kuşatmıştır” ayeti çerçevesinde düşüncelerini beyitlere dökmüştür. Kevkebî, imkân aynasında görülen ilk şeyin ilim, son şeyin ise vücûd olduğunu, ilmin ezeli özde aşka geldiğini belirterek daha sonra farklı mertebelerde ve farklı şekillerde tezahür ederek görülen ayrıntılı sûretlere dönüştüğünü ifade etmiştir. Kevkebî, bu sûretlerin farklı varlıklarmış gibi algılanmasının anlayışa ters olduğunu ve Zât-ı İlâhî’nin tekliğini çokluk olarak düşünmenin yanlış olduğunu vurgulamıştır. Kevkebî, tekliğin çokluk olarak düşünülmesinin vehimden kaynaklandığını ve kişinin vehmi kendisinden uzak tutması ile asıl özün görülebileceğini beyan etmiştir. Kevkebî, Zât-ı İlâhî’nin nurunun yansısıyla zerrelerin ortaya çıktığını, var olduğunu düşünen şeylerin aslında gölgelerden ibaret olduklarını, görülen her şeyin Allah’ın ilminden başka bir şey olmadığını belirterek, gölgelerin gerçek varlıklar olduğunu ve kendiliğinden varlıklarının bulunduğunu gören gözlerin aslında kör olduğunu vurgulamıştır. (Metin, be. 3577-3619)

Şair, bu bölümden sonra daha önce hiç fil görmemiş ve filin tarifini yapmaya çalışan dört körün hikâyesine yer vermiştir. Hikâyeye göre, bir sihirbaz farklı şeyler görmek için Hindistan’a gitmeye karar vermiş, çok zorlu ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Hindistan’a ulaşmış ve Hindistan seferinde çok farklı ve acayip şeylere şahit olmuş fakat şehir merkezinde birinin büyük bir fil ile gösteriler yaptığını görmüş. Sihirbaz, gördüğü bu heybetli yaratıktan dolayı şaşkınlığını gizleyememiş ve ağzı açık kalmış. Sihirbaz gördüğü bu acayip şeyleri ülkesindeki insanlara anlatmak için vatanına geri dönmüş ve Hindistan’da karşılaştığı acayıplıklardan insanlara bahsetmiş. Sihirbazın sohbetine katılmış olan ve fil denen hayvanın neye benzediğini merak eden gözleri görmeyen dört kişi de hayretler içinde sihirbazın söylediklerini dinlemişler. Gözleri görmeyen dört arkadaş fil denen hayvanı merak ettikleri için Hindistan’a gitmeye karar vermiş ve uzun bir yolculuktan sonra Hindistan’a varmışlar. Gözleri görmeyen dört kör, sora sora filin bulunduğu yere ulaşmış, fil sahibine filin neye benzediğini merak ettiklerini söylemiş ve file dokunmak istediklerini iletmişler. Fil sahibi, körlerin bu talebine olumlu yanıt vermiş ve dört kör filin neye benzediğini anlamak için elleriyle file dokunmaya başlamışlar. Körlerden her biri filin farklı bir yerine dokunmuş ve filin neye benzediğini tarif etmeye çalışmışlar. Filin hortumuna dokunan kişi filin, ağzı yılan olan bir canlı olduğunu, dışlerine dokuna kişi filin,

önünde dik bir şekilde duran iki adet kemiğinin olduğunu, fili karnına dokunan üçüncü kişi filin, bilinmeyen ve havada duran bir tavan olduğunu, filin ayaklarına dokunan dördüncü kişi ise filin dört sütunlu bir şey olduğunu söylemiş. Gözleri görmeyen dört arkadaş, daha sonra birbirlerine filin tarifini yapmaya başlamış, her biri diğerini yalanlamış ve sonuçta gözleri görmeyen dört kör filin neye benzediğini öğrenememiş. Müellif, burada salih kişilerin gerçek anlamda gözlerinin görebileceğini, duruma parçadan değil de bütünden bakmak gerektiğini belirterek varlığın tek ve bir olduğunu, var olduğunu düşündüğümüz diğer şeylerin aslında kendilerinden bir varlığa sahip olmadıklarını ve asıl varlığını yansımaları ve gölgeleri olduğunu bilmek gerektiğini vurgulamıştır. (Metin, be. 3620-3691)

Müellif, körler ve fil hikâyesinden sonra aşkın menşei hakkındaki bölüme yer vermiş, bu bölümde aşkın kökeninin ne olduğunu, insanı ağacı saran sarmaşık gibi nasıl sardığını ve aşğın maşukuna kendisini nasıl feda ettiğini kaleme almıştır. Müellif, aşk denen şeyin ezeli sevgi olduğunu, bu sevgi nedeniyle Zât-ı İlâhî'nin kendine olan sevgisini kendisinin görmek istediğini belirterek aşğın da maşukunda Zât-ı İlâhî'nin kendisi olduğunu ve kendi yarattığı aynadan kendisini seyrettiğini vurgulamıştır. Müellif, aşkın kökenini anlattığı bölümden sonra aşkın duyma, görme, tat ve koku alma ve dokunma gibi zâhiri hislerde ve ilim ile vehimde ortaya nasıl çıktığına dair kısa bölümlere yer vermiştir. (Metin, be. 3744-3857)

Müellif, nazariyede tezahür eden aşktan önce Mecnûn'un Leylâ'ya olan aşkının başlangıcı, ortası ve sonu hakkında kısa bir hikâye yazmıştır. Hikâyeye göre, Mecnûn Leylâ'yı görür görmez aşık olmuş, Leylâ tarafından aşkına karşılık bulamayınca içine kapanmaya ve gittikçe toplumdan uzaklaşmaya başlamıştır. Mecnûn'un aşkı gün geçtikçe artmaya yüz tutmuş, karşılıksız aşkından dolayı çöllere düşmüş, doğadaki hayvanlarla konuşmaya başlamış ve Leylâ'nın aşkı yüreğini bir kor gibi yakıp kebaba çevirmiştir. Mecnûn'un bu hali dillere düşmüş, herkes Mecnûn'un farklı bir hikâyesini söylemeye başlamış ve Mecnûn'un bu durumu birçok kişinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Belli bir süre sonra Mecnûn'u gören kişiler onun artık kendisinde olmadığını ve maddi âlemle bütün ilişkisini kesmiş olduğunu görürler. Mecnûn'un bu halini görenlerden biri bu durumu kendisinden sormuş. Mecnûn, Leylâ'ya olan aşkının başlangıçta basit bir heves olduğunu, gün geçtikçe bu durumun kendisini daha çok

etkisi altına almaya başladığını ve sonunda kendisini tanıyamayacak hale geldiğini söylemiş. Mecnûn, sonunda kendisinin tamamen Leylâ'ya dönüştüğünü ve kendisinden hiçbir eser kalmadığını söyleyerek artık insanların gördüğü Mecnûn'un Leylâ'dan başkası olmadığını anlatmıştır. Müellif, bu hikâyede varlığın yalnız Allah'a ait olduğunu, bunun dışındaki bütün varlıkların Allah'ın birer tezahürü olduğunu belirterek aslında aşığın da maşukunda aynı kişi olduğunu, sevenin de sevilenin de bir olduğunu ifade etmiştir. (Metin, be. 3858-3996)

Kevkebî, bu hikâyeden sonra aklın menşei, aklın hazinesinin tılsımı olan nefis, zaman ve mekân, zamanın seyri, mekânının zamana bağımlılığı, vehimlerin defedilmesi ve zamanın menşei gibi başlıklara yer vererek bu konular hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır. Kevkebî, bu başlıkların ardından iki adet hikâyeye vermiş, on çocuğu olan padişah ve bir oğlunun hikâyesine ve padişah ve kölesi arasında geçenleri kaleme almıştır. Kevkebî, bu kısa hikâyeleri bitirdikten sonra Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin ikinci cildinin zeyline geçmiştir.

Kevkebî, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinin zeylinde Nizâmî-i Gencevî'den kendisini taklit ettiği için özür dilemiş, mesnevisinin tamamlanmasından dolayı Allah'a şükretmiş, mesnevisinin her iki cildinin de ayna gibi parlak bir şekilde ışık saçtığını belirtmiş, yüreğinin ateşinde erittiği cıvayı bir ayna haline getirdiğini ve yüreğindeki bu ayna yardımıyla dışarıya göstermeyi başardığını ifade etmiştir. Kevkebî, yüreğindeki şevkle büyük bir gayret gösterdiğini, bu gayretin Allah'ın yardımı ile olduğunu, mesnevisinin Allah'ın bir ikramı ve nimeti olduğunu söyleyerek Allah'a şükranlarını sunmuştur. Müellif, okuyucuya eserinin parlaklığının ve sefasının keyfini sürmesini, hataları varsa bunları da görmezden gelmesini istemiş, kendisinin bu deryada bir avuç su olduğunu, eksikliklerinin farkında olduğunu belirterek eksikliklerini itiraf ettiğini ifade etmiştir. Şair, ağacın verdiği yeni bir meyveye benzettiği mesnevisiyle Nizâmî-i Gencevî'nin yolundan gittiğini, kendisinin onun yolundan gitmesinin bir eksiklik olmadığını aksine kendisinin Nizâmî-i Gencevî'nin ardından giden bir takipçisi olduğunu beyan etmiştir. Kevkebî, Nizâmî-i Gencevî'nin yazdığı hamsesi ile nazım denizinden adeta inci çıkardığını, ondan sonra hiç kimsenin böyle bir hamse yazamayacağını, beş mesneviden oluşan hamsesinin beş cevher olduğunu, Gence'de yazdığı hamsesinin birçok kişi tarafından taklit edildiğini

belirtmiştir. Kevkebî, mesnevisini yazarken Nizâmî-i Gencevî'nin kendisi üzerindeki etkisinin büyük bir yer tuttuğunu, kendisinin de naçizane bir eser yazdığını fakat kimsenin Nizâmî-i Gencevî'nin hamsesine cevap veremeyeceğini belirtmiştir. Kevkebî, herkesin kendi içindekileri anlattığı eserler kaleme aldıklarını belirtmiş daha sonra yazmış olduğu Âyîne-i Dil adlı mesnevisini överek kendisinin de ayna gibi parıldayan bir eser ortaya koyduğunu ifade etmiştir. (Metin, be. 4341-4405)

Kevkebî, mesnevisinin ikinci cildinin zeylinden sonra suskunluğun fazileti hakkındaki düşüncelerine yer verdiği Hâtîme-i Kitâb bölümüne yer vermiştir. Kevkebî, kişinin ağzındaki dili oka, ejderhaya ve yılan benzetmiş, konuşmadan önce söyleyeceği sözlerin nasıl zehir saçacağını iyi hesap etmesi gerektiğini belirterek her ne kadar Allah tarafından verilmiş bir lütuf olsa da dilin kişiyi her an pişman edebilecek bir organ olduğunu vurgulamıştır. Kevkebî, kendisinin şiir söylemesinin büyük bir cesaret örneği olduğunu, kendisinin bu cesareti gösterdiğini, şiirinin basit olduğunu belirterek söz söyleme dürtüsünün kendisini esir aldığını fakat yine de susarak zafere ulaşabileceğini bildiğini vurgulamıştır. Kevkebî, eserini yazarken çok söz söylediğini, bu durumunun bir kusur olduğunu bildiğini ve kusuru için özür dilediğini belirterek, söz söylemesinin uşşak makamında çalınan mûsikîler gibi zevk verse de kendisinin susan kişilerin bulunduğu vadiye gitmesinin kendisi için daha iyi olacağını dile gelirmiştir. (Metin, be. 4406-4449)

Kevkebî, Hâtîme-i Kitâb kısmından sonra eserinin son kısmında mürşidinin nasihatini dinleyerek susma sanatını öğrenen, boş ve beyhude sözler söylemekten kendisini koruyan ve sonuçta mânâ bahçesinden vasıtasız bir şekilde lezzet almaya başlayan bir padişahın oğlunun hikâyesine yer vermiştir. Hikâyeye göre, padişahın çok yakışıklı, boylu poslu, konuşurken adeta ağzından bal damlayan bir oğlunun olduğunu, padişahın bu oğlunun konuşması ile herkesi etkilediğini ifade etmiştir. Hikâyeye göre, padişahın oğlu bir sefere çıkmış, seferi esnasında bir şahısla karşılaşmış, bu şahsın sohbetinden etkilenmiş ve kendisinden nasihat istemiştir. Bilgili bir alim olan şahıs padişahın oğluna dilin ağızda kımında duran bir kılıç gibi olduğunu, nerede konuşması gerektiğini bilmemesi durumunda birçok kişinin ölümüne sebep olabileceğini, suskunluğun ise bu kılıca karşı kendisini koruyabileceği bir kalkan olduğunu söylemiş. Bilgili alim, padişahın oğluna gerçek anlamda ölümsüzlük suyunu içmek istiyorsa

ölümsüzlük çeşmesinden akan suyun suskunluk karanlığının içinde yer aldığını söylemesi üzerine bu durumdan çok etkilenmiş ve gerek duymadığı hiçbir yerde konuşmamaya başlamış. Padişahın oğlu ülkesine geri dönmüş, padişah oğlunun hiç konuşmadığını ve sürekli sustuğunu gördüğünde oğlunun bir derdinin olduğunu düşünmüş, oğlunu huzuruna çağırmış ve kendisinden suskunluğunun sebebini sormuş. Padişahın oğlu hiçbir şekilde sorulan sorulara cevap vermemiş ve suskunluğunu korumuş. Padişah, oğlunun bu durumuna çok üzülmüş ve oğlunun yeniden eskiden olduğu gibi bülbül gibi ötmesini arzu etmiş ve vezirlerinden yardım istemiş fakat şehzadenin suskunluğuna kimse bir çözüm bulamamış. Bir gün şehzade askerleri ile ormana bir geziye çıkmış, ormanda bir bülbülün çok güzel bir şekilde ötmeye başladığına ve bülbülün ötmesi ile bir şahine yem olmasına şahit olmuş. Bu olay karşısında şehzade “Eğer bülbül ötmeseydi şahinin avı olmaz ve ona yem olmazdı” demiş. Şehzadenin yeniden konuştuğunu duyan askerler padişaha haber vermişler ve padişah oğlunun yeniden konuştuğunu duyduğu için çok mutlu olmuş ve oğlunu huzuruna çağırmış. Padişah her ne kadar soru sorsa da şehzade, babasına cevap vermemiş. Bu durum karşısında sinirlenen padişah oğlunun kendisiyle konuşmamasını ceddine ve kendisine yapılmış bir hakaret olarak görmüş, oğlunun kendisini de bülbülü avlayan şahine benzettiğini düşündüğü için vezirine oğlunun öldürülmesi emrini vermiş. Vezir, askerlere şehzadeyi öldürmek için götürmelerini emretmiş ve odadan çıkınca şehzade pîrinin verdiği nasihati dinlemeyip konuştuğu için ahlar, vahlar içinde ölüme doğru gitmiş. Müellif, bu hikâyenin sonunda bütün eksikliklere ve yanlışlıklara rağmen eserini bitirmeyi başardığını belirtmiş ve günahlarına kefaret olması için burada tamamladığını beyan etmiştir. (Metin, be. 4450-4633)

3.2. ESERİN DİL VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Kevkebî, Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde, genellikle devrinin dil özelliklerine riayet ederek bazı tasarruflarda bulunmuştur.

1. (باز , وا , در , فرو) pîşvendleri ile kurulan pîşvendî (ön edatlı) fiillere yer verilmiştir.

سبز دو رنگ است بر آمیخته هر دو ز یک رنگ درآویخته^{۳۳۶}

“Yeşil iki renktir bir birine karışmış, her iki renk de bir renge asılmış”

چشم گشا، نیک به خود و نگر کون و فساد همه اجزا نگر^{۳۳۷}

“Gözünü aç, kendine yeniden iyice bak, bütün eşyanın oluşumuna ve bozuluşuna bak.”

عشق چو در گوش من این راز گفت گوش به هوشم ز صدا باز گفت^{۳۳۸}

“Aşk, bu sırrı kulağıma fısıldadığında kulağım aklıma sesli bir şekilde yeniden söyledi.”

2. Bazı beyitlerde (وا) klasik pîşvendî (باز) pîşvendînin yerine kullanılmıştır.

قبح طمع حسن سخن‌شان شکست پستی همّت همه وا کرد پست^{۳۳۹}

“Onların sözünün güzelliği tamahkarşığın çirkinliğini yendi, himmetin ağırlığı hepsini yere serdi.”

هر نفسی هرچه دل شاه خواست من همه وا گفتم و او کرد راست^{۳۴۰}

Her bir nefeste şahın gönlü ne istediye hepsini söyledim ve o da doğruladı.”

ای شده پیدا و نهان وا شده باز نهان در همه پیدا شده^{۳۴۱}

“Ey malum olan ve gizliyen açığa çıkan! Ey yeniden yaratılanların içinde gizlenen!”

3. Birçok yerde (را, از, در, یا, به) gibi edatlar birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

خلق جهان جمله به جان زنده‌اند علم بود جان چو به آن زنده‌اند^{۳۴۲}

“Dünyanın cümle yaratıkları can ile canlıdır, ilim onunla hayat buldukları can olur.”

³³⁶ Metin, be. 3501.

³³⁷ Metin, be. 3056.

³³⁸ Metin, be. 3981.

³³⁹ Metin, be. 1173.

³⁴⁰ Metin, be. 4333.

³⁴¹ Metin, be. 94.

³⁴² Metin, be. 1398.

لیک غباری به دلم مانده است دامن از آن پاک بیفشانده است^{۳۴۳}

“Fakat gönlümde bir toz kalmış, o temiz olanı eteğinden dağıtmış.”

گه به خود و گه ز خودی بر کنار گاه خزان دیدم و گاهی بهار^{۳۴۴}

“Bazen kendimde ve bazen kendimde olmadan bir köşede, bazen hazanı gördüm bazen de baharı...”

پسته تنگش ز شکر گفته راز کرده دهان را به شکر خنده باز^{۳۴۵}

“Fıstık gibi daracık ağzı şekere sır söylemiş, şekere ağzını gülerek açmış.”

چون تو کنی عفو کنند از تو عفو صاف شوی جام دهندت ز صفو^{۳۴۶}

“Sen affedersen başkası da seni affederler, hâlis olursan kadehte sana saf şarabı sunarlar.”

بحرِ علوم از تو درآید به موج موجِ فهم از تو درآید به اوج^{۳۴۷}

“İlim deryası sende dalgalar oluşturur, sendeki anlayış dalgası zirveye çıkar.”

4. Bazı beyitlerde mâzî-i mutlak formunda çekilen fiilin başına (همی) klasik eki, fiilin sonuna ise (ی) harfi getirilerek mâzî-i istimrârî yapısında kullanılmıştır.

وامقِ من داشت ز عذرا نوید برد همی دید ز نقش امید^{۳۴۸}

“Benim Vâmık’ım Azrâ’dan bir ümit bekliyordu, nakşı görüyordu ve ona ümit bağlıyordu.”

نخل ز ناوک چو به دل کاشتی خنجرِ او آب همی داشتی^{۳۴۹}

“Okuyla gönle hurma ekince, onun hançeri suluyordu.”

علم و عمل هر دو به هم راست شد وانچه دلم نیز همی خواست شد

³⁴³ Metin, be. 1454.

³⁴⁴ Metin, be. 1763.

³⁴⁵ Metin, be. 1853.

³⁴⁶ Metin, be. 2159.

³⁴⁷ Metin, be. 1557.

³⁴⁸ Metin, be. 3931.

³⁴⁹ Metin, be. 4472.

“İlim ve amel birbiriyle paralel oldu, gönlümün istediği her şey de gerçekleşti.”

5. Bazı beyitlerde mâzî-i mutlak formunda çekilen fiilin başına (می) eki, sonuna (ی) harfî getirilerek mâzî-i istimrârî yapısında kullanılmıştır.

پیشِ که می‌باختمی نرد پیش خواندمی از برد همه نقشِ خویش^{۳۵۰}

“Kimin karşısında tavla oynuyordum ve kime karşı galip geliyordum.”

6. Bazı beyitlerde mâzî-i mutlak formunda çekilen fiilin sonuna (ی) harfî getirilerek mâzî-i istimrârî yapısında kullanılmıştır.

گر نه چو بلبل شدمی نکته‌گو صیدِ اجل کی شدمی همچو او^{۳۵۱}

“Eğer bülbül gibi nükteli sözler söylemeseydim, onun gibi ecelin avı olmazdım.”

کردمی از محفلِ فرزاندگی عزمِ ره منزلِ دیوانگی^{۳۵۲}

“Bilgelik meclisinden delilik menziline doğu sefere çıkmaya azmettim.”

در طلبِ گنج به ویرانه‌ها یافتمی صحبتِ دیوانه‌ها^{۳۵۳}

“Viranelerde hazine ararken divanelerin sohbetini buldum.”

7. Müellif, bazı yerlerde sıklıkla (اندر) klasik edatını (در) edatı yerine kullanmıştır.

قرصِ شکر ریخته اندر طبق چون گل و نسرين که بریزد ورق^{۳۵۴}

“Şeker tanelerini tıpkı gül ve nesrin çiçeklerinin yapraklarını döktüğü gibi tabağa döktü.”

تا به هر آن سو که دل آورد رو حسنِ رخ خویش بدید اندر او^{۳۵۵}

“Gönül her ne tarafa yöneldiyse kendi yüzünün güzelliğini onun içinde gördü.”

³⁵⁰ Metin, be. 3930.

³⁵¹ Metin, be. 4617.

³⁵² Metin, be. 3964.

³⁵³ Metin, be. 3965.

³⁵⁴ Metin, be. 1848.

³⁵⁵ Metin, be. 2148.

(ب) 8. Fiil-i mâzîlerin başına bazen anlamı pekiştirmek için zaman zaman

harfi getirilmiştir.

صورتِ باغ از نظرِ من بُرد حرفِ گل و سبزه ز لوحِ سترد^{۳۵۶}

“Bağın sûretini benim bakış açımdan çıkardı, yeşilliğin ve çiçeğin sözünü levhamdan sildi.”

عالمِ تجرید ز یادش برفت و آن جسدیت ز نهادش برفت^{۳۵۷}

“Tecrîd âlemi aklından gitti, o cesetlik durumu huyundan arındı.”

(ی) 9. Şart cümlelerinde anlamı pekiştirmek için fiilin sonuna yâ-yı şartî

getirilmiştir.

طوطی اگر زانکه بیستی نفس بند نکردی کسش اندر قفس^{۳۵۸}

“Papağan eğer dilini tutsaydı hiç kimse onu kafese kapatmazdı.”

بلبل اگر زانکه بیستی دهان زخم نخوردی نه سنانِ زبان^{۳۵۹}

“Bülbül eğer ağzını kapatsaydı dil kılıcı ile yara almazdı.”

10. (نه) olumsuzluk harfi bazı beyitlerde (نیست) anlamında kullanılmıştır.

شهره شهر ار چه به بی بهریم شکر خدا را که نه من شهریم^{۳۶۰}

“Şehirde her ne kadar meşhur olmasam da şükürler olsun ki ben şehirli değilim.”

از خرد و خواست چو بیرون نه ای عاشقِ لیلی نه و مجنون نه ای^{۳۶۱}

“Akıl ve arzudan boş olmadığın gibi Leylâ'ya aşık olan Mecnûn da değilsin.”

حالِ شهان گفته و زیشان نیم پیشِ درم از صفِ پیشان نیم^{۳۶۲}

³⁵⁶ Metin, be. 1823.

³⁵⁷ Metin, be. 2657.

³⁵⁸ Metin, be. 4430.

³⁵⁹ Metin, be. 4572.

³⁶⁰ Metin, be. 2107.

³⁶¹ Metin, be. 3922.

³⁶² Metin, be. 1974.

“Padişahların ahvalinden haber vermiş kişilerden değilim, kapı önünde ön saflarda bekleyenlerden değilim.”

11. Bazen (نه) olumsuzluk edatı (نی) şeklinde getirilmiştir.

این سخنان نی ز مقام من است درخور این باده نه جام من است³⁶³

“Bu sözler benim makamımdan değildir, bu bade benim kasemin harcı değildir.”

مانده گرفتار همانجا به دل نی خبر از جزو دگر نی ز گل³⁶⁴

“Orada sefalet içinde tutulup kalmış, ne farklı bir şekilden haberi var ne de gülden.”

12. Bazı beyitlerde (ن) olumsuzluk edatı, süreklilik bildiren (می) edatı yerine fiile birleşik şekilde yazılmıştır.

تا نکشی جامه تو هم خوابه ات می ندهد راه به گرمابه ات³⁶⁵

“Elbiselerini çıkarmayınca kadar eşin senin hamama girmene izin vermez.”

کوکبی از گفتن حال کمال می نشود هیچ کمالیت حال³⁶⁶

“Ey Kevkebî, kemâl halinin durumunu söylemekle kemâlin hâle dönüşmez.”

تا ندهد جان تو این وام باز می ندهد رهن تو ایام باز³⁶⁷

“Senin canın bu borcu geri ödemediği sürece zamane rehin aldığı şeyi sana geri vermez.”

13. Emir bildiren cümlelerde olumsuzluk bildirirken fiilin başına getirilen (ن) edatı yerine (م) edatı getirilmiştir.

بر سر خود نه قدم و دم مزن ورنه در این راه قدم هم مزن³⁶⁸

³⁶³ Metin, be. 2024.

³⁶⁴ Metin, be. 3683.

³⁶⁵ Metin, be. 2177.

³⁶⁶ Metin, be. 3573.

³⁶⁷ Metin, be. 1592.

³⁶⁸ Metin, be. 3074.

“Başının üstüne adını koy ve nefes alma, yoksa bu yolda bir adım bile atma.”

باز ممان، عزم ره راز کن شهر خود باز به پرواز کن^{۳۶۹}

“Geri kalma, sırrın yoluna koyulmaya azmet, kocaman kanadını aç ve uçmaya başla.”

14. Eserde geçen birkaç beyitte (آمدن) fiilinin olumsuz formunda, olumsuzluk takısı olan (ن) ile fiil arasına gelmesi gereken (ی) kaynaştırma harfi getirilmemiş, olumsuzluk takısı fiile birleştirilmiştir.

حال تو ناید ز درِ قال تو قال تو بسته ست درِ حال تو^{۳۷۰}

“Senin hâlin sözünün kapsına gelmez, senin hâl kapın söz kapına kapalıdır.”

سیم روان نامد و گیرا نشد تا ز سخن سکه پذیرا نشد^{۳۷۱}

“Gümüş revaç bulmaz ve geçerliliğini yitirir, sözün yerine hiçbir sikke kabul görmez.”

15. Mâzî-i naklî çekiminde bazen yardımcı fiil hazfedilmiştir.

دولت و دین گشته یکی ز اتحاد یکسره سر بر قدم او نهاد^{۳۷۲}

“Din ve devlet bir olmuş, tamamen başının onun ayağının önüne koymuş.”

ساخته هر گام ز ره مقصدی یافتنه در مقصد خود مشهدی^{۳۷۳}

“Maksadına ulaşacağı yolda birçok adım atmış, maksadına (gitmek için çıktığı yolda) şehitler bulmuş.”

گفته ز هر یک به زبانی جدا گشته زبان همه وقت دعا^{۳۷۴}

“Her birisi farklı bir dilde söylemiş, hepsinin dili dua vaktinde (ağız içinde) dönüp dolaşmış.”

³⁶⁹ Metin, be. 4034.

³⁷⁰ Metin, be. 1993.

³⁷¹ Metin, be. 1012.

³⁷² Metin, be. 425.

³⁷³ Metin, be. 284.

³⁷⁴ Metin, be. 3557.

16. Bazı beyitlerde mâzî-i naklî formunda çekimi yapılan fiil, fiilin ism-i mefulünün birinci tekil şahıs ek fiilinin kısaltılmış şekli olan (م-) getirilmeden kullanılmıştır.

من شده از عقل و دل و جان جدا بی خود و حیران و سر اندر هوا³⁷⁵

“Ben candan, gönülden ve akıldan ayrılmışım, kendimden geçmiş ve hayran olarak havada kalmış gibi...”

من شده در چشم دل خود نهان حسن دل خویش بیمنم عیان³⁷⁶

“Ben kendi can ve gönlümde gizlenmişim, gönlümün güzelliğini açıkça göreyim diye...”

من شده آتش ز دم گرم او آب ز سر تا قدم از شرم او³⁷⁷

“Ben, onun sıcak nefesinden dolayı ateşe dönmüşüm, utancımdan tepeden tırnağa su gibi olmuşum.”

17. Emir yapısının başına (گفتن) fiilinin müzârî gövdesi olan (گو) ve ya (گوی) şeklinin eklenmesiyle emr-i gâib formu elde edilmiş ve kullanılmıştır.

گردش این جام ز گردون بگیر تشنه و مخمور جهان گو بمیر³⁷⁸

“Bu şarabın kadehini feleğin elinden al, cihanın mahmuru ve susuzu ölürse ölsün.”

پرده ز رخ بگزن و بنما جمال گو بدر این پرده مشتی خیال³⁷⁹

“Perdeyi yüzünden kaldır ve yüzünü göster, hayâlî bir avuçtan oluşan perde yırtılırsa yırtulsın.”

گوی بگو در طلب مرغ جان فاخته‌وش رفتم و کوکو زنان³⁸⁰

“Can kuşunun istediği şarkıyı söylerse söylesin, kumru kuşu gibi öterek gittim.”

³⁷⁵ Metin, be. 2007.

³⁷⁶ Metin, be. 2240.

³⁷⁷ Metin, be. 1388.

³⁷⁸ Metin, be. 128.

³⁷⁹ Metin, be. 138.

³⁸⁰ Metin, be. 1769.

18. Bazı beyitlerde (رفتن) fiili (شدن) anlamında kullanılmıştır.

گاه به دریوزه سوی گل شدم گه نفسی همدم بلبل شدم³⁸¹

“Bazen bir dilenci gibi gülün tarafına doğru gittim, bazen de bülbülün yoldaşı oldum.”

عالم اعیانش وطن بود باز شد به وطن از ره دور و دراز³⁸²

“Yine de Âlem-i A’yân’ı vatanydı, uzun ve meşakkatli bir yoldan vatanına gitti.”

19. Bazen yeterlilik fiili olan (توانستن) fiilinin yerine (یارستن) fiili kullanılmıştır.

زانکه نیارد که کند اقتناص شارد هر فیض از این وجه خاص³⁸³

“Özel yönden feyz perişanı olan kişi ondan dolayı hiçbir şey elde edemez.”

فهم مقید که ز تقیید زاد دیده بر اطلاق نیارد گشاد³⁸⁴

“Bağlılıktan doğan mukayyed anlayış, gözü itlâk makamına açamaz.”

20. Bazı beyitlerde (آمدن) fiili (شدن) fiilinin yerine kullanılmıştır.

هندوی مو رفته در آتش دلیر آهوی چشم آمده صیاد شیر³⁸⁵

“Siyah tüyleri kahramanca ateşe atlamış, ahu gözleri aslan avcısı olmuş.”

وهم و حس و نفس و تن و عقل و جان جمله یکی آمده در یک زمان³⁸⁶

“Vehim, his, nefis, ten, akıl ve can; cümlesi aynı anda bir oldu.”

21. Birkaç yerde, (چون) edatı, tamlanan ile tamlayan arasında getirilmiştir.

پنج گهر بر کف چون بحر یافت بنجه نه چرخ بدان پنج تافت³⁸⁷

³⁸¹ Metin, be. 1764.

³⁸² Metin, be. 264.

³⁸³ Metin, be. 4251.

³⁸⁴ Metin, be. 3618.

³⁸⁵ Metin, be. 1873.

³⁸⁶ Metin, be. 1883.

³⁸⁷ Metin, be. 4377.

“Beş cevher deniz gibi olan avuçtan ortaya çıktı, dokuz gezegenin alını o beş cevherle parıldadı.”

چند بود از شبِ کثرتِ نقاب بر رخِ این وحدتِ چون آفتاب^{۳۸۸}

“Güneş gibi birliğin yüzündeki çokluk örtüsü her ne kadar çok olsa da...”

لب به طلبِ بارِ دگر تر کنی خواهشِ چون قندِ مکرر کنی^{۳۸۹}

“Dudağı arzu ile ikinci defa ıslatıyorsun, şeker gibi dileği tekrar ediyorsun.”

22. (فتادن) ya da (اوفتادن) kelimesi bazı beyitlerde (افتادن) şeklinde yazılmıştır.

خواست دويدن دو سه جای اوفتاد گشت سرش سخت و ز پای اوفتاد^{۳۹۰}

“Koşmak istedi fakat birkaç yerde düştü, çok fazla zorlandı ve elden ayakta düştü.”

هر که در این آتشِ سوزان فتاد مرد و چو ققنس بچه زین شعله زاد^{۳۹۱}

“Bu yakıcı ateşe her kim düştüyse öldü ve tıpkı yavru bir kaknus kuşu gibi bu kıvılcımdan yeniden doğdu.”

23. (چل) sayısı (چهل) şeklinde yazılmıştır.

حبُّ بدنِ کز پسِ چلِ سالگی ست گاو پرستیدن و گوسالگی ست^{۳۹۲}

“Kırk yaşından sonra vücûdu sevmek öküze tapmak ve danalıktır.”

24. (چار) sayısı bazı beyitlerde (چهار) şeklinde yazılmıştır.

چار از آن مادرِ فرزندها آمده هر چار سه فرزند را^{۳۹۳}

“Çocukların o dört annesinden her birinin de üç çocuğu var.”

چون نظر افکند سوی چارسو دید چو حوضیش بر او چار جو^{۳۹۴}

³⁸⁸ Metin, be. 116.

³⁸⁹ Metin, be. 812.

³⁹⁰ Metin, be. 2093.

³⁹¹ Metin, be. 2527.

³⁹² Metin, be. 1285.

³⁹³ Metin, be. 304.

³⁹⁴ Metin, be. 2056.

“Dört bir tarafa baktığı vakit dört kanalın içine aktığı bir havuz gördü.”

25. Birçok yerde (- شان) bitişik şahıs zamiri, tamlamalarda izafet kesresi olmadan kullanılmıştır.

تا شود از فیل خبرشان عیان داده عصاهای به کفِ فیلان³⁹⁵

“Onlar filden haberdar olunca fil bakıcısının eline asaları vermiş.”

کرده ز چشمان سیه‌شان نگاه برده دل و جان ز سفید و سیاه³⁹⁶

“Onların siyah gözlerine bakmış, siyah ve beyazdan can ve gönülü çalmış.”

26. Bazı beyitlerde bitişik şahıs zamirleri ism-i mef'ûl yerine kullanılmıştır.

صاحب این ساز نوا بایش درخور این فضل و عطا بایش³⁹⁷

“Bu sazın sahibinin sarkıya ihtiyacı var, bağışlanmaya ve fazilete layık olmaya ihtiyacı var.”

3.3. KARŞILAŞTIRILAN NÜSHALARIN TAVSİFİ

Kevkebî'nin Hamse-i Muhayyire adlı Hamse'sinin tespit edilebilen iki nüshası vardır. Bunun yanı sıra Tebriz Merkez Kütüphanesi'nde de Tırâzu'n-nubuvve adlı mesnevisinin bir nüshası daha tespit edilmiştir. Bu nüshaların tavsifi şöyledir:

3.3.1. İstanbul Üniversite Kütüphanesi Nüshası

Eser İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Hamse-i Muhayyire adıyla ve FY 1398 numara ile kayıt altına alınmıştır. Eser basma köşebent ve şemseli, iç tarafı mavi ve yıldız zeminli oymalı, siyah meşin cilt içinde, 531 varak, 18,3x28,6 (11,8x18) cm. ebadlarındadır. Nüsha, 913/1508 tarihinde istinsah edilmiş olup Sultan Ahmed adlı biri tarafından istinsah edilmiştir. Nüshanın istinsah tarihi müstensih tarafından nüshanın sonuna tarih düşürülerek kayıt altına alınmıştır.³⁹⁸ Aşağıdaki (کتابت من) ibaresi ebced hesabına göre 913/1508 yılına tekabül etmekte olup nüshanın istinsah tarihini

³⁹⁵ Metin, be. 3668.

³⁹⁶ Metin, be. 3790.

³⁹⁷ Metin, be. 4330.

³⁹⁸ Kevkebî, a.g.e, No. FY 1398, vrk. 535b.

göstermektedir. Alâuddîn-i Kirmânî'nin 929/1524 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda nüshanın sonuna düşürülen tarihe göre nüsha, müellif hayattayken istinsah edilmiştir.

من کتابت تمام چون کردم گشت تاریخ او کتابت من

Nüshanın 1a sayfasında Osmanlı padişahı II. Bayezid'in kütüphanesi için istinsah edildiğine dair bir kayıt vardır.³⁹⁹

Nüshanın 1b ve 2a sayfalarında yazısız bir şekilde işlenmiş nefis nakışlar vardır.⁴⁰⁰

Nüshanın dibace kısmının başı olan 2b ve 3a sayfalarında ve eserin diğer bütün başlıklarında çok güzel serlevhalar mevcuttur.⁴⁰¹

Nüşada beyitler siyah ve yıldız cetvel içinde, 4 sütun halinde yazılmıştır.

Nüsha 19 satır ve nestalik hattı ile yazılmıştır.

Nüsha 2b sayfasında başlayıp 530b sayfasında bitmektedir.

Tez konumuzu oluşturan mesnevi 5b sayfasında başlayıp 72a sayfasında son bulmaktadır.

Mesnevinin sonunda 72a sayfasında 3 tane Farsça rubai bulunmaktadır.

Te'lif tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur.

Mesnevi toplam 4624 beyitten oluşmaktadır.

3.3.2. Ayasofya Kütüphanesi Nüshası

Eser Ayasofya Kütüphanesi'nde Hams-i Muhayyire adıyla ve 3855 numara ile kayıt altına alınmıştır. Nüsha, kahverengi meşin cilt içinde, 450 varak, 16,0x23,2 (10,5x16,0) ebadlarında ve başlıklar kırmızı renkte yazılıdır.

Nüshanın 1a sayfasında Osmanlı padişahı I. Mahmud'a (slt. 1142-1167/1730-1754) ait vakıf kaydı vardır.⁴⁰²

Nüshanın dibacesi 1b sayfasında başlamıştır.

Nüşada beyitler cetvel içine alınmadan 4 sütun halinde yazılmıştır.

Nüsha 23 satır ve talik hattı ile yazılmıştır.

³⁹⁹ Kevkebî, a.g.e., No. FY 1395, vrk. 1a.

⁴⁰⁰ Kevkebî, a.g.e., No. FY 1395, vrk. 1b-2a.

⁴⁰¹ Kevkebî, a.g.e., No. FY 1395, vrk. 2b-3a.

⁴⁰² Kevkebî, a.g.e., No. FY 1395, vrk. 1a.

Nüşanın istinsah tarihi ve müstensihî belli değildir.

Nüşa 1b sayfasında başlayıp 450b sayfasında bitmektedir.

Tez konumuzu oluşturan mesnevi 3b sayfasında başlayıp 56b sayfasında son bulmaktadır.

Mesnevinin sonunda 57a sayfasında 3 tane Farsça rubai bulunmaktadır.

Mesnevinin kenarlarına müellifin yazmış olduğu bazı beyitleri açıklamak ya da farklı bir bilgi vermek amacıyla haşiyeler yazılmıştır.

Nüşa üzerinde bazı beyitler üzerine düzeltme amacıyla kırmızı kalem kullanılarak işaretler konulmuştur.

Nüşada bazı beyitler yanlışlıkla tekrar edilmiştir.

Te'lif tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur.

Mesnevi toplam 4634 beyitten oluşmaktadır.

3.4. NÜSHALARIN İMLÂ ÖZELLİKLERİ

Nüşalarda gereken yerlere hareke ve şedde konulmuştur.

Serkecli harfler bazı istisnaî durumlar dışında her iki nüşada da serkecsiz yazılmıştır. (ک) harfi serkecsiz yani (ک) gibi.

Her iki nüşada da tamlamalar izâfet kesresi konulmadan kullanılmıştır. Aynı şekilde izafet, (ل) ve (و) ile biten kelimelerin sonunda izafet ya'sı (ی) getirilerek gösterilmiştir.

Nüşalarda genel olarak hâ'yı gayr-ı melfûz ile biten kelimelerin sonunda izafet; kelimenin sonuna konulan izafet hemzesi (ة) yazılmıştır. (آینه دل ، سایه طوبی) gibi.

Her iki nüşada da hâ'yı gayr-ı melfûz ile biten kelimelerin sonunda hemze ile gösterilen yâ'yı vahdet ve yâ'yı muhattablar bazen (ة) şeklinde yazılmıştır. (آینه ، سازنده) gibi.

Nüşalarda hâ'yı gayr-ı melfûz ile biten kelimeler (ها) eki ile çoğul yapılırken ha'yı gayr-ı melfûz düşürülmüştür (آین ها ، آیین ها) gibi.

Nüshalarda (می) edatı bazı istisnalar dışında genel olarak fiile birleşik yazılmıştır gibi. (میگرد ، میگفت)

Her iki nüshada da (است) ek fiili, hâ'yı gayr-ı melfûz, yâ'yı nispet ve vâv'ı madûle ile biten kelimelere birleşik yazılmıştır. (سوختست، یاریست، اوست) gibi.

A nüshasında (س) harfi altına üç nokta konularak yazılmıştır.

Nüshalarda yâ'yı nispet ile biten kelimelerde izafet (ی) harfinin üzerine hemze konularak gösterilmiştir. (معنی جان) gibi.

Nüshalarda yâ'yı vahdet ile biten kelimelerde izafet (ی) harfinin üzerine hemze konularak gösterilmiştir. (حصه، دانه) gibi.

Nüshalarda ek fiil çekimlendiğinde (ی) harfine bazen (ی) harfine dönüşmüştür. (تویم، تویی) şeklinde yazılmıştır.

Nüshalarda ek fiilin olumsuz çekimi (نی، نیم) şeklinde yazılmıştır.

Nüshalarda ek fiilin olumsuz çekimi yapılırken (نه) şeklinde kullanılmıştır.

Nüshalarda (پ) harfleri üç nokta ile gösterilmiş, bazen de (ب) harfi gibi tek nokta ile gösterilmiştir.

Nüshalarda (چ) harfi tek noktalı olarak (چ) şeklinde yazılmıştır.

Nüshalarda emir kipinin başına getirilen (ب) harfi metinde bazen (به) şeklinde yazılmıştır.

Nüshalarda bazen fiilin başına getirilen ve olumsuzluk ifade eden (ن) harfi (نه) şeklinde ve fiilden ayrı yazılmıştır.

Nüshalarda hâ'yı gayr-ı melfuz ile biten kelimeler (ها) eki ile çoğul yapılırken ha'yı gayr-ı melfuz düşürülmüştür (نامها ، آیینها) gibi.

3.5. SUNULAN METNİN BAZI İMLÂ ÖZELLİKLERİ

Sunulan bu metinde okumada tereddüde mahal vermemek için gereken yerlere hareke, şedde ve hemze konulmuştur.

Serkecsiz yazılan harfler günümüz imlâsına uygun yazılmıştır.

Sunulan metninde tüm izafet kesreleri konulmuştur. Aynı şekilde izafet, (إِ) ve (و) ile biten kelimelerin sonunda izafet ya'sı (ی) getirilerek gösterilmiştir.

Hâ'yı gayr-ı melfuz ile biten kelimelerin sonunda izafet; kelimenin sonuna konulan izafet hemzesi (ة) şeklinde gösterilmiştir. (آینه دل ، سایه طوبی) gibi.

Nüshalarda hâ'yı gayr-ı melfuz ile biten kelimelerin sonunda hemze ile gösterilen yâ'yı vahdet ve yâ'yı muhatablar (ای) şeklinde gösterilmiştir. (آینه ای ، سازنده ای) gibi.

Nüshalarda hâ'yı gayr-ı melfuz ile biten kelimeler (ها) eki ile çoğul yapılırken hâ'yı gayr-ı melfuz düşürülmüştür (نام ها ، آیین ها). Bu kelimelerin sonundaki ha'yı gayr-ı melfuzlar metinde gösterilmiştir. (نامه ها ، آیین ها) gibi.

Nüshalarda fiile birleşik olarak yazılan (می) edatı fiillerden ayrı yazılmıştır. (می می گفت) gibi.

Metinde (است) ek fiili, hâ'yı gayr-ı melfuz, yâ'yı nispet ve vâv'ı madûle ile biten kelimelerden ayrı yazılmıştır. (یاری ست ، اوست ، سوخته است) gibi.

Metinde (است) ek fiili, gerekli görülen yerlerde birleşik olduğu kelimelerden bazen ayrı bazen de birleşik yazılmıştır. (حیات است ، خطاست) gibi.

Metinde edatlar, uygun bulunan yerlerde ayrı yazılmış, bazı istisnai durumlarda ise olduğu gibi bırakılmıştır. (مرا، تو را، وز، دمبدم) gibi.

Nüshalarda fiillerden ayrı yazılan (ب) edatları fiillere birleştirilmiştir.

Nüshalarda kelimelere birleşik yazılan (به) edatları kelimelerden ayrı yazılmıştır.

Metinde geçen âyet, hadis ve Arapça ibareler harekelenmiştir.

Metinde geçen ayetler tırnak işareti içinde gösterilmiştir.

Metinde, geçen ayetler dipnotlarda gösterilmiştir.

Hâ'yı gayr-ı melfuz ile biten kelimeler (ن) ile çoğul yapıldıklarında hazfedilmeyen harf hazfedilmiş ve günümüz imlasına göre yazılmıştır. (بی چارگان، نوازندگان) gibi.

Metinde vezin gereği sakin okunması gereken harflerin üzerine cezm (َ) konulmuştur. (بشتافت ، بشکفت) gibi.

Nüshalarda yer almayan ve tarafımızdan eklenen ibareler, köşeli parantez [] içerisinde verilmiştir.

Metinde uygun görülen yerlere noktalama işaretleri koyulmuştur.

Nüshalarda farklı başlıklara aitmiş gibi görünen beyitler ait oldukları başlıkların altında gösterilmiştir.

Her iki nüsha göz önünde bulundurularak ortak bir metin ortaya konmaya çalışılmıştır.

Sunulan metin tekrar edilen üç beyitle birlikte toplam 4633 beyitten ibarettir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KEVKEBÎ'NİN ÂYÎNE-İ DİL ADLI MESNEVİSİ (METİN)

آیینۀ دل

فهرست

- 114..... آیینۀ دل
- 114..... فهرست
- بسم الله الرحمن الرحيم و عليه التَّكْلان طرفِ اوّل از آیینۀ دل که مسمّاست به طرفِ عزّ مقابل
وجوه علم یقین و عین یقین و حقّ یقین و افتتاحِ صباحِ سخن در او به بسمله و تکمله و
تسدیدِ آن تحمید که یکی نویدِ خطابِ جدیدِ کرم در قدمِ ابتدا و دیگری کلیدِ بابِ مزیدِ نعم
در رقمِ انتهاست. 128.....
- مناجاتِ اوّل در اظهارِ شوق به ظهورِ وحدت به عهود و خفا کثرتِ مشهود که ساعتِ شهود
مقامِ محمودِ محمدیست صلی الله وعلی آله وسلم. 132.....
- مناجاتِ دوم در بابِ عرضِ نیازمندی به جنابِ حضرتِ خداوندی تعالی شأنه و توالی
احسانه. 135.....
- مناجاتِ سیوم مشتمل برای ما به مرتبۀ احدیّت که در اشتغالِ وحدتِ او خاشاکِ کثرت و
احدیّت مضمحل و از اشمالِش اعدادِ فروع به یک اصل متّصل است و محتوی بر افضا به
حضراتِ خمس که پابندگانِ محفلِ یک رنگِ محلیّ از طلوع و غروبِ شمس و آیندگانِ
منزلِ پر نیرنگِ محلیّ به دو رنگِ غذا واپس در او منظویاند. 137.....
- اشارت به یقینِ اوّل و عالمِ اعیان که طرفِ کنفِ یکی صدفِ مکنونِ دُرّ مکنونِ مشؤن و غرر
درم دیگری صدفِ مشحون به گهرِ مخسون ظاهر از فاعلِ کُن در قابلِ فیکون است. 138.....

اشارتِ اجمالی به مجالیِ عالمِ ارواح منزّه از اشباح که صباحِ نهارِ وجود به مصباحِ انوارِ شهودند و ذکرِ تفصیل بر سبیلِ تذیل. 138

اشارت به مُهِمّه از ملائکه کُروبی که آتشِ محبّت به شعلهٔ محبوبی خرمینِ هستیِ شان در هم سوخته و سوزنِ غیرت به رشتهٔ حیرتِ دیدهٔ بصیرتشان از عالم و آدم دوخته. 139

اشارت به جمیعِ صورِ مطلق که جامعِ راقِ خیالِ مروّق و رسوبِ حسیِ محقق است و تفرقه و تقسیم بعد از جمع و تعمیم. 139

اشارت به عالمِ مثال که بینوعِ تابعِ خیالِ خاص و عام و برزخِ جامعِ غیبِ ارواح و شهادتِ اجسام است و آنجا به کیفیتِ سفرِ سالک از غربتِ خیال و پریشانی به وطنِ جمعِ اعیانی. 140

اشارت به عالمِ حس که شش در شش جهتش راهِ هر مهره به خانهٔ قرار بسته و سرِ پنجهٔ پنج حسّش سرِ پنجهٔ هر پنجه دارِ شکسته و تعقیبِ ترتیبِ آن به تحقیقِ بست و بلند و تفریقِ چهار مادر از سه فرزند. 142

اشارت به افلاک که خُمهای نیلِ رنگرزانِ خاک و با شمعهای فروزانِ چرخِ زنانِ چالاک و پدران در آرزوی فرزندِ هلاک و در کُشتنِ او بیباکند. 142

اشارت به اجسامِ سفلیه علی الاطلاق که به دانهٔ قوی و دامِ اشباحِ قیدِ پایِ طبیعت و ارواحند. 143

اشارت به عناصر که چهار چمنِ گلستانِ کون و فساد و منبتِ ریحانِ سهبرگهٔ حیوان و نبات و جماداند. 144

اشارت به جماد که جوهرِ ذاتش از عارضهٔ عرضِ صفاتِ نشو و نما متعافی و آبِ حیات و علمش از خاشاکِ حسّ و حرکتِ حیات است. 144

- اشارت به نبات که اگرچه از حلیه حسّ عاریت است آبِ حیات در او جاری و رنگِ علم در او ساریست. 145
- اشارت به حیوان که از اشاراتِ حسّ علمِ او معروف و از اماراتِ فعلِ قدرتِ او مکشوف است. 146
- اشارت به عالمِ انسان که دایره جمعِ او محیطِ جمیعِ حقایقِ وجوب و امکان و نقطه جمعیتش مرکزِ جامعِ درجات و دقائقِ پریشان و صفاتش کنفِ صورِ موجود و ذاتش صدفِ گوهرِ مقصود است. 148
- نعتِ اوّل در بیانِ آنکه افتتاحِ ظهور به صباحِ نور سرورِ انبیا محمد مصطفی است علیه من الصّلوات اصفاه و من التّسلیمات استنها که تاجِ معراجش بر سرِ برزخیه کبری و کمرِ سفرِ قابِ قوسینش بر میانِ مرتبه او ادنی است. 149
- در نعتِ دوم در معراجِ آن حضرت که اعتدالِ مزاجش در امتزاجِ وحدتِ ذات با کثرتِ علم واقع و اشتعالِ نورِ سراجش در آن شب به حکمِ برزخیه اطراف را جامع است. 152
- نعتِ سیوم در درست کردنِ آنکه سنگِ گهرِ دندانِ مصطفی را علیه الصّلوة والسّلام نشکست و لعلِ آن لبِ شکرخارا نخست بلکه دندانۀ تیغِ زبان و ما یَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى را سود و رنگِ لعلِ کانِ ما اَوْحَى را به صرافانِ اهلِ بصیرت نمود. 157
- نعتِ چهارم بر نهجِ تکلم به اسلوبِ خطای و ترکِ نهجِ ترنم به طریقِ غیبت و حجابِ جهتِ ایما به لطیفه حضورِ نورِ آن آفتاب با ذراتِ روزنهای قشور و روشنیهای الباب و تابشِ آن بر همه معمور و خراب. 158

نعت پنجم در طلب نصب خلیفه غوث صاحب وراثت که بعد از رفع ظلمت ظلم و خباثت از نور عدالت و اغاثت اهل استغاثه باب علم و تخم عمل مزرعه آخرت را در او در آخر به حراثت معمور و آتش خرمنسوز تهور و تکبر را در آب حلم و تواضع متحفّض و مغمور دارد و فتح باب شفاعت بر حلقه ارباب کسر و شناعة که جز مانع عصیان و اثبات طاعت بدان مضموم است..... 160

نعت ششم در اختصاص آن حضرت به شفاعت عظمی و استخلاص و اعتذار سایر انبیا و ربودن این گوی از همه در میدان پیشی به چوگان جمعیت و پیشی..... 162

در تقریب ترتیب این کتاب و سطوع طلوع این آفتاب که در صبح اشراق از آفاق انفس و انفس آفاق پردهگشای ظلمت حجاب و در راه طلب راهنمای گمراهان بادیّه احتجاب است..... 170

در فضیلت سخن مطلق که طیور معانی در اقباس مبانی مقید نوای عاشقانه او و قطرات انفاس جمهور، در منظوم و لالی مثنوی از مدد دریای بیکرانه اوست..... 177

در فضیلت سخن منظوم که از روی حسن مطلع در صحرای آفاق خورشید دلربای و از راه نقش و عمل جهت نوای عشاق ناهیدی نغمه سراسر است..... 180

خلوت اول در استفاده علم یقین که مسماست به عقل مستفاد لیکن بر سبیل ریاضت و استرشاد از ارباب ارشاد و طریق سدید اقتدا و سلوک بر مسلک سداد من یهد الله فما له من مضیل ومن یضیل الله فما له من هاد..... 188

خلوت دوم در استکمال چشمه سریرت و استفجار ماء معین و استکحال چشم بصیرت و استبصار به کحل عین یقین که امیر اطلبوا العلم لوا در صحرای دلو بالصین جهت تکمیل امداد او افراشته و برای تحصیل او داشته است..... 196

- در اشارتِ پیرِ با ادب اقامتِ قدمِ عبادت که سببِ ادامهٔ ثعادت و ثمرِ شجرِ ابدان و شجرِ ثمرِ عرفان است. 197.....
- اشارتِ پیر به نفیِ اخلاقِ ذمیمه که از اثباتِ طبیعتِ شیمهٔ قدیمهٔ نفوسِ لیمه است. 198.....
- سؤال از پیر و عرضِ اشکال. 199.....
- اشارتِ پیر به جواب و اظهارِ صواب. 199.....
- عرضِ آنکه بقیهٔ از اشکال مانده و دامن از آن گرد تمام نیفشانده. 199.....
- تحسینِ پیر در بقیهٔ اشکال و تبیینِ آنکه جوابِ اقناعی از سؤالِ جهتِ مصلحتِ حال و ملاحظهٔ صلاحِ مال گفت. 200.....
- اشارتِ پیر به مخالفتِ نفس و هوا که مرکب و زادِ راهِ خداست. 200.....
- اشارتِ پیر به نفسِ اماره که سالک در راه از دوچاریِ او بیچاره است. 201.....
- اشارتِ پیر به نفسِ لوّامه که دوّامه بر ایقاظِ طبیعتِ نوّامه است. 201.....
- اشارتِ پیر به نفسِ ملهمه که اعلامِ اعلام به صلاحِ اعمال در میدانِ افعال منصوب به الهام او و ارقامِ افهام و افهام به خیرِ نیات بر صفحهٔ طویاتِ مکتوب به اقلامِ اوست. 202.....
- اشارتِ پیر به نفسِ مطمئنّه که آبش از اضطراب به جهتِ هوا سکون یافته و عکسِ آفتاب و ماهش کماهی در درون تافته. 203.....
- اشارتِ پیر برای طالبانِ کمالِ مقامِ سکینه به بعضی احوالِ مرتبهٔ ظلمانیّه جهتِ تکمیلِ شوق و تحصیلِ ذوق به طریقِ تخیل و بر سبیلِ تمثّل. 205.....
- اشارتِ پیر به رفعِ حجابِ حواس که رنگش پردهٔ کشف و نظرِ خیالی و پرده‌اش زنگِ آینهٔ صورِ مثال است. 207.....

- اشارتِ پیرِ جهتِ طَلَّابِ کمال به رفعِ حجابِ خیال که هر که مثالِ اشباحِ صورش مغلوب گرداند از جمالِ ارواحِ نظرش محبوب ماند چنانچه آن بزرگ گوید پاسبانِ حضرش آمد خیال کرد بر گردِ سراپردهٔ جمال..... 208
- اشارتِ پیر به رفعِ حجابِ عقل که با وجودِ دستگیریِ سالک در اکثرِ مهالکِ عقالِ پای اوست در مرور بر منزلِ فنا و عبور از خود در آن مسالک از یکی از ائمه منقول است که فرمود: «الْعَقْلُ آلَةٌ أُعْطِيَنا لِحِفْظِ الْعُبُودِيَّةِ لَا لِدَرْكِ الرُّبُوبِيَّةِ»..... 209
- قدم پیش نهادنِ پیر در راه پس از دم دادنِ راهرو آگاه و شتافتنِ سالک در طریقِ اقتدا بعد از یافتنِ رفیقِ اهتدا..... 210
- خلوتِ سیم در طلبِ حقِ یقین که اعلیٰ مقاماتِ دین و دور از چشمِ دوربین و نزدیک به مردمِ نزدیک نشین است..... 219
- در تتمیمِ تکمیلِ سخنِ مقام و تعلیمِ تحصیلِ سننِ مرام..... 226
- حکایت در تمثیلِ حالِ کسی که سخنانِ اکابر شنیده و به حقیقتِ آن نرسیده و بر آن صورتِ سخنی پردازد و معانیِ مردهٔ خود را از آن کفنی سازد و به حالِ ابلهی که از ده تمنای بهری به تماشای شهری رفت و حلوافروشی را دید که لوزینه [و] قند و بادام داشت و آن را نمک و سیر در شکنجهٔ خام پنداشت..... 228
- ذیلِ طرفِ اوّل از آینهٔ دل در بیانِ آنکه اخراجِ یدِ اتمام از این اکمام به پای مردی کرام دست داد..... 232
- حکایت در بیانِ آنکه سترِ قباحتِ ثمرهایست از شجرهٔ سماحت..... 234

- طرف دوم از آیینۀ دل که ملقب است به طرف شرف در جهت اقبال مردم مقبل که بر تفصیل آنچه در طرف اول اجمال یافته محتوی و تکمیل آنچه در آن طرف اجمال پذیرفته در او منظوم است در تصمیم عزیمت بر تصمیم طرف دوم.....237
- حکایت صدیق یوسف صدیق علیه السلام که چون سفر به پایان برد جهت او آیینهای ارمغان برد.....238
- اظهار بعضی اسرار مقتبس از انوار حدیث کُنْتُ كُنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخُلُقَ لِأُعْرَفَ و ظهور نور آن حروف کهن از مشکات این کلمات نو در بیست و هشت پرتو، بر تو، اول در مرتبه اطلاق و لاتعین که به مجلیه خفای کنز انسب است و به فهم از جهت اطلاق خفا، اقرب.....239
- پرتو دوم در بیان ظل اطلاق در مرتبه جامعه.....240
- پرتو سیوم در بیان تعین اول.....241
- پرتو چهارم در بیان ظل تعین اول در مرتبه جامعه.....241
- پرتو پنجم در بیان تعین ثانی.....242
- پرتو ششم در بیان ظل تعین ثانی در مرتبه جامعه.....244
- پرتو هفتم در کیفیت ظهور اسما از اعیان در مطلق مراتب.....244
- پرتو هشتم در بیان سر و هم کثرت وجودات و اثبات مایی و تویی.....245
- پرتو نهم در بیان ظل ظهور و اسما از اعیان در مرتبه جامعه.....246
- پرتو دهم در بیان کیفیت ظهور عالم ارواح.....246

- پرتو یازدهم در بیانِ ظلِّ ظهورِ عالمِ ارواح در مرتبهٔ جامعه. 247.....
- پرتو دوازدهم در بیانِ کیفیتِ نزولِ ارواح و بعد از مرور بر مراتبِ اشباح و رجوع به همان عالم و تمییزِ فرع از اصل بعد از اتصال به او. 248.....
- پرتو سیزدهم در بیانِ آنکه آن بیت که صد هزاران سایهٔ جاویدِ تو غرقه بینی در یکی خورشیدِ تو اشارت به مثلِ این معنیست. 253.....
- پرتو چهاردهم در تنزلِ ارواحِ عالی به منازلِ صورِ مثالی. 253.....
- پرتو پانزدهم در بیانِ کیفیتِ ظهورِ مجالیِ مثالیِ منفصل و خیالیِ متصل. 256.....
- پرتو شانزدهم در بیانِ کیفیتِ خروج از خیالِ متصل و عروج به مثالِ منفصل. 257.....
- پرتو هفدهم در بیانِ ظلِّ ظهورِ عالمِ مثالی در مرتبهٔ جامعه. 257.....
- پرتو هژدهم در بیانِ تلبسِ ارواح به لباسِ حواس بعد از تلبسِ جهتِ کمال به ابدانِ عالمِ مثال. 258.....
- پرتو نوزدهم در تنبیه بر آنکه هر جسم که محسوس است همان جسدِ مثالی است که در این مرتبه درکِ او بر آن وجهِ مدروس است. 260.....
- پرتو بیستم در بیانِ ظلِّ ظهورِ عالمِ حس از عالمِ مثال در مرتبهٔ جامعه. 261.....
- پرتو بیست و یکم در تقریرِ ملکوتِ عالمِ ملک و تحریرِ آنکه در هر صورتِ جسمانی معنیِ روحانی روپوش و به دو دست در آغوش است. 262.....
- پرتو بیست [و] دوم در بیانِ کیفیتِ رجوع به مرتبهٔ نبات و جماد و شهودِ احوالِ عامهٔ هر یک در این نهاد. 265.....

پرتو بیست و سیم در اشمام عطری فایح از حالات روحانیت ملکوتیه که شطری لایح از	
هیأت جسمانیة ملکیه اجرام علویه که اصول عالم ملکند فرع آن است.....	266
پرتو بیست و چهارم در بیان ملکوت عناصر که صورت وحدت در ملکش متغیر به قواسر و	
متکسر به قواسر است و تقسیم این پرتو جهت فرق و انقلاب در چهار برق و یک شهاب	
برق اول در عنصر ناری.....	270
برق دوم در عنصر هوایی.....	272
برق سیوم در عنصر مایی.....	274
برق چهارم در عنصر ترابی.....	275
شهاب در کیفیت انقلاب.....	276
پرتو بیست و پنجم در ترتیب و منهاج ترکیب و مزاج که مقالید معرفت موالید است.....	281
پرتو بیست و ششم در آثار ملکوت موالید ثلاث و تجزیه آن جهت این سه بخش به سه	
درخش: درخش اول در جماد.....	285
درخش دوم در نبات.....	286
درخش سیم در حیوان.....	290
در کیفیت حصول حس لامسه.....	290
در کیفیت حصول حس سامعه.....	291
در کیفیت حصول حس باصرت نسبت به اشکال.....	292
در کیفیت حصول الوان.....	293

- 293..... در بیان سرّ غفلت از رؤیت نور در زمان رؤیت الوان با آنکه اول نور مربّی شود.
- در بیان آنکه نسبت وجود مطلق با وجودات در تقدّم ادراک آن بر درک اکوان نسبت نور
 294..... است با الوان.
- 295..... در بیان حصول حسّ ذایقه.
- 295..... در کیفیت حصول شامّه.
- در بیان آنکه ادراک صور محسوسه به حواس ظاهره احتیاج به حسّ مشترک ندارد بنا بر
 296..... آنچه محقّقان اهل نظر بر آن رفته‌اند.
- در بیان آنکه باقی حواس باطنه قوای روحانیّه‌اند و مجال جسمانیّه که اهل نظر جهت
 296..... حواس باطنیه اثبات کنند آلات تصرف‌اند قوای روحانیّه را.
- پرتو بیست و هفتم در بیان کیفیت فتوح وصول دو روح و تکمیل کلام سابق بدین مرام
 لاحق که به منزله شرح و ایضاح مقال اتّصال ارواح اطفال است، به روح حضرت موسوی
 298..... صلوات الله علیه جهت تقویت معنوی چنانچه آن بزرگ گفته است.
- 299..... بیان رمزی در این مسئله.
- 300..... اظهار سرّی عجایب در این باب.
- 302..... اشارت به رفع امتیاز در صفات غیر علم در اتّصال ارواح.
- اشارت به آنکه آنچه در این باب گفته شد تأنیس ستوحش و تقریب مستبعدان اهل انتباه
 302..... است چه دست مجاز بیانی از دامن حقیقت این نوع معانی کوتاه است.

پرتو بیست و هشتم در مرتبه جامعه انسانی که درجه اش جامع دقایق و جویبه اسمائه و
ثوانی امکانیه اعیانه است و در مراتب صورت کل اجزا نماید و در او هر جزو به صورت
کل برآید. 303

در اول اعتبار اعنی صفت علم که مراتب ذات و سایر صفات است، وسع ربی کل شیء علما
عجب مراتب جامعه که ذات با جمیع صفات در او درآید و مراتب خود را در خود به صور
خود به خود نماید از خیال و وهم و فهم خلق دور نور نور نور نور نور. 305

حکایت چهار نایب که خبر فیل شنیدند و چون بعد از سعی بسیار به فیل رسیدند هر یک او
را به مساس نوعی دیدند و چون با یک دیگر راز میگفتند هر یک به حسب فهم خود خبری
باز میگفتند. 307

نقل سخن دیوانهای که با کمینگاهی افسانهای میگفت و تقریب این ترتیب آنکه سخنش بنا
بر آن است که ظهور جز در مدارک نیست اگرچه در این سخن کسی با او مشارک نیست. 311

اشارت به آنکه در سخن آن بزرگ که فرموده که فلک بر هیأت خیمه است نه گره بر این
تقدیر اشکالی نیست چه محسوس بر این وجه است. 312

در بیان منشاء عشق که چون عشقه در عاشق آویزد و اول حظوظ خودش از معشوق
درآمیزد و در آخر چون او را فدای معشوق ساخت به تیغ فنا خونس بریزد و بعد از آن از
معشوقش برانگیزد و چون عاشق در معشوق فانی گشت از معشوق نیز پرهیزد و چون از سر
هر دو برخاسته با خود نشست باز به طلب عاشقی برخیزد. 314

ظهور عشق در سامعه. 315

ظهور عشق در باصره. 316

- 317..... ظهورِ عشق در ذائقه.
- 317..... ظهورِ عشق در شامّه.
- 318..... ظهورِ عشق در لامسه.
- 318..... ظهورِ عشق در قوّتِ علمیّه.
- 318..... ظهورِ عشق در واهمه.
- 320..... حکایتِ نظوراتِ عشقِ مجنون بر لیلی در اوّل و اوسط و آخر.
- 326..... ظهورِ عشق در قوّتِ نظریّه.
- بیانِ منشاءِ عقل که رایتِ قبولِ امر به اقبال و ادبار از آن او و آیتِ تفصیلِ اجمالِ حقایق و اسرار در شانِ اوست.
- 327.....
- 328..... در بیانِ نفس که طلسمِ گنجِ عقل و گنجِ طلسمِ جسم است.
- 330..... اشارت به مکان که با جسم تو امان است.
- 331..... تنویرِ این مقامِ جهتِ دفعِ ظلمتِ اوهام.
- 332..... در بیانِ زمان که تابعِ مکان است.
- 332..... تقریرِ وهمی که در این سخن باقیست.
- 333..... دفعِ وهم.
- اظهارِ بعضی اسرارِ زمان مشتمل بر دو بیان: بیانِ اوّل در ذکرِ لازمی از لوازمِ اختلافِ ادوار و ذکرِ کونِ اوّل و مدّتِ عمرِ حوادثِ زمانی ذکرِ لازمِ اختلافِ ادوار.
- 333.....
- 334..... ذکرِ کونِ اوّل و مدّتِ عمرِ حوادثِ زمانی.

- 334..... بیان دوم در طی زمان و نشر آن.
- 335..... تقریرِ واقعیتِ یکی از اساطینِ اربابِ کشف که مبتنی بر نشرِ زمان است.
- 336..... تحریرِ اشکالی که در این مبحث به بعضیِ خواطر راه یابد.
- 336..... دفعِ اشکال.
- 336..... تقریرِ منشأ زمان بر وجهی که همان دیوانه میگفت.
- 337..... اشارت به منشأ خوارقِ عادت در افعالِ علیّ الاجمال.
- 338..... بیانِ وجوهِ خاصّه مطلق به مقیدات.
- حکایتِ پادشاهی که بر قصرِ بلند نشسته و بر بنین و حفده خود در بسته و از مشغله ایشان رسته و به جانبِ هر یک درجهای ساخته و بر هر یک از درجه او نظر انداخته بود. 340
- اشارت به هویتِ قوتِ فاعله که به معونتِ عاقله منشأ صناعات و مبدأ شعبِ حروف و مقاماتِ اصوات است. 341
- حکایتِ غلامی که جهتِ پادشاهی در خدمتِ آثارِ مختلفه بسیار اظهار کرد و پادشاه بعد از اطلاع بر آن در صدورِ آن همه از او به تنهایی متعجب و حیران ماند. 342
- ذیلِ طرفِ دوم در شکرِ نعمتِ تمامی و عذر خواستن از جرأت با شیخِ نظامی رَوْحِ اللّٰهُ رُوحُهُ و فَتَحَ عَلَيْهِ مِنْ أَبْوَابِ الرَّحْمَةِ فُتُوْحَهُ. 344
- 347..... خاتمه کتاب در فضیلتِ خاموشی.

حکایت پادشاه زادهای که از سر هوش نصیحت خاموشی از استاد گوش کرد و به تکرار آن
سبق و تذکاران ورق یاد سخن فراموش کرد و ذایقه‌اش بیواسطه الفاظ با شکرستان معانی
پیوند ساخت و طوطی زبان را در قفس دهان از پرواز بیان بند ساخت. 349

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيم و عليه التَّكْلان طرفِ اوّل از آینه دل که
 مسمّاست به طرفِ عزّ مقابلِ وجوه علم الیقین و عین الیقین و حقّ الیقین
 و افتتاحِ صباحِ سخن در او به بسمله و تکمله و تسدید آن تحمید که
 یکی نویدِ خطابِ جدیدِ کرم در قدمِ ابتدا و دیگری کلیدِ بابِ مزید نعم
 در رقمِ انتهاست.

سریع: مفتعلن مفتعلن فاعلن

A3b
U5b

هست ز رحمت نفسی خوش نسیم
 هر دو جهان زنده بدین یک نفس
 از چمن تن گل جان بردم
 هست شکستش دم آخر درست
 آب حیات است به ظلمت نهان
 طوره و خال رخ ام الكتاب
 آمده هر چار به جای دو «دال»
 خال خم ابروی مشکین اوست
 خاتمه اش نیز به رحمت تمام
 حرفِ نخست از رقم خامه اش
 پرده در ساز نوازندگان
 وز پس هر پرده نوازنده اوست
 نانده خور بر فلک از خوان نور
 صبح نهد گرده خور پیش روز
 قرص خورش گرم به کف در نهاد
 سکه او کورد روان در سپهر

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيم
 یک نفسی ست این ابدال دهر و بس
 این نفس است آنکه جودم دردم
 هرچه نیوست بدین دم نخست
 بسته ز خط برقع عنبرفشان
 گشته خط و نقطه اش از مشک ناب
 «لام» در او چار و ز طوره مثال
 نقطه «نون» کآیت تزین اوست
 فاتحه رحمت و فتح کلام
 نام شه و تاج سر نامه اش
 سازده پرده سازندگان
 ساز وی است این همه سازنده اوست
 خان کش نه سفره ز یک نان نور
 شام کند شمع قمر شب فروز
 صبح از او چاشت طلب کف گشاد
 روز و شب این سیم و زر ماه و مهر

5

10

15

A4a	چرخ اقامت ده پائیندگان	نزل قدم آور آیندگان	
	تاج کهن بر سر پائنده زو	خلعت نو در بر آینده زو	
	حرف دهند به زبان قلم	روح دمنده ز دهان قدم	
	ساقی هر باده که بودیش هست	شاهد هر دل که شهودیش هست	20
	پرده خود و پردگی و پرده دار	پرده در و گاه و گهی پردگار	
	جسم کن خاک و روان ساز آب	چرخ ده کوی زر آفتاب	
	صیقل آینه دانشوران	روشنی چشم نظر پروران	
	مغز درون ساز به بیرون گری	نغز بیرون کن ز درون پروری	
U6a	شمع فروز شب تاریک عقل	رشته کش سوزن باریک عقل	25
	کفه خود یافته چون کف ز مو	عقل به سنجیدن یک موی او	
	رازده خاک نشینان خاک	بازده پاک گزینان پاک	
	محو کن نقطه تقصیرها	حرف نگار خط تدبیرها	
	نقد روان گذر کاینات	سگه کن نقد وجود از حیات	
	گوهر یکتای شناسندگان	مأمن و مأوای هراسندگان	30
	ز آب حیاتش دو جهان یک نم است	از ازشش تا به ابد یک دم است	
	هستی اگر هست به غیر از خدای	نیست در این عرصه هستی نمای	
	چون به جز او نیست که گوید جواب	از لمن الملک ⁴⁰³ گر آرد خطاب	
	کس نشنفته ست جز او هر چه گفت	محرم او کس نبگفت و شنفت	
	بحر به جای است حبابی شکست	گر همگی نیست شود هر چه هست	35
	از سر نو سر به در آرند از آب	بحر چو جنبد همه جسته ز خواب	
	بر در هستیش سر بندگی ست	هستی هر سر که در او زندگی ست	
	پرده از این راز نکردند باز	پرده شناسان مقامات راز	

⁴⁰³ «يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِّمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ » قرآن 40/16.

کز عدم این قافله‌ها کی رسید

و آن نُقْط از نقطهٔ اصلی جدا

هر که بدین راز دهان باز کرد

چونکه ز دریا سفر این دُر نکرد

قعر و کنارش نه چه دریاست این

مجلسِ اصحابِ تو را سور از اوست

سایهٔ طوبی مَطْلَب از قصور

پُر دُر و زَر شد چو فشانند آستین

نورِ وی از سایه چو مستور بود

پیرِ زمان⁴⁰⁴ دلِقِ مَلَمَّع نداشت

بود نهان پست و بلندِ جهان

فتق میان بست و گشاد آن گره

هفت ملک‌زادهٔ قصِرِ بلند

در طلبِ نسلی⁴⁰⁵ از این هر چهار

تا گره عقیدِ قضا درنست

تا نشستند به هم شب‌فروز

هفت گهر بود به یک رشته بند

رشته چو بگسست پریشان شدند

نورِ کفش دست چو در خاک زد

ره به خود از نور که در خاک کرد

وز نُقْط این دایره‌ها کی کشید

کی شد و چون بود و کجا و چرا

راستی آهنگِ کجی ساز کرد

گوشِ کس آوازهٔ او پُر نکرد

راه و گذارش نه چه صحراست این

شمعِ دو محرابِ تو را نور از اوست

نور کن این سایه نه همسایه نور

دامنِ گردون و کنارِ زمین

سایه نه همسایه همه نور بود

ابلقِ او زینِ مرصَّع نداشت

در گره رتقِ زمین و آسمان

پست زبون زاد و بلندِ فره

شیفتهٔ چار کنیزک شدند

در همه بشکفت گلِ خار خار

آن سر پیوند نیامد به دست

دور نشد زلفِ شب از رویِ روز

هر یک از آن بر سرِ تاجی بلند⁴⁰⁶

روز و شب انگیخت چو غلطان شدند

خاک پر از نور بر افلاک زد⁴⁰⁷

بر گذرِ چنبرِ افلاک کرد⁴⁰⁸

404 پیر زمان U: پیر زمان A

405 نسلی A: نسل U

406 تاجی بلند A: تاج بلند U

407 خاک پر از نور بر افلاک زد U: بر گذرِ چنبرِ افلاک که زد A

408 بر گذرِ چنبرِ افلاک کرد A: خاک پر از نور بر افلاک زد U

چنبِر چرخ آمدنت را درست
 راهِ دگر ساخت تو را سوی خویش
 این ره نزدیک به سوی شه است
 شحنگی اندر شب و شاهی به روز
 لشکرِ روم و سپه زنگ⁴⁰⁹ را
 زهره بحر آب شد از قهرِ او
 لطفش از آن زهر به ماهی چشاند
 آتش رنگین به دل سنگ ریخت
 هیبتِ او در دلی⁴¹⁰ که چون نشست
 چشمه جان در دل حیوان نهاد
 آب چو یاقوت ز لعل جگر
 هر نفس از نطق دُری تازه کرد
 قطره دم را به سخن ساخت دُر
 بحرِ روان را دُررِ هوش کرد
 کرد حس از خواب به هفت آب شست
 داد ز آدم به دو عالم شکست
 سرزنش آورد بر آدم عصی
 یارِ عصا چون ادب آموز شد
 ز ابر بهاری غم پاری بشت
 رنگِ صدف از شبه شب سترد
 خواست گلابی ز گلِ دل گرفت

60

65

70

75

چونکه روی هم گذر از چنبر است
 گشت در آن رهبرت از بوی خویش
 هر دو جهان یک قدم این ره است
 داد به ماه و خور گیتی فروز
 داد شب و روز به هر یک جدا
 تلخی آبش اثارِ زهرِ او
 آب حیاتی که بدان زنده ماند
 قدرت بی رنگِ وی این رنگ ریخت
 خون شد از اندیشه و یاقوت بست
 هر طرف از چشم⁴¹¹ رگی زان گشاد
 داد به هر عضو ز جویی دگر
 گوشِ جهان زو پُر از آوازه کرد
 زو صدفِ گوشِ جهان کرد پر
 در صدفِ تن همه روپوش کرد
 باز به آب از رخِ حس خواب شست
 باز عصا بر سرِ آدم شکست
 کسرِ عصی داد به ثم اجتبی
 نارِ ندم از چه عواسوز شد
 گردِ رخِ بادِ بهاری بشت
 زنگِ شب از آینه روز برد
 روحِ بدش کوزه و درِ گل گرفت

A4b

⁴⁰⁹ زنگ: U رنگ A

⁴¹⁰ دلی: دل: U A

⁴¹¹ چشم: A: جسم U

طعمِ سخن در شکرِ لب نهاد	80
آبِ روان بی‌خود و جوشانِ اوست	
خامه که او یافت به هر حرف دست	
وهم چو آب از اثرِ مهرِ تفت	
یک دو قدم راه چو تحویل یافت	
پیکِ خیال ار چه بسی ره دوید	85
عقلِ همی گفت عجب خواندمش	
بختوران حلقه و شش در زدند	
در دلِ مهرِ آتشی از شوقِ اوست	
جان که نفس از سرِ پاکی زند	
مزرعِ نورش چه صفاخانه است	90
دیده‌جان آینه دیدِ اوست	
کوکی ایمن ذره بودت نبود	
سر چو زند مهرِ الهی ز تو	
دُرِّ قمر در شبه شب نهاد	
بادِ وزان مست و خروشانِ اوست	
سرزنشِ حرفِ وی است سر شکست	
گشت بخار و سویی خورشید ^{۴۱۲} رفت	
سوخت ز تابِ خور و تحلیل یافت	
U7a خوابِ رهش بست و خیالی ندید	
بوالعجبی کرد عجب راندمش	
سخت‌سران بین که کجا سر زدند	
سرکشیِ گردنش از طوقِ اوست	
در ره آبش در خاکی زند	
مهر ز صد خرمن او دانه است	
دل صدفِ گوهرِ توحیدِ اوست	
پرتوِ خور داد عدم را نمود	
ذره نمایند کماهی به تو	

مناجاتِ اوّل در اظهارِ شوق به ظهورِ وحدت به عهد و خفا کثرتِ

مشهود که ساعتِ شهودِ مقامِ محمودِ محمدیست صلی الله [علیه] و علی

آله وسلّم.

ای شده پیدا و نهان وا شده	
چاک زده قدرتِ تو جیبِ میغ	95
باز نهان در همه پیدا شده	
پرتوِ خورشید ^{۴۱۳} کرم بی‌دریغ	

⁴¹² خورشید U: خورشید A

⁴¹³ خورشید U: خورشید A

تافتسه بر روز تُسه کاینات	یافتسه ذرات از آن نـسـور ذات
گرچه وجودی که نه پیوندِ توسـت	بندِ عدم دارد و دربندِ توسـت ⁴¹⁴
رشته کس را به تو پیوند نیست	رشته به سر رشته چو مانند نیست ⁴¹⁵
رنگِ عدم آنچه نگیرد تویی	زنده دایم که نمیرد تویی
زنده توی و همه در تو هلاک	رنگرز جمله کف از رنگِ پاک
100	نـه چمنِ باغِ مسدس تو را
دشت و چمن پُر ز تو و از تو رُست	کشتگه دشتِ مقدس تو را
جز تو به خور دستِ زرافشان که داد	غنچه هر دو گلِ خود روی تست
عشق بر ابلق چو جهان طی کند	درج بدن را گهرِ جان که داد
105	دم ز فنای همه مطلق زند
گرمِ گرمِ ریخت می لعل رنگ	تیغ کشد ابلقِ خود پی کند
گر نشدی نُقل و می ⁴¹⁶ آرام تو	جز تو در آن دم که انا الحق زند
گنجِ نهانت چو سفر برگرفت	داد از آن جرعه جامی به سنگ
گویی ز هر پیشروی درربود	A5a کی بُدیش طاقتِ آن جام تو
دستِ کرم بر سر افتاده است	خاکِ ره آن کنج به سر برگرفت
110	گرچه پس افتاده بس افتاده بود
روزه ز غیرت همه را بر دوام	نقش و رقم بهرِ دل ساده است
یادِ زمان با تو فراموش به	تا ابد آن روز نیاید به شام
گوشِ کشِ شیرِ فلک نامِ توسـت	شام و سحر دست در آغوش به
فرد برآ پرده ز خود در نورد	پسه پلنگش چو بره رامِ توسـت
115	موج ز بحرِ احدیت بر آر
چند بود از شبِ کثرت نقاب	تا همه از خویش بمانند فرد
	U7b پاک فرو شوی ز کثرت غبار
	بر رخ این وحدتِ چون آفتاب

⁴¹⁴ بندِ عدم دارد و دربندِ توسـت U: رشته به سر رشته چو مانندِ توسـت A

⁴¹⁵ رشته به سر رشته چو مانندِ نیست U: بندِ عدم دارد و دربندِ نیست A

⁴¹⁶ نقل و می U: نقلِ وی A

مغلطه عقل به او و انمای
 عقد عناصر به فلک فسخ کن
 نقش جهان محو کن از لوح هست
 و هم وجودش به عدم باز ده 120
 سکه افلاس زمان کن تمام
 سایه عالم ز درت دور کن
 نرگس شش برگ جهت را بکن
 چار سوی کون و مزاد فساد
 نه صدف چرخ به هم در شکن 125
 تا به کی این مجلس لهو سپهر
 زهره در او چند بود چنگ ساز
 گردش این جام ز گردون بگیر
 چنگ مه نو به سر زهره زن
 سلسله روز و شب از هم پشاش 130
 کرم شب افروز فلک را بسوز
 اشک نجوم از رخ گردون بریز
 نقش نو است⁴¹⁷ این همه بر باد ده
 از سر این ابلق تند حرون
 تا به چراگاه عدم و رود 135
 آتش سوزنده به باد هلاک
 زیج رصدخانه گردون بسوز
 پرده ز رخ بفکن و بنما جمال

این گره و هم زده و انمای
 شکل موالید زمان مسخ کن
 بشکن و بنمای درستش شکست
 زاده او را به شکم باز ده
 سیم و فلوسش به عدم ده به وام
 ظلمت سایه همگی نور کن
 گلبن نه شاخ فلک را بزن
 جمله در آب افکن و برده به باد
 هفت درش بشکن و بر خاک زن
 باده لعل شفق و جام مهر
 شمس و قمر چند بود نردباز
 تشنه و مخمور جهان گو بمیر
 طاس فلک بشکن و بر مهره زن
 عقد بلور و شبه ای گو مباش
 عنبر شب نیز چو کافور روز
 چشم فلک را بنما رست خیز
 نقش قدیمی همه را یاد ده
 دور کن افسارکش «کاف» و «نون»
 خود سر خود گیرد و آنجا رود
 برده و در آب فرو بر چو خاک
 چشم رصد بند ز گردون به دوز
 گو بدر این پرده مشتی خیال

⁴¹⁷ نو است U: نو است A

پُر شکنی گرچه بسی رازِ ما

پشّه چو مقراض نهی بر پرش

گشته که از دارِ تو آویزش

هم تو به دل گنجِ نهان داده‌ای

راهِ عدم را تو دراز آوری

جز تو که آینه خورشید را

بسته کمر نی که منت بندهام

دل که به میدانِ سرِ کوی توس

کوکی دل شده خود آن دل است

جان و دلش از غمِ خود شاد کن

باز کنی هر مگسی رازِ ما

شه پر سیمغ کنی هر پرش

زنده جاوید بر انگیزش

هم تو کلیدش به زبان داده‌ای

قافله زان راه تو باز آوری

داد به خاکسترِ گردون جلا

هست شکستِ تو شکر خندهام

در خمِ چوگانِ قضا گوی توس

زان سرِ میدانِ تماش منزل است

بی‌خودش از بندِ خود آزاد کن

U8a

140

145

مناجاتِ دوم در بابِ عرضِ نیازمندی به جنابِ حضرتِ خداوندی تعالی شأنه و توالی احسانه.

ای همه پیدا تو و گم بوده ما

مهر که سر گشته میدانِ توس

عشقِ خیرِ عقل فروشِ تویم

غیرِ تو خود نیست نوازنده‌ای

هم تو به سازنده نوازنده‌ای

گرچه به مهرِ تو نه اندر خوریم

هم به تو آمید و هم از توست بیم

بهرِ شکارِ تو سگی داغدار

خود همه ما را اثرِ داغِ توس

لاله نو رسته باغِ توایم

بودِ تو را بوده و بنموده ما

گوی زری در خمِ چوگانِ توس

پخته این کار ز جوشِ تویم

گرچه بودِ پرده سازنده‌ای

هم تو نوازنده سازنده‌ای

ذره‌ای از مهرِ به جان می‌خوریم

منت و امنت همه را از قدیم

چرخ بر او داغِ نجوم آشکار

داغِ تو بر ما گلی از باغِ توس

غرقه خونیم و به داغِ توایم

A5b

150

155

قُمَری و با طوقِ تو گردن کشیم

گشت کنان در چمنست سرخوشان

دل چو ثنایست به میان آورد

من که و با مهرِ مقال از کجا

پشّه چه داند ز نیستان و آب

دل که جگرگوشه نفس است و⁴¹⁸ عقل

علمِ تو دانست جگرخوار شد

گوش بر این در، سفرِ بحر کرد

صورتِ خود یافت به بحرِ شهی

دستِ شناور نه چه غواصی است

همچو کمان سخت دُوْتُو ماندهام

در خطرَم از سفرِ خامِ خویش

پیشِ تو با عَجَب و ریا آمدم

ای کرمِمت چاره بیچارگان

چاره من ساز که بیچاره‌ام

از همه کس واپسی من بین

شبه و نظیرت نه تویی بی نظیر

چنگ و شمشیر پرده تو گوژ ساخت

این جگرِ ریش که دارد که من

سوی تو از خویش پناهنده‌ام

ساغریم بخش و بگو نوش باد

دست به گردن به هم و سرخوشیم

طوقِ تومان دست به گردن کشان

گفت زبانش به زبان آورد

شب‌پره را این پر و بال از کجا

کآب شکر گشت و نیش شد حجاب

از پی این نُقل ز خود کرد نُقل

حلمِ تو بشناخت جگردار شد

چشم بر این نور، بسی زهر خورد

همچو کدو بر سرِ آب و تهی

پای نه و سر نه چه رقاصی است

سوی خودم کش که فرو مانده‌ام

پخته کن این کار به اکرامِ خویش

بنده خود پیشِ خدا آمدم

خاکِ درت منزلِ آوارگان

منزلیم بخشش کوه آواره‌ام

پیشِ کسان ناکسی من بین

از تو گزیده نه تویی ناگزیر

جز تو در این پرده که یارد نواخت

وین گله از خویش که دارد که من

حرزِ امانی ز تو خواهنده‌ام

نامِ تویی از تو فراموش باد

160

165

170

175

U8b

180 کـوکی از پرتـو خورشید⁴¹⁹ تـو شد به نـوا کوکبِ ناهیدِ تـو
چون سخـن یافت تـمامی به تـو نامۀ او شد مـه نامی به تـو
بـوی یقینی به کـمانش رـسان هرچه گـمان بـرد به دانش رـسان

مناجات سیوم مشتمل برای ما به مرتبۀ احدیت که در اشتغالِ وحدتِ او
خاشاکِ کثرت و احدیتِ مضمحل و از اشتمالش اعدادِ فروغ به یک اصل
متصل است و محتوی بر افضا به حضراتِ خمس که پائندگانِ محفلِ یک
رنگِ محلی از طلوع و غروبِ شمس و آیندگانِ منزلِ پر نیرنگِ محلی به
دو رنگِ غذا واپس در او منطوی‌اند.

ای ز وجوبِ تـو در امکانِ وجود غیرِ وجودت عدمِ اندر شهود
در تـو جهان بود نهان ناگهان شد ز تـو پیدا و تـو در وی نهان
185 بود نهان در تـو جهان از نخست تو گلِ خودرویی و باغ از تـو رست
ز آبِ حیاتت که بـود عینِ ذات گلشنِ امکانِ خورد آبِ حیات
در تـو نگنجـد نه کجا و نه کی پای اشارت ز درت گشته پی
آنچه بـدان مدرکه را انتهاست آن تـو نه‌ای مدرکه را متهاست

190 در دلِ او لعلِ تـو کـآرد نـدا لعلِ تـو از قصّۀ عشقِ کهن
حس نکند فرقِ صدا را ز اصل وز دهـنش بـاز بـرآرد صدا
در همه‌ای با همه در گفت‌وگو نیست جز این موجبِ هجران و وصل
خود همه هیچند و تویی هرچه هست بی‌همه‌ای و همه در جست‌وجو
از خُمِ نیلِ فلک این هفت رنگ هستیِ تـو بر همه آرد شکست
195 منطـقۀ چرخ مرصّع ز تـوست قدرتِ آوردِ بـرون بی‌درنگ
نورِ تـو در آینه‌ها جلوه‌گر خلعتِ ایامِ ملّمّع ز تـوست
معنیِ جان است نهان در صـور

⁴¹⁹ خورشید U: خورشید A

عکس وجود تو در آینه تافت پرتو آن نور چو آینه تافت
 برد گمان آینه کو هست شد دید می از بوی خوشش مست شد

اشارت به یقین اول و عالم اعیان که طرف کنف یکی صدف مکنون در
 مکنون مشئون و غرر درم دیگری صدف مشحون به گهر مخسون ظاهر از
 فاعل کن در قابل فیکون است.

200 هست از آن مستی دیوانگی غیر و سوی دیدن و بیگانگی
 آینهات علم و چو سر زد ز جیب پرده نشینان شبستان غیب
 با تو چو در جلوه‌گری بوده‌اند چهره در آن آینه بنموده‌اند
 همچو الف‌ها همه را هیچ نه در عدم صرف و خم و پیچ نه
 عشق و کرم چون به هم آمیختند رنگ وجود از عدم انگیختند
 هر «الف» از خلعت کن گشت کان گوهر هستی شده در وی نهان

اشارت اجمالی به مجالی عالم ارواح منزّه از اشباح که صباح نهار وجود
 به مصباح انوار شهودند و ذکر تفصیل بر سبیل تذیل.

205 جمعی از ایشان پی تجرید ذات چاک زده جیب حدود و جهات
 چون قمر از قلب شرف کرده فرش خیمه عزت زده بیرون ز عرش
 آب حیات همه صافی ز ظرف گفت و شنود همه بی‌صوت و حرف
 خلعت ایشان ز ازل با طراز تا به ابد دامن خلعت دراز
 هرچه که در حوصله گنجیدشان جود تو بخشید چو سنجیدشان

اشارت به مُهیمه از ملائکهٔ کرّوبی که آتشِ محبّت به شعلهٔ محبوبی خرمین
 هستیِ شان در هم سوخته و سوزنِ غیرت به رشتهٔ حیرت دیدهٔ بصیرت -
 شان از عالم و آدم دوخته.

210	بر درت این جمع دو صف بسته‌اند بادۀ عشقت همه را کرده محو مستِ تو و فکرِ کم و بیش نه غصّۀ عالم نکشیده ز هوش آینه‌شان صاف ز رنگِ خیال صفّ دوم صدرنشینیانِ کون	یک صف از آن با تو ز خود رسته‌اند پی شده از کویِ همه پایِ صحو بلکه ز مستیِ خبر از خویش نه قصّۀ آدم نشنیده به گوش طلعتِ خورشید ⁴²⁰ در او بی‌زوال یافته از قدرت و علمِ تو عون
215	آینه‌های همه عینِ صفا نورِ تو در هر یک از آن تافته گشته قفای همه روشن چو رو جسته ز بی‌سو گهرِ شاهوار مایده در پیشِ بزرگان نه‌ند	در همه علمت شده صورت‌نما زو دگران نورِ دگر یافته روی به بی‌سوی و قفا سوی سو بر سرِ سو کرده ز هر سو نثار خورده ⁴²¹ و پس خورده به خُردان دهند
220	موکبِ شه کرده بر ایشان گذار گشته همه خامۀ صورت‌گری	بازپسان دیده ز موکب غبار خود ز هیولا و ز صورتِ بری

A6b

اشارت به جمیعِ صورِ مطلق که جامعِ راقِ خیالِ مروق و رسوبِ حسی
 محقق است و تفرقه و تقسیم بعد از جمع و تعمیم.

فیضِ مصوّر همه را بر دوام جلوۀ حسنِ رخِ جمعی دگر	صورتِ عالم شده ز ایشان تمام یافته زینت ز لباسِ صوّر
---	--

U9b

⁴²⁰ خورشید U: خرشید A

⁴²¹ خورده U: خرده A

225 قدرتِ تو کسوتِ محبوبی دوخته بر قامتِ هر خوبی
گرچه بود خوب به خوبی سمر کسوه خویش چو بود خوب تر

اشارت به عالم مثال که بی نوع تابع خیال خاص و عام و برزخ جامع غیب ارواح و شهادت اجسام است و آنجا به کیفیت سفر سالک از غربت خیال و پریشانی به وطن جمع اعیانی.

این صف صورت که دو صف گشت باز صف فرازش ز معانی مثال
مظهر ارواح گرانمایه اند 230 آب روان گشت به صد بخش و زود
هر که رخ آینه پیش دید صورت بی ماده محض خیال
پرده ز رخ صورتش اینجا گشود آن همه نور این همه چون سایه اند
آینه بخشد به صفا در نظر 235 کشف صورت لیک ز راه بصر
هست قبول از نظر مقبلان کشف دهد صحبت صاحب دلان
پیر ز روشن دلی آینه است کاشف هر صورت دیرینه است
آینه ها بهر حواس دگر پیش تو روشن بود ای دادگر
تا نشوی کاشف دیگر حواس آینه را کس نشود رو شناس
جود تو داد آینه ام صد هزار کرد هوا تیره ز گرد و غبار
صیقل جذب چو بجنبد ز جا آینه ها را همه بخشد صفا
هر یک از آن منزل ماهی شود 240 بزم گه و محفل شاهی شود
عشق نماید به دلم پیش کی صورت و آینه یکی در یکی
رفته از این بحر صور بهر بهر سوی خیالات همه نهر نهر
صاف ز هر ماده آن آب خوش باغ خیال همه زان آب کش

طرفه خیالی که ز دستانِ پیر

چاک زند بر تنِ خود لبسِ خواب 245

تا به لبِ بحر شناور شود

چشمِ بپوشد ز عجب‌های او

بارِ تنِ خاکی سنگین چو سنگ

در جسدِ پاکِ مثالی رود

بگذرد از بحر چو آبِ روان 250

دلِ جسد نیز به صحرا نهد

صورتِ روحانیِ او کفِ زنان

شرحِ وصالش که تواند نمود

جوش چو زین گونه زند دیگِ حال

زین پس اگر سالکِ فرخنده‌رای 255

زلزله افتد ز سما تا سمک

غیرت از آن در ملکوت اوفتد

مُلک و مَلک هر دو به هم در شود

جذبۀ عشقش به اشاراتِ خاص

چون قدم از خویش فراتر نهد 260

سیلِ فنا در رسد از کوهِ غیب

صاعقه در خرمنِ هستش زنند

با عدمِ اصلیِ خود وا رود

عالمِ اعیانش وطنِ بود باز

حبُّ وطنِ هم‌ره مؤمن چو بود 265

سیرِ الی الله چو بدین جا رسید

دستِ شناور شودش دست‌گیر

سینه بر این جوی نهد رو بر آب

چون برسد زود در او در شود

تا که نلغزد ز عجب پای او

بفکنند از گردنِ جان بی‌درنگ

دُر شده در سِلکِ لآلی رود

چون به دگر سوی رسد بعد از آن

پاک و مجرّد به زمین پا نهد

آید و گیرد به برش در زمان

پرده ز حالش که تواند گشود

هیزمِ مطبخِ بود آنجا خیال

رای نماید که نهد پیش پای

غلغله آید چو جرس از فلک

حیرت از آن در جبروت اوفتد

چون نشود کار چو دیگر شود U10a

راه نماید به طریقِ خلاص

افتد و بر جای قدم سر نهد

شوید از او حرفِ شک و نقشِ ریب

در دو جهانِ طبلِ شکستش زنند

آمد از آنجا به همانجا رود

شد به وطن از ره دور و دراز A7a

عاقبتش سوی وطن ره نمود

مردِ مسافر به وطن آرمید

ای وطن آرایِ سفر آفرین بهرِ سفرِ مردِ مسافر گزین
جز تو خلیفه به وطن گاه نه جز تو رفیقِ سفر و راه نه
باز رسانم به وطن یک رهی راه نمایم به ره کـوتـهی
بر دلم از دردِ تو داغی بنه در رهم از جذبـه چراغی بنه
270 ره چه بود یک قدم بخش خاص
وز دو جهان نیز به یک دم خلاص

اشارت به عالمِ حس که شش در شش جهتِ راهِ هر مهره به خانه قرار
بسته و سر پنجه پنج حسّش سر پنجه هر پنجه دارِ شکسته و تعقیبِ ترتیبِ
آن به تحقیق بست و بلند و تفریقِ چهار مادر از سه فرزند.

صفّ نشیب است ز جمعِ صور عالمِ حسّش جهت و پنج در
پنج درش پنجه سختِ بالا شش جهتِ شش در این مهره ها
مهره چو آرد به سوی خانه رو شش در او راه بیندد بر او
275 پنجه او پنجه شیران بتافت
بازی و منصوبه بسی ساختند تا همه سرمایه در او باختند
تا نزند جذبِ تو نقشی بر آب کی شود این شش در محکم خراب

اشارت به افلاک که خُم‌های نیلِ رنگرزانِ خاک و با شمع‌های فروزان
چرخ زنان چالاک و پدران در آرزوی فرزند هلاک و در کُشتنِ او بی-
باک‌اند.

تا نهد قوتِ عشقِ تو دست پنجه او کس نتواند شکست
جمعی از این صفِ سوی بالا شدند هم نفسِ همّتِ والا شدند
280 ننگِ صدفِ لولوی لالا کشد همّتِ والا سوی بالا کشد
مخزنِ اسرار به جانِ شریف مطلعِ انوار به جسمِ لطیف

چرخ‌زنان گشته به حالی تمام	حالت و وجدی همه را بر دوام	
گام‌زنان تا به ابد سوی تو	بوی تو بشنیده و بر بوی تو	
یافته در مقصدِ خود مشهدی	ساخته هر گام ز ره مقصدی	
آنکه بسیطند و ز ترکیب صاف	در حرکت‌شان نبود اختلاف	285
بی‌خبران را همه عبرت دهند	گام به اندیشه و حیرت نهند	
پُر فریسه است و به زر دوختند	اطلسِ کحلی که بر اندوختند	
دامنِ خلعت ز عطا پُر گهر	خلعتِ زربفتِ مکأل به بر	
شام ز جودِ تو دگر کرده ^{۴۲۲} پُر	صبح فشانده همه دامن ز دُر	
خلعتِ زربفت و مرصع کمر	تاج ز اکلیل نهاده به سر	290
هر طرف از قرصِ سیه در خوش آب	قرصِ زر آن کمر از آفتاب	
باز شده شب به ره انتظار	دیدۀ روشن همه را صد هزار	
کحل ربایند و فزایند نور	تا سحر از گردِ رخت در عبور	
بر همه گردش نظر انداخته	موکبِ رحمت چو سحر تاخته	
نور فشان رفته سوی خاکیان	صبح گذر کرده ز افلاکیان	295
شد همه را کُشتنِ فرزند خوی	نُه پدرند این همه فرزندجوی	
بر سرِ او پای شکست آورند	چون به تک و پوی به دست آورند	
کرده به گردش همه را توتیا	بهر سه دردانه خود آسیا	

اشارت به اجسام سفلیه علی الاطلاق که به دانه قوی و دام اشباح قید پای
طبیعت و ارواحند.

خونِ سه فرزند بود در دو جام	بر کفِ ایشان شفقِ صبح و شام	
بر گذرِ مکر و فریب آمدند	جمعِ دگر سوی نشیب آمدند	300

⁴²² دگر کرده U: دگر ده A

کیست که پابسته ایشان نشد
بر سر این جمع پریشان نشد
خاربنی چند بر این رهگذر
سخت گریبان کش و بس جلوه در

A7b

اشارت به عناصر که چهار چمن گلستان کون و فساد و منبت ریحان سه -
برگه حیوان و نبات و جماداند.

305
دامن رهرو چو بگیرند سخت
ره نرود تا نکند آن درخت
چار از آن مادر فرزندها
آمده هر چار سه فرزند را
میل دو ز ایشان همگی سوی شوی
و آن دگران سوی دگر کرده روی
گرم ز جذب آن دو و بالا گرای
سرو ز دفع این دو و پستی نمای
ای به گفت رشته میل همه
بحر تو سرچشمه سیل همه
سوی تو باشد همگی میل ها
جانب دریا رود این سیل ها
سخت سه حلقه ست بر این چار تار
بسته بدو خلق⁴²³ هزاران هزار
هست سه زندان و بر او چار بند
در همه زندانی بسیار بند

310

اشارت به جماد که جوهر ذاتش از عارضه عرض صفات نشو و نما
متعافی و آب حیات و علمش از خاشاک حس و حرکت حیات است.

315
آمده فرزندان نخستین جماد
ساکن و افتاده و مسکین نهاد
حلم و تواضع شده او را شعار
در ره تسلیم و رضا استوار
عالم ذات خود و از حس جدا
پاک ز نشو آمده صاف از نما
حمد تو بی علم نیاید درست
بل به تو هم علم بیاید نخست
چون همه تسبیح تو گویند و شکر
وین دو نه از بی خبری زاد و شکر
با همه علمی ز تو همره بود
هرکس از آن لیک نه آگه بود

⁴²³ خلق U: خلق A

علم و وجودند ز مُلکِ قِدم در ره امکان زده ببا هم قِدم
پای چو بُهاد به خاکِ وجود علم ز بی‌چهره بر آن خاک سود

اشارت به نبات که اگرچه از حلیهٔ حسّ عاریت است آبِ حیات در او جاری و رنگِ علم در او ساری‌ست.

آمده فرزندی دوم‌شان نبات همچو خضر سبز و ز آبش حیات
از پیِ ایمن زادهٔ والا گه‌هر بسته از آن چار سه مادر کمر
گشته ز پستانِ یکی شیرخوار آمده مه‌دش دگری را کنار
مامِ سیوم بر سر مه‌دش دو تا مروّحه جنبان ننشیند ز پا
مادرِ چارم ز میان بر کنار زانکه بود سرکش و فرزندی‌خوار
آبِ روانِ رُوشِ تر و تازه کرد باد از او گوش پُر آوازه کرد
عشق به زنجیرِ غمش بسته پا مانده ز حیرت سرش اندر هوا
دفعه صنعت ورقِ تازه‌اش سوزنِ قدرت زده ششیرازه‌اش
بر ورقِ او بود این رنگ‌ها از قلمِ صنعِ تو نیرنگ‌ها
رنگ‌رزِ قدرتِ نیرنگیت گفته به صد رنگ ز بی‌رنگیت
ریخته تخمی که چو یابد در او باز در او جلوه‌گر آید ز نو
پشتِ زمینِ پشته‌کشِ خوانِ او روی زمینِ خورده ز احسانِ او
عقده که بر تخم فرو بسته است داروی صد رنج در او بسته است
عقل و حسش رفته به تاراجِ عشق در ره زین گونه بود باجِ عشق
در تنِ خود یافته جذبِ غذا با خبر از نشو و خیر از نما
زانکه بر این دید بود حسِ حجاب رفته حجاب آمده دیدِ صواب
چهرهٔ هر دید در این ره‌گذر هست پس پردهٔ دیدی دگر

هر که در دیده ز هر دید دوخت شد نظرش آتش و هر دید سوخت

اشارت به حیوان که از اشاراتِ حسِّ علمِ او معروف و از اماراتِ فعلِ قدرتِ او مکشوف است.

خور چو به بالای سر آید مرا	سایه کجا در نظر آید مرا
شد حیوان آخرِ فرزندها	دور ز سر رشته پیوندها
پنج در از حس به جهان کرده باز	کرده به خوان دست ز هر در دراز
340 یک در از آن بر گذرِ رنگ و نور	بر دگری صوت نموده مرور
پرده بوی و مزه آمد دو در	ز آن دو در و زین دو در آید خبر
خشک چو سنگین و سبک سخت و نرم	رطب چو هموار و خشن سرد و گرم
از درِ پنجم همه آید درون	چون به درون روی نماید برون
بر گذرِ شش جهت این پنج در	وا شد و زان پنج در اندر گذر
345 عالمِ حس در شد و حالی در او	عالمی انگیزخت خیالی در او
صورتِ حسی چو نماید جمال	نقشِ مثالش بنگارد خیال
ذاتش اگر چند ز بیرون بماند	نقشِ مثالش همه محزون بماند
خازنِ گنجینه حس مشترک	در تلفِ نقدِ خزینه درک
تا نرسد صورتِ حسی به رو	بر قمع عزت نگشاید ز رو
350 جانبِ محسوس چو بشتافت نفس	تافت در او صورت و دریافت نفس
عکسی از او تافته شد بر خیال	هر چه در او بود نمودش مثال
صورتِ امثالِ خیال از درون	تافت در او گاه ملال از برون
آینه‌ای یافته روشن دو رو	تافته در وی صور از هر دو سو
گر ز برون ^{۴۲۴} تافت بود حس و بود	ور ز درون تافت خیال و نمود

U11b

⁴²⁴ برون A: بیرون U

- 355 صورتِ بیرون و درون را مقام
معنی و همی که نه محسوس بود
حافظه شد درجِ نگه‌دارِ او
این دو خزینه به دو خازنِ مضمون
پنجمِ شان حسّ تخیّل طراز
- 360 صورت و معنی همه بی‌بیش و کم
نزدِ حسّ مشترک آرد همه
از سپه‌علم بدین ده علّم
باز ز قدرت سپهی ساخته
ز آرزوِ خشمِ دو لشکر شدش
- 365 سوی ملایم همگی کرد میل
نفرت از آن گشت به تکرار سخت
نقره و میلی که بود در دلش
آبِ حسّش چونکه درآید به جو
چون بکشد آب و کند بیخِ سخت
- 370 زاد ز آمیزشِ این دورِ نوع
این همه اخلاق که در وی برُست
نقشِ ملایم چو شود رخ نما
میل چو جنید زند نارِ سوق
قدرتِ تحصیل ز نورش چو دید
- 375 عزم چو شد جزم و درآید ز در
چون حرکت یافت ز اعضا صدور
مشترکش زین سبب افتاد نام
گرچه ز محسوس رخ خود نمود
واهمه شد خازنِ پندارِ او
آمده هر چار ز حسّ درون
دستِ مرادش به خزاین دراز
باز به ترکیب و به تفضیل هم
تا که به نفّس او بسپارد همه
عالمِ حس کرده همه یک قلم
در صفِ افعال بیرون⁴²⁵ تاخته
عالمِ اغراض مسخر شدش
قطره بسی جمع شد و گشت سیل
میل بدین دست چو بیخِ درخت
همچو دو تخمند نهان در گلش
از نَمِ آن تخم برآید از او
شهوت و خشم است بر این درخت
جمله اخلاقِ اصول و فروع
هست از آن نقره و میلِ نخست
میل بدان نقش بجنبد ز جا
شعله و در گردنش افتد چو طوق
یافت در عزم ز دیدش کلید
بست به خدمت همه اعضا کمر
فعلِ قدم زد ز بطون در ظهور

جذب کند نفع به خود زین نسق	دفع ضرر روی دگر زین ورق
عزم به جذبش بود اینجا و نفع	جزم به دفع ضرر آنجا و دفع
ای ز تو سرمایه و سود همه	جود تو بخشیده و جود همه
غیر تو را نیست در این کهنه دیر	منع و عطا نفع و ضرر شر و خیر
قدرت از چار، سه ترکیب کرد	حکمت تو این همه ترتیب کرد
ز امر تو نه خازن این چار گنج	داده سه و پنج سرای سپنج
این همه مشکات و تویی نور او	راهنمای شب دیجور او

اشارت به عالم انسان که دایره جمع او محیط جمیع حقایق وجوب و امکان و نقطه جمعیتش مرکز جامع درجات و دقایق پریشان و صفاتش کنف صور موجود و ذاتش صدف گوهر مقصود است.

عرصه تنگی ست زمین و آسمان	لشکر حسن تو ننگجد در آن	A8b
گرچه نمود آینه خرد رنگ	در بر صورت بود آن جامه تنگ	385
آینه‌ای خواست جمالت بسیط	آینه‌ها را شده ذاتش محیط	
هرچه ز رخ پرده فرادی گشود	او همه را جمع تواند نمود	
جامع اسمای الهی بود	علم به اسماش کماهی بود	
غیب و شهادت همه‌اش در کنف	مجمع بحرین و گهر را صدف	U12a
جلوه‌گه صورت یک یک جدا	معنی جمعش همه را یک نما	390
کثرت فرق همه در وی پدید	بر همه از وحدت جمعش مزید	
هر یک از او یافته رنگ همه	کرده در او جلوه به نیک همه	
آینه‌ای جامع هر آینه	سر به سرش آینه در آینه	
تا چو در او جلوه‌گر آید جمال	حسن تو را عشق ببیند کمال	
عشق در این مرتبه جولان کنان	خواست مبارز ز زمین و آسمان	395

جمله ز سـهمش سپر انداختند
 دهشتِ این واقعۀ فتنه‌بار
 حرفی از این نامه زمین چون بخواند
 هیبتِ این در دل که چون نشست
 400 از همه این خلعتِ زیبا و چُست
 زانکه جهول است و ز خود گم شود
 وز ستم و جورِ ظلومیِ خیوش
 شعلۀ شوقش چو به سر بررود
 بر سرِ آتش چو رسد پای موم
 405 کوکی است ای شه‌مُلک و مَلک
 گرچه به مُلکت مَلکی کرده است
 گر سگ و گر شیر بر او داغ بست
 از خُم نیلِ فلکش بر سر آر
 بر قَدمِ عجز سر انداختند
 تا به ابد بر درِ گردون قرار
 شد زَمَن از حیرت و بر جا نماند
 خون شد از اندیشه و چون لعل بست
 نآمده جز بر قیدِ انسان درست
 قطرۀ او غرقۀ قلزم شود
 سنگِ دل آمد که به مومیِ خیوش
 هست فتنا آتشِ او دررود
 نور شود سر به سر اجزای موم
 کوکی از بختِ کبودش فلک
 بختِ کبودش فلکی کرده است
 گر گل و گر خار ز باغِ تو رست
 و از ملکوت و ملکش ده گذار

نعتِ اوّل در بیانِ آنکه افتتاحِ ظهور به صباحِ نور سرورِ انبیا محمّد
 مصطفی است علیه من الصّلاوات اصفاه و من التّسلیمات اسناها که تاجِ
 معراجش بر سرِ برزخیۀ کبری و کمرِ سفرِ قابِ قوسینش بر میانِ مرتبۀ او
 ادنی است.

هستی او هست گناهی عظیم
 410 فالِ جهان را چو قضا قرعه زد
 قرعۀ سرهنگی بالا و پست
 سگه چو بر دولتِ سرمد زدند
 حمد چو زان «میم» دهن تاج یافت
 این گنهش یاد مده ای کریم
 اوّل دور احمد از آن جرعه زد
 از همه بر نام محمّد نشست
 نامِ خدا و آن محمّد زدند
 نقش محمّد شد و معراج یافت

محو خدا بود ز عهد الست

حرف مدش نقش خود از مد نمود

بود نبوت به ولایت به هم

چشم گشادند و دو «میم» آمدند

دایره‌ای دور دو جامش شدند

حد کمال این دو در او یافتند

هر دو به هم در حد و بر حد زدند

چشمه دو «میم» به چشم لیب

در دم وحی است و دهان پر شکر

چون مدد از سر «حوامیم» یافت

جلوه و «حامیم» وی اندر مد است

دولت و دین گشته یکی ز اتحاد

خدمت او چون ز سر بندگی ست

داغ هوا دور ز اندام او

نی کلفی بر قمر جسم او

نور نبوت چو از آن مهر تافت

برگه نهان است که در روزگار

برگ ز پیش ارچه که لشکر کشید

میوه شکوفه شد و چون گل شکفت

سفره بیفکند ز خود و آشکار

سفره او بود که گسترده‌اند

گفت نبیا خبر از پیش داد

فتح از او از همه او پیش تر

عهد فنا بست و بر آن بود و هست

محو بدین نقش محمد نمود

نقطه هر دو چو چکید از قلم

گوش بر آن در یتیم آمدند

حلقه زنان بر در نامش شدند

رشته در او گشته دو تو یافتند

سکاهای از نام محمد زدند

همچو دو چشم است ز روی حبیب

چون نی از آن بست مکرر کمر

نام ز «حامیم» و مد «میم» یافت

دولت «حامیم» و مدش سرمد است

یکسره سر بر قدم او نهاد

تاج سر او کمر بندگی ست

وز رقم نقطه نهی نام او

نی مگسی بر شکر اسم او

صبح همه نور از آن مهر یافت

مهر پس از صبح شود آشکار

میوه که شاه است ز پس در رسید

بود چو حلوا و به سفره نهفت

پخته و شیرین و خوش آمد به کار

میوه چو حلوا همه ز او خورده‌اند

ختم نبوت خبر از خویش داد

ختم بدو از همه او پیش تر

A9a
U12b

مه که گهی حلقه شود که نگین
 گاه شود حلقه ز گردش عیان
 خوردن حلوای شهادت نکوست
 چشم دو «میمش» چو سر افراخته
 خوش خبرش عیسی و از بهر او
 امّی پرورده امّ الکتاب
 لوح ظروف همه پر حرف او
 حرفی از او تخته ظرف همه
 هر نبی ای ز او علمی داشته
 یک نبی است او ز علم ها جدا
 مرکز یک پایه پرگار کن
 هر دو جهان در نظرش بُد عیان
 خاتم او راست مه اندازه ای
 پرده گی پرورده پروردگی
 دیده جان تربت او با وطن
 دین علمش در همه عالم کشید
 فتنه از این فتنه نشان گوشه گیر
 قطب ثبات و همه در سیر از او
 از ازل اکسیر در آموخته
 خور علم از لشکر او بر کشید
 از علمش ظلمت از آن دم گرفت
 نعل سهند شب معراج او
 رفته بر افلاک ز بهر شکار

440

445

450

455

خاتم انگشت وی است اینچنین
 گاه نگین ظاهر و حلقه نهان
 شهد محمد چو شکرریز اوست
 حلقه گوش دو جهان ساخته
 طبل بشارت زده در شهر او
 درس خرد گفته ز لب لباب
 محو حروف همه در ظرف او
 تخته زده بر سر حرف همه
 وز دل جان چون «الف» افراشته
 شد ز الف ها علم انبیا
 پای دگر گردد از او کار کن
 گرچه نیفکند نظر در جهان
 وز شکر اوست نی آوازه ای
 گرم ز گرمی وی افسردگی
 غربت او تا ابد از خویش تن
 دولت از او هم به سعادت رسید
 فتنه بر این بخت جوان عقل پیر
 برشده چون صومعه ها دیر از او
 گنج ازل تا ابد اندوخته
 لشکر نور و علم زر کشید
 لشکر نورش همه عالم گرفت
 هر سر مه بر سر مه تاج او
 آمده میر آخر ابلق سوار

	نعلِ مه آن شب زده شب‌رنگ را	460
U13a	تنگ بررد بسته ز بر تنگ را	
	بر ره باز آمدنش داشته	
	آن مه شب‌رو سحری گشته باز	
	مشعله هر سوی بر افراشته	
	بسته به فتراک بسی صید راز	

در نعتِ دوم در معراجِ آن حضرت که اعتدالِ مزاجش در امتزاجِ وحدتِ
ذات با کثرتِ علم واقع و اشتعالِ نورِ سراجش در آن شب به حکمِ
برزخیهٔ اطراف را جامع است.

	داد دلی خواجه ز صید شبی	
	طرفه شبی آمده روز از فروز	
	ثور ز پروین گهرِ شب‌چراغ	465
A9b	بس که شده کوکب و مه شب‌فروز	
	داد عروسِ فلک از جلووه داد	
	پُر دُر و گوهر سر و پای عروس	
	مجمِر مه کرده فلک پُر ز عود	
	رفته به افلاک ز هر سو خبر	470
	پیکِ فلک را شده گم از شتاب	
	در ره این قافله چون زنگله	
	صف زده چون کوه ملک بر فلک	
	هفت فلک بر در او یک قطار	
	بر ره افلاک در آن مشغله	475
	بر شده آن برق قدم بر براق	
	هر قدمش گشته ز کام چو برق	
	نیم شبی چشمِ فلک پر ز خواب	
	بخش غلام در خود کوکبی	
	ماه در او مهر و از او شب چو روز	
	مانده و در سبزه‌چران با فراغ	
	عنبرِ شب آمده کافورِ روز	
	تختِ شب و صندلی مه نهاد	
	صندلی از صندل و تخت آبنوس	
	گنبدِ گردون شده ز او پُر ز دود	
	ز آمدنِ موکبِ خیر البشر	
	در تک و دو زنگِ زر آفتاب	
	گنبدِ گردون شده پر غلغله	
	گم شده ز انبوهِ فلک در ملک	
	تیز کشان چرخِ نهم‌شان مهار	
	شمع ز ناهید و ز مه مشعله	
	گر شده گوشِ فلک از طمطراق	
	روشن و از غربِ جهان تا به شرق	
	چشمِ شدش روشن از آن آفتاب	

مه ز شرف مشعله داریش کرد

یک دل و یک رو و ز جان رو بیار

رو به همان سو که نشان یافته

جان جهان برده ز رفتن به ناز

راه دو کون آمده یک کام او

در پرش اجزاش همه پر شده

سر به سرش راه پُر از سرکشان

بر سر ره صف زده ارواح پاک

گوشه چشمی چو بر ایشان فکند

چون به حضورش همه غایب شدند

سوی قدمهاش به سر تاختند

بر قدمش سوده مهان سر مهان

شست درستش زده تیر شکست

خفته بسی روز فلک بر درش

نعل مه افکنده سمندش ز تک

عنبر شب را به شب عنبرین

قوس فلک زه شده ز اوتار او

بخش مه از بخشش او در گذر

ماه رخس داده به افلاک تاب

سنبل از آن زلف به بند حسد

ریخته میر آخر رخسش ز مهر

رفت به میزان فلک گوهرش

480

485

490

495

500

وز دبران چرخ عماریش کرد

پشت بر این هفت و شش و^{۴۲۶} پنج و چار

رفته ز هر سوی عنان تافته

ز آمدن آورده ره آورد بـاز

منزل آرام دلارام او

قالب و قلبش پر و شهپر شده

دست به دستش همه بر سر کشان

در هوس یک نظر از وی هلاک

آتشی از شوق در ایشان فکند

مست وی از خود همه تائب شدند

با قدمش گوی ز سر باختند

زین قدمش بوده جهان در جهان

بر دل هر پست و بلندی که هست

تا که شیی پای نهاد بر سرش

تاج سرش کرده ز غره فلک

غالیه بو ساخته مشکش ز چین

گشته چو تاتار ز هر تار او

تاج ز اکیل و ز جوزا کمر

زیر زمین رفته ز شرم آفتاب

سنبله اش سلسله بند اسد

سنبله در آخر گاو سپهر

خواسست فلک وزن کند اخترش

U13b

پله بیفتاد و ترازو شکست
 بر کفِ صراف و ز میزان خلاص
 تا ز فلک بردمد این گل طری
 ترکی کمان دارد و چشمش به تیر
 505 تُنگِ شَکر لعلِ شَکر بارِ او
 خور تبش آمد که ندید آن شبش
 بیضه چرخ آمده بر بازِ او
 سوی شه آن باز چو پرواز کرد
 چرخ گرفت از ره بازیش راه
 510 میلِ شکارش نه و با دستِ یار
 عرش ز کرسیش فرو پایه‌ای
 دست بیفشانده ز دامنِ عرش
 پیشِ روانش همه پس مانده‌اند
 با شجرش گرچه در آویختند
 515 گفت به جبریل که ای پیکِ حق
 همراه من شو که کنون ره خوش است
 گفت که ای دستکشِ شهریار
 از پر شب یافت پرّم پرورش
 از قدمی کان بُدیم بیش تر
 520 بالّم اگر یک سرِ مو پر زند
 تاج فنا خلعتِ خاصِ شه است
 بی دم خود در دم نیایی نیست
 او ز همه طاق چو در یتیم

گوهرش از بندِ ترازو برست
 شش جیهتش یافت نظرهای خاص
 باز شده غنجه نیلوفری
 کرده دل و جانِ ملایک اسیر
 طوطی ارواحِ شکرخوارِ او
 این تبش روز بود زان تبش
 خرد و شکسته گه پروازِ او
 پر زد و از بیضه دری باز کرد
 بیضه شکستش پر او در کلاه
 دستِ شهباشِ اوّل و آخر شکار
 پرّ همای از فرّ او سایه‌ای
 510 سر زده پایش ز گریبانِ عرش
 گردِ خود از دامنش افشانده‌اند
 زو همه چون برگ فرو ریختند
 برده به سبقت ز ملایک سبق
 باز همان راه به همراه خوش است
 باز همایون فرّ عنقا شکار
 ورنه کجا بود مرا این پرش
 بیش ترّم صد قدم و بیش تر
 آتشِ غیرت ز پرّم سر زند
 دستِ مرا از کمرش کوتاه است
 من که دم از خود زنم اینم کی است
 گوشِ دلش جفتِ ندای کریم

A10a

گرچه همی دید عیان بارگاه
 جذبۀ عشقش ره خاصی نمود 525
 شد به طریقی که نگنجد رفیق
 نی قدمی پیش نهادن مجال
 یک قدمش بود و بیابان بسی
 خود به خودی بر در این راز راند
 عرش که بر فرق جهان تاج بود 530
 خواجه چو بر عرش قدم راست کرد
 دُرچ تن اندر در جان غرق شد
 تن چو همه جان شد و جان شد خیال
 چون سر این کار به سامان رسید
 خویش رها کرد و یقین بیش برد 535
 پرده حیرت چو به پیش آمدش
 در یتیم صدف «کاف» و «نون»
 ظلمت حیرت چو همه نور شد
 ماه در آن منزل بی منزلی
 پرده تن از رخ جان برگرفت 540
 رفت به جایی که رهش پی نداشت
 چونکه صلاتش به تحیه رسید
 خوان سلامش چو نهادند پیش
 دست کرم بر سر خوان وصال
 دیده جان نرد نظر باخته 545
 رفته از آن آینه زنگ خیال

شد متحیر که کدام است راه
 دست کرم باب خلاصی گشود
 وز اثر پای نرنجد طریق
 نی قدم پس شده پیش خیال
 راه نرفته است زین سان کسی
 خود به درون رفت و خودی باز ماند
 طالب این گوهر و محتاج بود
 رحمت حق هرچه همی خواست کرد
 هر دو یکی شد ز میان فرق شد
 دم زدن اینجاست خیال محال
 دامن خلعت به گریبان رسید U14a
 برد ره از پیش بدین بیش برد
 حیرتی از خویشی خویش آمدش
 رفت به دریای تحیر درون
 پرده غیرت ز میان دور شد
 محق و خفی آمد و خور شد جلی
 پرده جان هم ز میان برگرفت
 جا ز کجا دور و زمان کی نداشت
 ذوق سلامش به طویه رسید
 خورد خود و داد به یاران خویش
 پرده بر افکند ز روی جمال
 باخته خود را و دگر باخته
 تافت به خورشید در او بی زوال

حق چو عَرَض نامد و نی جوهر است

دیده و دیده شده در کوی دید

دیده نه در دیده نه دیدش شکی

هر که رهی بر در دیدار یافت

در ره تحقیق صفاتش پیوی

در همه جا حاضر و جا پیش نه

خواجه که بُد چشم سرش چشم سر

دید و ز چون دیدنش آمد فزون

دیده و در دامانش آویخته

پرده خود از رخ خود کرده باز

عقل بود گشته نازی چنین

بر قدم خواست چو بر خواسته

شمع ز سر رشته منور شده

آمده در کارگه از بارگاه

چون همه را رهبر راز آمده

ای ز حدیث تو زبانهای ما

کوکبی از خویش چو مستور بود

مهر تو بر روزن جاننش چو تافت

شعر چو ماهش به تمامی رسان

550

555

560

565

دیدن او را نظری دیگر است

هر دو مناسب سزد از روی دید

دیدنی و دیده و دیدش یکی

بار خود افکند که خود بار یافت

نکته به تدقیق ز ذاتش مگوی

کو و کی و چون و چرا پیش نه

بلکه بُد او چشم همه سر به سر

دیدن بی چون نتوان گفت چون

گرد خود از دامن خود ریخته

وز بر خود راند خودی را به ناز

ناز خود و نازکش و نازنین

یافته هر چیز که در خواسته

یافته نور از سر و سرور شده

بارگه افراشته در کارگاه

رفته و ره دیده و باز آمده

صیقل آیینۀ جانهای ما

گم ز خود و تیره و بی نور بود

ذره خود روشن از آن نور یافت

کوکبه او به نظامی رسان

A10b

نعت سیوم در درست کردن آنکه سنگ گهر دندان مصطفی را علیه الصلوة
والسلام نشکست و لعل آن لب شکر خارا نخست بلکه دندانۀ تیغ زبان و ما
يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ^{۴۲۷} را سود و رنگ لعل کان ماؤخی^{۴۲۸} را به صرافان اهل
بصیرت نمود.

شمسۀ عقد گهر هفت کان	شمس منیر فلک عقل و جان
نُه فلک و گوهر یکتای او	یک صدف از ساحل دریای او
مہتر و بہتر ز ہمہ بہتران	پایہ او سـرورِ مہتران
احمد مرسل گهر کان جود	در گرانمایہ بحر و جود
خواجہ جان کاب روان خاک اوست	کان گهر در گهر پاک اوست
بحر از آن داد بہ افلاک بود	کو صدف گوهر لولاک بود
بست فلک خدمت او را کمر	ز آن کمرش یافت ز خور قرص زر
یک علقم سبز ز جیشش سپهر	ماہچہ آن علقم سبز مہر
کوس شہنشاہی و جاهش فلک	صنح زرش مہر و سپاهش ملک
ہم کنف آہوی صحرای ناز	ہم صدف گوهر دریای راز
داد بہ سنبل زد و زنجیر تاب	برد ز نرگس بدو بادام خواب
یافت شکر خندہ ای چون شکرش	پستہ خندان خود اندر خورش
سنگ نشد بر لب و دندانہ ننگ	لعل و گهر ننگ ندارد ز سنگ
شاخ ز سنگ ارچہ ثمر بر فشاند	شاخ نبوت ز کرم در فشاند
صورت تقویم مزاجش حکیم	ساخت بہ ترکیب جواهر قویم
بر شکر خاص کہ در حقہ بود	دست قضا گوهر و یاقوت سود
سنگ سماق ار ترش و سخت روست	سودن یاقوت و گهر را نکوست

⁴²⁷ « وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ » قرآن، 53/3.

⁴²⁸ « فَأُوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أُوْحَىٰ » قرآن، 53/10.

سنگ چو با لعل لبش یار شد	585	چون لب او لعل و گهر یار شد
تیغ زبانش به گه کارزار		گرچه به دندان به سی کرد کار
از پی آن خسرو کشور گشای		سنگ ز تیغ آمده دندان به سای
سنگ زدش صیقل تیغ زبانش		شد ز صفا جوهر تیغش نهان
دُر که پاشید نه از سنگ بود		بلکه بر او درج دهان تنگ بود
سنگ چو شاخ گل و سنبل فشاند		قطره شبنم دهن گل فشاند
سنگ قضا از فلک آمد فرو		تا رسدش دست به پابوس او
در رهش افتاد چو بر مه گذر	590	عقد ثریا بگسست از قمر
سنگ به سنگین دلی خویشتن		شد به گدایی به در آن دهن
گرچه همان دم ز درش باز گشت		معدن چندین گهر راز گشت
سنگزانش چو گهر می برند		نی کمرانش چه شکرها خورند
ز اوست جهان پر گهر و سنگ نیست		تنگ شکر از شکرش تنگ نیست
هشت بهشت از چمن او گلی ست	595	عشق گلش کار نه هر بلبل ست
کوکی ار گشت به دعوی هزار		معنی او نیست یکی در شمار

نعت چهارم بر نهج تکلم به اسلوب خطای و ترک نهج ترنم به طریق
غیبت و حجاب جهت ایما به لطیفه حضور نور آن آفتاب با ذرات روزن-
های قشور و روشنی های الباب و تابش آن بر همه معمور و خراب.

ای سر زلف تو به هر حلقه ای		طوق نه گردن سرحلقه ای
آب روانی تو و جانهاست خاک		از تو بود پاکی جانهای پاک
دایره نعمت و رحمت توئی		مرکز دولت به سعادت توئی
با رخ تو شاه خور و فر ز ماه	600	بیdq راهنم و تو در عرصه شاه
راه نماینده به ره ده توئی		رهبر آن شهر از این ده توئی

خوانِ جهان بهرِ تو گسترده‌اند
 مایدهٔ خاص که خود خورده‌ای
 خوش بود از خوانِ فلک زلّه خوش
 از همه خوش‌تر که چونی کانِ قند
 حلقهٔ زلفِ تو دری از نجات
 عقل که دیوانهٔ روی تو شد
 از لبِ شیرینِ تو جان خنده‌ای
 سنبلِ تو کو علم از گل کشید
 نافِ شب و نافهٔ مشکینِ او
 فقرِ تو از ملکِ سلیمان به است
 نعلِ سمندت مه و شد بهرِ آن
 نورِ تو در سایه ز سایه تهی
 گلخنِ گل‌ها شده گلشن به تو
 هست مناره علمِ لشکرت
 پنج اذان روز و شبی پنج بار
 با دل و دستی به کرم بحر و^{۴۲۹} کان
 شد فلک از هیبتِ جایست دو نیم
 بحرِ تو از دامن و کان ز آستین
 ذیلِ عیان پر ز گهر شد عیان
 سوده صبا بر گلِ روی تو روی
 سوی بنفشه چو سحر تاخته
 آن چه ز زلفت ببرد ارزان دهد

605

610

615

620

خردهٔ خوانست دگران خورده‌اند
 زلّهٔ آن نیـز هم آورده‌ای
 خوش‌تر از آن جانِ ملک زلّه کش
 بسته کمر تا همه شکر خورند
 مردهٔ خاکِ درت آبِ حیات
 سلسله‌اش حلقهٔ موی تو شد
 ز آن شده شیرین بر هر زنده‌ای
 خوش شبِ قدری ست در او روزِ عید
 آمده یک نافه ز صد چینِ او
 خاتمی و خاتمِ تو زان به است
 هر سرِ مه تاجِ سرِ آسمان
 زانکه تو همسایهٔ نورِ الهی
 دیدهٔ دل‌ها شده روشن به تو
 بر درِ مسجد که بود آن درت
 زیرِ علمِ نوبتِ توسست آشکار
 پا چو نهادی به سرِ آسمان
 ظاهر از امّید و نهان هم ز بیم
 پر دُر و زر کرد همان و همین
 کمِ نهان پر ز زر آمد نهان
 یافته از سنبلِ موی تو بوی
 گوی ز سر در قدمش باخته
 گر به دل و جان دهد ارزان دهد

عرش که تاجِ سرِ کرسی از اوست
 عرش بر آبِ دلِ تو چون حباب
 625
 ذره‌ای از مهرِ تو چون صبح یافت
 گر نبود مهرِ تو اندر خورش
 ای شده خاکِ ره تو جانِ پاک
 گر به گل اندوده شود آفتاب
 630
 سایه‌توست آنکه در این خاک خفت
 آبِ حیاتی تو و عالم سراب
 یوسفی و سجنِ جهان چاهِ توست
 نورِ تو تا یافته در دیده راه
 عقل مریض است و طبیبش تویی
 خیز و مه وصل شب‌افروز کن
 635
 تیره شبِ کوکی از روی خویش
 بر سرِ او پای تو تاجی نکوست
 هستش از آب است و شکستش در آب
 بر همه آفاق از آن مهر تافت
 کی علم نور کشد لشکرش
 چند بود گنجِ نهان زیر خاک
 پرتو او را نبود گل حباب
 پرتو خورشید^{۴۳۰} کی از گل نهفت
 وز هوسِ گنجِ تو عالم خراب
 مصر چنان تخت‌گه چاهِ توست
 دیده از آن نور سفید و سیاه
 عشق محبّ است و حبیبش تویی
 وین شبِ هجرانِ جهان روز کن
 منزل مه ساز چو گیسوی خویش

نعتِ پنجم در طلبِ نصبِ خلیفه غوثِ صاحبِ وراثت که بعد از رفعِ
 ظلمتِ ظلم و خباثت از نورِ عدالت و اغاثت اهلِ استغاثه بابِ علم و تخمِ
 عمل مزرعه آخرت را در او در آخر به حراثت معمور و آتشِ خرمن‌سوز
 تهوّر و تکبر را در آبِ حلم و تواضع متحفّض و مغمور دارد و فتحِ بابِ
 شفاعت بر حلقه اربابِ کسر و شناعة که جز مانعِ عصیان و اثباتِ طاعت
 بدان مضموم است.

ای گلِ تو رفته ز گل در نقاب
 خیز و میان‌دای به گل آفتاب
 U15b
 بسته شد اندر لبِ جان‌ها نفس
 چشم گشادی ز تو دادند و بس
 A11b

خواست سواریت زمان زین سبب

خُنْگِ فلک نیز به زینِ هلال

راه شد آشفته پی تازہ کن

پی بنما تا همه در پی روند

سگه یکی کن به زر ده دهی

سگه عدلی اُمرا را نماند

جیبِ سر آسوده در این سایه چند

پرده رانند بر اندازشان

سایه چتر از سر این وا رهان

بر ره دنیا همه غارت گرند

تخته یخ تخت و شه افسرده ای

شد سر منبر چو کلوخی به راه

امرِ ملایک گه غوغای او

باز نشان فتنه که سلطان تویی

چون علمِ توسست که برداشتند

قلب و جناح سپه شه تو راست

کژ چو کمان کرده ز گوشه کمین

هر تنی از جور و ستم خیبری ست

یا به علی کرد ز خیبر بر آر

گر نه علی در خیبر کند

بر شود آفاق همه خیبری

تا نشود قلعه خیبر خراب

تا نزند تیغ ز خیبر نخیل

اشهب و ادهم کشدت روز و شب

هر سرِ مه پیش کشد زین خیال

طعمِ شکر رفت نی تازہ کن

ور تمامی همه در غی روند

تا شود از سگه ای قلیان تهی

خطبه فضلِ خطبا را نماند

دامنِ آلوده بر آن پایه چند

در خورِ جاہنند در اندازشان

پایه منبر هم از این پا رهان

طرفه که دین نیز به غارت برند

تخته تابوت و بر او مرده ای

جای سیه بخت کلاغی سیاه

با همه قوقوست ز قاقای او

شحنه دیوان چو سلیمان تویی

باز ستان چونکه کج افراشتند

کوس و علم پیش گدایان چراست

تیر و کمان راست به چشم یقین

بر سر خیبر ز شیاطین سری ست

یا ز عمرده به شیاطین فرار

یا ز شیاطین عمری سر کند

بر سر آن هم ز شیاطین سری

نخله دین پنچ نراند در آب

اصلِ چنین نخل نگرده اصیل

640

645

650

655

660

هشت صد و آن دست درنگ است به خواب	تنگ هزار است به میدان شتاب
صوّر سرافیل به دم در نهش	ور نتواند که دمدم دهش
گو بنشین این دو سه تیره چراغ	هست به خورشید از ایشان فراغ
جمله به خوابند خبردار کن	خواب دگرشان ده و بیدار کن
از چه عصیان همه را بر سر آر	پای نه و دست شفاعت بر آر
هرچه دلت خواست چو وا خواست نیست	کاهش از خواهش و در خواست نیست
امّت خود را چو عنایت کنی	هست حمای تو حمایت کنی
بر بد و نیک ار تو بر آری دو دست	نیست شود کرده و ناکرده است
بحر شفاعت نشود تیره خوی	زانکه بشویند دو سه تیره روی
بهر سبق‌های نو استاد کار	لوح دو سه طفل بشست از غبار
از تو دو چوگان به بر انداختن	وز دو جهان گوی سر انداختن
کوکبی از اصل ندارد رمد	چشم دلش تیره شد از دید خود
چون دل صوفیش صفایی ببخش	جام جم ای شه به گدایی ببخش

U16a

نعت ششم در اختصاص آن حضرت به شفاعت عظمی و استخلاص و
اعتذار سایر انبیا و ربودن این گوی از همه در میدان پیشی به چوگان
جمعیت و پیشی.

ای سر و تاج سر آزادگان	تخت تو بر تاج فرستادگان
نور بر از سایه تخت همه	تاجور از پایه تخت همه
چشمه هر یک نمی از سیل تو	سیل تو سرخیل و همه خیل تو
جمله نه بیگانه که خیل تو اند	طفل نوآموز و طفیل تو اند
پیش رخت شمع به کف انبیا	پیشرو آنند و تویی پیشوا
صبح نخست ار چه بر آورد دست	ظلمت شب نور خور آخر شکست

A12a

چون ز قفا غور رس قافله‌ست
 از تو به آدم چو اشارت رسید
 تخم شجر چون فکند تخم کار
 بار نخستین پی تزیین بود
 فرع اگر چند دهد بر دوی
 بلبل آدم که شد از دانه خوار
 مُنبِت آن دانه چو در کوی توست
 گرچه نخست از شجرش رست خار
 خار ز گل شعله آتش فروخت
 مست میت گشت و ز خود توبه کرد
 صبح قیامت چو دم اندر دمد
 ارض و سموات مبدل شود
 باز دهد نفَس ز پندار خویش
 هر عمل و خلق که بودش نخست
 صبح قیامت کند اندر فروز
 تخم وجودی که قضا داشتی
 علم کهن چون که شود تخم ریز
 سال جهان چونکه بهار آورد
 اسم حکم کند بر سما
 شق کندش دُرَج و شود مضحمل
 دُرَج دُرَش چون صدف از انقطاع
 زلزله بر ارض فتد از نهیب

685

690

695

700

قافله سالار پس قافله‌ست
 شهر نبوت به عمارت رسید
 برگ و شکوفه دهد و میوه بار
 بار پسین قصد نخستین بود
 اصل یگانه بود از هر دوی
 رست ز خاکش ز گل دانه خار
 و آبکشش آبکش از جوی توست
 بار پسین داد گل تو به بار
 آتش گل شعله زد و خار سوخت
 جام فنا از قدح توبه خورد
 وز گل ایمان گل جان بر دمد
 صورت اشکال جهان حل شود
 خود شود آینه کردار خویش
 صورت آن باز نماید درست
 راز نهان همه پیدا چو روز
 وز کف دهقان قدر کاشتی
 از پی نو رستن این رست خیز
 مزرع امکان همه بار آورد
 از قبل قاضی دار القضا
 طی کندش دُرَج کَطی السَّجَل^{۴۳۱}
 دُر کواکب همه سازد نثار
 هرچه نهان داشت برآرد ز جیب

⁴³¹ «يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجِلِ لِلْكِتَابِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ» قرآن، 21/104.

گویند از آن حال خرد ما لها^{۴۳۲}

هرچه فرو برد گلوی قُبور

خامه تصویری نماید ز سر

صورتِ خَلقِ همه خَلقِ همه

مرده به صد زهر ز تریاقِ خویش

سر ز گریبانِ شِناعتِ زنند

بهرِ خود آن دم همه ماتم نهند

نسبتِ جسمیه به خلقِ انسب است

در نظرِ خود همه چشمند خَلق

جاذبه نسبتِ جسم از طلسم

رست ز آدم همه را نصلِ تن

اصلِ درستی ست که میلِ فروع

چونکه بر آدم همه گردند جمع

در تب و غرقِ عرق و خشک لب

سینه‌کنان ناله‌کنان اشک‌بار

کای پدرِ هر خلف و ناخلف

از صدفِ موج‌زنان بحرِ دُر

طیبتِ آن لحظه که تقدیر یافت

طفلِ ره علمِ تو شد عقلِ پیر

گوهرِ پاکِ تو فلک را صدف

بر سرِ تو تاجِ زرِ اصطفی

بی‌خبر از حالتِ اَوْحَا لها^{۴۳۳}

باز بیابد ز دهانش صدور

صورتِ اعمالِ همه خیر و شر

خَلقِ همه خرقه و دلقِ همه

در کفنِ کسوتِ اخلاقِ خویش

دست به دامنِ شفاعتِ زنند

نوحه‌کنان روی به آدم نهند

وز ره خاطر به خطورِ اقرب است

گنج و نهان زیرِ طلسمند خلق

جذبِ همه کرد سویِ اصلِ جسم

او شجر و زو ثمری هر بدن

سویِ اصول است به وقتِ رجوع

کرم چو پروانه و سوزان چو شمع

مجرم و ترسان و شفاعتِ طلب

نعره برآرند به زاری زار

بحرِ تو بر دُرِ خلافتِ صدف

ساحلِ کون از دَرِ تو کرده پر

در کفِ حق صورتِ تخمیر یافت

عقلِ ملایک ز تو تعلیم‌گیر

سجده خایِ تو ملک را شرف

در برِ تو خلعتِ ثَمَّ اجْتَبَى^{۴۳۴}

705

710

715

720

A12b

⁴³² « وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا »، قرآن، 99/3.

⁴³³ « يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ أَوْحَىٰ لَهَا »، قرآن، 99/5.

⁴³⁴ « ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ »، قرآن، 20/122.

چون مدد از حضرتِ اسماء هست
 دست ز اکمامِ شفاعت برآر 725
 در دم قهریم و غم انتقام
 نورِ لطیفی چو کنی اقتباس
 آدم از آن حال دمی برکشید
 دست زند بر سر و گوید که آه
 من که خورم زخم ز چوگانِ خویش 730
 سوخته خرم من ار آن خوشه‌ام
 مرغِ دلم چون ز پیِ توشه رفت
 روی نهید از برِ من سوی نوح
 نغمهٔ بعثت ز وی آغاز شد
 خلق برِ نوح شکایت کنند 735
 کای پدرِ ملت و اصلِ نحل
 بحرِ نگر قهر برآورده موج
 کفِ شفاعت چو کنی هر دو خم
 هر که کند روی به پشتی تو
 چون به دعایت که بود مستجاب 740
 گر گفت از بحر شفاعت‌کنان
 بی‌شک از آن کشتیِ فرخنده‌فر
 نوح جوابِ همه گوید که من
 کارِ خود و من به زیان می‌برید
 پرده کشیدم من از این روی کار 745
 از پیِ این سود مرا مایه نیست

علم به اسماء ز مسلمات هست
 ذیلِ کرم گیر بدان استوار
 سوختهٔ تارِ خود از کارِ خام
 ظلمتِ ما قهر کند ز انعکاس
 وز پیِ دمِ آه غمی برکشید
 من که و این پایه و این دستگاه
 چون برم این گوی به چوگان ز پیش
 ای همه دل‌بند و جگرگوشه‌ام
 دانه همی‌جست سوی خوشه رفت
 بو که از او روی دهد این فتوح
 اولِ این پرده از او ساز شد
 قصهٔ پر غصه حکایت کنند
 آمده با اصلِ تو وصلِ ملل
 خلق نگر غرقه در آن فوج فوج
 وصل شود تختهٔ کشتی به هم
 وا رهد از غرق به کشتی تو
 بحر فرو داد جهانِ به آب
 صورتِ کشتی بنماید عیان
 وا رهد از غرق جهان سر به سر
 عاجز و درمانده‌ام از خویش‌تن
 من نَمِ آنجا که گمان می‌برید U17a
 لیک در این پرده مرا نیست بار
 پای مرا خود سرِ این پایه نیست

راه خجالت نتوان پیش رفت
 چون ز سرِ علم نباشد سؤال
 واعظِ من حق شد و وعظش قبول
 کاستم افزون شود از خواستم
 چشم مرا گرچه که چشمان رسید
 لیک شما را به خلیلم دلیل
 خلق از او رو به خلیل آورند
 جمله به صد حسرت و بی‌چارگی^{۴۳۵}
 همچو اسیران که ذلیلی کشند
 کای ز حقت رشد عطای نخست
 بُرد و سلامت شده نازت ز امر
 کعبه ظاهر ز تو بنیاد شد
 شد ز تو ارکان و قواعد تمام
 کعبه تو قبله دل‌های خلق
 کعبه تو و ما همه طیفِ توایم
 چاره ما ساز که بی‌چاره‌ایم
 تشنه لبیم و ز تب افروخته
 کف بگشادست شفاعت برآر
 چونکه ز حد بگذرد این قال و قیل
 کز ازلیم نیست در این نامه نام
 منبر این خطبه نه جای من است

750

755

760

765

من خجلم ز آنچه از این پیش رفت
 خجلتِ جهلش بود آخر مال
 کردم و زین نوع سؤال ملول
 من ز سرِ خواست از آن خاستم
 سیل از این چشمه به طوفان رسید
 بو که کند سد خلیل تان خلیل
 راه سوی او به دلیل آورند
 نعره برآرند به یک بارگی
 یا چو یتیمان که خلیلی کشند
 بت شکن از قوت و رای درست
 داده گل از شعله و غنچه ز حمر
 کعبه باطن به تو آباد شد
 ساخته‌ای کعبه و کرده مقام
 خلقِ مقام تو مصلائی خلق
 مکرم ضیفی تو و ضیفِ توایم
 در خود و در کار خود آواره‌ایم
 وز تب خورشید^{۴۳۶} غضب سوخته
 بر سر ما سایه فکن چون چنار
 عذر همه خواهد و گوید خلیل
 بیش تر از حال من است این مقام
 پایه قدرش نه به پای من است

⁴³⁵ بی‌چارگی U: بی‌چارگی A

⁴³⁶ خورشید U: خورشید A

یک دو سه جا تیغ زبان کرد [ه] پی
 تیغ زبان کرده ام اندر غلاف
 پای ز سر ساخته آنجا روید
 بنده خاص است و کلیم خدا
 قرب مناجات مقام وی است
 نعره زنان روی به موسی کنند
 بر در ارسال رسول کریم
 لوح و ز توراه به وحیت سبق
 بند غم و حبس ز ما برگشا
 عرضه به حق کن تو کلیم حق
 باز نماید عدم مقدرت
 منزل عالیش نه جای من است
 ساخته قدرت ز دم صنع ذات
 آب حیاتش همه بر خاک ریخت
 شستم از این کار بدان آب دست
 کاتش موسی نهد این قبس
 بنده خاص است و رسول شه است
 سر به سوی عیسی مریم دهد
 مرده ز غم سوی مسیحا روند
 زنده ز دم های چو جان تو دل
 داشته حق ز آیت روح الهی
 معجزه دعوی نبوت به مهد
 دم بگشا تا بگشاییم بال

پیام از این پایه فرخنده پی
 تا نخورم زخم ز تیغ خلاف
 از پی این خواست به موسی روید
 درد شما راست کلامش دوا
 خطبه تو راه به نام وی است
 عرصه محشر همه غوغا کنند
 کای به تقرّب گه نحوی ندیم
 قلب تو در مکتب تعلیم حق
 در غم و حبس در این تنگنا
 یک کلمه بهر سعید و شقی
 با همه موسی به دم معذرت
 کین ره مشکل نه به پای من است
 شیشه ای از علم پر آب حیات
 بر سر آن شیشه کنم خاک بیخت
 سنگ من آن شیشه به غفلت شکست
 از دم عیسی طلبید این نفس
 او کلمه حضرت و روح الله است
 موسی عمران همه را دم دهد
 خلق ز دهشت همه از جا روند
 کای ز دمت یافته جان مرغ گل
 بر سر تو رایت شاهنشاهی
 بسته نبوت به تو در مهد عهد
 مرغ گلینم و فرو مرده حال

770

775

780

785

790

گبر به شفاعت تو برآری دمی
 از همگان عذر بخواهد مسیح
 دستم از این راه بتابد عنان
 پایه من چونکه بشارت دهی ست
 795 ملک گرفت احمد و من بر درش
 نیست جز او قطب مدار علیه
 ظاهر و باطن شده معمور حق
 قَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ مَا سَبَقَ
 عرصه محشر همه کردند جمع
 800 کای سرت از تاج لَعْمُرُکِ⁴³⁷ بلند
 نزد شه اسپهد رایست نشین
 کوس تو لولای⁴³⁸ بر افلاک زد
 کار شفاعت ز تو گردد تمام
 بر قد تو خلعت زیباست این
 805 دایره در گردش پرگار توست
 پای چو پرگار بنه در میان
 نصر عزیزت ز بلندی چو هست
 تو طلب اذن کنی از ادب
 عرضه کنی در طلب از بحر جود
 810 گوهر عفوی که تو را دل کشد
 هرچه بجویی همه یابد حصول

زنده شود از دم تو عالمی
 کز طبیم این کسر نگردد صحیح
 خود نکند پای رکابم گران
 دستم از این نوع اشارت تهی ست
 795 طبل بشارت زنی از لشکرش
 اوست در این کار مشار الیه
 اول و آخر بده مغفور حق
 ضم الی ما سَبَقَ مَا التَّحَقُّقُ
 بر تو چو پروانه حوالی شمع
 800 تخت شه از پایه تو ارجمند
 رایست تو آیت فتح مبین
 سینه مه از شوق رخت چاک زد
 جز تو کسی را نبود این مقام
 دست برآور به کرم ز آستین
 805 پا به میان آر که این کار توست
 ورنه ز هم ریخت مدار جهان
 نصرت ما کن که ذلیم و پست
 زین ادبت حق دهد اذن طلب
 غرقه چو غواص و سر اندر سجود
 810 رخت خود از بحر به ساحل کشد
 قول تو مسموع و شفاعت قبول

⁴³⁷ « لَعْمُرُکِ إِيَّاهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ » قرآن، 15/72.

⁴³⁸ لولای لما خلقت الافلاک: کشف الخفاء، ج. 2، ص. 164.

لب به طلب بارِ دگر تر کنی
بحرِ دگر موج زن از دُر شود
یک دو سه نوبت به همین یک نسق
تا رهد از پست و رود بر بلند
حبس به قرآن چه بود حکمِ حق
علمِ حکم در پیِ معلوم رفت
ای به تو محمودِ مقامِ همه
ابرِ کفت شد به شفاعت بلند
اهلِ جهان کز درِ حرمان بُدند
از رخِ جان پُرده برانداختی
لطفِ ازل گویِ گریبانِ تو
قطبِ تویی بر تو مدارِ همه
با همه در سیرِ قرارِ بکن
چرخ که چون گوی به میدانِ توس
از خمِ چوگانِ تو این گوی خاست
آبِ حیات آب ز جامت خورد
خلق دو بینند یکی چاره کن
ای قمرِ من زلِ آهستگی
راهبرِ دل به خدا بستگان
عقل چو شرع تو شدش رهنمون
سلسلهٔ روز به رویت درست
سر به سر این سلسله در هم شود
هم ز برون لوحِ درونِ خوان تویی

815

820

825

830

خواهشِ چون قند مکرر کنی
دامنِ تو بارِ دگر پُر شود
از تو بود خواهش و بخشش ز حق
هر که نه قرآنش کند حبس و بند
حق علی العبد لعلم سبق
بندهٔ معلوم نه مظلوم رفت
در تو نشانِ هاست ز نامِ همه
بر دو جهان سایهٔ دولت فکند
محرمِ خاصِ حرمِ جان شدند
طرحِ جهانیِ دگر انداختی
عطافِ ابد دامنِ دورانِ تو
وز تو بود سیر و قرارِ همه
بی همه تعیینِ مدارِ بکن
گردشش از صدمهٔ چوگانِ توس
از همه گو بردی و میدانِ تو راست
زنده شود خاک چو نامت بر د
مایهٔ تن بر تنِ جان پاره کن
تیزرو راه ز خود رستگاری
قافله سالار ز خود رستگان
رفت درون و ز خود آمد برون
حلقهٔ شب نیز به مویت درست
حلقه ای از موی تو گر کم شود
هم ز درون حرفِ بیرون دان تویی

A13b

U18a

835	حرف ز انگشت اگر پی شدی ^{۴۳۹}	حرف تو انگشت نما کی شدی ^{۴۴۰}
	هر سر انگشت که شد حرف سای	بر سر حرفش نهاد انگشت پای
	حرف مه انگشت تو چون شق نمود	نسخ خط و حرف محقق نمود
	از شکرت پی شده پای مگس	بر قمر انگشت تو را دست رس
	چشم فلک عکس غبار درت	جان ملک بهر نثار سرت
840	ابری و باران ز تو دریای عشق	پر گل و ریحان ز تو صحرای عشق
	مایه ده سود حیاتی مرا	در شب غم صبح نجاتی مرا
	باد سر کوی تو جان من است	خاک درت آب روان من است
	با نفسم هم نفس این جان پاک	هر نفسم آب روانی ز خاک
	کوکبی از خاک تو شد سرمه ساز	تا شودش چشم به روی تو باز
845	دو ختم ای خسرو سیاره ها	جامه این نامه ز مه پاره ها
	دامن او گر به تمامی کشم	بر رخ مه داغ غلامی کشم
	اهل دل این جامه چو در برکنند	سر ز گریبان فنا برکنند

در تقریب ترتیب این کتاب و سطوع طلوع این آفتاب که در صبح اشراق
از آفاق انفس و انفس آفاق پرده گشای ظلمت حجاب و در راه طلب
راهنمای گمراهان بادیۀ احتجاب است.

850	من که نواساز بر این نو گلم	برگ گلی گرد چنین بلبلم
	در ره عشقش قدمی می زنم	تا نفسم هست دمی می زنم
	یا شود این غنچه گلی زین چمن	یا سر پر خون رود اندر کفن
	یا دهم راه در این باغ گل	یا نه دم لاله صفت داغ گل
	یا شوم از صبح امل آفتاب	یا روم از شام اجل در حجاب

⁴³⁹ حرف ز انگشت اگر پی شدی A: حرف تو انگشت نما کی شدی U

⁴⁴⁰ حرف تو انگشت نما کی شدی A: حرف ز انگشت اگر پی شدی U

	یا ره این خار به گلشن دهند	
U18b	یا شکند سنگِ اجل جامِ دل	یا ز لبِ جام کشم کامِ دل
	یا کشدم آتشِ هجرانِ یار	یا کشدم نور به بر شمع‌وار
A14a	رشته انوار ز سر رشته یافت	شمع در آتش چو بسی رشته تافت
	ور کشد اینک سر و این پای دار	گر کشدم یار سر و پای یار
	زو من و ما را همه خرمن بسوخت	آتش جان شعله زد و تن بسوخت
	باغ کهن خود چه کند زاغ نو	هر نفس از باغ مرا داغ نو
	دلبرم اندر بر و من زو جدا ^{۴۱}	دل دلِ من بُرد و که دید این بلا
	طوق کشان گردنم از شوقِ نور	شمع صفت روشنم از ذوقِ نور
	غافل از آن نور کزو سوختم	سوختم از شوق و برافروختم
	آتشِ نزدیکِ خویشم دگر	سوخت ز دوری دلم خود جگر
	دردِ کهن زاد و غمِ تازه مرد	دل چو فراق از حد و اندازه برد
	بهر دلِ خویش کنم نامه‌ای	در دلم آمد که کشم خامه‌ای
	نقطه بر آن حرفِ سویدا زده	حرف ز خونِ دلِ سودا زده
	صورتِ شمعِ و در او آتشم	هیأتِ مکتوبِ دلِ دل‌کشم
	آتشِ دل آمده عنوانِ او	بسته سرِ حالِ پریشانِ او
	دودِ خط‌ش داده ز آتش‌نشان	شمع‌وش اندر سخن آتش‌فشان
	هر که شنیده جگرش سوخته	آتشِ دل در سخن افروخته
	طوقِ نه گردنِ عقل از فنون	هر خطِ او سلسله‌ای از جنون
	بسته بر او سلسله‌های دراز	حلقه‌ای از سلسله هر حرف و باز
	سلسله پر حلقه دیوانگی	حلقه غل گردنِ فرزانه‌گی
	بر قدِ زیبای طلب جامه‌ای	سوی دلِ اهلِ طلب نامه‌ای

⁴⁴¹ « وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ »، قرآن، 50/16

875 هیأتِ هر نقطهٔ مشکینِ او

مرهمِ رییشِ دل و داغِ جگر

گر همگی شرحِ دهم طرحِ او

بود دو نامه ز دو ناموس‌گاه

داشته هر یک ز شاهی رایتی

880 یافته غزنی ز یکی تاجِ زر

غزنی از آن ماه شده شب‌فروز

خطبهٔ غزنی همه را دم گرفت

بحر شده غزنی و دُر داده است

جمله ز غزنی سپر انداخته

885 کرمِ ضعیفم چو ز کرمان گذشت

در دلم آمد که نهم کز کلاه

بر سر میدان دو سه جولان کنم

چترِ سخن سایه کند بر سرم

چونکه به میدان نظر انداختم

890 بود قلم تیره ز دستم فتاد

لرزه بر اعضا و ز چوگانِ دست

تیغِ زبان شد ز دهان در غلاف

پشت به میدان من و رو در گریز

ریشه برون برد عنانم ز دست

895 بس که چنین سخت همی‌تاختم

لشکرِ دعوی به هزیمت برفت

من به ره افکنده و پر خون جگر

شکلِ سویدا و ز خون داده بو

گرچه شود هر دو از او تازه‌تر

نامه‌ای دیگر شود از شرحِ او

آمده بر نامِ دو بهرام شاه

چون مه و خور هر دو ز نور آیتی

وز دگری گنجی چو گنجِ گهر

گنجی از این مهر به شب دیده روز

سکهٔ گنجی همه عالم گرفت

گنجی چو کان است و گهرزاده است

گنجی خود از تیغِ سر انداخته

بر سر میدانِ دو سلطان گذشت

دست کنم در کمرِ هر دو شاه

گوی برم شهرتِ میدان کنم

سر برود از سرِ این بگذرم

بر سر میدان سپر انداختم

ناوکِ اندیشه ز شستم فتاد

چرخِ زنان گویِ دوانم شکست

U19a زه ز سر افکند کمان‌های لاف

اسبِ دوان توبه‌کنان از ستیز

بس که زدم پاشنه پایم شکست

سست شدم اسبِ بینداختم

در عقبش رخسِ عزیزمست برفت

نی دل و نی دست نه پا و نه سر

کز چسبِ میدانِ دلسم آواز داد
 گفت چه بودت چه فتاد و چه بُد
 یک‌دله شو این همه همت ز چیست
 900 گفتمش این بیم ز پیل است و شیر
 گر دو جهان پر شود از شیر و پیل
 گرچه ز گشتی ست بسی سیریات
 پشت تو خم ساز که میدان تو راست
 905 از سخنِ دل چو قوی دل شدم
 باز دوات و قلمم گشت ساز
 لافِ کمان‌کش دگر آورد لاف
 تیغِ زبانِ بارِ دگر آختم
 آخته و ساخته و تاخته
 910 برده گرو خنجرم از آفتاب
 ناوکم از فضلِ ستاره‌فروز
 شیهه رخشم ز میانِ دو صف
 حمله من صرصر و صف‌ها چو رمل
 یک دو سه میدان چو فرو تاختم
 915 در دلسم آمد که تمامش کنم
 گرچه زر هست تمامش عیار
 نقدِ روان در همه بازار نیست
 زر چو زده صیرفی‌اش بر محک
 قیمت با سکه فزون است لیک
 920 آن دو لب و نامه من شد زبان

پر جگرم کرد و دلسم باز داد
 دل به چه بستی چه گشاد و چه شد
 تیغ که زد، دل به دو نیمت ز چیست
 گفت دلت هست به دل شو دلیر
 914b بس بودت یک مدد از جبرئیل
 کرد قضا حکمِ قدر گیری‌ات
 گوی در انداز که چوگان تو راست
 باز به سر منزلِ مشکل شدم
 باز شدم گوی‌زن و تیره‌باز
 از زه تحسین و کمانِ گزاف
 سینه سپر ساختم و تاختم
 کوس‌زنان و عَلمِ افراخته
 تیر ز باران و کمان از سحاب
 با همه بنموده ستاره به روز
 کرده دل و زهره شاهان تلف
 حامله از حمله‌ام افکنده حمل
 گویِ خوش و تیره نکو باختم
 نامِ شاهی سکه نامش کنم
 تا نشد از نامِ شاهی سکه‌دار
 هر کسی‌اش نیز خریدار نیست
 آمده با سکه و بی‌سکه تک
 نیک‌تر از سکه شود نقدِ نیک
 زین سه گهر کانِ سخن را دهان

ماه و خور است آن دو ز چرخ برین	بامه و خور این چو ستاره قرین
نامه ز هر شاه که شد نام جو ^{۴۴۲}	آن به سر خامه نیامد فرو ^{۴۴۳}
نامه خود را چو دلم زد رقم ^{۴۴۴}	نام دل آمد به زبان قلم ^{۴۴۵}
ور ز دگر شاه برآرد عَلم ^{۴۴۶}	پای نهد بر سر نامه قلم ^{۴۴۷}
تا نشوم در صف شاهان خجل ^{۴۴۸}	کردمش از نام شه دل سِجَل ^{۴۴۹}
جان چو در او دید مه دل تمام	در خورش آینه دل یافت نام
ساختمش روشن و پرداختم	آینه دل لقشیش ساختم
آینه ای از دو طرف پر صفا	هر طرفی غیب و شهادت نما
مهر و مه از نور به هر دو طرف	یک طرفش عزت و دیگر شرف
چون به میان زین دو طرف طرف بست	در کمر عز و شرف کرد دست
یک طرف از پیروی آمد عزیز	و آن دگر از خود شرفی یافت نیز
یک طرف از خویش برآورده نام	و آن دگری را ز نظامی نظام
خواججه غلام زر و کالای او	بنده غلام دل و لالای او
نیک پی است آنکه غلام دل است	خواججه قبول ار کندش مقبل است
زنده ام و زنده دل و رام شاه	زانکه نیم مرده بهرام شاه ^{۴۵۰}
مرده بهرام بود صید گور	زنده دل قید کند صید نور
من که کند زنده دلم نام شاه	فارغم از گور دو بهرام شاه ^{۴۵۱}

U19b

- ۴۴۲ نامه ز هر شاه که شد نام جو U: نامه خود را چو دلم زد رقم A
- ۴۴۳ آن به سر خامه نیامد فرو U: نام دل آمد به زبان قلم A
- ۴۴۴ نامه خود را چو دلم زد رقم U: تا نشوم در صف شاهان خجل A
- ۴۴۵ نام دل آمد به زبان قلم U: کردم از نام شه دل سِجَل A
- ۴۴۶ ور ز دگر شاه برآرد عَلم U: نامه خود را چو دلم زد رقم A
- ۴۴۷ پای نهد بر سر نامه قلم U: نام دل آمد به زبان قلم A
- ۴۴۸ تا نشوم در صف شاهان خجل U: ور ز دگر شاه برآرد عَلم A
- ۴۴۹ کردم از نام شه دل سِجَل U: پای نهد بر سر نامه قلم A
- ۴۵۰ زانکه نیم مرده بهرام شاه U: فارغم از گور دو بهرام شاه A
- ۴۵۱ فارغم از گور دو بهرام شاه U: زانکه نیم مرده بهرام شاه A

بوالعجب گنجہ عجب گفته بود

گشته چو خورشید یگانه به نور

عاریه جستم ز سخن طرز او

سخت بدان بخیه و خرد و چو دُر

بخیه من با کژی اندر قطار

آمده بعضیش ز راه جواب

آنچه بدو و آنچه به خود گفته ام

گرچه از او شمع بر افروختم

از نی خامه شکر انگیختم

یک دو سه شمع اند رخ افروخته

بر شکر او شده جانها مگس

موج زده بحر الهی در او

مهر از این نور سپر بکنند

موج گهر نیست ز دریا غریب

چونکه بر افروخت به خویش این چراغ

همتِ عالیم به دست سخن

صاحب ذوق ار خوردش نوش باد

شعر بر افلاک چو بنهاد خوان

خواست نظامی چو حساب همه

گرچه که او مرحله ها پیش راند

بینش این راه چو غایت نداشت

در سخن طرز عجب سفته بود

نور وی از دیده خفاش دور

بخیه کشیدم ز پی درز او

راست به هم رشته از او گشته پُر

سست و درشت آمد و بر روی کار

بعضی دگر رفته به راه صواب^{۴۵۲}

گنج گهر رفته و در سفته ام

شمع صفت ز آتش خود سوختم

چاشنی خاص در او ریختم

چشم بد از روی نکو دوخته

بر مگسش برده شکرها هوس

گهر اسرار چو ماهی در او

مه کله نور ز سر بکنند

قطره ما را بود اینها غریب

هست ز هر شمع و چراغ فراغ

میوه نو چید ز شاخ کهن

وز دل بی ذوق فراموش باد

یافت کسی گردن و کس گردان^{۴۵۳}

طبع من آورد جواب همه

پیش رهش مرحله ها بیش ماند

عقل از او چشم نهایت نداشت

940

945

950

955

A15a

⁴⁵² صواب A: جواب U

⁴⁵³ گردان با گردن است: امثال و حکم، ص. 1290.

گرچه ز تیغش سپر انداختم

تا چو بیند سپرم بی دریغ

گرچه نه آن پایه سخن سر سر است

زو غرضِ شعر به غایت رسید

گر نتوانم که ز حد بگذرم

در عدم آباد نهم پای خویش

گر به تک تیر به گردون رسم

منزلِ مه دور و شه دل در او

من کلف و روی مههم آرزوست

چاهِ خودی در ره و من در چههم

گر رسنِ نور درآید به چاه

گرچه به دل بسته و پیوسته‌ام

گنبدِ بی در نمایسد دری

چون هوسم هست درون آمدن

گرچه مه را در ره دور و دراز

ز آهنِ ترکم دم شمشیر ریخت

سایه ز نور ار چه بسی رانده‌ام

گر فکند پرتو نور آفتاب

چونکه نی خامه شکرریز شد

روزِ من از دل همه فیروز باد

هست امیدم که به نیک‌اختری

960

965

970

975

این سپر از تیغ زبان ساختم

خنده زند بر سرِ من نه به^{۴۵۴} تیغ

گر سری‌ام نیست بر او همسر است

حد سخن هم به نهایت رسید

راه نه بسته‌ست ز خود بگذرم

تا ز دل آباد کنم جای خویش

نگذرم از خویش بدو چون رسم

منزلی از نور و مه دل در او

منزلی از کوی شههم آرزوست

U20a

خود به خودی کنده چهی در رهم

سایه‌ام از چاه برآید به ماه

سدِ خودی در ره دل بسته‌ام

بر من و بر تو نگشاید دری

بایدم از خویش برون^{۴۵۵} آمدن

خشم چو شیری‌ست و چو شمشیر از

شیر هم از آتشِ عشقم گریخت

در پسِ دیوارِ خودی مانده‌ام

گنج کند سایه خود را خراب

نامه چو حلو شکرآمیز شد

شامم از او صبح و شبم روز باد

کوکبیا از دلِ خود بر خوری

۴۵۴ به: A که U

۴۵۵ برون U: بیرون A

در فضیلتِ سخنِ مطلق که طیورِ معانی در افقاسِ مبانیِ مقیدِ نوای
عاشقانه او و قطراتِ انفاسِ جمهور، درِ منظوم و لالیِ منشور از مددِ
دریای بی کرانه اوست.

980	چونکه درانداخت سخن امر کن	پرده برانداخت ز روی سخن
	بیگِ قلم چونکه قدم برگرفت	ره به سخن برد و سخن درگرفت
	گرچه از او پرده بر انداختند	در نگری پرده از او ساختند
	پر شده نه پرده ز آواز او	وز پس صد پرده نهان راز او
	چون سخن از چشمه دل سر نهاد	آب روان پای به گل درنهاد
985	گل ز سخن تا گلِ دل برنهاد	آب روان دست به گل درنهاد
	چون لب پر نوش سخن ساز کرد	چشم دل از گوش سخن باز کرد
	بحرِ سخن موج دمادم نمود	چهره در این موج به عالم نمود
	زو دو جهان پر شده از گفت و گو	کم نشده قطره ای از بحر او
	مادم عشقیم و سخن جانِ ماست	آن سخن ما و سخن آن ماست
990	مرغ سخن چون ز هوا دررسید	دام خط و دانه نقطه بدید
	دانه بر این دام چو پیوسته شد	گردن مرغیان سخن بسته شد
	پیشرو ییاد و پسین یادگار	غیر سخن نیست سخن ییاد دار
	هرکس از او داده نشانی دگر	گفته سخن زو به زبانی دگر
	بحر شناسان گهرش خواندند	گوهر بحر دگرش ⁴⁵⁶ خواندند
995	گاه به شاهی علمش برکشند	گاه به بند قلمش درکشند
	از علم آن شاه نماینده تر	بند چو شد کار گشاینده تر
	اصل سخن رو نهد از خیال	کاینه زان رخ نماید جمال

⁴⁵⁶ گهر بحر دگرش U: گوهری بحری دگرش A

	آینه بهرِ صوَرِ ربّانی است	اصلِ سخنِ جوهرِ ربّانی است ⁴⁵⁷
	آبِ حیات است و تن از گفت‌وگو ⁴⁵⁸	ماهیِ موسی ست فکنده در او ⁴⁵⁹
1000	مرده و در بحرِ وی افکنده‌ایم	ز آبِ حیاتش چو خضر زنده‌ایم
	بر گلِ سردان دمش آتش‌فشان	وز دلِ گرمان نمش آتش‌نشان
	راه‌روان راه بـــــــدو یافتنـــــــد	گم‌شدگان روی از او تافتنـــــــد
	بنده نه و از ملک آزادتر	پنـــــــده و از فلک اســـــــتادتر
	پرده ز نو کوی و ز کهنه گرو	کهنه گویا به زبان‌های نو
1005	پر سخنِ اوست دهانی که هست	در دهنِ اوست زبانی که هست
	گرچه فلک طاس و زمین تخته ساخت	نردِ سخن کس نتوانی ست باخت
	حرفِ سخن درخورِ افهام نیست	نقشِ زیاد است و به جز نام نیست
	چون سخن آید ز دهانِ قدم	قطع کند تیغِ زبانِ قلم
	خامه چو شمع شبِ دیجور شد	دودِ سیه خطّ و سخن نور شد
1010	رشته شمع از نه سخن تافتی	نور ز سر رشته کجا یافتی
	آبِ روان خوش به سخن خورده‌اند	آتشِ دل هم به سخن کرده‌اند
	سیمِ روان نامد و گیرا نشد	تا ز سخن سگّه پذیرا نشد
	گرچه نگین ساخت شه از لعلِ کان	بی سخن از حکم ندادش نشان
	آبِ سخن کآتشِ زر خاکِ اوست	سیم و درم چون خس و خاشاکِ اوست
1015	هم نفسِ رازِ سخن نیست کس	هم سخنش هم سخن افتاد و بس
	گرچه همه گوش کر است از سخن	در همه گوش‌ی خبر است از سخن
	قطره دم‌ها به سخن دُر شود	تا صدفِ گوش از او پر شود
	گر نه سخن پرده برانداختی	این سخنان را که درانداختی

⁴⁵⁷ اصلِ سخنِ جوهرِ ربّانی است A: آبِ حیات است و تن از گفت‌وگو U

⁴⁵⁸ آبِ حیات است و تن از گفت‌وگو A: ماهیِ موسی ست فکنده در او U

⁴⁵⁹ ماهیِ موسی ست فکنده در او A: اصلِ سخنِ جوهرِ ربّانی است U

کن قلم است و به همه در سخن

1020 تا قلم افراخت به عالم علم

هر شکری را که عدم دردهد

خامه در این نامه چو کامی نهاد

حلقه‌اش از دانه پنهان غیب

1025 تا قلم کن علم افراخته‌ست

هر نفسی با همه همدم سخن

هست سخن‌گوی و سخن بحر و در

آمد و داد او به سخن دادگار

تا نفسی پر سخن از گل نژاد

خامه چو دانسته زبان سخن

1030 مرغ سخن چون ز قفس رخت بست

ورنه پریدی به چمن‌های غیب

چونکه سخن حرف جنون آورد

خط اگرش سلسله بر پا نهد

سلسله‌اش سلسله شوق عقل

1035 به ز سخن گر بُدی اندر جهان

بیگ سخن را چه سبک شد قدم

طرفه‌تر آن کین ره دور و دراز

تا بود از باغ جهان گل سخن

کوکی از بلبلت آوازه باد⁴⁶⁰

پس چه بود کون سراسر سخن

کرد دو عالم به سخن یک قلم

آن ز نیستان قلم برده‌د

حلقه هر حرف چو دامی نهاد

بسته بسی خلق ز مرغان غیب

کار دو عالم به سخن ساخته‌ست

جان دمد از دمدمه هر دم سخن

گوش جهان از در این بحر پر

رفت و از او ماند سخن یادگار

گوهر جان از صدف دل نژاد

گشته زبانی ز دهان سخن

بال و پرش رشته خط سخت بست

غیب شدی باز سخن‌های غیب

مغز خود از پوست برون آورد

عقل بر آن سلسله سرها نهد

حلقه او طوق نه خلق نقل

آن به زمین آمدی از آسمان

A16a کز عدم آورد خبر دمبدم

در نفسی آمده و رفته باز

بر گل خود آمده بلبل سخن

باغ جهان هم ز گلت تازه باد⁴⁶¹

⁴⁶⁰ کوکی از بلبلت آوازه باد A: باغ جهان هم ز گلت تازه باد U

⁴⁶¹ باغ جهان هم ز گلت تازه باد A: کوکی از بلبلت آوازه باد U

در فضیلتِ سخنِ منظوم که از رویِ حسنِ مطلع در صحرای آفاقِ
خورشیدِ دلربای و از راهِ نقش و عملِ جهتِ نوای عشاقِ ناهیدی نغمه-
سراست.

- 1040 تازه عروسِ سخنِ ار حسن و زیب
زیورِ نظمِش نه و او در جهان
نظمِ چو پیرایه بر آن حسن بست
چونکه به حسن از همه در پیش شد
قامتِ موزونش چو آراستند
وزن طلسم است و سخنِ بی طلسم 1045
آنکه طلسمش نه و افسون کند
چون ز طلسمی دمِ افسونِ او
نکته که او خود در مکنون بود
بحرِ بسی بهرِ درِ این نظام
بحرِ سخن چون در مکنون نژاد 1050
چونکه بزاد این مه خورشیدِ چهر
هر سر از او کرد هوایی دگر
چشمِ همه رفته ز دنبالِ هاش
تا سخنش نقل کند همچو در
گرچه بسی عاشقِ آشفته داشت 1055
خواهشِ او را همه برخاستند
ذوقِ بدو داشت نظرِ باز نی
هر کس از او گرچه دلی گرم داشت
- بی حلال و زن چو بد و دل فریب
شهره به نیکویی و در هر زبان
رونقِ حسنِ همه خویان شکست
در قدمش حسنِ همه بیش شد
جان و دلش از دل و جان خواستند
سحرِ بسی کرد و بر آورد اسم
هر نفس از سحرِ دلی خون کند
عقل شود بی خود و مجنونِ او
وزن چو یابد ز در افزون بود
وز همه بحر آمده و زنش تمام
از صدفِ خاطرِ موزون بزاد
گشت بر او گرم جهانی ز مهر
نالِ هر درد ز جایی دگر
گوش همه آمده دلالِ هاش
کرده ز درِ دامنِ دلالِ پُر
چهره خویشت از همه بنهفته داشت
از دل و جانش همه می خواستند
در قدمش دعویِ سر باز نی
از همه با ذوقِ سری نرم داشت

زانکه در او حسنِ رخِ خویش دید
 1060 آینه خواهد رخِ صاحب‌جمال
 گرچه بسی بود نظرِ سوی او
 روی دل از عشقِ بودِ سوی خوب
 حسن چو بر چهره خود عشقِ باخت
 1065 تا نزد از آینه نقشی بر آب
 آینه زو پرده بر انداخته
 تا نکند ز آینه‌ای اقتباس
 آینه صاف ز عهدِ الست
 گر به صفا ماند و به عهدش وفاست
 ور ز نمی یا ز دمی زنگ خورد
 1070 آینه چون جیبِ صفا بردید
 دلبرش از خانه به صحرای فکند
 چاره این تیرگی و ابتیری
 گر بزند صیقل و روشن شود
 گلشنِ او از گلِ روی نکو
 1075 ذوقِ وفا کرد به عهدِ صفا
 فتنه بر آن این یک و آن یک بر این
 نرد غمِ عشقِ بسی باختند
 بادیه هر چند که بشتافتند
 عاشقی هر دو چو ز اندازه شد
 1080 عاقبت الامر بر آن شد قرار
 آن بتِ مه‌طلعتِ زیبا جمال

نور و صفا ز آینه‌اش بیش دید
 تا ز رخِ خویش بیند مثال
 آینه بنمود بود روی او
 عاشقِ آینه بود روی خوب
 عشقِ خودش عاشقِ آینه ساخت
 روی نکو بود ز خود در حجاب
 روی خود از آینه بشناخته
 روی نگردد بر خود روشناس
 با رخِ خوبان به صفا عهد بست
 از رخِ خوبانش صفا در صفاست
 شیشه آن آینه بر سنگ خورد
 روی نکو دامن از او درکشید
 از سرِ دستش به تهِ پا فکند
 نیست به جز صیقل و روشنگری
 باز دمد زو گل و گلشن شود
 باغ جهان پر کند از رنگ و بو
 1085 روی نکو نیز به عهدش وفا
 این شده زو فانی و آن هم در این
 با ستمِ عشقِ بسی ساختند
 راه ده وصلِ نمی یافتند
 1090 گوشِ چپ و راست پر آوازه شد
 کز پدرش ذوق شود خواستار
 طبعِ پدر بودش و مادر خیال

U21b

A16b

ذوق چو آمد ز پیدر خواستش

شست چو رو مطلعش از آبِ حسن

مطلعِ حسنش چو نموده جمال

زلفِ دو مصرع که در انداخته

1085

ساخته از قافیه خلخالِ پا

طوقِ نه ذوق در آن خال‌ها

خلوتی این هر دو چو درخواستند

بر قیدِ موزونِ خود آن شوخ و شنگ

گشته روانِ جانبِ خلوتِ عروس

1090

آمده در خلوتِ دل این دو مهر

هر دو ز هم مست و به هم داده دست

با سخنِ خوش چو درآمیختند

آنچه به خلوتِ پس از این درگرفت

گرچه بسی دُر به سخنِ سفته شد

1095

دُر نتوان گفت کفِ موجِ اوست

چون قلم از نظمِ عَلم برکشید

جمع شد از تُرک و ز هندش سپاه

شعر ز نوکِ قلمِ تیزکار

بس که درآمیخته با یکدگر^{۴۶۲}

1100

شکرش از بوی ز گل برده دست

کس نچشیده‌ست چنین گل‌شکر

آمده ترکیبِ خوشش ز اعتدال

ماشطه شد مادر و آراستش

داد بدو مصرعِ مو تابِ حسن

دل ز خرد برده و جان از خیال

سلسله پای خرد ساخته

خالِ یمین صدر و یسار ابتدا

ساقِ بلورینش به خلخال‌ها

حجله ایشان به دل آراستند

دوخته صد خلعتِ نو رنگ رنگ

گوشِ زنان از دو طرفِ طبل و کوس

ماه و خور و خلوتِ ایشان سپهر

کرده ز مستی در و دیوارِ مست

شهد و شکر لعل و گهر ریختند

پرده ز پیشش نتوان برگرفت

قطره‌ای از بحرِ سخنِ گفته شد

بر لبِ ساحلِ صدفِ موجِ اوست

رومی و زنگی به قلم درکشید

یک قلمه کرد سفید و سیاه

چون شکر آمد ز نی و گل ز خار

هم شکرش گل شده هم گل‌شکر

داده گل از طعمِ شکر را شکست

شکرِ او خود گل و گل خود شکر

پخته و پرورده به حدِ کمال

گل شکری مُصلِحِ سوء المزاج	خشکی و سودای خِرد را علاج
گل شکرِ نظم سخن ساز کرد	عقل ز سوداش دهن باز کرد
نظم سَرایان به نوازندگی	سوز فزاینده به سازندگی
گوهرِ معنی به سخن برکشند	بحر به یک دم به سخن درکشند
گنجِ سخن مردِ سخن سنجِ راست	طبع کلیدی ست بر آن گنجِ راست
طاسِ سری کو ز سخن تخته ساخت	با دلِ خود نرد بر آن تخته باخت
قدرِ سخندان به سخن پروری ست	پرورشِ جان به سخن پروری ست
جانِ جهانند سخن پروران	زنده از این خان به جهان دیگران
کی ز سخن روی نماید سخن	چون به سخن راست نیاید سخن
بر درِ سلطان شعرا راست بار	از درِ اندیشه به پیشانِ کار
چون ز صفِ پیش به پیشان شوند	خویشِ ملایک نه کز ایشان شوند
نظم سخن نی سخن سرسری ست	پایه او بر همه سرها بری ست
شعر چو آمد ز درِ کبریا	خاکِ رهش کرد خِرد توتیا
وزن و معانی چو دو مغزِ نکوست	لفظ چو یک پوست برای دو دوست
خوانِ سخن را خورش از جان بوَد	خوردِ خِرد خورده این خوان بوَد
خوردنیش جانی و بر خوانِ دل	هست بخور و لب و دندانِ دل
مردِ سخندان که غمِ نان خورد	آب کی از چشمه حیوان خورد
آبِ حیاتش چو سخندانی است	خضر چرا در غمِ بیانی است
هر که از این ناله صدایش هست	بر سرِ این کوی سرایش هست
از پیِ دستان نکند داستان	سر نهد بر سرِ هر آستان
سر به سرِ زانوی خود برنهد	یکسره سر پیشِ دو همسر نهد
هر سرِ سرور که شد آینه جو	جز سرِ زانوش نیارد فرو
دست به زانو چو سرش درکشد	هر دو جهان در خمِ چنبر کشد

گَر سِرِ زانو جهد از چنبرش
 دست چو در گردنِ زانو کند
 چون سر از او آینه بد خواستش
 دل چو کشد جانبِ سر منزلش 1130
 زانو و سر چونکه ره دل روند
 مردِ سخنگوی ز اندیشه مست
 همچو فلک دورکنان گردِ کار
 کرده چو پرگار سرِ خود قدم
 دایره دوده جامِ دل 1135
 در خمِ آن دایره جانِ بسیط
 فکرت و معنیش به هم در شده
 گر ز کشش هر طرف از کشمکش
 روح قدس چابک و چستش کند
 گم ز خود و بر درِ دل حلقه زن 1140
 بر درِ دل حلقه زده از دو دست
 حلقِ ملک گشته از او طوق وار
 شعبده فکرت او را به جنگ
 هر نفسی کان گذرد از لبش
 تا پیرد مرغِ سخن زآشيان 1145
 تا گلِ اندیشه بچیند طری
 کرد سخن‌های نباتی درست
 چون به سخن گوهرِ کانی دهد
 گوهرِ جانی دل آویز او

بر دو جهان دست فشاند سرش
 سر طرفِ آینه اش رو کند
 آینه بنهاد چپ و راستش
 جز سرِ زانو نکشد محملش
 هر دو به هم دستِ حمایل روند
 در کمرِ زانوی خود کرده دست
 کرده ز خود مرکز و قطب و مدار
 دایره پیوسته دو دستش به هم
 زو لبِ اندیشه کشد کامِ دل
 گاه شده مرکز و گاهی محیط
 گاه فرود آمده گاه بر شده
 رشته جان بگسلد از رشته کش
 باز به پیوند درستش کند
 گاه سخنگو شده گاهی سخن
 کرده در آن حلقه ملایک نشست
 گوشِ فلک جُسته از او گوشوار
 مهره نه حقّه فیروزه رنگ
 آبِ حیاتی شود از مشربش
 درشکند بیضه هفت آسمان
 شق کند این غنچه نیلوفری
 نسبتِ طبعش به طبیعت چو رُست
 کانِ دلش گوهرِ جانی دهد
 نی غلطم جانِ دل آویز او

هم صدف گوهر جانها شود 1150

هر که سخن را به طمع مسخ کرد

مسخ شدش صورت و معنیش نسخ

وآن دگـری کـز در شـاه سـخن

ره به سخن برد سخن پرور اوست

1155 گوهریؑ کان سخن خوانمش

روشن از او گشت چراغ سخن

برق سخن گرچه چو باران گرفت

وین دگران خار بُنی کندی

سود دو عالم به زیان داده اند

1160 رای کسی راه بدین رای ببرد

آب حیاتی که به جانی دهند

گرچه چونی چند کمر بسته اند

آمده نر، ماده و خشی نما

باخته سرمایه و زر برده‌اند

1165 هر که به زر گوهر این کان فروخت

چون به شبۀ درُ شبافروز داد

شعر جز از پست روان پست نیست

دایره‌اش جمع پریشان گرفت

بر در شاه سخند این دو صف

1170 این شده خرمهره و آن گشته دُر

کشتی تمییز کنان غرق شد

هم گهر تیغ زبانها شود

آیت دل را قلمش نسخ کرد

طبع از او عقد سخن کرد فسخ

بی طمعۃ رفت به راه سخن

گم‌شدگان را به سخن رهبر اوست

هم نفس جان سخن دانش

نیست جز او بلبل باغ سخن

خرمن یک کس ز هزاران گرفت

شاخ کجی بی بر و افکندنی^{۴۶۳}

آب سخن برده به نان داده‌اند

گزنفشش نفس خودآرای برد

چون به لب آرند به نانی دهند

با نفسی زنده نیوسته اند

وزره دعوی همه مشکل گشا

مردۀ سیمند و چوزر مردہ اند

خاک خرید از سفه و جان فروخت

بوم بدان شوم و به شب روز داد

ورنه خود این مایه از آن دست نیست

سرزنش این پایه از ایشان گرفت

یک صف از آن گوهر و دیگر خزف

A17b رشته اندیشه از این هر دو پر

سنگ و گهر را از میان فرق شد

463 افکنده، U: افکنده، A

اهلِ سخن گرچه که بالاترند
 قبیح طمع حسنِ سخن‌شان شکست
 هرکه زرش در غُلِ آهن کشید
 قوت چو از خنجرِ سنجر خورد
 1175
 خاک ز گنج ار چه که زردار شد
 از نیِ خامه شکر ارزان مکن
 بی‌طلبی گر رسد در پذیر
 چشمه فیض است بر او سد مکن
 1180
 و ر طلبی رزق ز اینای دهر
 گر بنیوشند چو گویی رواست
 شعر تو را شرع چو باشد شعار
 بلبل هر طبع که اینجا رسید
 شعر چو آبت به روانی دهد
 1185
 شعر شود شعری تو در ظلام
 تا سر این رشته نیاید به دست
 روز چو خور شب چو قمر زنده باش
 پای تفکر چو شود راه پوی
 از ره شعرت چو به درگاه برند
 1190
 مرغ گر آن پای سبک‌سر شود
 گر نخوری زهرِ خودی جان بری
 بر سر این خوان چو نشست دهند
 گر نخوری خود به دهانت دهند
 چونکه ز خوان خیزی از او شسته دست

در صفِ حسن از همه زیباترند
 پستی همت همه وا کرد پست
 حلقِ دلش لقمه آهن کشید
 همچو غلافی ست که خنجر خورد
 خوار و خراب است و لگدخوار شد
 خرمگسان را شکر افشان مکن
 رزقِ خدایی ست ز خود وا مگیر
 بخشش حق است بر او رد مکن
 گر ندهد مرگ و گر داد زهر
 ورنه خرنند و تو فروشی خطاست
 از گه‌ه‌رت عرش کند گوشوار
 نغمه‌اش از گلشن بالا رسد
 باغِ دلت میوه جانی دهد
 منزل این نور مهت را تمام
 چون فلک از چرخ نباید نشست
 در شب و در روز فروزنده باش
 عقل و دلت ره طلب و شاه جوی
 1195
 گه به ره و گاه به بی‌ره‌برند
 جسم ز جان نیز سبک‌تر شود
 ره به سر سفره این خوان بری
 شکر و لوزینه به دست دهند
 و تو نگویی به زبانت دهند
 بیعت دست تو کند هرچه هست

U23a

1195 شعرِ خود و خود چو پسند آوری
صیقلی‌ای⁴⁶⁴ کو به سخن راه برد
تیره زدم آینه یک دم نکرد
هم قدمی تیز و دمی گرم داشت
گرمیِ دم چون ز سرافیل یافت
1200 راه به دهقان ز سرگشته برد
من که از این راه غریب آمدم
رو به سخن رای مصییم کشید
گرچه سخن صومعه آباد بود
گشت به من صومعه آبادتر
1205 صومعه‌اش حلقه ذکرِ من است
خامه چو هاروت و فسون نامه‌ام
رفته نگون تا ز چه آرد خبر
سحرِ دمش آتشِ هاروت سوز
عاشق و آشفته‌ی عالم هنوز
1210 گر ز فنا در دهم آوازه را
شعله ز دم‌های چو آتش دهم
حرفِ نو و کهنه لوحِ کهن
نخشبِ من پرده ز مه برفکند
شعر چو سحرِ به دم دلفریب
1215 خوانِ سخن بهر بسی ساختند
سحرِ سخن قوتِ حلالم دهد

صید چنین کی به کمند آوری
زنگِ کلف زاینه ماه برد
نور بیفزود و صفا کم نکرد
هم ز خود و گفته خود شرم داشت
مردچه از شهرِ جبریل یافت
رشته او راه به سر رشته برد
خسته و جویای طیب آمدم
بر سر این سفره نصییم کشید
شاعری از مصطبه آزاد بود
شاعری از مصطبه آزادتر
مصطبه کودکِ فکرِ من است
چاه دوات است و در او خامه‌ام
با دم پُر سحر برآورده سر
سوزنِ نوکش لبِ هاروت دوز
شاعر و در بندِ خیالم هنوز
بر همه بنادم در دروازه را
دست زنان پای در آتش نهم
محو شود در من و من در سخن
نسخه هاروت به چه در فکند
برد ز جان صبر و ز دل هم شکیب
سفره دلی پیشِ من انداختند
سیم و زر از گنجِ خیالم دهد

سحرِ حلالِ سخنم قوت شد	ز آتشم آبِ چه هاروت شد
سحرِ حلالم که و بالِ من است	غنجه‌ای از گلشنِ حالِ من است
کوکی این دعویِ بیهوده چند	لاف و دم یافت ز گم بوده چند
خاک شوای هم نفسِ خاکیان	کوکبه بگذار با افلاکیان

1220

خلوتِ اول در استفاده علمِ یقین که مسماست به عقلِ مستفاد لیکن بر
 سبیلِ ریاضت و استرشاد از اربابِ ارشاد و طریقِ سدید اقتدا و سلوک بر
 مسلکِ سدادِ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ وَمَنْ يَضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ.^{۴۶۵}

شب چو فرو رفت به خواب آفتاب	چشم گشادند کواکب ز خواب
گشت جهان از شبه شبرنگ‌تر	وز دلِ من بر دلِ من تنگ‌تر
شه شده در خواب و به گردِ درش	صف زده با مشعله‌ها لشکرش
چادرِ شب روز به سر درکشید	جامه زردوز زبر برکشید
طفلِ شب از مادرِ گیتی چو زاد	ساخت فلک مهد و شبش شیر داد
کرد به بازی چو به گهواره دست	مهره‌اش از ثابت و سیاره بست
غیبتِ خور کرد شفق را هلاک	شد پس از آن ^{۴۶۶} با دلِ پر خون به خاک
تیره ز سوداست شب و رای او	هست شفق آتشِ سودای او
چترِ سیه شب به سر افراخته	روز ز سر تاج زر انداخته
روز کشیده سوی مغرب سپاه	لشکرِ شب کرده جهان را سپاه
رومی و زنگی به هم آمیخته	هر دو به خون‌ریز درآویخته
ساحلِ مغرب شده دریای خون	موج بر افلاک زده لعل‌گون
گشته شفق ناری و شب دود او	دودِ خود از نار بودِ بود او

U23b

1225

1230

⁴⁶⁵ « أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ

ذِي انْتِقَامٍ »، قرآن، 39/36-37

⁴⁶⁶ آن U: او A

زاده نـار آمد و ظلمت نشین	کونش از او گـان مـن الکـافـرین ^{۴۶۷}
1235 کرده فلک شعبده تـازه ساز	لعبتش از خفته شده مهره باز
باخته بر خیمه گردون به شب	لعبت انجم فلک بوالعجب
مشرق و مغرب شده چون دو حصار	یک یک از او یافته لعبت گذار
ساخته از شرق سر افرازی ای	تاخته بر غرب به سر بازی ای
آمده زان کسوی سـرافراخته	رفته بدین سوی سرانداخته
1240 مه چو فرود آمده در منزلی	منزلیان کرده بر او محفلی
گشته بر او جمع به کف شمع ها	هر یک از آن ^{۴۶۸} روشنی جمع ها
مه چو ز سر گشتگیش دل نبود	هیچ قراریش به منزل نبود
چون سفری بود و قدم تیز کرد	منزلش از اشک گهرریز کرد
تا بکشد پرده زر از سپهر	چست و سبک شعبده باز سپهر
1245 موج شب از بحر زمان چون رسید	روز چو ساحل شد از او ناپدید
رفت فرو کشتی یاقوت زرد	گشت پر از دُر صدف لاجورد
بلبل جانم شب زاغی چنین	کرده سحر خوانی باغی چنین
با خردم صحبت خاصی فتاد	زو طلبم راه خلاصی فتاد
شیفته ای بوی ترنجی شدیم	دست به هم داده به گنجی شدیم
1250 چون سخن از رشته و پیوند رفت	با خردم عربده ای چند رفت
بحث کی و کو و کجایی گذشت	چند و چه و چون و چرایی گذشت
کار خرد بود گره بر گره	سلسله ای بافته همچون زره
حلقه بسی درهم و هر حلقه ای	یافته پیوند به سر حلقه ای
حلقه بسی بود در آمیخته	جمله ز یک حلقه در آویخته

⁴⁶⁷ « وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ » قرآن، 2/34

⁴⁶⁸ آن U: او A

	دایره‌اش دایره‌ها را محیط	1255
	گفتمش از نقطه بسیطِ حروف	
	وز چه حروف این همه ترکیب یافت	
A18b	تا کلمات آمد و ترتیب یافت	
	حرف به ترکیبِ کلام از چه شد	
	هست چو وصفِ متکلم کلام	
U24a	صورت و معنی چو به هم بسته شد	1260
	با خردم بحث چو اینجا رسید	
	بست دو دستِ خرد و لشکرش	
	خامه شکست و ورقش پاره کرد	
	ساخت ز خود آتش و ز آتش کمند	
	از دلِ آتشش دلم آواز داد	1265
	ز آتشِ خود سر چو سمندر زدم	
	گفت که ای نورِ تو همسایه‌ات	
	گرچه ز نزدیکیِ خود سایه‌ای	
	آی به نزدیک و ز خود دور شو	
	خضر تویی بیمِ هلاکت چراست	1270
	شاهی و این مزبله تختِ تو نیست	
	تخته کن این تخت و به تابوت بخش	
	یوسفی و کون زلیخای توست	
	بی‌طلبِ راز نباید نشست	
	پشت کن از آینه‌های حواس	1275
	از خودی آنان که عنان تافتند	
	جانِ خود اندر پرِ دل بسته‌اند	
	یافته از نقطه وجودی بسیط	
	کی شد و چون کرد پر از خود ظروف	
	داشت چه نقصان و تمام از چه شد	
	یافت ثبات آن ز چه این انصرام	
	از چه لجام این همه پیوسته شد	
	شحنه عشق آمد و غوغا رسید	
	تخته اندیشه به زد بر سرش	
	او و مرا در عدم آواره کرد	
	دست همه بست و در آتش فکند	
	خسته دلم دید، دلم باز داد	
	کرم چو آتش سوی او بر زدم	
	ساترِ نورِ تو شده سایه‌ات	
	دور ز خود نورِ گرانه‌مایه‌ای	
	سایه خود محو کن و نور شو	
	آب حیاتی غمِ خاکست چراست	
	تختِ بدن درخورِ بختِ تو نیست	
	عالمِ ناسوت به لاهوت بخش	
	تن چه و سجن است نه ماوای توست	
	بیضه بدین باز نباید شکست	
	کاینکه دل کنادت روشناس	
	راه به دل از دلِ خود یافتند	
	وز خود و جبریل و پرش رسته‌اند	

حس نبوی روزی و فیروز بست
 قطره الفاظ دُر از هوشِ توسست
 پیشِ ره از عقل چه داری چراغ 1280
 دیده تن بر سرِ دریا خس است
 بلکه کست اوست که بی کسی
 دیده حس گرچه بود دوربین
 از گل دل برگ نوایت بس است
 حب بدن کز پس چل سالگی ست 1285
 بگذر از افسانه و افسون مخوان
 بهر دو رنگی دلت چاره جوی
 دیده به دست آر که دیدار هست
 پر طلب این ره بیهوده چند
 یک دمت از پیر اگر همدم است 1290
 شد دم عیسی نفس پیر و بس
 صبح نخستین ز تو چون سر زند
 گر نرسد از پس آن مهر پیر
 گر نه خود این صبح به یاری رسد
 چون تو جوانی و نه ای پیر کار 1295
 یار تو پیر است و دگر یار نیست
 بر سر این ره که بود ناگزیر
 سلسله ای کان به خرد رهبرند
 در پشورش و در روشِ رای تو

کهنه چو شد میرکِ نوروز بست
 پرورشش در صدفِ گوشِ توسست
 هست به خورشیدِ دلت زان فراغ
 دیده دل گوهر و قعرش بس است
 هم گهری آید از او هم خسی
 نیست به جز دیده دل نوربین
 بلبل جان نغمه سرایت بس است
 گاو پرستیدن و گوسالگی ست
 عشق طلب لیلی و مجنون مخوان
 یک دله شو چاره یکپاره جوی
 آینه کو ورنه رخ یار هست
 رهبرت اندیشه فرسوده چند
 غم نبود گر دو جهانست غم است
 مرغ گلین تو پرد زان نفس
 حالتِ عجبی ز تو^{۴۶۹} سر بر زند
 صبح دوم کی کندت مستتیر
 عزت آن صبح به خواری رسد
 پیر طلب، کار به پیران گذار
 پیر طلب کن که دگر کار نیست
 پای تو را پیر بود دست گیر U24b
 حلقه صفت بسته به بیرون درند
 نیست به جز پیر پر و پای تو

1300 پیرِ حقیقی دلِ دانایِ توسست
 بر سرِ نفس است ره دینِ تو
 صیدِ تن و جانُست به فتراکِ دل
 خالقِ انوار چو جان آفرید
 سایه و نوریست برآمیخته
 هر نفسی‌شان ز نو آمیزشی
 بلکه یک آیینهِ و او را دو رو
 عقل چو جوید پی این اتصال
 مملکت و شاه گهی دانندش
 هست بدیهی و به اندیشه جُست
 قطرهٔ جان را چو خم و پیچ نیست
 نسبتِ صورت چو به جان شد درست
 آبِ حیات است و چو تن خورد از او
 تا که ز جان هست به تن التفات
 هست حیاتش به دوامِ حضور
 جسم چو در درک در آید به ذات
 هر نفسی از پی آن با جرس
 هر نفس از تن چو نشانش داد
 مرغِ کهن رفته بر آن با نفس
 آمده هم‌راهِ نفس رفته باز
 1320 پیکِ نفس دمبدم از کرّ و فر
 هم‌رهِ انفاس رسد هر زمان

چون تو پری پر چو روی پای توسست
 راه‌نمایست دلِ ره‌بینِ تو
 آبِ حیات است به جان خاکِ دل
 حلقهٔ تن صورتِ آن آفرید
 زلفی و از روی درآویخته
 دمبدم آمیزش و آویزشی
 تافته در وی صور از هر دو سو
 جز ره تشبیه نپوید خیال
 عاشق و معشوق گهی خوانندش
 ز آن گلِ تحقیق ز باغش نرُست
 مطلق او را^{۷۰} و دگر هیچ نیست
 علمِ حضوری به تن از وی برست
 زنده شد و سر به در آورد از او
 هست بدن معدنِ علم و حیات
 غیب چنین گفت و ز ریب است دور
 از حرکت تازه کند التفات
 سلسله‌جنبانِ تن آمد نفس
 ملتفتِ تن شد و جانیش داد
 آمده مرغی ز نو اندر قفس
 برده خبر از ره دور و دراز
 یک خبر آرد ببرد صد خبر
 سوی تن از عالم جان کاروان

A19a

با همه یک نقد چو کردند باز
 تن چو ز جان چرخِ عمارت گرفت
 گرچه ز نقصان دل تن خون شود
 گر بدن از جان همگی نور شد 1325
 فایده و سودِ سفرها نگر^{۴۷۱}
 خوی دل و خصالتِ ارواح بین
 کشفِ غطا^{۴۷۳} نی و بصر نی حدید
 کشفِ همین است و سخن شد تمام
 این نفسم توشه هر هوش باد 1330
 گر نشوی مایل این مایده
 گر دو سه تن نیست خریدار او
 لقمه چو از حکمتِ لقمان دهم
 لقمه لقمان چو عطای حق است
 جان چو تن القصه به بر درکشید 1335
 چون خلف از بهر خلافت پرست
 چون صدفِ گوهرِ ایمان دل است
 روح چو تخم آمد و بار است دل
 قطره تو همره سیل دل است
 چون دم دل آتش می تیره کرد 1340
 شمع و ش آتش چو تمام بسوخت
 چشم گشادم چو چراغم رسید

دست به صد جنس بودشان دراز
 مایه جان سود تجارت گرفت
 مایه جان دمبدم افزون شود
 جان ز بدن نیز چو معمور شد
 منزل و ره بین و خطرهای نگر^{۴۷۲}
 وصل نگر وصلت اشباح بین
 خلق بلیسند ز خلقِ جدید
 جان و بدن راست چنین التحام
 هر که به رغبت خوردش نوش باد
 نیست بلا طایل و بی فایده
 طوطی جان است شکر خوار او
 مایده در خورد لب جان نهم
 مایده اش خاص برای حق است
 زین دو جگر گوشه دل در رسید 1325a
 خوشه نفسش به صد آفت برست
 علت غایی ز تن و جان دل است
 اول فکر آخر کار است دل
 میل به دریات ز میل دل است
 شمع و شم روشن و شب خیره کرد
 رشته اندیشه خامم بسوخت
 درد شد و مرهم داغم رسید

⁴⁷¹ نگر A: نکرد U

⁴⁷² نگر A: نکرد U

⁴⁷³ لَوْ كُشِفَ الْغَطَاءُ مَا زِدَدْتُ يَقِينًا: فرهنگِ مأثوراتِ متونِ عرفانی، ص. 439، مرصاد العباد، ص. 32.

همت و تن تیر و کمان ساختم
 پر شدم از همت و از خود تهی
 آتش عشقم چو به دم گرم کرد 1345
 پای مرا آهن من بود بند
 خوش نفسی آمد و حامل شدم
 نیم شبم روز و فروزی عجب
 من شده چون نرگس و بهر نظر
 میوه و شاخی^{۴۷۵} شده روحانیم 1350
 شاخ من از بار چو گشته دو تا
 گردن و پایم چو رسیده به هم
 در ره دل چون ز سرم بود پای
 تک چو در این بادیه برداشتم
 هم سفری نی و سفر بر خطر 1355
 نقب ز تنگی دم جانم گرفت
 از در دل بانگ برآمد که کیست
 گفتم از این قطره دلی گم شده ست
 من ز پی آن دلی^{۴۷۶} گم کرده ام
 بس که دهم آتش دلبر فروخت 1360
 از در دل پرده بر انداختند
 گفت مهی از در پرده سرای

دست چپ خویش نشان ساختم
 ساختم از لاغیریم فربهی
 دمدمه اش آهن من نرم کرد
 نرم چو شد بازوی سخت بکند
 بی خود و محمول سوی دل شدم
 سر زده خورشید^{۴۷۴} ز من نیم شب
 گشته همه چشم و فرو برده سر A19b
 گوی سر و قامت چو گانیم
 بار سر شاخ رسیده به پا
 گوی سرم یافته چو گان ز خم
 دامن من گشت گریبان نمای
 هم سفران را همه بگذاشتم
 جان شده بی مرکب تن در سفر
 نعره زدم عشق دهانم گرفت
 نیم شب این گریه و فریاد چیست
 ز آن سفرش جانب قلزم شده ست
 تا در این خانه پی آورده ام
 ناله زارم همه را دل بسوخت
 صد مه و خورشید^{۴۷۷} برون تاختند
 کوکیا از در مهر اندر آی

474 خورشید U: خرشید A

475 میوه و شاخی A: میوه شاخی U

476 دلی A: دل U

477 خورشید U: خرشید A

آنچه کنون یافتش از تو گم است
هر که در این بحر دمی در شود
وانکه به جان ظلمت تن سوخته
قصه نه قصر چه افسانه است
قصر فلک را که زمین خاک پاست
عکسی از این نور برون تافت روز
قطعه یاقوت کبود زحل
لعل گر آن مایه مرخیخ نیز
1365 زهره که با ساز خوش آواز شد
تیر که چرخ است کمان پیش او
مه که شب افروز جهان شمع اوست
دُر ثوابت که ندارد شمار
چرخ نهم کو همه را چرخ داد
1370 گرمی دل آتش سوزان شود
آب روان صورت علم دل است
شش جهت آمد همه منظور دل
پست و بلندش همه پیوند داد
عکس دل است این همه ای عکس بین
1375 بر پری دل همه دیوانه اند
نیم شب ای آمده مهمان دل
ای رخ جان از دو جهان تافته
در سر دستان مکن این داستان

قطره ای از لجه این قلزم است
قطره او معدن گوهر شود
شمعش از این نور شد فروخته
آن همه یک گنبد از این خانه است
صفه و ایوان همه زین خاک جاست
گشت خور و یافت جهان زان فروز
گوهر پر حسن که شد بی بدل
هر سه ز یک کان دل است ای عزیز
نغمه اش از پرده دل باز شد
نیست به جز خانه دل کیش او
1370 نور دهش از در دل نور جوست
ریخت از این بحر گهر بر کنار
حالت وجدش⁴⁷⁸ ز در دل گشاد
وز نفسش باد هوا جان شود
خاک گران معنی حلم دل است
چون سریان کرد در آن نور دل
زان نه و زین چار، سه فرزند داد
عکس چو بینی شودت عکس دین
اوست چو شمع و همه پروانه اند
هان به ادب زن در سلطان دل
ره به سر چشمه جان یافته
سر بنه از دست بر این آستان

U25b

- 1385 چون همه حلوا شدی و دود نیست
نور چو بر دیده ز دل تافته‌ست
بگذر از افسانه و افسونِ خویش
من شده آتش ز دمِ گرمِ او
سر چو فکندم ز سر افکندگی
خود به خودی باز دل آواز داد
1390 عهدِ کهن‌گشته من تازه کرد
گفت که هان غره مشو کوکبی
تا تو تویی راه در این خانه نیست
چاره خود ساز و ز خود دور شو
ذوقِ تو را غیرِ تو مقصود نیست
آینه‌اش نور ز دل یافته‌ست
لیلی خود خود شود مجنونِ خویش
آب ز سر تا قدم از شرمِ او
کردمش آزاد ز خود بندگی
همفسم گشت و بسی راز داد
دفترِ ویران شده شیرازه کرد
پیر نه‌ای کودکی و یک شبی
خانه دل منزلِ بیگانه نیست
سایه خود محو کن و نور شو

خلوتِ دوم در استکمالِ چشمه سریرت و استفجارِ ماءِ معین و استکمالِ چشمِ بصیرت و استبصار به کحلِ عینِ یقین که امیرِ اطلبوا العلم لوا در صحرای دلو بالصین^{۴۷۹} جهتِ تکمیلِ امدادِ او افراشته و برای تحصیلِ او داشته است.

- 1395 چونکه شدم طفلِ نوآموزِ پیر
علم به ره شیرِ طریقتِ بود
طفل ز پستان چو مکیدن گرفت
خلقِ جهان جمله به جان زنده‌اند
جان چو بود علمِ حضوری به تن
علم نهد پیشِ ره دین چراغ
1400 کون که شد مثبتِ دعوی علم
پرورشم داد چو طفلان به شیر
پیر چو پستانِ حقیقتِ بود
جان به دل شیر چکیدن گرفت
علم بود جان چو به آن زنده‌اند
دید چنین دیده جان‌بینِ من
گوهرِ شب نیست به جز این چراغ
نیست به جز صورتِ معنی علم

⁴⁷⁹ اطلبوا العلم وکلو بالصین: کشف الخفاء، ج. 1، ص. 138؛ الجامع الصغیر، ج. 1، ص. 72.

هر که ره‌ی رفست و ندانست راه	بی‌رهه شد منزلِ او بود چاه
خاصه ره‌ی جنگل و بر پیش‌ها	منزلِ دزدان و بد اندیش‌ها
نیمهٔ ره بحر و دگر ^{۴۸۰} نیمه بر	جاده‌اش بر سرِ هر خشک و ^{۴۸۱} تر
بر همه پر اژدر و شیر و پلنگ	بحرِ خطرناک و زهر سو نهنگ
علمِ ره و رهبر اگر نیست	در گذر از ره که گذر نیست
علمِ ره القصّه در آموختم	مشعله‌ها پیشِ ره افروختم
علم و عمل هر دو به هم راست شد	وانچه دلم نیز همی خواست شد

U26a

در اشارتِ پیرِ با ادب اقامتِ قدمِ عبادت که سببِ ادامهٔ ثعادت و ثمرِ شجرِ ابدان و شجرِ ثمرِ عرفان است.

مرد ز خود در ره تسلیمِ پیر	زننده شدم از دم تعلیمِ پیر
نغمهٔ اوّل که ز من ساز کرد	پردهٔ پندار ز من باز کرد
گفت که ای پیر گره پیچ پیچ	رشته‌ای و در گرهت نیست هیچ
این گره رشته که جز پیچ نیست	بر همه بسته‌ست و در آن هیچ نیست
گشت چو فینا صلهٔ جاهِدو ^{۴۸۲}	رو تو مجاهد شو و بینای او
راهِ پرسشتش رو و احسان گزین	زانکه خدا هست مَعَ الْمُحْسِنِينَ ^{۴۸۳}
ره چو به احسان روی آسان شود	هر قدمی رهبرت احسان شود
پیشِ عبادت چو به احسان شوی	ظاهرِ حق بینی و پنهان شوی
می‌کشدت گوش‌کشان سوی شاه	گر بودت چشمِ کائناتِ تَرَاه ^{۴۸۴}

۴۸۰ دگر: دیگر A U

۴۸۱ و A: U

۴۸۲ « وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ »، قرآن، ۲۹/۶.

۴۸۳ « وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ »، قرآن، ۲۹/۶۹.

۴۸۴ الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ. الجامع الصغير، ج ۱، ص ۱۸۲.

اشارتِ پیر به نفی اخلاقِ ذمیمه که از اثباتِ طبیعتِ شیمهٔ قدیمهٔ نفوسِ لیمه است.

هر قدمی گر گزَدت مار پای	بر سرِ این گنج نگه‌دار پای
ره چو به جان می‌روی و سوی خویش	جانِ خود آزاد کن از خوی خویش
خوی به فعلی چو ز تو رسته است	حقِّ خود آن خوی ز تو جسته است
رشته‌ای از جانِ تو پیوندد اوست	بسته‌ای و جانِ تو در بندِ اوست
کی قفسست مرغ تواند شکست	هر پیرِ او رشتهٔ خویی چو بست
گر شودت فهم که پروا ز چیست	خو ز چه روبند شد و یا ز چیست
باز چو پرواز شود رای او	بند ببیند چو کشد پای او
رهرو اگر حاضرِ حالِ خود است	ناظرِ نقصان و کمالِ خود است
خار بُنی چون به رهش سر زند	تیشه زند از رهِ خود بر کند
رفتن و ره چونکه تو را شد عیان	مانعِ ره کی شود از تو نهان
خوی به هر فعل که شد پیشه‌ات	جانبِ آن می‌گشدد اندیشه‌ات
چند که ار ترک شود پیشه‌ها	وا رهد از کشمکش اندیشه‌ها
شد چو صد اندیشه و صد دل یکی	ره شود و رهرو و منزل یکی
چون مرضت خوی به فعلِ هواست	فعلِ ضدش دارو و ترک و حماسست
در ره تو خوی تو چون خار رست	و آن همه از فعل و ز تکرار رست
قطرهٔ تو زین همه خود پاک بود	این همه ز آلایشِ این خاک بود
می‌خورد اندر ره دل خارِ تو	آب ز فعلِ تو و تکرارِ تو
سوزنش از آب چو نشتر کنی	آب دهی نشتر و خنجر کنی
دامنِ تو گیرد و ننگذاردت	زخمِ زند سخت و بی‌ازاردت
یک دو سه روز آب چو بندی ز خار	در ره تو با تو نگردد دو چار

A20b

سست کند پَنج و درآید ز پای
آنچه ز تو خار ببرد از نخست

رُویید از آن خار گِلِ رهنمای
گل شد و از منبتِ آن خار رُست

سؤال از پیر و عرض اشکال.

1440 گفتمش این مسئله‌ام مشکل است
خویِ بدِ من چو به ره بندِ پاست
هر یک از آن را چو ز خود پاره‌ای

U26b در رهم این صعب‌ترین منزل است
خویِ نکو را ز چه حکمی جداست
داده‌ام و نبُود از ایمن چاره‌ای

اشارتِ پیر به جواب و اظهارِ صواب.

1445 ار چه یکی در ره دل شد چه‌هم
گفت که هر فعلِ تو دارد سه روی
ز آن دو ز افراط و ز تفریط رُست
خویِ سیوم در وسط و ز اعتدال
چونکه نه مفرط نه مفرط بود
منشاءِ او حکمت و عقل است و شرع
نیست هوایی که ز کام آورد
1450 ضَعْفِ مشامت ز چمن ره زند
فعلِ نکو زین سه چو یابد وجود

و آن دگری شمع نهد در رهم
رویش از آن روی بوَد در سه خوی
منشاءِ آن نفسِ بدآموزِ توسست
شرطِ عدالت شد و حدُّ کمال
خَيْرُ الْأُمُور است و در اَوْسَطِ بود⁴⁸⁵
این سه چو اصلند و شد آن خوی فرع
خسته کند ضَعْفِ مشام آورد
عطشِ تو راهِ تو ناگه زند
خویِ تو خوی است که گویی نبود

عرضِ آنکه بقیه از اشکال مانده و دامن از آن گرد تمام نیفشانده.

چون تو کنی سوی دلِ خویش رو
گفتمش از خوفِ امان دادیم

جانِ تو در بند نماند به خو
قوتِ دل و قوتِ جان دادیم

⁴⁸⁵ خَيْرُ الْأُمُور اَوْسَطُهَا: فرهنگ مأثورات متون عرفانی، ص 238.

لیک غباری به دلم مانده است	دامن از آن پاک بیفشانده است
1455 خوی نکو نیز بود رنگ من	در ره بی رنگ بود سنگ من
من چو نه از مردم فرهنگیم	ساده دل و طالب بی رنگیم
خوی نکو حصّه ز من کم گرفت	نیست کم و بیش دلم هم گرفت

تحسین پیر در بقیّه اشکال و تبیین آنکه جواب اقناعی از سؤال جهت مصلحت حال و ملاحظه صلاح مال گفت.

از کفش ار حصّه نه بیرون ترم	راه به جمعیت خود چون برم
گفت نکو دیده ای ای دیده ناک	چشم بدان دور از این دید پاک
1460 ای صدف گوهر ابداعیان	نیستی از ساحل اقناعیان
مغز سخن بود که گفتم ولیک	روغن آن مغز کشیدی تو نیک
راه تو را توشه از این بیش هست	منزل آن نیز تو را پیش هست

اشارت پیر به مخالفت نفس و هوا که مرکب و زاد راه خداست.

حل شود از منزل قرب این برات	چون حسنات است در او سیّات
نفس و هوا هست دو فرسنگ راه	ره ز دو فرسنگ پو پُر سنگ و چاه
1465 نفس تو چه بر گذر تنگ توست	بر تو گذر تنگ ز خرسنگ توست
گر نکنی پاک ز خرسنگ راه	بر گذر تنگ در افتی به چاه
نفس چو سنگ است و هوا چون زناد	آتش سوزنده از این هر دو زاد
سنگ و زنادی که چو برهم زنی	آتش آن در همه عالم زنی
همچو دو ابلیس نر و ماده اند	هر دم از آتش بچه ای زاده اند
1470 شعله آتش به نظر گر خوش است	دامن خود درکش از او آتش است

A21a

خانه پر از آتش و مهمانِ توست	نان تویی و ^{۴۸۶} نان خورش ایمانِ توست
موش هوا نفسِ بودِ خانه‌اش	جغدی و این خانه چو پروانه‌اش
خانه‌اش از بتکده مقبوض تر	پیشِ حق از بت شده مبعوض تر
ترکِ هوا آتشِ او راست آب	ز آب در آید سرِ آتش به خواب

اشارتِ پیر به نفسِ اماره که سالک در راه از دوچاریِ او بیچاره است.

هست هوا نفسِ تو را بندها	1475	بست تو را سخت به بندِ هوا
قطع کن این وصلت و پیوندشان		ورنه تو را بند کند پندشان
میلِ هوا سوی شد و سوی او		نفسِ تو را میل همه سوی او
سوی شدی چونکه هوا رو کند		نفسِ تو را امر بدان سو کند
کی شود از شیرِ هوا منفطم		دایهٔ نفسِ او نبودَ مَنْ رَحِمَ ^{۴۸۷}
نفسِ جنینِ تو که خون‌خواره است	1480	بر تو امیر آمد و اماره است

اشارتِ پیر به نفسِ لوّامه که دوّامه بر ایقازِ طبیعتِ نوّامه است.

از نفسِ شرع نصیحت کنش		ور نکند ترک فضیحت کنش
ابرِ نصیحت چو شود قطره‌بار		گوش بیگرش که سخن گوشوار
گوشش از این قطره اگر پر شود		ز آن صدف این قطره همه دُر شود
نارِ ندامت شود فروخته		خارِ هوا گردد از او سوخته
ذکرِ ضررهای هوا تخمِ توست	1485	نفسِ زمین چونکه فکندی برُست
گشت شجرهای عقاید نصر		لوم بر افعالِ بدان را ثمر
تخمِ نصیحت که در او کاشتی		زود به بار آمد و برداشتی

486 و U: A -

487 « قَالَ سَأُوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَجَمَ وَخَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُعْرَوِّينَ »، قرآن، 11/43.

پیکرِ هر فعلِ تو بی‌کاره نیست	کاشتنت را ز در او چاره نیست
ظالمِ اماره چو کردی تلف	عادلِ لوامه شدت زو خلف
هر تلفی کآن ز برای شه است	آن تلفت را خلفی در ره است
مادرِ اماره که لوامه زاد	مُرد چو زاد آنچه بُدش در نهاد
بست چو در نهی ز مُنکر کمر	دستِ قسم تاج نهادش به سر

اشارتِ پیر به نفسِ ملهمه که اَعْلَامِ اَعْلَام به صلاحِ اعمال در میدانِ افعال
منصوب به الهام او و ارقامِ افهام و افهام به خیرِ نیات بر صفحه طویات
مکتوب به اقلام اوست.

چونکه به حق راه ملامت گرفت	مرتبه پهلوی قیامت گرفت
نفسِ تو چون گشت بر این راه راست	راه نمایش به فزودن ز کاست
منزلِ او ساز ز اعمالِ خیر	در ره اثباتِ حق و نفیِ غیر
تخمِ نکوکاری در وی بکار	تا دهد الهام به نیکیت بار
نفسِ همان مزرعه پاری است	تخمِ تو امسال نکوکاری است
نهی ز مُنکر بُد از او بادِ پار	امر به معروف شد امسال بار
شد ثمره مختلف و بی‌خلاف	تخمِ بود مرجعِ این اختلاف
جَنَّتِ اعْنَاب و ز روع و نخیل ⁴⁸⁸	خورد ز یک آب و در این نیست قیل
مختلف افتاد بر هر یکی	طعمِ دگر در ثمرِ هر یکی
آب در آبی نه فزود و نه کاست	فرق و تفاوت همه از تخم خاست
تیز شد افهام و در آیات از این	مر عقلا راست خود آیات از این
هستیِ اعیان همه از یک وجود	مختلف آثار از این رو نمود
فیضِ نخستین چو سپه برکشید	علم سپهد شد و لشکر کشید

⁴⁸⁸ « فَأَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّاتٍ مِّنْ نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَّكُمْ فِيهَا فَوَاقٍ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ » قرآن، 23/19.

	لشکرِ اعیان که برون تاختند	جزرِ عَلمِ عَلمِ نِفرِ آختند
	شد ز کرم باده این فیضِ عام	ممتنعان را همه دردِ او جـام
	هر یک از آن را چو ز می هوش شد	بر خود و اصحاب فراموش شد
	هر یک از آن تخم درختی دگر	دانه‌ای و خانه‌ای رختی دگر
1510	ظُلُّ شئونند همه بی‌خلاف	تخمِ وجودات و در آن اختلاف
	فیضِ دوم نیز چو پیوسته شد	آب در آن تخم و زمین بسته شد
	ممتنع الذّات به فیضِ نخست	شد عدمش ذاتی و تخمش نرُست
	سبز چو شد مزرعه کاینات	تخم نبودش به جز از ممکنات
	هر یک از آن تخم بری دادِ خاص	آب در او یافت بدو اختصاص
1515	تخم چو ماهیتِ مجعول ^{۴۸۹} نیست	فرق و خلافتی ست که معلول نیست
	ساخت بسی قید که قیدش نشد	کرد بسی صید که صیدش نشد
	ملهمه القصّه به لوّامه یار	گشت و برآورد ز شیطان و مار
	آمرِ معروفِ تو را بر یمین	ناهیِ منکر ز یسارتِ قرین
	خیرِ امم گشتی از این نهی و امر	نحوِ تو شد صرف کنِ زید و عمر
1520	این دو امیرند به ره چاکرت	میمنه و میسرّه لشکر

اشارتِ پیر به نفسِ مطمئنّه^{۴۹۰} که آبش از اضطراب به جهتِ هوا سکون یافته و عکسِ آفتاب و ماهش کماهی در درون تافته.

پیش‌ترت زین چو هوا بود خو	نفسِ تو را شاق بُدی ترکِ او
ترکِ هوا سنگ بُد و نفسِ آب	دستِ تواس داد به سنگ اضطراب
ترکِ بر او سخت‌تر از سنگ بود	مضطرب از دستِ تو در تنگ بود
آتشِ ترکش چو کُله دوختی	شمع‌وشش سر ز کُله سوختی

⁴⁸⁹ ماهیتِ مجعول U: ماهیت و مجعول A

⁴⁹⁰ مطمئنّه: مطمئنّه U A

1525	بس که نبودیش سرِ این کلاه در ره دل چون قدمی گرم کرد نرم شد و سختی ترکش نماند کرد هوا ترک چو تحریکِ آب آبِ حیاتِ تو چو آرام یافت	بر سرِ این ره نشدی سر به راه سختیِ راهش رگ و پی نرم کرد رام شد و توسن و ^{۴۹۱} سرکش نماند زاد طمأنینه ^{۴۹۲} و مرد اضطراب سبزه چو خضر از لبِ او کام یافت
1530	باد چو بر آبِ تو نآرد هجوم عکس در او از همه بودی نخست خود همه بودند در او مستکن هست در این مرتبه سرّی عجاب نفسِ تو هر چند طمأنینه ^{۴۹۳} یافت	منزلِ مه گردد و مهر و نجوم لیک ز جنبش نمودی درست لیک نمودند چو شد مطمئن نبود از این نوع سخن در کتاب راه به سر منزلِ دیرینه یافت
1535	نیست خطا کز پی فعلِ صواب آبت از این نار چو جوشد دگر گه گهی این وقت به دست آیدت بر قدمِ آنس بیفشار پای نفس درخت است و نصیحت بهار	هست در او شایبه اضطراب عکسِ مه و مهر بپوشد دگر نی همه این صفّه نشست آیدت مجلسِ قرب است نگه دار جای کارِ درخت است در این فصل بار
1540	لوم بُد اکمام و بر آمد نخست میوه طمأنینه ^{۴۹۴} که از بس رسید پخته و شیرین شد و درخورد ذوق باز تو چون صید بسی راز کرد امر چو زد مفرعه بر طبل باز	نور شد الهام و ز اکمام رُست پخت و در او طعمِ رضا شد پدید می‌خوردش ذوق به دندانِ شوق امرِ شه آمد طلبِ باز کرد داد صدا اِرْجَعِی ^{۴۹۵} آن طبل راز

U28a

⁴⁹¹ و A: U

⁴⁹² طمأنینه: طمأنیه U A

⁴⁹³ طمأنینه: طمأنیه U A

⁴⁹⁴ میوه طمأنینه A: میوه طمأنیه U

⁴⁹⁵ « اِرْجَعِی إِلَى رَبِّکِ رَاضِیَةً مَرْضِیَّةً » قرآن، 89/28.

1545 وصفِ طمأنینه^{۴۹۶} رضا حال کرد بنده مقبل شد و اقبال کرد
در شده در سلکِ غلامانِ خاص رفت به جنّت ز در اختصاص
باز شهش گر فکند در شکار باز به پرواز در آید به کار

اشارتِ پیر برای طالبانِ کمالِ مقامِ سکینه به بعضی احوالِ مرتبهٔ ظلمانیّه
جهتِ تکمیلِ شوق و تحصیلِ ذوق به طریقِ تخیل و بر سبیلِ تمثّل.

ترکِ هوایت چو به غایت رسید ره ز بدایت به نهایت رسید
بانگِ خروس و سگت از پیشِ راه راه برد جانبِ حی گاه گاه
1550 پیشِ ترکِ زانکه به حی ره بری منزلِ راحت به سرِ مه بری
پیشِ ره آیند عروسانِ حی پیشِ کشندت عسل و شیر و می
با رجز و نقشِ عمل‌های خاص نغمه‌سرایان به غزل‌های خاص
گر قدحِ می به گفت درنهند^{۴۹۷} مستِ میت سر به حی اندر دهند^{۴۹۸}
جانبِ حی بی‌خود و مستت برند بت به بغل باده پرستت برند
1555 بی‌خودی از ساقی و مستی ز می مرده ز خود زنده به خوبانِ حی
ور قدحِ شیر دهندت به دست باز نمایند به تو هرچه هست
بحرِ علوم از تو درآید به موج موجِ فهم از تو درآید به اوج
ابرِ بخارات ز دریای تو سبز کند زیرِ قدم‌های تو
چونکه ز بحرِ تو برآید سحاب خاکِ جهولت خورد از علم آب
1560 لقمهٔ تو حکمتِ لقمان شود و آن همه در معدهٔ دل جان شود
عالمی از علمِ تو یابد حیات تو ز خود و خلق ز تو در نجات
سایه‌نشینِ علمتِ عالمی وز دم تو چشمهٔ حیوان نمی

⁴⁹⁶ طمأنینه: طمأنیه U A

⁴⁹⁷ نهند: A نه‌د U

⁴⁹⁸ دهند: A دهد U

در عسل آرند تو را پیشِ راه
 چون ز عسل کام تو شیرین کنند
 1565 زین عسل لب چو شکرخا شود
 نوشِ تو چون گشت شکرهای جود
 جذبِ محبت چو تو را برکشد
 ذوقِ محبت چو به دل خوش نهند
 خرمنِ بیچاره چو شد سوخته
 1570 پیرِ رخت گشته جوانانِ حسی
 لبِ عسل آلود و دهان پر شکر
 دست به گردن به حیت در برند
 گر سرِ این داری از این سرِ بیر
 تاسرِ تو زیرِ قدم پست نیست
 1575 دستِ تو گر سر بنهد زیرِ پای
 ورتو خود از گرم رویِ تشنه لب
 از لبِ خود آبِ حیاتت دهند
 آبِ حیاتی که از آن چون خوری
 وز دمِ تو چشمهٔ حیوان دمد
 1580 چونکه بری از قدمِ ذوق و حال
 شاهِ عرب گر کندت یک نظر
 پیشِ تو آیند و به تعظیمِ تو
 دستِ تو گیرند و به سر برنهند
 منزلی از بهرِ تو تعیین کنند
 1585 هشت بهشت آمده از رنگ و بوی

لبشکرانِ شکرستانِ شاه
 بوسه ز لبهات شکرچین کنند
 مغزِ تو پالوده و حلوا شود
 هوشِ تو گردد همه ذوقِ شهود
 از همه سویت به خود درکشد
 رختِ محب جمله در آتش نهند
 1588b نثارِ محبت شود فروخته
 بر تورهٔ ما و منی کرده طی
 کرده ز بوسه لبِ جان پر شکر
 وز توره آورد رخت سر برند
 ورتنه] پیِ خویش از این در بیر
 جفتی و بر طاق تو را دست نیست
 بر سرِ این طاق شود دست سای
 داری از ایشان دمی آبی طلب
 وز دهنِ مرگ نجاتت دهند
 ره به سرِ چشمهٔ حیوان بری
 همچو سرافیل دمت جان دمد
 راه بدین منزلِ فرخنده فال
 در همه اطرافِ حسی افتد خبر
 گشته همه چاکر و تسلیمِ تو
 پای تو بوسند و بر آن سر نهند
 ساحتِ منزل همه تزیین کنند
 در چمنش گشته روان چار جوی

آنچه به ره پیشِ تو می‌داشتند آن همه از جویِ تو برداشتند

اشارتِ پیر به رفعِ حجابِ حواس که رنگش پردهٔ کشف و نظرِ خیالی و پرده‌اش زنگِ آئینهٔ صورِ مثال است.

ساخت حواسِ تو تو را پنج بخش	آمد از این پنج تو را رنج بخش
گنجِ تو را دزد از این پنج راه	برد و نهان کرد در این پنج چاه
دزد بدین پنجه تو را تافت دست	کرد ز دستِ تو برون هرچه هست
1590 خانهٔ تو می‌کند این پنج سیل	A22b ظنُّ تو آن کآوردت گنج سیل
پنج خَرَف داد به وامت جهان	پنج گهر از تو ستد رهن آن
تا ندهد جانِ تو این وام باز	می‌نهد رهنِ تو ایام باز
چون سفرِ ذکر کنی نام جوی	منع کند از سفرت وام جوی
خطِّ ره ای خواجه چو مرهون کنی	بر ره و رهدار گذر چون کنی
1595 خطِّ ره خویش تویی بی‌خطا	رهنِ حسی مانده‌ای از خود جدا
در سفرِ حس ز برای کمال	منزلِ تو بود به شهر خیال
هرچه تو را بود در آن خطِّه بار	بر تو نوشته‌ست همه باج‌دار
بعضی از آن‌ها چو کنی رهنِ حس	بر درِ آن شهر شوی محتبس
تا نببری هرچه تو آورده‌ای	بر درِ آن شهری و در پرده‌ای
1600 چون تو ز حس قطع کنی التفات	باز دهی وام حدودِ جهات
ملفتِ حس چو نه‌ای وام نیست	دانه اگر ترک کنی دام نیست
مرغِ تو چون دانهٔ کس برنچید	دامِ کسش حلق نخواهد کشید
وام چو دادی سفرت پیش رفت	وز ره تو دزدِ بدان‌دیش رفت

اشارتِ پیرِ جهتِ طَلابِ کمال به رفعِ حجابِ خیال که هر که مثالِ اشباح
 صورتش مغلوب گرداند از جمالِ ارواحِ نظرش محبوب ماند چنانچه آن
 بزرگ گوید پاسبانِ حضرتش آمد خیال کرد بر گردِ سراپردهٔ جمال.

1605	گشت مقامِ تو به شهرِ خیال هست خیالِ تو حجابی دگر هرچه حجابِ رخِ جانان بود پرده بر افکن که درون جای توست چون تو به پرده نظر آورده‌ای پردهٔ حسّ تو که بس تیره بود در نظر این پرده از آن خوش‌تر است هرچه حس آورد از این پرده بود بلکه در این پرده بسی نقش هست علمِ تو اینجا است، بدینجا فزون گاه پری، گاه روی ره بر آب هر یک از این منزلِ راهِ تو شد از حسّ این پرده که رنگین‌تر است چشمهٔ تو از گلِ حس راه کرد جانبِ مصرت سفری کرد نیست دلو بکش یوسف از چه بر آر آبِ تو چون سایه‌نشین شد ز چاه آینهٔ نورِ مهت در چهت آب ز چه گر نکشی بهر راه	خانه‌ای از کوچهٔ بازارِ حال پرده‌ای از غفلت و خوابی دگر پردهٔ راه است اگر جان بود پرده‌نشین هم‌دلِ دانای توست بر درِ دل مانده و در پرده‌ای نفسست از آن قطع نظر کرد زود صورت و نقشش همه دلکش‌تر است هیچ یک از خویش نیاورده بود کز قلمِ حس نتوان نقش بست قدرتِ تو نیز شد اینجا فزون گاه شوی غرقه چو ماهی در آب خواب بر این حال گواهِ تو شد سنگی و در راهِ تو سنگین‌تر است ریگ شد این آب تو در چاه کرد یوسف از این چاه بر آورد نیست نخشی‌ای کن ز جهت مه بر آر عکس در او نیست ز خورشید ^{۴۹۹} و ماه ظلمتِ چه سائرِ نورِ مهت تشنه بمیری به ره آبت به چاه
1610		
1615		
1620		

چونکه بدین شهر رسیدی نخست	جمع بدت خاطر و عقلت درست	
بر سر این سفره چو مهمان شدی	عقل تو بشکست و پریشان شدی	
تا نشوی جمع درست آنچنان	نام تو از عقل نیابد نشان	1625
عالم عقلیه کز این پیش بود	پاکی آن مرتبه زین بیش بود	
پرده تو نقش مثالی نداشت	آب تو خاشاک خیالی نداشت	
صورت هر نقش که بر پرده تاخت	خامه تصویر در این پرده ساخت	
آب که شد منزل حس خاک پوش	بود در این مرتبه خاشاک پوش	
چشم دل از نقش بر این پرده دوز	تا شودت نقش نما نقش سوز	1630
آب روانی تو به خود رو فرو	کو خس و خاشاک تو را باش جو	
چون نظر آب بود هم بر آب	خود ز خود از خس نرود در حجاب	A23a
پرده چو از نقش صور ساده شد	مرتبه عقلیش آماده شد	

اشارت پیر به رفع حجاب عقل که با وجود دستگیری سالک در اکثر مهالک عقال پای اوست در مرور بر منزل فنا و عبور از خود در آن مسالک از یکی از ائمه منقول است که فرمود: «الْعَقْلُ آلَةٌ أُعْطِيَنا لِحِفْظِ الْعُبُودِيَّةِ لَا لِدَرْكِ الرُّبُوبِيَّةِ.»

کم چو نمود آنچه ز صورت فزود	ساده و بی نقش همان شد که بود	
پرده عقل تو که نقشش فشانند	نقش فرو ریخت ولی پرده ماند	1635
پرده به جای است بر افکن ز پیش	بس بنگر چهره زیبای خویش	U29b
پرده و در پرده ز اهل نظر	وز پس صد پرده رخس جلوه گر	
پرده نشین از همه این پرده است	بر در دل بازپسین پرده است	
بافته امر به ما گوی جود	بوده صفا تارش و تمییز بود	
پود در این تار چه خوش سفته تافت	تار ز پودش نتوان باز یافت	1640

امر به ادبار فرودش کشید

دولت و اقبال چو گفتش بیا

ممثل امر شد و بهره‌مند

بازپسین منزل راه دل است

رشته تمیز که پودی ست خام 1645

پود تو چون ریخت در این بارگه

تار تو چون برد رخت تا نورد

کور ز نیکی شده گر از بدی

پرده به رخ گر کشد این گل ز خار

این سفرت شرح کنون وقت نیست 1650

چون سفر این بار به آگاهی است

گر رسد الهام به من طرح آن

ور نکنم رهبر تو دیده است

تفرقه سر رشته پودش کشید

راه نوردید به تار صفا

اکرم خلق آمد و خالق پسند

راه فنا از سر این منزل است

بگسل و در تار فرو رو تمام

می کشدت تار سوی کارگه

راه نوردیده شد ای ره‌نورد

از همه اعمی و بصیر خودی

باز به هم درکشد این پود و تار

شرح در این وقت به جز مفت نیست

راه نمودن به تو بی‌راهی است

نسخه دیگر کنم از شرح آن

رهبری دیده پسندیده است

قدم پیش نهادن پیر در راه پس از دم دادن راهرو آگاه و شتافتن سالک در طریق اقتدا بعد از یافتن رفیق اهتدا.

پیر که سر رشته پیوندد ماست

گرچه فنا منزل جان من است 1655

دل چو دری باز ندارد ز من

پیر ز خود پرده من ساز کرد

من چو سپردم به کف او زمام

چونکه طلب پای عزیمت فشرد

جان سحری از چه کنعان خویش 1660

ره به خدا برد و خداوند ماست

رهبر من پیر و ضمان من است

پرده او ساز ندارد ز من

نغمه جان گوش دلم باز کرد

توسن نفس من از او گشته رام

بود سر گنج غنیمت شمرد

رفت سوی مصر عزیزان خویش

یوسف چون آبِ حیاتم به راه
پیش ترک زانکه رسد آفتاب
خرگهش از نور بیاراستند
از شفق آتش چو برافروختند
1665 نارِ شفق چون فلک افروز شد
بر سرِ ره پیر بیاید به گاه
رهبریش راهِ خلاصم نمود
نرگسم از لاله چراغی گرفت
گل دلم از خارِ غم آسوده کرد
1670 آتشِ می چون به دهانم سپرد
تنگدل و غنجه صفت، خنده ناک
لاله صفت بود به باغِ دلم
ساز دهم پیر و هم آوازِ من
پرده این ساز به جایی رسید
1675 حیّ عرب بود به نزدیکِ راه
خوش نفسی همدمِ جانِ فصیح
از تنم آورد فرو در نفس
از نفسم جان چو عمارت گرفت
جانِ مرا چون ز نفس ساخت تن
1680 آبِ حیات آمد و کشتی شدم
تختِ مرا باد به سر می کشد

بی رسن و دلو برآمد ز چاه
بر سرِ ره صیح بیفشاند آب
وز در خرگه همه برخاستند⁵⁰⁰
عبرِ شب جمله در او سوختند
سوخت در او فحمِ شب و روز شد
دست بدو دادم و رفتم به راه
ره به سوی گلشنِ خاصم نمود
گوش و دلم گوشه باغی گرفت
1680 لاله دهانم به می آلوده کرد
دردِ دلِ خویش به جانم سپرد
A23b کرده گریبانِ لبم خنده چاک
تازه به خون تر شده داغِ دلم
یافته زو برگ و نوا سازِ من
کز پس نه پرده ندایی رسید
بر سرِ ره تاختِ ملیحی چو ماه
چون دمِ احمد ز دهانِ مسیح
شد قفسِ مرغِ هوایی قفس
آتشِ من بادِ سواری گرفت
مُرد حس و قبرِ تنش شد کفن
هم نفسِ بادِ بهشتی شدم
هر نفسم بادِ دگر⁵⁰¹ می کشد

⁵⁰⁰ برخاستند U: برخاستند A

⁵⁰¹ دگر U: دیگر A

سوی دل از جان چو درود آمدم

گرم چو شد چشم خیالم به خواب

تافت به باغی که ز گلزار او

مرکز نه دایره سبز فام

1685

هر که دلش بوی در این باغ بُرد

باغی و سرچشمه باغ جهان

غنچه او گوی گریبان گشای

شاخ گل از خار که سوزن گرفت

چشمه خراج از لب جو خواسته

1690

تا نخورد زخم و کند زخم دار

نی شکر او که پراکنده بود

پر ز شکر طوطی و شکر پرست

ناف غزال ار دهن گل شمال

کرده نفس بر دل غنچه فراخ

1695

شاخ سمن چرخ مکوکب شده

آینه آب ز لطف و صفاش

عکس سمن کرده در او هم هجوم

مهد و مسیحا چمن و گل به هم

سوسنش از مهد گشاده دهان

1700

صبح صبا در چمنش چون وزید

از قلم باد نوشته بر آب

نامه او با دل صافی پاک

هر خط او سلسله ای از امید

از نفس و نفس فرود آمدم

داد برون چشمه گرم آفتاب

پنج گل حس شده یک خار او

دایره زان نقطه نموده تمام

از جگر لاله خود داغ بُرد

باغ مگو چشم و چراغ جهان

چاک در او دامن گل زیر پای

دوختن چاک ز دامن گرفت

کرده خروج و سپه آراسته

کرده سپر از گل و نیژه ز خار

طوطی سبز شکر آکنده بود

آهوی نطق از شکرش شیر مست

بر سر گل خار چو شاخ غزال

مروحه های پر طاوس شاخ

لاله و سنبل شفق و شب شده

سبز چو افلاک به عکس گیش

چون فلک سبز شده پر نجوم

آتش و موسی گل و بلبل به هم

در بر خضر آمده عیسی زبان

از کف موسی دم عیسی دمید

هر نفسی نامیه چندین کتاب

برده روان آب و سپرده به خاک

داده به هر حلقه ز رنگی نوید

کآتشِ گل‌های ترش سوخت خار خالِ رخ از خونِ سـویدا زده سجده‌کنان مجمرِ آتش به دست باد سرش برده به سجده دگر	آمده بی‌خار گلش در بهار لاله ز داغِ دل سـودا زده آمده چون هندوی آتش‌پرست هر نفس از سجده بر آورده سر
U30b خاست سیه‌دل پس چندین نماز خاسته باز او به نماز آمده دُرّ عـلـدن زاده عقیقِ یمن شبـنم از او قاقم سـنـجاب پوش لعل و زمرد شده زان آب سـای بهرِ دلِ قمری و مغزِ هزار ساخته تـذـهیب زر و لاجـورد صبح و شفق را به هم آمیخته⁵⁰²	چونکه دلش برد به آتش نیاز بادِ سحر صبح چو باز آمده ژاله چو دندان شده لاله دهن سبزه ز شبـنم شده قاقم فروش بر لبِ جو کرده گل و سبزه جای ساخته ترکیبِ جواهر بهار سبزه ز ترکیب به گل‌های زرد باد چو بر لاله سمن ریخته⁵⁰²
A24a سیمِ روان گشته زرِ آفتاب گشته ز زخمش دلِ بلبل به زخم گل سپر افکنده پیِ زینهار زنـده چـمن و آبِ روان در تنش سایهٔ جان نـسـترن از نـازکی غنجه‌اش از خویش بـرون آمده عیسی و باخضر سخن‌گوی بود تا شده پیدا گلِ زرد آن زمان تا که به بار آمده نارنجِ مهر	کرده خور از شاخِ زرافشان بر آب تیغِ صبا کرده رخِ گل به زخم شاخ نهاده به کمان تیرِ خار حجرهٔ جان باغ و فلک روزنش نور دُر افشان سمن از چابکی نی شکرش ز اهل درون آمده سوسنش از سبزه که بر جوی بود چرخ سمن کرده به سبزه نهان ریخته گل‌های تُرنج سپهر

⁵⁰² باد چو بر لاله سمن ریخته A: صبح و شفق را به هم آمیخته U

⁵⁰³ صبح و شفق را به هم آمیخته A: باد چو بر لاله سمن ریخته U

چرخ به دعوی زمین خاسته
 مهر فلک کشته زمین را چو خوان
 سبزه که سبز آمد و سرسبز زاد
 چشمه چو چشمی و ز خور عین نور
 1730 سبزه کز آن چشم سر افراخته
 تا که کند سجده شکر وضو
 گل به چمن تخت سلیمان نهاد
 مرغ بدان تخت نظر کرد باز
 لاله شده آتش و کاوس سرو
 1735 خط خوش سبزه که بنوشت باغ
 بلبل خوش خوان چو خوش آن خط بخواند
 بوم ندیده ره آن طرفه باغ
 راه به نوری چو نبرد اخترش
 داده نشان از دم عیسی نسیم
 1740 لاله جگر غرقه به خون یافته
 سوده چنارش به سر از سایه دست
 شب شده در غنجه سمن زهره فام
 یوسفی از چاه زنج یاسمن
 عکس گل از آب نموده شراب
 1745 وز نفیس باد سخن ساخته
 شاخ ز سرین ید بیضا نمود
 شاخ چو با نور بر آورده چنگ
 ساخته بر نور گذر تنگ شاخ

چشمه خور سبزه اش آراسته
 حسن زمین برده دل آسمان
 کرده فلک را به سر سبز یاد
 چشم بد از نور چنان چشم دور
 کرده خضر غسل وضو ساخته
 می نهد از باد بر آن خاک رو
 هر طرفی می برد آن تخت باد
 ناله داود ز سر کرد ساز
 رفته در آتش چو سیاوش تذر و
 فتوی مرغانسست بر اخراج زاغ
 زاغ و زغن راز چمن باز راند
 گرچه به ره داشت ز چشمان چراغ
 نور چراغش نشده رهبرش
 گل ز درخت آمده نار کلیم
 ز آتش سودای درون یافته
 آمده همسایه آتش پرست
 صبح مه از زهره نموده تمام
 آمده زان چاه برون بی رسن
 خاک روان خورده شرابش چو آب
 راز دل خود به در انداخته
 موسی از اکمام خضر کف گشود
 ره زده بر وی به گذرهای تنگ
 سایه از آن یافته میدان فراخ

U31a	لاله زده ساغرِ جمشید را	سایه گرفته لبِ خورشید ⁵⁰⁴ را	
	وجدکنان کف زده بر هم چنار	بادزنان عودِ تر از شاخسار	1750
	زانکه در او عنبرِ تر عود بود	مجمرهٔ لاله پُر از دود بود	
	رفته ز مستی سرِ نرگس به خواب	لاله قدحِ پُر ز می و مشکِ ناب	
	پشیم ورقه‌هاش از او زر نشان	خور شده بر شاخِ شجر زر نشان	
	رفته سوی برکه سراسیمه آب	سایه کشان دامنِ خود ز آفتاب	
	زو دلِ گلِ خون جگرِ لاله داغ	رفته صبا تند و خروشان به باغ	1755
	چشمِ بد از سرمهٔ آن چشم دور	سایه شده سرمه‌کشِ چشمِ نور	
	آبِ حیات از لبِ جویش نمی	چشمهٔ خضر آمده ز آبش دمی	
	از سپرش کرده گذر تیغِ خور	سایه سپر ساخته شاخِ شجر	
	خواسته از سایه‌نشینان دریغ	خسته‌تنِ نازکِ او زخمِ تیغ	
	تنگ شده زخمِ گهی، گه فراخ	چون حرکت یافته از باد شاخ	1760
	سایهٔ جان یاسمن از لطفِ تن	نور روان آب و تنِ او چمن	
	پیر گهی چشمم و گاهی چراغ	من شده حیران ز تماشای باغ	
A24b	گاه خزان دیدم و گاهی بهار	گه به خود و گه ز خودی بر کنار	
	گه نفسی همدمِ بلبل شدم	گاه به در یوزه سویِ گل شدم	
	در گُل و در سبزه ز راهِ نهان	گاه شدم همرهٔ آبِ روان	1765
	گاه چو قمری بُدمی طوق‌دار	گه شدمی نعره‌زنان چون هزار	
	گه ته پایم زده از نور تخت	گه به سرم سایه ز حیرت درخت	
	سود گهی بر سرِ من شاخ دست	بود گهی پای درختم نشست	
	فاخته‌وش رفتم و کوکو زنان	گوی بگو در طلبِ مرغِ جان	
	سایه نقاب از رخِ خور برگرفت	چون نفسِ صبح دمم درگرفت	1770

بود مهی منزلش این طرفه باغ
 برده دل از عقل به افسونگری
 بوسه‌ای از لعلش و صد خُم شراب
 شکلِ قدش منتجِ وهمِ حلول
 از خطِ موهومِ میانش خیال
 چشمه‌ی حیوانش لبالب ز نور
 صبح بناگوش شب‌افروزِ او
 غمزه‌ی او جذبه و حالِ فنا
 پر سخن از غمزه‌ی او گوشِ دل
 خالِ لبش دانه‌ای آدمِ فریب
 قندلبی بود شکرخنده‌ای
 آتشِ رخساره بر آفروخته
 گیسویش از حلقه زره بافته
 هم شکرِ او نمک‌آمیز بود
 کانِ نمک از شکر انگيخته
 جان نمکین از نمکِ خوانِ او
 از شکرِ او لبِ دل کام‌جوی
 از شکرش طوطی جان صد هزار
 آمده طوطیش ز هندوستان
 لب چو طبرخون و طبرزد فروش
 گشته طبرخونش طبرزد برست
 هم به طبرخونش طبرزد نهان
 سحر عیان کرده ز بادام تر

1775

1780

1785

1790

شمع رخش چشم جهان را چراغ
 آمده دیوانه حسنش پری
 پرتوی از رویش و صد آفتاب
 وهم دهانش زده راهِ عقول
 چون گهرش گشته به گردِ محال
 ظلمتِ خضر از لبِ آن چشمه دور
 واسطه‌ی عقیدِ شب و روزِ او
 بوسه‌ی او وصل و مقام بقا
 برده شرابِ لبِ او هوشِ دل
 برده ز عالم دل و ز آدم شکیب
 تنگیِ شکر از نمک آگنده‌ای
 خرمنِ عقلِ دو جهان سوخته
 چون زره از حلقه گره یافته
 هم نمکش قندِ شکرریز بود
 آب شکرها نمکش ریخته
 شورِ جهانی ز نمک‌دانِ او
 وز نمکش ریشِ جگر تازه روی
 گشته شکرخوار و شکر گشته خوار
 سبز و لبان سرخ شکر در دهان
 آمده زو خونِ طبرخون به جوش
 داده طبرزد به طبرخونش دست
 هم ز طبرخونش طبرزد عیان
 گشته نهان معجزه‌اش در شکر

U31b

کُشته سحرش به جهان پشته‌ها

1795 ناوک چشمانش جگردوز بود

خال رخش کرده ز نخدان پناه

عارضش از عقل دل افروز تر

با دهن او نفسش جنگ داشت

بر دهنش هر که جگر خواره گشت

1800 کرده لب و چشمش از افسون‌گری

حقّۀ لعلش به در آبدار

شعبۀ حقّۀ او در وجود

بوالعجبی‌های عدم دل چو دید

سوی عدم راه نهانم گشاد

1805 ماه دل از منزل تن درگذشت

جان که گلاب از گل دل می‌گرفت

گرچه گلش تازه و خوش‌بو شکفت

مهر گل از شیشه چو برداشتی

ره سوی خورشید⁵⁰⁵ نه از فی بود

1810 از خودیت راه به خود چون نمود

چون تو نماندی نبود غیر او

سروقدی کو گل آن باغ بود

معنی جان بود شده خاص من

باغ دلم بود و فنا باب او

1815 سبزه و گل بر طرف جویبار

معجزه‌اش زنده کن کشته‌ها

و آتش رخساره جگرسوز بود

سایه ز خورشید گریزد به چاه

غمزه‌اش از نفس بسد آموز تر

بس که بر او راهگذر تنگ داشت

چون دل من در عدم آواره گشت

معجزه پیدا و نهان ساحری

مهره نموده ز عدم آشکار

مهره و حقّۀ ز عدم می‌نمود

جست زمین مهرۀ من باز چید

بند وجود از دل و جانم گشاد

طوطی معنی ز سخن درگذشت

از بدن آن شیشه به گل می‌گرفت

بوی گلابش گل تن می‌نهفت

کرد مشامت به گلاب آشتی

A25a راه‌نماینده به وی وی بود

بند تویی تو ز تو برگشود

پس همه در خویش بود سیر او

زو جگر لاله دل داغ بود

آمده در صورت اخلاص من

نفی خواطر شده بواب او

بود مقامات و تجلّی بهار

بی‌خبر از دردِ من و داغِ من
 هر که ز جان پاک نشسته‌ست دست
 راه‌روان چون ره دین رفته‌اند
 چون تو در این راه نه‌ای مردِ کار
 1820 فُرجهٔ باغم چو به غایت رسید
 پیر که بُد راه‌نمایم به باغ
 داد سرم بوسه و دستم کشید
 صورتِ باغ از نظرِ من بُبرد
 پردهٔ غفلت ز دماغم گشود
 1825 چشمه‌ای از چشمِ بدِ خلق دور
 سرو و گل و سبزهٔ آن باغ خوش
 داشت ز رنگ آب در آن چشمه تنگ
 دیده‌ام از واسطهٔ دیدِ پیر
 سرو و گل و سبزه که دیدم به خواب
 1830 همچو حباب آن همه آب آمده
 چونکه کند آب خراب آن حباب
 کوکی این دعوی عین‌الیقین
 هرچه نه حالِ تو بود در مقال
 نیست شگفت از تو این گل شگفت

راه نیابد به سوی باغِ من
 بر سرِ این خوان نتواند نشست
 از قدمِ صدق و یقین رفته‌اند
 درگذر و کار به مردان گذار
 کارِ تماشا به نهایت رسید
 روز چو خورشید^{۵۰۶} و به شب چون چراغ
 از طرفِ نیست به هستم کشید
 ۱۸۳۲ حرفِ گل و سبزه ز لوحِ سترد
 راه به سر چشمهٔ باغم نمود
 چشمهٔ مه‌ری و در او آبِ نور
 جمله از او رسته و زو آب کش
 گرچه در آن باغ نمودی به رنگ
 گشت بدان آبِ روان مستنیر
 جمله خیالی بُد و عکسی در آب
 آب در آن شکلِ حباب آمده
 شکلِ حبابی رود و ماند آب
 نیست نگو نیک به خود باز بین
 گرچه در آری نشوی ز اهلِ حال
 شاه نه فردوسی و شهنامه گفت

U32a

خلوتِ سیم در طلبِ حقِ یقین که اعلیٰ مقاماتِ دین و دور از چشمِ دوربین و نزدیک به مردمِ نزدیک نشین است.

- 1835 پیر شیبی بارخ چون آفتاب
تا رهد از کثرتِ غوغای انس
صحبتی آراست بسانِ بهار
دودِ بخورِ ابرِ بهار آمده
سیخ شده شاخ و بر و جای مرغ
بهرِ کبابِ آتشِ او لاله‌زار
1840 نرگسِ او آمده درخوردِ او
مجمهرِ پُر آتشِ او لاله بود
سنبلِ او زلفِ بتانِ طراز
از رخِ خوبان و دهن‌های تنگ
1845 قامتِ شمشادِ قدانِ سروِ او
سایهٔ آن سرو در این جوی آب
از زنبخ و سینه در آن گیرودار
قرصِ شکر ریخته اندر طبق
چرخ ندیده سر و کاری چنین
ساقیِ مه‌روی چو می داشتی
1850 نُقلِ می از قندِ لبِ انگیزته
از شبِ گیسوِ عَلمِ افراشته
پستهٔ تنگش ز شکر گفته راز
ماهِ رخسِ کرده ز نخدان پناه
- کرد شیم روز و ز من برد خواب
خلوتی انگیزخت به ابنای جنس
ساقیِ مجلسِ گل و مطرب هزار
ابرصفت باد سوار آمده
بر سرِ او رقص‌کنان پای مرغ
سوده نمک ساخته شبنم نثار
جامِ بلورین و میِ زردِ او
آمده داغِ دلِ آن لاله دود
بر سمنش دستِ تطاول دراز
رسته ز گل غنچهٔ او لاله رنگ
دیدهٔ پر آبِ حریفان چو جو
یافته همسایهٔ سرو⁵⁰⁷ آفتاب
آمده یک سیب میانِ دو نار
چون گل و نسرين که بریزد ورق
چشمِ جهان نیز بهاری چنین
بهرِ گزک بوسه ز پی داشتی
پستهٔ تر با شکر آمیزته
شب به سرِ روزِ عَلمِ داشته
A25b کرده دهان را به شکر خنده باز
سر به درآورده چو یوسف ز چاه

1855	ز آتشِ عشقش که برافروختم با دم تیغش چو سری داشتم ساقیِ یوسف رخ عیسی نفس آبِ خضر پیش همه داشتی دامنِ او دامنِ فانوس بود پرتوِ شمعش چو برون تافتی	شمع صفت ساختم و سوختم ⁵⁰⁸ سر چو فکندی دگری داشتم لعل لبش بر کفِ موسی قیس مهرِ کیا در دل از آن کاشتی زانکه در او ساقی چو شمعش نمود مجلس از او نورِ دگر یافتی
1860	داده به هر یک حرکت دامنش طاسِ فلک شیرِ سحر ریخته پرده سریانِ نوا پرده ساز پرده نشینانِ ادب پرده دوز	صد خبر از یوسف و پیراهنش گاوِ زمینِ عنبرِ تر ریخته کرده به ساز از رخ جان پرده باز پرده شبِ دوخته بر روی روز
1865	کرمِ سخن شمع و به آتش ندیم شمعِ دلم بس چو دلِ شمع سوخت جامِ چو شمس و رخِ ساقی چو روز آتشِ دلِ شمع چو بر می فشاند	کرده زبان تیز چو نارِ کلیم تا دلم این شمع شبی برفروخت عنبرِ شبِ عود و قمرِ عود سوز بر سرِ مجلسِ کفِ زر می فشاند
1870	مست لب و چشمِ بتان اشک ریز با رخِ ساقی ذقنش در نیاز یافته غیب به ذقن اتصال غمزه به غارت سوی هوش آمده	چشم به بادام و شکر کرده تیز زهره به خورشید ⁵⁰⁹ قران کرده ساز زهره به بر در زده چنگ از هلال یوس و فنا دوش به دوش آمده
1875	هندوی مو رفته در آتش دلیر ز آتشِ دلِ شمع کشیده زبان نور می و شمع شده می پرست	آهوی چشم آمده صیادِ شیر گفته غمِ عشق پر آتش دهان سایه به بویی ز می افتاده مست

⁵⁰⁸ ساختم و سوختم A: سوختم و ساختم U

⁵⁰⁹ خورشید U: خورشید A

1880 عنبرِ شبِ مشکِ تر انداخته
 نی به دم زنده چو پیوند جُست
 چون نفسِ زنده دمش ساز کرد
 از نفسِ زنده چو آکنده شد
 از ره چشم آمده نور چراغ
 هر که رهی برده بدان بزمگاه
 عمر ابد در نفسی یافته
 وهم و حس و نفس و تن و عقل و جان
 خوش دهنی چون سخنی ساختی
 1885 بود می کهنه و از جام نو
 از می کهنه عدم ساختند
 هر نفسی آمده مرغی ز غیب
 بر پر مرغی که دل آن نامه بست
 مرغ سخن بود و نفس بابزن
 بسته به لنگر شده کشتی ماه
 1890 عقل در آن حلقه ز دیوانگان
 حلقه شده چرخ و نگین مشتری
 بنده بندی دل آزادگان
 سبزه خط شان که سر افراشته
 1895 هر یک از آن نورفزایی کمی
 گلبن جان پرتوی از حدشان
 پسته دهانان ز شکر بسته تنگ
 غمزه حرامی و به سحر حلال

شمع بر او فرش زر انداخته
 خدمت دم کرد و کمر بست جُست
 گوش دل از ناله جان باز کرد
 مرده ز جان نفسش زنده شد
 برده برون ظلمت خواب از دماغ
 رسته ز هر رزم و ز هر رزمگاه
 زین نفس از عمر بسی یافته
 جمله یکی آمده در یک زمان
 طرح وجود از عدم انداختی
 گشته از او کهنه سرانجام نو
 طرح وجودی ز نو انداختند
 نامه ای آورده مبراً ز ریب
 باد پرش شهر عنقا شکست
 دیده ز شورابه بر او آبزن
 تا نکشد صبح شراعش به گاه
 نفس خود از حلقه بیگانگان
 کرده در انگشت دل انگشتی
 در شکن زلف پری زادگان
 مهر گیا در ره جان کاشته
 سایه این جنس پری آدمی
 سرو بدن سایه ای از قدشان
 پسته به عناب شکر کرده رنگ
 برده دل از جان و سپرده به خال

زلف هم از حال دل دوستان	برده مسلسل سوی هندوستان
چونکه بر آن مجلسم آمد گذر	تاختن آورد به هر سو نظر
1900	
راه نظر دیده پسندیده رفت	دل به سوی جان ز ره دیده رفت
چون گره زلف شدی یار ما	روی گشادی گره از کار ما
چشم ز ابرو چو کماندار شد	غمزه به تیر مژه در کار شد
نغمه خود چنگ هم آغوش داشت	بسته به صد رشته بر او گوش داشت
1905	
هر نفسی زخمه شیرین زبان	جان نوی ساخته تن تن زنان
گه ^{۵۱۰} لب ساقی شکر از پسته ریخت	گاه خطش مشک ز کافور بیخت
هیأت مضراب زبانی شده	در سخن از پرده چو جانی شده
هر سخن او به زبانی دگر	پرده برافکنده ز جانی دگر
داده به بوسه لب ساقی نوید	باز به غمزه زده راه امید
1910	
تاب رُخش داده به لب رنگ و تاب	رنگرز لعل بود آفتاب
سنبل تر زلف و ز گل بسترش	ماه رخ و پرچم شب درخورش
غنچه ز گل رسته و خندان شده	پرتو مه شمع شبستان شده
زلف نهاده ز سر افکندگی	بر قدم پای سر بندگی
لب به شکرخنده چو شیرین شدی	مرکز مه منزل پروین شدی
1915	
چاک گریبان شده از سینه دور	مشرق خور یافته از صبح نور
عقل در آن خاص که از عامیان	وز هذیانات چو سرسامیان
شمع اگر چند ز سر بیم داشت	کرم به زر بود و سر سیم داشت
آتش آن مجلس پر سیمیا	سیم تنش کرده زر از کیمیا
چشم در او باز و دهان بسته بود	راه سخن تیغ زبان بسته بود
1920	
غمزه سخن گوی به وعد و وعید	چشم شده گوش و شنیدن ز دید

تیرِ سخن را شده ابرو کمان
 عقل به یک جرعه می مست ماند
 سوی دهان راه نگاهی نبود
 بر نظر آن راه گذرتنگ داشت
 ز آتش دل شمع به شب در گداز 1925
 کوکبی آنجا ز خود افتاده دور
 کرده زبان چشم و غزل خوان شده
 شمع دلش نورِ دگر یافته
 غمزه محراب نشین ز ابروان
 ابرو و مژگان شده استاد او 1930
 تنگ تر از پسته خندان شکر
 شمع من آنجا چو رخ افروخته
 دل ز لبش در غم جان مانده بود
 با نظر هر که برابر شدی
 با رخ او مه کلف از رشک داشت 1935
 چون کژی زلف وی از سر گرفت
 گاه روان گشته به خاکم چو آب
 تا به خود از خود نظری داشتم
 چون مهم از رخ به رهم نور داشت
 من شده قربان عدم کیش بود 1940
 از شب آن زلف و رخ شب فروز
 جان به دلم گفت که ای همنفس

وز سیرِ گشوی دل او را نشان
 رفت و ز معقول تهی دست ماند
 جز عدم آن سوی چو راهی نبود
 کز نظر تنگ دلان تنگ داشت
 چون دل محمود به زلف ایاز
 سایه شده غرقه دریای نور
 سرمه کش چشم غزالان شده
 زندگی و نور ز سر یافته
 در حرکت دایم و اوراد خوان
 آیتِ نون وَالْقَلَم ۵۱۱ آوراد او
 رنگ بر از لعل بدخشان نظر
 خرمین پروانه خود سوخته
 گرچه ز جان دست برافشانده بود
 در دلش از راه نظر درشیدی
 منزلش از رشک پر از اشک داشت
 دل چو قدش راست به بر درگرفت U33b
 گه شده زو سایه من آفتاب
 بی خبری را خبری داشتم
 بی خبری سایه ز ره دور داشت
 غمزه او خود همه با خویش بود
 روز چو شب گاه و گهی شب چو روز
 بال گشا پر زن و بشکن قفس A26b

511 « ن وَالْقَلَم وَمَا يَسْطُرُونَ »، قرآن، 68/52.

1945 گَر ز شَبِ خَویِشِ سَلامتِ شَدی
 روزِ تو را هم شَبِ تو شد حجاب
 بهرِ چنان روز و شَبِم خوش نبود
 گَر شَبِ مَن پَردهٔ روزِ مَن است
 روز و شَبان زاری و یارب کنم
 روز گهم بر سرِ شَبِ تاج بود
 طالبِ روز ار نه به شَبِ کآن کند
 1950 روز که پیدا شدنش مذهب است
 روزفروزنده که جانِ شَبِ است
 چون شَبِ مَن گشت نهان در سحر
 سر ز شَبِ افکند و همه روز شد
 رفت شَبِ و ظلمتِ کیوانِ مَن
 1955 سر بر تیغ آمده بازیکنان
 صبح به یک دم ز می مهر مست
 تافتنه در حجرهٔ مَن آفتاب
 تیغِ خور از چرخِ فلک تیز شد
 تیغِ چو دیدم سپر انداختم
 1960 بر شَبِم از روز چو آمد شکست
 پیرویِ پیِرِ خراباتِ مَن
 بر ره دل دسترسی داشتم
 موجِ کرم خواست ز دریای جود
 پشمِ خودی گرچه مرا پنبه کرد

رفت شَبِ و روز قیامت شَدی
 زانکه نهان در شَبِِ توسِت آفتاب
 مطرب و سازِ طریم خوش نبود
 روز به شَبِ شمعِ فروزِ مَن است
 چارهٔ روزی مگر از شَبِ کنم
 گاه شَبِم پایهٔ معراج بود
 بیهده از بهرِ گهر جان کند
 در دلِ شَبِ گشته نهان در شَبِ است
 گوهرِ یکتا و ز کانِ شَبِ است
 صبح برون تاخت به کف تیغِ خور
 آتشِ خورشید⁵¹² جهان سوز شد
 نورِ خور آمد سوی ایوانِ مَن
 جامه بدان آب نمازیکنان
 ریخته خونِ شَبِ و آلوده دست
 رفته شَبِ و رخت برون برده خواب
 بر سرِ شَبِ صبح به خون ریز شد
 وز شَبِِ خود خانه پیرداختم
 نورِ مَن از ظلمتِ مَن باز رست
 جامِ فنا داشت مکافاتِ مَن
 دست چو در دستِ کسی داشتم
 نیست شد آن قطره که هرگز نبود
 آتشِ عشق آمد و آن پنبه خورد

⁵¹² خورشید U: خورشید A

1965	رفتنِ تن آمدنِ جان بود صبح که از کشتنِ شب خون گریست بس که دم صبح فسرد از دمم بانگِ خروسم سحر امید داد بی خبر از خود چو خبر یافتم هر که در این منبتِ جان راه یافت ای ز خیالِ شبِ سودای تو هرچه به شب بسته عقدِ تو شد من ز فنا گر ضفتی کرده ام حالِ شهان گفته و زیشان نیم بر در غارم چو سگِ پاسدار بسطِ ذراعینِ وفا بالوصید ⁵¹³ گردنِ جان بسته به طوقِ وفا داده سر رشته به دستانِ پیر داغِ طلب یافته معلّم شده برده پی صید به صحرای چین گر ز دل غار برآید ندا پوست به علم از سرِ سگ برکشم دشمنِ خویشم چو در این پوستم از درِ پنجهان به درون در روم بر سرِ انوار درون ره برم	ور برود جان همه جانان بود شب چو همه روز شد او هم نزیست گرم شد این سُرور از آن ماتمم مرغِ شبم بیضه خورشید ⁵¹³ زاد ⁵¹⁴ روی خود از راهِ خودی تافتم راه ز نورِ دل آگاه یافت چون شبِ دوش آمده فردای تو روز چو شد آن همه نقدِ تو شد نی ز سرِ معرفتی کرده ام پیشِ درم از صفِ پیشان نیم منتظرِ صحبتِ اصحابِ غار بوزه تسلیم و رضا بر صعيد در مرسِ عشق ز شوقِ صفا وز سرِ تعلیم شده صیدگیر علمِ ادب جسته معلّم شده رفته ز پی بوی کن و نافه چین سوی دلِ من که فلانی درآ صورتِ انسان به برش درکشم پوست ز سرِ گر بکشم دوستم بل ز درون نیز درون تر روم گوی ز مهر و گرو از مه برم
1970		
1975		
1980		
1985		

⁵¹³ خورشید U: خرشید A

⁵¹⁴ زاد A: داد U

⁵¹⁵ « وَكَلَبُهُمْ بِاسِطٍ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ »، قرآن، 18/18.

جای گهر حَقَّهٔ بیجایی است	کَنانِ فنا گوهَرِ بینایی است
چند گل از گلشنِ دل دسته شد	صورتِ مجلس که به هم بسته شد
نیست نشد آینه زنگار خورد	گر ننماید به تو گلزارِ وَرَد
عشقِ رِخ روز هم از روز داشت	شب که به دل دودِ غم از روز داشت
سوختن از شمع در آموخته‌ست	گرچه که پروانه به خود سوخته‌ست
چشم‌گشایی به چراغی رسی	ز آتشِ شمع ار تو به داغی رسی
حال محال است ز راهِ مقال	کوکی این قال مپندار حال
قالِ تو بسته‌ست درِ حالِ تو	حالِ تو ناید ز درِ قالِ تو

A27a

1990

در تتمیم تکمیل سخن مقام و تعلیم تحصیل سننِ مرام

جَسَتنت از جوی ز خود رستنت	آن طرفِ جوی گل و گلشنت
رختِ خرد جمله فکندم در آب	چون شدم القَصَّه ز مستی خراب
جان ز ره گوش به دروازه شد	شهرِ دل و هوش پر آوازه شد
کوی به بستی سرم از پای بُرد	حیرت و مستی دلم از جای بُرد
راهِ خودی هوش فراموش کرد	بی‌خودیم ره‌زنیِ هوش کرد
رختِ خودی زو به در انداختم	حجره ز خود پاک بپرداختم
از صوَرِ مجلسیان فراق شد	کشتیِ تمییزِ خرد غرق شد
تیز شدم در ره گم‌بودگی	در طلبِ منزلِ آسودگی
دست به دامانِ عدم درزدم	سر ز گریبانِ فنا برزدم
تا ابد از خویش نمودم فرار	در عدمِ آباد گزافتم قرار
رشتهٔ جان نورِ مجرّد نمود	شمعِ بدن سوخت سراسر وجود
شمع هم از نور زیان کرده تیز	نور شده هر نفسی شمع‌ریز

1995

2000

2005

شعلۀ اطلاق بر افروخته

من شده از عقل و دل و جان جدا

روزِ خود و مجلسیان تافته

ذره صفت رقص کنان آمده

چشمِ من و روزن و دیدارِ نور 2010

نور ز روزن چو درون تافتی

صورتِ مجلس که مرا می نمود

آن همه خود غیر نمودی نداشت

نور یکی وز صورتِ اعتبار

یافته در مُدرِ که صد قید بیش 2015

تابشِ آن نور چو پیدا شدی

دور ز هر رنگ به فرسنگ ها

آمده در عینِ تعینِ گری

گرچه به صد قید و تعین نمود

دیده در این دیده چو بد مست شد 2020

دید به جا نسبتِ او سوخته

آن همه خود بود و به خود می نمود

آبِ حیات و خضر و زندگی

این سخنانِ نی ز مقامِ من است

هست حدیثِ به لسانِ مقام 2025

گر بدمد در نیِ من جذبه دم

گرچه گریبان ز سرم تافت رو

خرمِ تنِ تقیید فرو سوخته

بی خود و حیران و سر اندر هوا

گم شده وز فتنه امان یافته

بی سر و پا دست فشان آمده

چشمِ بدِ خلق ز من گشته دور U34b

در نظرم شکلِ صورتِ یافتی

بود همه پرتوِ نور وجود

هیچ به جز نور وجودی نداشت

گشته به مرآتِ مدارک هزار

خارجِ ادراک بر اطلاقِ خویش

ذره در آن نور هویدا شدی

یافته در آینه ها رنگ ها

مطلق و از قیدِ تعینِ بری

هم به همان حالتِ اطلاق بود

نسبتِ دیدم به خود از دست شد

چشمِ بد از روی نکو دوخته

خود همه می دید و جز او کس نبود

هست یکی در ره پائیندگی

درخورِ این باده نه جامِ من است

وز سببِ گفتنِ من ناتمام

از دمِ من جان دمد و جذبه هم

دستِ من و دامنِ لا تَقْنَطُوا⁵¹⁶

⁵¹⁶ « لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ »، قرآن، 39/53.

حکایت در تمثیلِ حالِ کسی که سخنانِ اکابر شنیده و به حقیقتِ آن
نرسیده و بر آن صورتِ سخنی پردازد و معانیِ مردهٔ خود را از آن کفنی
سازد و به حالِ ابلهی که از ده تمنای بهری به تماشای شهری رفت و
حلوافروشی را دید که لوزینه [و] قند و بادام داشت و آن را نمک و سیر
در شکنبهٔ خام پنداشت.

	ابلهی از ده به تمنای شهر	کرد مگر عزمِ تماشای شهر
2030	چون خبرِ شهر شنیدی به گوش	گرچه به معنیِ نرسیدی به هوش
	آتشِ شوقش به دل افروختی	شعله زدی خرمنِ او سوختی
	شوق چو طوق آمد و گردن فشرد	طوق کشانش به سوی شهر برد
	بس که دلش منتظرِ باره بود	هر قدم از ره جگرش پاره بود
	ره همه ره چشم چو دروازه باز	با در و دیوار همی گفت راز
2035	چون قدمش راه به دروازه برد	گوش ز غوغا به دل آوازه برد
	بر سرِ پل پای نهادن گرفت	پل چو به جنبید فتادن گرفت
	ز آن حرکت لرزه بدو راه یافت	زیرِ قدم خندقِ چون چاه یافت
	لرزه پا دید سر انداز گشت	از سرِ پل خواست به ده باز گشت
	کرد قطاری شتر آن دم گذار	سینه بر او زد شتری از قطار
2040	سینه چو زد تند بر او در گذر	از پلش افکنده به دروازه در
	شخصی از آن جمع چو آن حال دید	در برش آورد و ^{۵۱۷} به کنجی کشید
	بود ز بیمش در دیده فراز	کرد چو دروازه به دروازه باز
	در عجب افتاد که چون آمدم	کی ز برون من به درون آمدم

U35a

جمله به یک لمحہ شوی غیب‌بین	جذبہ چو آورد بہ فتحِ مبین	
غافل از این حال چرا بودہ‌ام	در عجبِ افتی کہ کجا بودہ‌ام	2045
کنجِ برِ خویش خراب از چہ بود	بر من از این بیشِ حجاب از چہ بود	
وز نظرش دیدہ بینا بُرد	اکمہ اگر رہ بہ مسیحا بُرد	
از چہ بُدم غافل و اینم مناخ	گوید از این عالمِ پهنِ فراخ	
چارہٗ این غمرہٗ محبوبی است	قصّہٗ او حالتِ مجذوبی است	
زخمِ تو را نیست جز او مرہمی	در تو نہان است مسیحا دمی	2050
زانکہ چو شب تیرہ شد از چشمِ تو	رہ بہ مسیحا بُردِ چشمِ تو	
قصّہٗ خود باف کہ ابلہ چہ کرد	کوکی این کار مکن بر نور	
سوی تماشا کہ ہمی خواست شد	لحظہ‌ای آسود و دمش راست شد	
تیز بہ ہر سوی نظر باز کرد	تند بہ ہر کوی گذر ساز کرد	
حیرتش افزود از آن کارہا	کرد گذر بر سرِ بازارہا	2055
دید چو حوضیش بر او چار جو	چون نظر افکند سوی چارسو	
رفتہ سوی حوض و در او بی‌قرار	خَلق چو آب آمدہ از جویبار	
چشمِ دہان ساخت بہ حلواخوری	دید دکانی خوشِ حلواگری	
پستہٗ تنگش ز شکر دادہ نوش	لبِ شکری آمدہ حلوافروش	
شیفتہ ہر مغز ز حلوا۱ او	در سرِ ہر سر شدہ سودای او	2060
پستہٗ تو با شکر آمیختی	چون لبش از پستہ شکر ریختی	
کردہ لبش پستہ بہ عَناب رنگ	از دہنش پستہ شکر پستہ تنگ	
نکتہٗ سر بستہ دہان باز گفت	پستہٗ تنگش ز شکر راز گفت	
چاشنی و رنگ ز یاقوتِ او	یافتہٗ لوزینہ و ماقوتِ او	
از شکرش بوسہ بہ پیغام داد	غمزہ ز تنگی کہ بہ بادام داد	2065

طرفه به سر آمده لوزینه ساز
 گاو به لوزینه شکر خوری
 شکر و بادام سرشته به هم
 ماهی لوزینه ز جُلاب قند
 2070 طاس بر او آمده چون حوض قید
 آمده آن ماهی سیراب سیم
 ابله از آن حال چو حیران بماند
 گفت کز این شهر به ده چون رسم
 صورت لوزینه که بر خانه بود
 2075 قند سفیدش چو نمک در خمیر
 سرکه ز جُلاب نمودش مثال
 گفت عجب صنعتی آموختم
 در صدف معده چو این دُر کنم
 دست زنان جانب ده باز رفت
 2080 رفت فروزان سوی خانه چو شمع
 کارد زد اشکنیه به صد پاره کرد
 چونکه پُر از سیر و نمک ساختش
 سرکه داغی که جگر سوختی
 خوان چو شد آراسته میدان کشید
 2085 گفت بسی دیده بر این دوختم
 طرفه که استاد من از خوان خویش
 خوان مرا بین به چنین نعمتی

ابله چون⁵¹⁸ گاو دهان کرده باز
 چشم دهان کرده ز کُون خری
 ساخته لوزینه از او پُر شکم
 غرقه آب و شده در طاس بند
 کرده خریدار ز هر سوش صید
 قید خریدار به قلاب سیم
 در طلب معرفت آن بماند
 معرفت ساختن این بسم
 در نظرش نقش شکنیه نمود
 صورت بادام مقشّر چو سیر
 208a بست چنین هر یک از آن را خیال
 بی سفر بحر در اندوختم
 گوش همه ده ز خبر پُر کنم
 ره همه ره مست و سر انداز رفت
 208b کرد همان دم همه اسباب جمع
 بهر مدور شدنش چاره کرد
 در قلدح سرکه در انداختش
 آتش از او در شکم افروختی
 خانگیان را به سر خوان کشید
 تا که چنین صنعتی آموختم
 داشت دو شاگرد مگس ران خویش
 نیست بر او از مگسی زحمتی

- چونکه از این گونه بسی کرد ناز
دست چو سر پوش ز خوان درگرفت
2090 لقمه اول که سوی لب کشید
سیر به کامش چو زبان برزدی
چشمش از آن نار عجب خیره شد
خواست دویدن دو سه جای افتاد
سخت فتاد و ز تنش توش رفت
2095 خانگیان ولولیه برداشتند
هر یک از آن با دگری در سخن
کین نه طعام و خورش شهر بود
این مگر از مطبخ دجال بود
شکر که ما هم نچشیدیم از این
ورنه چو او کشته به نیش هلاک
2100 صحبت مرگش چو چنین درگرفت
گفت ره من خبر شهر زد
اهل خبر راه زن مردمند
من چو شنیدم خبر شهریان
2105 رهن نااهل ز راهم فکند
عقل و دل از شهر خیال است این
شهره شهر ار چه به بی بهریم
شهری و آن حلق چو سوراغ مار
ما و ده و نان جو و شیر گاو
2110 برده به میدانگه غوغای او
- کرد به خوان دست خود اول دراز
سر ز دم سیر فغان درگرفت
سیر بر او نیش چو عقرب کشید
شعله آتش به دهان درزدی
خواست دخانی و چو شب تیره شد
گشت سرش سخت و ز پای افتاد
بی خودی آمد ز دلش هوش رفت
بی خودیش مرگ چو پنداشتند
با دل پر درد سری در سخن
لقمه نبود این گرهی زهر بود
بود همه زهر و چه قتال بود
دست به خود باز کشیدیم از این
مرده بُدیم از طمع نوش پاک
عطسه زنان سر ز زمین برگرفت
نوش طلب کردم و بر زهر زد
مردم بسیار از این ره کمند
کام زدم بر اثر شهریان
پیروی جهل به چاهم فکند
عقل شهری چه محال است این
شکر خدا را که نه من شهریم
لقمه ای چون زهر در او درگذار
برده به پیه آب به ز لوزینه داو
شلغم ما گوی ز حلوای او

هر نفسی زادی از او مهملی

اهل دهش گوش بر او داشتند

صاحب حال آمده شیرین مقال

از شکر ذوق⁵¹⁹ خبر یافته

دیده ز طعم شکرش در دهن 2115

بوی گلابش چو شنیده مشام

تربیت مغز کند مغز او

بو برد از پسته و بادام خویش

چون ز سر حال برآید مقال

و آنکه از او نقش و مثالی نمود 2120

ساخت مثالی نه ز حالیش بهر

صورت لوزینه ز اشکنه ساخت

کوکی از حال بر آور مقال

زابله ده ساز به سوز و گداز

هست ز تفصیل وی این مجملی

مهمل او فایده پنداشتند

ساخته لوزینه شیرین ز حال

در خود از آن نوع اثر یافته

منبت آن نی شکر از خویشتن

یافته گلزار دماغش مقام

مغز چو یابد اثر نغز او

وز همه آغاز و سرانجام خویش U36a

یابد از او حالت سامع کمال

گر نه مثال از سر حالی نمود

ابله ده بود و تماشای شهر

چاشنی و حشو به قدر شناخت A28b

ورنه شوی سخره ارباب حال

شهری حلواگر لوزینه ساز

ذیل طرف اول از آینه دل در بیان آنکه اخراج ید اتمام از این اکمام به
پای مردی کرام دست داد.

شکر خدا کز مدد جان پاک 2125

تیشه امداد بزرگان من

گرچه مرا تیشه زدن پیشه بود

شد ز من اندیشه در این بیشه کم

هست به شاهان نسب بکر من

بردم از آینه دل زنگ خاک

داد برون این گهر از کان من

این نه حد تیشه اندیشه بود

کان نکند پیشه ور تیشه کم

زانکه نژاد از پدر فکر من

⁵¹⁹ شکر ذوق U: شکرش ذوق A

- 2130 گَر نبودَ تربیتِ آفتاب
 کَانَ طبعیت ندهد گوهری
 خنده صد گل به لبِ جویبار
 صحبتِ مُشک ار نپذیرد ورق
 صحبتِ گل داد به گل بوی خوش
 رهرو امید ز ره بوی برد
 2135 دمدمه من که دراز آمده‌ست
 جوهرِ پولاد چو بگداختم
 آینه‌ای صافی و زینِ صفا
 آینه‌ای^{۵۲۱} همچو^{۵۲۲} قمر نورناک
 2140 آینه‌ای سعدِ سعادت لقّا
 مشکلِ دل‌ها همه زو حل شده
 آینه زان رو که رخِ دل نمود
 جوهرِ پولاد هر آنکو شناخت
 ز آینه چون آینه‌اش ساز شد
 2145 آینه دل ز دل آمد برون^{۵۲۳}
 هر که دلی پاک دل اندیش یافت
 کوی به کوه‌ر طرف از شهرِ دل
 تا به هر آن سو که دل آورد رو
 طبع و اصول از نفسم کرد ساز
 خونِ دلِ کان نشود لعلِ ناب
 تا نبود پرتو نیک اختری
 هست ز یک گریه ابر بهار
 از ورقِ بوی نگیرد سبق
 صاحبِ دل داد به دل خوی خوش
 پیرو خورشید^{۵۲۰} ز مه گوی برد
 چون دمِ پولاد گداز آمده‌ست
 صاف شد آینه دل ساختم
 چون دلِ صوفی همه عینِ صفا
 بلکه چو آینه خور نور پاک
 آینه‌ای غیب و شهادت نما
 بهرِ دل آینه و صیقل شده
 صیقل از آن روی که زنگش ز دود
 آینه‌ای آینه ز آینه ساخت
 در به رخ او هم از او باز شد
 صورتِ دل باز نمود از درون
 بوالعجبی‌های دلِ خویش یافت
 آینه‌ها ساختم از بهرِ دل
 حسنِ رخِ خویش بدید اندر او
 شعبه‌ای از اصلِ مقاماتِ راز

⁵²⁰ خورشید U: خورشید A

⁵²¹ آینه‌ای A: آینه U

⁵²² همچو A: همچون U

⁵²³ برون : بیرون A-U

2150	شعبه‌ام آراسـت نمود و تمام وآنچه ز عشاق کج آوازه کرد گرچه چو خور غرقه نور آمدم هیچ کس از جمع بزرگان پیر پیر گواه است که بر کودکان طفل بود با سر پُر جنگ مست	2155
U36b	هست ز سادات حسینی مقام طبع کج من ز خود اندازه کرد معترف عجز و قصور آمدم کودی خود را نشود خرده گیر نکته نگیرند مگر کودکان دامن پُر سنگ گرفته به دست سر شکند گر همه بازی کند طفلِ رهم عذر من این بس بود گر نه تو طفلی به سخن دار گوش صاف شوی جام دهندت ز صفو نیک شو و نیک کن و نیک بین دُردي مَی ^{۵۲۴} از تو فراموش باد جان پدر صاف شو انصاف ده کیست که رست است از این در جهان بگذر از این ره نه رهی دینی است در گذر از راه گذار خودی	2160
A29a	2165	گر تو رفیق ره و یار خودی

حکایت در بیان آنکه ستر قباحت ثمره‌ایست از شجره سماحت.

شد سحری شیخ جهان بو سعید شیخ روان پیش و مریدان ز پس روی ملک سجده آدم کند صیقل مرآت وجود آدم است	جانب گرمابه به جمعی مرید برده بر آن جمع ملایک هوس پشت فلک خدمت او خم کند وآنچه ز مرآت نمود آدم است
--	---

2170 جامه برون کرد و قدم در نهاد

پای چو بنهاد سرِ رآستان

رفت درون یک نفس استاده شد

رفتنِ گرمابه به تعلیم بود

عالم ارواح چو گرمابه است

2175 گر بکشد جامه تن جان ز سر

سینه هم خوابه بسی راز داشت

تا نکشی جامه تو هم خوابه ات

هر که به گرمابه شد از مرد و زن

جامه برون^{۵۲۵} کن گرت این آرزوست

2180 بر همه گم کرد چو هم خوابه راه

یک قدم این راه و کنون سالهاست

طرفه که هر شب چو به درگه روی

شد شبِ عمر^{۵۲۶} تو در این راه روز

زانکه تو پرورده ناز آمدی

2185 چون تو روی خواب کنان مست ناز

راهبری همره بیداری است

گر تو شوی از مدد رهروان

پیبری از راه و شوی مهتری

عالم خوابت چو مسخر شود

2190 در روی ار میل درون آیدت

زیر قدم هاش زمین سر نهاد

تاج سرش ساخت سرِ آستان

بهر درون تر شدن آماده شد

راهِ تجرّد به مریدان نمود

با تو در این خواب تو هم خوابه است

برخورد از سینه هم خوابه بر

جامه از آن سینه تو را باز داشت

می ندهد راه به گرمابه ات

ره به درون برد از این جامه کن

زانکه دل مغز نشد جای پوست

کس نبرد جانبِ گرمابه راه

تا که در او هر قدمت حالهاست

راه تو این است و از این ره روی

پی به سر راه نبردی هنوز

خواب کنان رفتی و باز آمدی

کی ببری پی به سر راه راز

عقل به اندازه هشیاری است

عقل و بیدار در این ره روان

وز پی تو راه برد کھتری

U37a در ره آن حال تو دیگر شود

باز برآیی چو برون بایدت

⁵²⁵ برون U: بیرون A

⁵²⁶ عمر U: عمری A

ببر درِ گرمابه چو گرمابه‌دار

جامه شود تن چو تنت جان شود

در روی ار جامه ز سر برکشی

چون دل بیدار دهد یاریت

کوکبی این قصه ره درنورد 2195

شیخ چو القصه درون زد قدم

خانه گرمابه چو کرد او عبور

نور رخس چون گذر از جام کرد

کرد گزین کنج از آن سر زمین

خاست ز جا خادم و بگرفت طاس 2200

گفت که کارم همگی راست شد

یک نفس ار خدمت این شه کنم

هر که نفس وار به دل راه برد

خوش نفسانی که ره دل روند

شکرکنان زد به سوی حوض کام 2205

گرم و خنک را به هم انباز کرد

طاس به کف رفت بر شیخ شاب

بر تن شیخ آب دویدن گرفت

مرده شود زنده چو با جان نشست

صیقلی کیسه ز آینه پاک 2210

بود گل آن چرک و چو با گل نشست

چرک جدا گشت ز اندام پاک

خواست که از چستی و چالاکی اش

در شدن و ببر شدند ز اختیار

جامه برون کردند آسان شود

باز برآیی و به ببر درکشی

خواب نبندد در بیداریت

سوی ره قصه خود باز کرد

نور ز گرمابه برون زد علم

خانه چشم آمد و پُر شد ز نور

پرتو خورشید از او وام کرد

گوشه نشین گشت در او چشم دین

کاسه سر پُر ز نثار و سپاس

هرچه همه عمر دلم خواست شد

همچو نفس در دل خود ره کنم

از نظر مردم آگاه برد

از ره خدمت سوی منزل روند

با ادبی کامل و شوق تمام

زین دو طرف معتدلی ساز کرد

خواست اجازت پس از آن ریخت آب

قطره جان گشت و چکیدن گرفت

قطره در آمد چو به عمان نشست A29b

برد برون تیرگی زنگ خاک

بوی خوشش رونق عنبر شکست

از رخ جان آب فرو شست خاک

عرض دهد صنعت دلاکی اش

چرک کشید از سر و گردن فرود	2215	گرچه ز اصل آینه‌اش پاک بود
هم‌نفسِ مردمِ دلاک بود		چرک بیاورد فرادوشِ شیخ
سر پس از آن برد سوی گوشِ شیخ		گفت که ای شاهِ فتوت‌پناه
تاجِ مروّت ز تو سوده به ماه		ای به جوانی شده از اهلِ راز
پیرِ جوانمردِ جوانمرد ساز		با زَخر از بُخل و ز رخ زردیم
راه نمّا سَویِ جوانمردیم	2220	شیخ بدو گفت که ای راه‌جوی
جَسَتنِ ره نیست هنر راه‌پوی		گر به جوانمردیت آمد هوس
چرک نهفتن بود این کار و بس		چرک نماینده عجب چرکن است
در بدنش چرک مرضِ مُزمن است		کوکبیا چرکِ تو چون از خودی‌ست
چاره آن بی‌خودیِ سرمدی‌ست		چند شوی بیهده افسانه‌گوی
چرکِ خودی رو ز تنِ خود بشوی		

طرفِ دوم از آینهٔ دل که ملقّب است به طرفِ شرف در جهتِ اقبالِ مردمِ
مقبل که بر تفصیلِ آنچه در طرفِ اول اجمال یافته محتوی و تکمیلِ آنچه
در آن طرف اجمال پذیرفته در او منظوی‌ست در تصمیمِ عزیمت بر تتمیمِ
طرفِ دوم.

2225	ز آینهٔ دل طرفی ساختم	دل ز غمِ آینه‌پرداختم
	از پیِ دیگر طرفش ساختن	بر سرِ پیولاد برم تاختن
	از دلِ کان جوهرِ او برکشم	وز دمِ گرمش به دمِ اندر کشم
	در دمِ گرمش به گداز آورم	رو به دلِ آینه‌ساز آورم
	فکر کنم مطرّقه‌آبُر خیال	یک زنمش بر سرِ سندانِ حال
2230	گر ز هوا سرد شود پیکرش	ز آتشِ دل گرم کنم دیگرش
	از پک و سندانِش مدوّر کنم	همچو مهش آینه‌ای خور کنم

در دمِ گرمش کنم اندام گیر
 دور ورا گر کم و بیشی بود
 تیغِ زبان را همه دندان کنم
 صیقلِ اندیشه به دستِ خیال 2235
 کسوتِ زنگی ز سرش برکشم
 جوهرِ صافش بنمایم به دل
 حسنِ دلم زو بنماید جمال
 وز پسِ من پیشِ دل آینه‌وار
 من شده در چشمِ دلِ خود نهان 2240
 دیده هر کس که دل زنده شد
 کوکیا بگذر از این گیرودار
 از سخنِ قومِ ذخیره مکن
 صاف کن آینه بنه پیشِ رو
 زافضل اشکال و شود مستدیر
 و به رخس زخمی و ریشی بود
 گرد براریم همه سوهان کنم
 در نهم از بهر صفای کمال
 خلعتِ رومی به برش درکشم
 هر نظری جان برمایم ز دل
 من ز دلِ خویش بیمنم مثال
 آینه دارد شود آینه‌دار
 حسنِ دلِ خویش بیمنم عیان
 دید دلش دولت پائیده شد
 ترکِ سخن گیر چه داری بیار
 وز دم لاف آینه تیهره مکن
 چشم گشا هرچه بینی بگو

حکایتِ صدیقِ یوسفِ صدیق علیه السلام که چون سفر به پایان برد جهتِ او آینه‌ای^{۵۲۷} ارمغان برد.

یوسفِ صدیقِ صدیقی گرفت
 2245
 گر تو شدی زاهلِ طریقِ ای صدیق
 بهر ره عشقِ رفیقی گرفت
 هست رفیقِ اول و زان پس طریق
 در ره تو شاهِ رفیقِ ره است
 کرد رفیقش سفری اختیار
 2250
 ذره اگر چند ز خود دور ماند
 ذره جدا از خود و پیوندد او
 رشته نور است گلو بند او
 گشت ز خورشید^{۵۲۸} جدا ذره‌وار
 نور خور از دور بر او می‌فشاند
 اهلِ تو را نیز خلیفه شه است
 A30a

⁵²⁷ آینه ای U: آینه A

⁵²⁸ خورشید U: خورشید A

دور بسی زد ز سفر باز گشت	کرد سوی شمس، قمر باز گشت
زرد چو عرجونِ نحیفِ قدیم	پشتِ خم از بارِ فراقِ کریم
بر درِ یوسف چو شد از گردِ راه	آینه‌های بـــــرد ره آورد راه
گفت بگشتم همه روی زمین	درخورِ روی تو ندیدم جز این
2255 روی تو را آمده دار السلام	منزلِ او ماهِ رخت را تمام
روی نکو عاشقِ دیدِ خود است	گشته عشق است و شهیدِ خود است
دیدِ خودش زآینه چون داد دست	روی به رو، دست به دستش نشست
حسن به خود ذوقِ می خویش داشت	جامِ میش آینه در پیش داشت
روی نکو بود به خود می پرست	جامِ صفا آینه دادش به دست
2260 گرچه ز خود حسن خبردار بود	مست ز دیدِ خود و هشیار بود
حسنِ کهن آینه نو چو دید	زآینه هر دم خبری نو ^{۵۲۹} شنید

اظهار بعضی اسرارِ مقتبس از انوارِ حدیث «كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخُلُقَ لِأُعْرَفَ»^{۵۳۰} و ظهورِ نورِ آن حروفِ کهن از مشکاتِ این کلماتِ نو در بیست و هشت پرتو، بر تو، اوّل در مرتبه اطلاق و لاتعین که به مجلیه خفای کنزِ انسب است و به فهم از جهت اطلاقِ خفا، اقرب.

گنجِ نهان بود ز غیرت وجود	ساکنِ ویرانه اطلاق بود
کرده عمارات تعینِ خراب	مستِ خراب آمده بی‌خُم شراب
بحر به آرامش و موجِ حباب	غرقه در آب آمده و عینِ آب

⁵²⁹ خبری نو A: خبر نو U

⁵³⁰ كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخُلُقَ لِأُعْرَفَ: كشف الخفاء، ج II، ص 132، فرهنگ مآثورات متون عرفانی، 386.

پرتو دوم در بیانِ ظلِّ اطلاق در مرتبهٔ جامعه.

- 2265 گرچه در آن مرتبه عقل است لال
 یک چو حق معرفتِ حق پرست
 تو شهی و معرفتش تاجِ توست
 چون سفرِ غربتِ تو ساز کرد
 در تو ز هر شأنِ چو نشانی نهاد
 در تو زبان‌هاست ز آیاتِ او
 2270 سمع و بصر علم و ارادت کلام
 حادث و گوید ز قدیمت خبر
 و ز گلی باغِ تو را بوی نیست
 مظهرِ جامع شد از اکوان بشر
 2275 در تو از آن حالتِ اطلاقِ شاه
 خوابِ گرانی که نبینی صور
 گر ز تو پرسند خبر بامداد
 و به تکلف شوی افسانه‌ساز
 گویی از آن حال ندارم خبر
 2280 هیچ نگفتم، نشنیدم در او
 خرقهٔ اخبارِ تو بر درِ سلب
 و آن خبرِ سلبیت از فقدِ تو
 زانکه تویی محدثِ هر شأنِ تو
 آنکه از این مشغله آمد سلیم
 2285 خوابِ تو کز جفتِ خبر طاق شد
 مخبرِ آن حالتِ اطلاق شد
- دم زدن آنجاست خیالِ محال
 در گره معرفتِ نفس بست
 معرفتِ نفسِ تو معراجِ توست
 از تو به تو راه به خود باز کرد
 شأنِ ز نشان با تو زبانی نهاد
 گفته همه با تو حکایاتِ او
 در تو همه هست ولی ناتمام
 راه نماید به مؤثر اثر
 راهِ خبرِ سوی تو زان سوی نیست
 هست ز هر مرتبه او را خبر
 باز نماید اثری گاه گاه
 بلکه ز خود نیز نیابی خبر
 ز آن نتوانی خبری باز داد
 هم نشود فاش به افسانه راز
 در من از آن نیست کنون هیچ اثر
 نقشِ خود و غیر ندیدم در او
 وصل و طرازش همه از طرزِ سلب
 هم نبود حالِ تو و نقدِ تو
 شاغلِ شأنی ست به دورانِ تو
 نیست به جز حضرتِ ذاتِ قدیم
 مخبرِ آن حالتِ اطلاق شد

گرچه که این فانی و آن باقی است

ظلمی از آن حالتِ اطلاقی است

پرتو سیوم در بیانِ تعینِ اوّل.

ذاتِ تو در خوابِ گران هست بود

گرچه ز خود بی‌خبر و مست بود

گفت چو دامنِ تکلّم گشاد

دُرّ تعینِ صدفِ تماش داد

گشت سخنگو متعین به خویش

حاکمِ حالی که از آن داشت پیش

فَاءِ فَأَحْبَبْتُ به ترتیب زود

رتبه‌اولی ز تعین نمود

قید بر اطلاق چو ترتیب یافت

در پی او آمد و تعقیب یافت

چون متعین شد و در خویش دید

حسنِ رخ خویش ز حدّ بیش دید

چونکه جمیل آمد و حبّ جمال

لازم ذات است ز روی کمال

گلشنِ اطلاق که بود از نخست

زو گلِ خود روی محبّت برُست

حبّ و جمال و نظر و دید او

آمده یک دانسته توحید او

جمله در این مرتبه وحدت شوند

وز ره وحدت سوی کثرت روند

کثرتِ انواعِ کمالات او

آمده یک جنس و شده ذات او

غفلت از کثرتِ حالاتِ خویش

با خبر از ذات و کمالاتِ خویش

پرتو چهارم در بیانِ ظلّ تعینِ اوّل در مرتبه جامع.

جمله نهان در تو و بی‌امتیاز

دستِ تو کوتاه و به هر یک دراز

حبّ تو با حالتِ اجمالِ خود

غرقه خود بودنِ آن حالِ خود

با تو از آن مرتبه گوید خبر

چشم بیند از خود و بگشا نظر

موی شو اندر ره باریک او

دور ز خود می‌رود نزدیک او

پرتو پنجم در بیان تعین ثانی.

زود به میدانگه تفصیل تاخت	گوی محبت چو به اجمال باخت
میل به تفصیل تحقق گرفت	حب چو به اجمال تعلّق گرفت
عکس وی آینه تفصیل یافت	نور حب از مشرق اجمال تافت
خوشه تفصیل از آن دانه رُست	دانه اجمال فکند از نخست
گشت در این خوشه هزاران هزار	دانه یکی بود در اول شمار
در طلب صورت تکمیل خویش	هر یک از آن طالب تفصیل خویش
از اثر ثبوت حب نخست	نسبت حب گشته به هر یک درست
در پی تفصیل و دقایق شتافت	صحبت اجمال حقایق چو یافت
نظم همه یافت از او انتظام	کرد سرایت به مراتب تمام
قطره ای از وادی آن سیل دان	میل همه سایه آن میل دان
دور فلک در پی وضع غریب	میل ملک سوی مقام قریب
جذب غذا در بدن و دفع ثقل	میل عناصر به سوی علو و سفلی
صید علوم از گذر اختصاص	میل ارادی سوی افعال خاص
حصّه مراتب همه زو جُسته اند	اصل همه اوست از او رُسته اند
بحری و سر چشمه این سیل ها	جاری از آن میل شد این میل ها
بند عدم دست محبت گشود	اصل جهان غیر محبت نبود
کرد ز میدان تعین شکار	حب شده بر مرکب مجمل سوار
بار دگر شد متعین وجود	وحدت مجمل چو مفصل نمود
بود یکی شد ز تکرر هزار	وحدتش از کثرت این اعتبار
دید ز هر یک رخ نیکوی ^{۵۳۱} خویش	داشت بسی آینه در روی خویش
یک عدد از کثرت تکرار شد	رخ یکی و ز آینه بسیار شد

U39a

⁵³¹ نیکوی U: نکوی A

گرچه که این دایره آمد بسیط
 2325 ز آن خطِ موهوم چو ممتاز شد
 یک در از آن بر ره عین وجود
 حضرت اسما شده یک قسم او
 قسم دگر حضرت اعیان او
 حضرت اسماش وجوداتِ خاص
 2330 نور تعین ز صفت یافته
 جسته در این مرتبه بعد از ظهور
 وین طلب از حبّ نخستین اوست
 جود چو مفتاح طلب یافت زود
 مهر ز سر چشمه اطلاق خویش
 2335 روزن هر اسم کز او تافت نور
 گشت بر این گونه به فیض نخست
 گشت به وصفی چو معین وجود
 صورت علمی شئون «عین» شد
 در عدمش دست به دامن علم
 2340 خفته خوش و مست به خوابِ سحر
 هر یک از آن قابلِ حالِ دگر
 جسته ز اسمی که از او یافت بود
 خوانده بر او حبّ نخست این سبق

و هم خطی گردد و قسمش محیط
 جانبِ هر قسم دری باز شد
 و آن در دیگر سوی علم و شهود
 A31a قسمت آن بر حسب اسم او
 منبت گل های گلستان او
 یافته ز اوصاف قدیم اختصاص
 پرتووش از روزن او تافت ه
 هر یک از آن مظهری از اصل نور
 در همه این ذکر ز تلقین اوست
 قفل در فیض نخستین گشود
 نورفشان گشت بر آفاق خویش
 یافت از او ذره عینی ظهور
 بسته هر عین به اسمی درست
 صورت علمیّه آن عین بود
 خال عدم بر رخ او «عین» شد
 وز قدمش سر به گریبان علم
 نی ز خود آگه نه ز غیرش خبر
 مظهر او صاف کمال دگر
 غنجه او شبنم فیض وجود
 فیض دوم جسته ز اسمای حق

پرتو ششم در بیانِ ظلِّ تعینِ ثانی در مرتبهٔ جامعه.

ذاتِ تو ز اجمالِ کمالِ صفات	چون سوی تفصیل کند التفات
علم شود آینهٔ حالِ تو	جمله مفصل کند اجمالِ تو
منطقِ او بسطِ فنونست کند	شرح ریاضیِ جنونست کند
با تو دهد شرحِ کماهیِ تو	فنِ طبیعی و الهیِ تو
نحوِ تو و صرف و اصول و کلام	فنِ معانی و بیانست تمام
شعر و صنایعِ خط و انشای تو	خلقِ تو و خلقتِ اعضای تو
گشته تو را علمِ تو آینه‌دار	جمله نماید به تو آینه‌وار
ذاتِ تو یک ذات و ز پندارِ تو	صد شده از کثرتِ تکرارِ تو
هر یک از آن حاکیِ حالی دگر	آینهٔ روی کمالی دگر
گرچه به صد آینه بنموده‌ای	تو یکی و هیچ نیفسزوده‌ای
ذاتِ تو بر وحدتِ دیرینه است	کثرتت از کثرتِ آینه است
مرتبهٔ ثانی از این حالِ خویش	دیدنِ تفضیل ز اجمالِ خویش
بوی بر آرزانکه دماغیت هست	راه رو از زانکه چراغیت هست

پرتو هفتم در کیفیتِ ظهورِ اسما از اعیان در مطلق مراتب.

پردهٔ امکان چو طلب ساز کرد	گنج بر اعیان درِ خود باز کرد
تافت چو از روزنِ اسما وجود	پرتوش از عرصهٔ اعیان نمود
عرصهٔ هر عین ز هر روزنی	یافته جانانی شده او را تنی
یافت چو هر عین ز اسمی ثبوت	قوت از او جست و از او خورد قوت
یافته زو سلکِ وجودش نظام	زو مبدء و تدرییش بر دوام
کرد روان بحر ز اسما فرات	گشت از آن عین پر آب حیات

علم ز هر عین بر اسمی گماشت	او سریان در همه اعیان چو داشت	
وز همه اقسام همان قسم دید	از نظرِ خاص در آن اسم دید	
اسم در آن عین معین نمود	چون نظرش خاص بر آن اسم بود	2365
بحر شود قطره گه انحصار	غیر و سوی گشت بدین اعتبار	
عین بر آن گنج نهان چون طلسم	ذات مسمی شده ظاهر به اسم	
لیک در آیینۀ اعیان نمود	اصل وجود است که او هست بود	
وجه وجود است در او جلوه گر	آینه معدوم ز خود بی خبر	
دعوی هستیش ز رزاقی است	بر عدمِ اصلی خود باقی است	2370
گرچه که از نیستیش هست رُست	نیست بدو نسبتِ هستی درست	
ساغرِ می می نشد و مست نیست	نیست کزو هست دمد هست نیست	
هیأتِ آیینۀ از آن یافته	نور ز آیینۀ برون تافته	
تافته زو نور به نیکی دگر	شیشه هر عین به رنگی دگر	
آینۀ علم شدش رو نما	داشت رخ اسم بسی مقتضا	2375
باز در اعیان همه احوالِ عین	آن همه در اسم کمال است و زین	
صورتِ علمیه بدان مستعد	کرد در اظهار همه علم جد	
پر شده عالم ز کمالاتِ اسم	چون به ظهور آمده حالاتِ اسم	
عالم موجود شد آن عین نور	شان بدو اعیان شد و بعد از ظهور	
یافت در این مرتبه آثارِ نام	زد ز ره علم سوی عین کام	2380

پرتو هشتم در بیان سر و هم کثرتِ وجودات و اثباتِ مایی و تویی.

وهمی از این مرتبه انگیخت باز	ز آن قدم و هم شد این ره دراز
گشت ز اعیان چو معین وجود	آب ز هر ظرف به رنگی نمود

عقل چو تمییزِ وجودات کرد
هر یک از آن حصّه‌ای از وهم داشت
مایهٔ آن وهم چو سودیش داد 2385
چونکه ز خود کرد قیاسِ همه
حلقهٔ پندار چو بازارِ توسست
سلسلهٔ هیچ مپندار هیچ
وهم در آن کثرتی اثبات کرد
چون به خود از وهم نظر برگماشت
در نظرِ خویش وجودیش داد
خورد همین باده ز کاسِ همه
هرچه خریدی همه پندارِ توسست
نیست به جز حلقهٔ پندار هیچ

پرتو نهم در بیانِ ظلِّ ظهور و اسما از اعیان در مرتبهٔ جامعه.

چون تو شوی حاضر^{۵۳۲} حالاتِ خویش
هر نفسِ انشای بدایعِ کنی 2390
گه دمد افسون دمت از ساحری
موج‌زنان سر به درآری ز بحر
بهر کتابتِ قلمی برکشی
گه سفرت عشق و طریقت جنون
گاه شوی مرکبِ تازی سوار 2395
گاه ز طب آمده قانونِ نواز
این همه کز علمِ تو اوّل نمود
آنچه تو در علمِ خود اوّل بُدی
از تو چه درهاسست به گلزار باز
وز پی تحقیقِ کمالاتِ خویش
دمبدم اظهارِ صنایعِ کنی U40a
گاه کنی ساحری از شاعری
گوهرِ منظوم برآری ز بحر
بر رخِ لوحی رقمی درکشی
گاه رخت عقل و رفیقت فنون
گاه کنی با سگِ تازی شکار
گاه منجم شده و زیج ساز
یافت ز فعلِ تو در آخر وجود
علم به عین آمد و آخر شدی
کرده تویی تو به رویت فراز

پرتو دهم در بیانِ کیفیتِ ظهورِ عالمِ ارواح.

کرد چو اسماش ز اعیانِ ظهور 2400
آینهٔ عین از آن عکسِ نور

⁵³² حاضر A: حاضر U

در نظرِ خویش وجودی که یافت

جلوه‌گه معنیِ ارواح بود

آینه پاک ز رنگِ صوَر

صورتِ او نقشِ نبسته خیال

تالیِ فهرستِ کتابِ وجود 2405

بحرِ عمیقی و نه عرضش نه طول

عرصه این دشت کز او رُست اصول

لوح وی از حرفِ صوَر صاف بود

یافته هر قسم ز اسمی ظهور

کثرتِ اوصافِ چو لونِ زجاج 2410

عقل چو زین حال نمود اقتباس

آنکه مثل گفت همین خواست است

اسم چو از عین به خود باز دید

از برِ خود راند صوَر را به ناز

گشت مجرّد ز لباسِ صوَر 2415

خلوت و محبوب در او بی لباس

خلوتِ جان است در این بزمگاه

رتبه اولی ز نمودی که یافت

خلوتی از صورتِ اشباح بود

آبخوری صاف ز رنگِ کدر

وهم ز معنیش ندیده مثال

فصلِ نخستِ اوّلِ بابِ وجود

کرده در او گوهرِ اعیان نزول

یافت چو در حیّزِ امکان حصول

نسبتِ تمییز به اوصاف بود

A32a تافته^{۵۳۳} هر اسم ز قسمی چو نور

نور در او مختلف از امتزاج

کرد ز کُلّی طبعی قیاس

وز ره این خواست سخن راست است

حسنِ خود اندر خورِ صد ناز دید

کرد سوی معنیِ خود دیده باز

کرد برهنه به خود از خود نظر

سایر احوال بر این کن قیاس

نیست بدن^{۵۳۴} را سوی این بزم راه

پرتو یازدهم در بیانِ ظلّ ظهورِ عالمِ ارواح در مرتبه جامعه.

چون تو در اظهارِ صفاتِ کمال

آنچه در اوّل به تو علمت نمود

زآینه عقل نمایی جمال

دیده عقلت کند آن را شهود

533 تافته A: یافته U

534 بدن A: بدان U

2420	علمِ تو اوّل که بدین سو شتافت	بود حصولی نه ز وجدان و یافت
	علمِ حضوریت به ذاتِ کمال	مست در این مرتبه از رویِ حال
	مستِ خودی نقلِ تو از نقلِ خود	نقلِ تو در مرتبهٔ عقلِ خود
	این نه همان مرتبهٔ سابق است	در پیِ آن است و بدان لاحق است
	علمِ تو شد غیرِ شهودت یقین	بون بعید است از آن تا بدین
2425	گر نماید به تو رویِ این سخن	رویِ سخن نیست به تو پشت کن
	وحدتِ تو کثرتی انگيخته	در همه و با همه آميخته
	کثرتِ اوصافِ تو صاف از صور	وحدتِ ذاتِ تو در او جلوه‌گر
	صحبتِ عقلیِ تو با خویشتن	ساختنِ جانِ تو ز اوصافِ تن
	صورتِ تمییز به آثارِ تو	گشت ز ارواح نمودارِ تو

U40b

پرتو دوازدهم در بیان کیفیت نزول ارواح و بعد از مرور بر مراتب اشباح و رجوع به همان عالم و تمییز فرع از اصل بعد از اتصال به او.

2430	عالمِ ارواح چو بحری ست ژرف	زاده ز هر قطره نهنگی شگرف
	کوهی و در بی جهتی جای او	جای جهت دامنِ صحرای او
	بر سرِ آن کوه بسی سر گروه	کرده برون سر ز گریبانِ کوه
	کوه صفت ثابت و بر یک قرار	کرده بر آن دامنِ صحرای شکار
	هر نفسی قید بسی صیدِ شان	صیدِ بدن‌ها و نفسِ قیدِ شان
2435	هر طرفش چشمهٔ آبِ حیات	هم حیوان زنده بدان هم نبات
	بلکه جمادات و بسایط از آن	گشته همه زنده و تسبیح خوان
	سبزه چرخ از نمِ آن چشمه رُست	نسبتِ سبزه است به چشمه درست
	شبِ آن چشمه چونم شب فشاند	سبزه به شب قطرهٔ کوکب فشاند

آبِ حیاتش چو فلک کرد نوش
 گشته ز هر چشمه روان نهرها 2440
 تاز از او باغ و گلستان شهر
 شهر نخستین چو روان خورده آب
 رفته روان جانبِ شهری دگر
 داده روان آب همه باغها
 سبزه دشت آمده مغمور از او 2445
 بر همه بگذشته و باز آمده
 هر کس از او خورده و زو شسته روی
 آمده با رنگی و بوی دگر
 داده روان آب همه باغها
 هرچه بر آن کرده گذر بوی او 2450
 گرچه کهن آمده آن چشمه سار
 سیر تو در دایره دوری فتاد
 نیم رخت بعد فزاید مدام
 آمدنت را گذری ساز شد
 چون به سفر در ره رازت کشند 2455
 نیمه راه تو ز جان تا تن است
 نقطه چو بر دایره جولان کند
 منزل او گرچه همان کوی شد
 چون برد انجام به آغاز خویش

همچو خضر زنده شد و سبز پوش
 بر گذرِ نهرِ روان شهرها
 شهر تن و آبِ روان جان شهر
 تیز از آن شهر گذر کرده آب
 شهر دگر یافته بهری دگر
 رفته از آن پس به سوی راغها
 جنگل و بیشه همه معمور از او
 باز به سر چشمه راز آمده
 کم نشده قطره ای از آب جوی
 و آمدنش نیز ز سوی دگر
 رفته از آن پس به سوی راغها⁵³⁵
 همواره او آمده در جوی او⁵³⁶
 بوی نوی هر دمش از جویبار
 بند توره نیمی و نیمی گشاد
 نیم دگر قرب نماید تمام
 بهر شدن نیز دری باز شد
 راه همان نیست چو بازت کشند
 نیمه دیگر ره برگشتن است
 گرد محیطش همه دوران کند
 لیک ز سوی دگران سوی شد
 خود بر خود فاش کند راز خویش

A32b

U41a

⁵³⁵ این بیت در نسخه A دو بار نوشته شده است.

⁵³⁶ این بیت در نسخه U موجود نیست.

آن شود آخر که در اوّل بود 2460

نقطه ارواح در این کهنه دیر

چون به صور دست در آغوش کرد

چون به می از جام صور مست شد

در ره خود چشم ز خود دوخته

ز ابر بدن تافت بر او آفتاب 2465

مست خود و بی خبر از اصل خویش

غافل او نه ز بی حاصلی ست

بی خبر از اصل خود و غرق خویش

اصل که سر فتنه غوغای اوست

عضو تو بس بی خبر است از تو لیک 2470

اصل که داننده فرع خود است

چونکه در این مزرعه از خویش رست

هر بر دانش که ز خود فرع یافت

فرع چو عضوی ست ز اعضای اصل

لب چو گشاید ز دهان وی است 2475

یافت بدو دانش او اختصاص

علم یکی رشته ای بسته دو سر

چونکه همین علم کنی اعتبار

ور به علوم دگرش ضم کنی

عالم آن اصل بود زین نظر 2480

دانش اعضا به خود یک به یک

پرتو علم تو بر اعضا افتاد

یک دو نبیند چو نه احول بود

نو چو شدش دایره خود ز سیر

معنی تجرید فراموش کرد

دامن هشیاریش از دست شد

گشت روان ره ز خود آموخته

نور مجرّد شد از او در حجاب

خواب کنان رفت ره وصل خویش

آگهی خاصش از این غافل ست

بینشش از مرتبه فرق خویش

دانش خود دارد و بینای اوست

با خبری تو ز بد عضو و نیک

خود به خودی دانه زرع خود است

علم ز فرعش به کم و بیش رست

دانه اصلی ست که در زرع یافت

وز رخ او تافته سیمای اصل

هر چه سر آید به زبان وی است

آلت او گشت در این علم خاص

هر سر آن بسته به پای دگر

عالم آن فرع بود ز انحصار

صافی و دُردی همه در هم کنی

هست ز هر فرع خود او را خبر

دانش توست آن و نداری تو شک

علم به اعضا هم از اعضا ذاد

نفسِ خود از عالم ارواح بود
 بود مهش را سفر از منزلی
 از پیِ نقلیش فرستاده‌اند 2485
 گرچه که پیداش زیانی بود
 هست زیانی و ز بهرِ نظام
 شرّ قلیل از پیِ خیرِ کثیر
 شرّ اضافی که بود در وجود
 ترکِ چنین شر نکند خیرِ محض 2490
 شرّ حقیر از پیِ خیرِ عظیم
 هر که خریدارِ زیان آمده‌ست
 گر کج و گر راست رود راهِ خویش
 نقطه چو بر دایره گردد مقیم
 سیرِ کجش بر خطِ خود راست است 2495
 بر خطِ فرمانِ سرِ او چون قلم
 دایره نفزوده و نی کاست است
 چون سرِ این رشته به پایان برَد
 پیرهنِ قطره‌گی از برکشد
 چونکه شود قطره‌گی^{۵۳۷} او خراب 2500
 قطره چو در آبِ روان غرق شد
 قطره‌گیش فانی و باقی‌ست ذات
 گرچه که شد غرقه بحرِ عمیق
 از سفر و سیرِ منازل تمام

در سفرش مرکب از اشباح بود
 خادمِ فحلی بدو از محفلی
 نقدِ روانیش بها داده‌اند
 آن ز پیِ سود نهانی بود
 آمده سرمایه سودی تمام
 خیرِ کثیریست قلیش نظیر
 خیرِ حقیقیست به چشمِ شهود
 نیست شری چون نبود غیرِ محض
 خیرِ عظیم است به نزدِ حکیم
 هرچه خرید از پیِ آن آمده‌ست
 راست برَد ره به در شاهِ خویش
 بر خطِ کج سیر کند مستقیم
 ره به فزونیش از این کاست است A33a
 رفته به ره اشک‌فشان هر قدم
 گردشِ پرگار بر او راست است U41b
 قطره خود باز به عمان برَد
 غوطه زند بحر به بر درکشد
 قطره نماند رود آبی به آب
 گرچه به ظاهر ز میان فرق شد
 بی‌سر و پا غرقه آبِ حیات
 هست در او منشاءِ فرقی دقیق
 حالِ دگر یافتن از هر مقام

- 2505 هر قدمی کارِ دگر ساختن
باز گشادن به وطن بارها
روح چو بحری و به موج از درون
از پی سودی سفری ساز کرد
قطره بر آن بحر چو سر پوش شد
چون ز سفر جانبِ خود رفت باز 2510
قطره گیش داشت ز خود در حجاب
چونکه ز خود بحرِ کهن کرد یاد
بحر گر از قطره بدین اعتبار
او به حقیقت نبود جز یکی
2515 لیک بود فرقِ دقیقی به وهم
گر تو سفر بهر تماشا کنی
گر به سفر فقر بود حالِ تو
لیکن از آن دستِ تو کوتاه بود
کارِ سفر چونکه گشاید تمام
چون به وطن باز رسی از سفر 2520
لیک تو را انس و حضوری بود
کآن بُدی از سرفت بیشتر
غیر خودی خواهه بدین اعتبار
سوی وطن بارِ دگر تاختن
عرض نمودن اثرِ کارها
قطره شد و رفت به ساحل برون
قطره به خود در سفر انباز کرد
بحر بر آن قطره فراموش شد
گشت دگر باره همان بحر راز
کرد حجاب از رخِ خود شست آب
بحرِ نوی دیگر از آن قطره زاد
در نظرِ وهم شود صد هزار
عقل در این حکم ندارد شکی
قطره شود بحرِ عمیقی به وهم
در طلبی روی به دریا کنی
در وطنت هست بسی مالِ تو
قدرِ کفافی به تو همره بود
عزم کنی بستنِ بارِ مقام
نیستی ای خواهه تو شخصی دگر
ذوق و نشاطی و سروری بود
شوقِ سفر زین شودت پیشتر
یک شود از کثرتِ همره هزار

پرتو سیزدهم در بیان آنکه آن بیت که صد هزاران سایه جاوید تو غرقه
بینی در یکی خورشید^{۵۳۸} تو اشارت به مثل این معنی ست.

سایه جاوید که عطار گفت	غرقه خورشید ^{۵۳۹} بر انوار گفت
خور یکی و سایه او صد هزار	گشته نهان در وی و زو آشکار
پرده از این راز نهان باز کرد	لیک نه در روح سخن ساز کرد
هر که در این آتش سوزان فتاد	مرد و چو ققنس بچه زین شعله زاد
من سبق از این ورق آموختم	زان ورق درس و سبق سوختم
گر ورق من سبق آموزدت	آتش این درس ورق سوزدت
ورنه تو شاگرد کتاب خودی	درس تو از اول باب خودی

پرتو چهاردهم در تنزل ارواح عالی به منازل صور مثالی.

یافت تعین چو در اول ظهور	بود در آن رتبه شئون عین نور
سایه‌ای از نور شد انگیخته	نور بدان سایه شد آمیخته
تافت ز اسماء الهی برون	کثرتی از وحدت نور شئون
کثرت اسماش که مشهود شد	ظل شئونند که ممدود شد
بار دوم نور چو آمد فرود	ظل دوم باز بر اول فرود
گم نشود نور چو تابد ز پست	سایه فزون خیزد از او چون نشست
کثرت اعیانی و غوغای کون	سایه اسماست به صحرای کون
سایه دیگر چو از این سایه ساخت	تختگاه روح در این پایه ساخت
سایه ز ارواح فروزدن گرفت	نور ز اشباح نمودن گرفت
روح ز اجساد مجالی نمود	رخ ز صورهای مثالی نمود

⁵³⁸ خورشید U: خورشید A

⁵³⁹ خورشید U: خورشید A

سایه چو افکنند ز شخصِ مثال
 سایه او بین چه در افزایش است
 نور ز کیفیتِ تمدیدِ ظل
 سایه چتر از سرِ شاهنشاهی
 دورِ نزولی به تو گردد تمام 2545
 در تو شد این سایه ز عقل و خیال
 در حرکتِ گردِ تو پرگاروار
 این حرکت هست به دستورِ او
 نورِ تو از سایه برَد غیرتی
 مهلتِ حیرت چو سکونت دهد 2550
 بر تو نهانِ تو شود آشکار
 از ره اندیشه چو بازت کشد
 سایهات از مرتبه ساییگی
 معرفتِ نورِ گرانمایهات
 در طلبِ خویش قدم در نهی 2555
 تشنه رود سایه خود⁵⁴⁰ سلسبیل
 در سفرِ منزلِ صاحبِ دلی
 مهلتِ راهت چو به غایت رسد
 موجِ تجلّی رسد از بحرِ ذات
 قطره چو شد غرقه بحرِ وجود 2560
 نور کند از افقِ خود ظهور
 صدمه چو از جای برَد پای او

عالمِ حس روی نمود از خیال
 تا که در آن سایهات آسایش است
 ساخت چو کمیتِ هر مستظل
 شد به تو ای سایه‌نشین منتهی
 سیرِ صعودی ز تو گیرد نظام
 گه ز یمین ظاهر و گه از شمال
 دورِ وی از مرکزِ تو پایدار
 گر کند آهنگِ سکونِ نورِ او
 سایهات از نورِ چرد حیرتی
 غیرتِ او ره به درونت دهد
 دیدهات از دیدِ تو گیرد قرار
 سوی ره منزلِ رازت کشد
 بو برَد از نور و ز همسایگی
 هست چو در معرفتِ سایهات
 همچو قلم هر قدمی سرنهی
 نور به خود سایه خود را دلیل
 سایه کند در ره خود منزلی
 کارِ سفر هم به نهایت رسد
 قطره شود غرقه آبِ حیات
 بود شود ظاهر و پنهان نمود
 محو شود ظلمتِ سایه ز نور
 نور بگيرد همگی جای او

⁵⁴⁰ سایه خود U، سایه و خود A

سایه چو شد نور بود غرقِ خویش
قبضه خورشید به یک بسطِ نور
2565 فرق چو شد جمع به نورِ قدم
ظلمتِ سایه که نمودی ز دور
تیغ بر آورد چو نور از غلاف
نور چو القصّه ز ارواح تافت
گرچه که الواح همه ساده بود
2570 هر یک از آن داشت دو قسم از کمال
قسمی از آن ذاتی و مراتِ او
آن همه بالفعل در او حاصل است
آنکه نظر خاص بر این پایه داشت
زآینه او چو همین رو نمود
2575 گفت که فعلیست کمالاتِ عقل
در سخن از عقل در این پایه گفت
او چو از این نکته همین خواست است
قسم دگر یافت به صورت حصول
جز به مریایِ صور آن کمال
2580 بعضِ کمالات چو صوریش بود
حبّ نخستین چو بر این عرصه تاخت
نغمه خود کرد در این پرده ساز
از رگِ جان رشته چو بر چنگ بست
نغمه چو از گوش سوی هوش شد

جانبِ جمع آمده از فرقِ خویش
قبض کند سایه خود را ز دور
سایه نهان ماند به زیرِ قدم
بود غلافی و در او تیغِ نور
سوخت به یک برقِ غلافِ خلاف
2542b ذره ارواح نمودی که یافت
بهر حروفِ صور آمده بود
آمده در هر یک از آن بی‌همال
بود در این مرتبه هم ذاتِ او
ذاتش از این روی به خود کامل است
دانش او در سفر این مایه داشت
هرچه نمودش همه بالفعل بود
متظّره نیست ز حالاتِ عقل
سری از آن⁵⁴¹ نور در این سایه گفت
کج منگر چون سخنش راست است
روح از آن کرد به صورت نزول
رخ نمودیش ز راهِ خیال
2543a مظهرِ صوریش ضروریش بود
گوی به ارواح در این عرصه باخت
پرده‌نشین گوش بر او کرده باز
گوش به آن رشته بر آهنگ بست
هوش ز نغمه همگی گوش شد

2585	وَجَدِ طَلَبِ دِلِ ارواحِ زاد	کرد ز رقصِ خود و اشباحِ یاد
	بهرِ کمالاتِ خیالیِ خویش	جُستِ مراییِ مثالیِ خویش
	شکرِ شیرینِ ز نی آمد به بر	ز آن همه در بندِ نی آمد شکر
	گر کمرِ نی بُدی در میان	نازِ شکر هم نکشیدی دهان
	دیدهٔ عقلی که به خود باز داشت	بر رخ صورتِ نظرش ناز داشت
2590	کرد ز اسما طلبِ پیکری	بهرِ کمالاتِ دومِ مظهری
	روح طلب کرد ز اسم این سلب	اسم هم از اعظمِ اسما طلب
	اعظمِ اسما سوی وحدت شتافت	وحدت از اطلاق چو سرمایه یافت
	فیض گذر سوی مراتب نمود	کارِ مراتب ز رواتب فزود

پرتو پانزدهم در بیان کیفیت ظهورِ مجالیِ مثالیِ منفصل و خیالیِ متصل.

2595	چون سفر از عالمِ ارواح کرد	منزلِ خود عالمِ اشباح کرد
	تخمِ تخیل که در ارواح بود	مادهٔ صورتِ اشباح بود
	روحِ زمینِ تخمِ تخیلِ دفین	ساختهٔ دهقانِ ازل در زمین
	فیض به ارواح چو پیوسته شد	صورتِ اشباح از او رسته شد
	خامهٔ تصویر به رنگِ خیال	عالمی انگیخت ز نقشِ مثال
	پرده ز رخ صورتِ او چون گشود	منفعِل از قوتِ جسمیه بود
2600	حیزِ اجسام نه مأوای او	روحِ مجرّد شده بینای او
	کاشفِ او قوتِ روحانی است	دیدهٔ آن کشف نه جسمانی است
	درکش اگر چند که صوری نمود	مدرکش از مادهٔ دوری نمود
	صورتِ اجسام نه زین قسم شد	آلتِ ادراک چو از جسم شد
	سایرِ اوهام و خیالاتِ جسم	مدرکِ روح است به آلاتِ جسم

- 2605 تخمِ تخیل که به خود روح داشت
شد ز تن آن تخم نهان زیرِ گل
خاست بسی شاخِ صورِ زین خیال
گرچه نه از ماده رست این صور
هست ز یک جنس مثال و خیال
منفصلش شهرِ مثالی بود
2610 درکِ یکی ذاتی و روحانی است
چون به زمینِ بدن آن تخم کاشت
رست خیالی که بود متصل
آبکشِ جمله از آن یک نهال
جان کند از ماده در وی نظر
هر دو ز یک اصل و یکی در مآل
متصلش کویِ خیالی بود
و آن دگری آلی و جسمانی است

پرتو شانزدهم در بیانِ کیفیتِ خروج از خیالِ متصل و عروج به مثالِ منفصل.

- 2615 گر تو سفرِ سوی تخیل کنی
چون کنی از عالمِ حس انقطاع
جاذبه روحِ تو غالب شود
جامه تنگِ بدنت برکشد
2620 آلت از دست چو افکنده شد
ذاتِ تو گوشت چو سوی خود کشید
دردِ خیالیت چو راقِ شود
یاد کنی زان سفرِ خویش را
عزمِ سفرِ جانبِ بالا کنی
بر سرِ آن کویِ تحمل کنی
ملکِ خیالت همه گردد مطاع
سوی خودت جاذب و طالب شود
از بر او تنگت به بر اندر کشد
مُدِرکِ بی‌آلتِ تو زنده شد
چشمِ تو بی‌آلتِ جسمیه دید
صافِ مثالیت محقق شود
منزل و راهِ گذرِ خویش را
باز به سرِ منزلِ خود جا کنی

پرتو هفدهم در بیانِ ظلِّ ظهورِ عالمِ مثالی در مرتبهٔ جامعه.

- خواجه تو در عالمِ معقولِ خویش
چونکه بدیدی همه محصولِ خویش

2625	باز کنی میلِ حضوری دگر چون ز تعقل به تخیل روی عالمِ عقلیت خیالی شود چونکه شدی کاتبِ لوحِ خیال زد به خیالی ز دوات و قلم حالِ خیالی تو حالی ز تو ور به سوی نقش و صورِ ساختی خانهٔ تصویر به تقدیرِ تو و آن همگی محضِ خیالِ تو بود یک یک از این گونه کمالاتِ تو از صورِ عقل و خیالی شدن صد خبر آورد حضورِ خیال لیک تو در خوابی و بس بی خبر چشم گشایک به خود باز بین گلشنِ تو هست گلستانِ راز	A34b	در نظرِ خویش ظهوری دگر هر قدمی ره به تأمل روی صورتِ روحِ تو مثالی شود باز نمودی ز کتابت مثال دستِ تو بر لوحِ خیالی رقم کاتبی انگیخت خیالی ز تو نرد بر آن تخته چنین ساختی نقش بسی ساخت ز تحریرِ تو نقش و مثالی ز کمالِ تو بود عقلی و گردد ز خیالاتِ تو بوی پر از روح و مثالی شدن نزدِ تو از روح و ظهورِ مثال نیست از آن صد خبرت یک اثر قطرهٔ خود لجهٔ این راز بین لیک در او نرگسِ تو نیست باز
------	--	------	--

پرتو هژدهم در بیانِ تلبسِ ارواح به لباسِ حواس بعد از تلبسِ جهتِ
کمال به ابدانِ عالمِ مثال.

2640	روح چو از بهرِ تمامِ کمال خلعتِ صورت که بپوشید باز رشتهٔ هر تار ز خلعت فکند پرده چو ز آهنگِ طلب ساز کرد	U43b	کرد تنزّل به مقامِ مثال بود بر او حبّ نخستین طراز نغمه به قانونِ نخستین بلند گوشِ صورِ نغمه بر او باز کرد
------	--	------	--

کرد به هر گوش گذاری دگر
 هر جسدی نغمه چو کرد استماع
 از خوشیِ نغمه و حالِ ظهور
 دیدهٔ امکان چو به خود باز کرد
 چونکه ز حس یافت ظهورش کمال 2645
 در طلبِ مظهرِ اشباح رفت
 حلقه چو زد سلسله در باز کرد
 کوهِ مراتب چو پر آواز گشت
 چونکه به ارواحِ عوالی رسید
 چون ز جسد کرد سفر در کمال 2650
 روح که بُد خلقتِ او سال‌ها
 بیشتر از حسّ و در او دیده خویش
 چونکه ز ساقی خودِ این جامِ جُست
 دورِ مهِ جامِ مثالی تمام
 باده چو از جامِ جسد نوش کرد 2655
 شد ز میِ اُنس هم آغوشِ خویش
 عالمِ تجرید ز یادش برفت
 شکلِ مثالی چو مأنوس شد
 کون خیال است و نماید به خواب
 کنجِ خرابیِ ست سراسر جهان 2660

گردنِ او بست به تازی دگر
 وجدکنان خاست به رقص و سماع
 جُست ز جا جُست کمالِ ظهور
 مظهرِ حسّی طلبِ آغاز کرد
 عزمِ سفر کرد به حس از مثال
 حلقه زنّان بر در ارواح رفت
 تا به سرِ سلسله آواز کرد
 فیض از او همچو صدا باز گشت
 زو به جسدهای مثالی رسید
 عالمِ حس یافت ظهور از مثال
 بیشتر از جسم و از این حال‌ها
 دید جسد بودش و تجریدِ خویش
 وز دهنِ جامِ لبش کامِ جُست
 پر شد از آن بادهٔ خورشیدفام
 خفت و به دو دست در آغوش کرد
 مست هم آغوش و فراموشِ خویش
 و آن جسدیت ز نهادش برفت
 در نظرش عالمِ محسوس شد
 صورتِ آب است و به معنی سراب
 آمده معمور ز گنجی نهان

پرتو نوزدهم در تنبیه بر آنکه هر جسم که محسوس است همان جسد
مثالی است که در این مرتبه درک او بر آن وجه مدروس است.

فارغ و وارسته ز هر فکر خویش معنی حال تو نماید جمال باز نماید ز معانی صور با تو حدیثی ز مثالیت بود	چونکه تو در خلوتی و ذکر خویش در پس صورت ز مقام خیال آب تو چون صاف شود از کدر و آن همگی محض خیالت بود
صاحب تمییز خیال خودی صورتی^{۵۴۲} از معنی حالات توست داند و نی فکر درونی نظر خود همه را کرده معانی بیان نفس تو از بند شکیت دهد قطع شود از خودت آن التفات	چون تو در آن حاضر حال خودی آن همه دانی که خیالات توست ذات تو تعبیر بسی زان صور واقعها دیده و در عین آن حس صور چونکه فریبت دهد درک تو سوی صور آید به ذات
با صورت دست در آغوش شد حسی و مشهود نماید تو را نوم شد آن واقعه در یک نفس خواب همین حالت بیداری است عقل بر آن حکم وجودی که کرد نفس تو را هست شهود مثال	حال نخستت چو فراموش شد آن همه موجود نماید تو را مرغ تو چون گشت نهان در قفس گر نظرت از سر هشیاری است دیده حس تو شهودی که کرد چون تو بخوابی و به چشم خیال
می کند آن حکم به مشهود تو بر همه آن حکم وجود تو هست آن همه دانی که نبُد جز خیال راه بُد و یک نفس از حس تو	عقل در آن حالت موجود تو تا تو بخوابی و شهود تو هست چون تو به حس باز کنی انتقال منزل صعبی ست بس از حس تو

صورتِ حسّی بود آنجا خیال
 رشته حسّ تو که بر پیچ بود
 حالتِ بیداری و خوابت به هم
 آنکه شنیدی تو که دین نیست حلم
 2685 خوابه تو در خوابی و بند خیال
 خوابِ گرانیست در این دردگاه
 مرگ تو را دولتِ بیدار شد
 زرع تو در خواب تو چون خورد آب
 گرچه بسی غفلت از این خواب رست
 2690 مزرعه آخرت است این جهان^{۵۴۳}
 جست سر از خواب چو بر داشتند
 شرع در این زرع چو استاد بود
 بارِ بد از کارِ بد آید به بار
 کارِ نکور است چو بارِ نکو

آنچه بُد اوّل شود اندر مآل
 حکم کند عقل تو کآن هیچ بود
 هست همین حال نه بیش و^{۵۴۳} نه کم
 از چه ندیدی اگر نیست حلم
 بسته دو دست تو کمند خیال
 طرفه کز آن مرگ بود انتباه
 بر تو از این خواب تو دشوار شد
 خاستی از بهرِ حصادش ز خواب
 زرع همه خلق بدین آب رست
 تخم فشان خلق به خوابِ گران
 رُست از او هرچه در او کاشتند
 تخم بدو نیک بُد و وانمود
 تخمِ بد از کارِ بد خود مکار
 تخمِ نکوکار ز کارِ نکو

پرتو بیستم در بیانِ ظلّ ظهورِ عالمِ حس از عالمِ مثال در مرتبه جامع.

2695 چونکه تو از بهرِ ظهورِ کمال
 هرچه ز تصویر خیالت نمود
 چونکه خیال تو سپارد به فعل
 بر طبقِ حسّ تو حالات تو
 علم تو انگیزته نقش از خیال

سیر کنی جانبِ حس از خیال
 جمله به تقدیر تو یابد وجود
 قوّت تو جمله در آرد به فعل
 آمده بر طبقِ خیالات تو
 جستار ارادت ز ظهورش کمال

⁵⁴³ U - A

⁵⁴⁴ الدنيا مزرعه الآخرة: كشف الخفاء، ج. 1، ص. 412.

2700 قدرت تو داده به اقساط وجود

قسطیش از عالم حس در وجود

نقش و خیالیت که مأنوس شد

بر تو ز تو هم به تو محسوس شد

سیر تو در عقل و خیال و حواس

بھر تو بنهاد مراتب اساس

بر همه کس جز تو ندارد عبور

در همه غیر از تو ندارد ظهور

کس نبود غیر تو در دیر تو

سير تو در دیر تو بی غیر تو

2705 از توبه هر مرتبه راهی ست باز

راه تو بر تو ز توئی شد دراز

چون تو نباشی همه ره منزل است

منزل تو مه شد و مه منزل است

پرتو بیست و یکم در تقریرِ ملکوتِ عالمِ ملک و تحریرِ آنکه در هر صورت جسمانی معنی روحانی روپوش و به دو دست در آغوش است.

جان تو علمی ست که در علم جان

هست همان جان تو معلوم آن

چونکہ شود جان تو مفہوم خویش

علم بود عالم و معلوم خویش

علم مجرد که به خود بی‌شکی است

مُدْرک و ادراکش و مَدْرک یکی ست

2710 خواجه نهان تو همان دانش است

ذات تو جان تو و جان دانش است

جان تو تنہا نہ چنیں است و بس

خلقت ارواح همین است و بس

زهرة هر روح به خود زاهر است

هم خود و هم غیر بر او ظاهر است

هرچه بر او یافت به علمش ظهور

گاه ز حصول آمد و گاه از حضور

صورت جسمی که در او حاضر است

دیدۀ معنیش بدو ناظر است

2715 صورت آن جسم تن و جاننش اوست

مزرعہ خرم و دھقانش اوست

زندگیش هست دوام حضور

مردن او عین خفا زان ظہور

آنکه تو گویی که فلان زنده است

در بدنش جان و بدان زنده است

یافت چو شد ملتفت جان حیات

میرد اگر قطع کند التفات

هست در آن تن خبری و آن خبر
 آن خبر از خویش که دارد فلان 2720
 چشم گشا گوش بدین راز کن
 در تو گر از نفسِ تو نبُود ظلام
 صورتِ هر جسم که کرده ظهور
 حاضرِ جان گشته و مهمانِ او
 تا ملکوتی نبُود در وجود 2725
 رست خیال از ملکوتی نخست
 مُلک ز هر پرده نوایی که ساخت
 تا ملکوتی نکند نغمه ساز
 ناوکِ مُلکی همه از پشتِ اوست
 سایهٔ خود روح چو افکنده دید 2730
 دید ز هر جسم حضوری دگر
 یافته هر جسم به نوعی حضور
 جان که شد آغشته به آثارِ جسم
 خلعتِ آثار که اندوخته ست
 مظهرِ جسم از پی اظهارِ اوست 2735
 بحرِ حیاتی همه زنده در او
 غرقِ حیاتند جماد و نبات
 با خبر از خویش وز آثارِ خویش
 لیک چو نوعِ حیوان را حیات
 و آنچه تو یابی ز خود این ست و بس 2740

زندگی اثبات کند از اثر
 هست حضورِ تنِ او نزدِ جان
 دیده انصاف به خود باز کن
 آنچه شنیدی همه بینی تمام
 یافته در حضرتِ جانی حضور
 نزلِ حیاتش خورش از خوانِ او^{۵۴۵}
 صورتِ مُلکی نتواند نمود
 گشت بدان صورتِ مُلکی درست
 یافت ز چنگی ملکوتی نواخت
 هیچ صدایی ندهد مُلک باز
 چون ملکوتِ همه در دستِ اوست
 سر به سر اجسام همه زنده دید
 کرد به هر قسم ظهوری دگر
 جان متنوع شده زان در ظهور
 ز اوست اثر لیک به مقدارِ جسم
 بر قدِ هر جسم نکو دوخته ست
 پست و بلندش همه آثارِ اوست
 ماهیِ اجسام فکنده در او
 هر یک از آن راست به نوعی حیات
 قایم و دایم همه در کارِ خویش
 غیرِ جماد است و نبات از جهات
 زین جهت معتقد این ست و بس

در تو جز این نوع چو پیدا نشد
 هرچه در این عرصه ندارد حیات
 خود تو در آن مرتبه‌ها بوده‌ای
 بلکه در این حال هم آغوشِ توست
 2745 در تو کنون هست حیاتِ نبات
 هست همین لحظه حیاتِ جماد
 این دو حیات که دو مغزِ نکوست
 در تو هم این تخم ز جان کاشته‌ست
 چونکه تو را بود جمادی مقرر
 2750 باز چو شد منزلِ راهت نبات
 جذبِ غذا چونکه ز خاکِ تو رُست
 اصلِ تو زین فرع چو تفریع یافت
 ملتفت^{۵۴۶} غیرِ نباتی نماند
 فعلِ جمادی بود اندر نبات
 2755 راهِ درازِ تو در این پهن دشت
 جانِ تو زان آب چو سیراب شد
 کرد فراموش حیاتِ نبات
 گر نبود فعلِ جمادی تمام
 خاصیتِ لعل و گهر در نبات
 2760 آن نه از این روست که سیرِ جماد
 روح در او نشو و نما چون نیافت
 قابلِ افعالِ نباتی نبود

نوعِ دگر بر تو هویدا نشد
 ۱۷۴۵ پیشِ تو مات است شهش در ممات
 گرچه بر آن این نفس افزوده‌ای
 گرچه ز خوابِ تو فراموشِ توست
 نشو و نما ز اوست تو را در جهات
 حافظِ ترکیبِ تو در این نهاد
 کرد نهان حسُّ تو در پنج پوست
 حسُّ تو محبوبت از آن داشته‌ست
 بودی از آن نوع حیاتت خبر
 ۱۷۴۶ نوعِ دگر رُست ز جسمت حیات
 نشو و نما زد ره درکِ تو جُست
 درکِ تو بر فعلِ تو توزیع یافت
 درکِ تو دامن ز جمادی فشاند
 روحِ نبات ار چه بکرد التفات
 چون به سرِ چشمه حیوان گذشت
 غفلتِ حس آمد و در خواب شد
 گشت به حس غافل از آن التفات
 ظاهر از آن روح در این انتظام
 نبود و ظاهر نشود زان حیات
 مظهرِ آن قسم هم او به افراد
 در پیِ آثارِ جمادی شتافت
 زو همه احوالِ جمادی نمود

چون ز جمادی به نباتی رسید

و آن اثرِ عامِ جمادی تمام

قابلِ آثارِ خصوصِ جماد 2765

بود اثرِ عامِ جمادی دگر

تخمِ نباتِ آبِ حیاتش چو شست

روحِ نباتی و دو قسم از اثر

خوردنِ خاصِ آبِ نبات از قصور

یافت در این نظم بدین انتظام 2770

تغذیه و نشو و نما شد پدید

یافت در این مرتبه هم انتظام

چون بُد این مرتبه در وی نژاد

در حیوان نیز به او هم سفر

زو غضب و شهوت و حس نیز رُست

خاص یکی بودن و عام آن دگر

کردنِ عام از حیوان هم ظهور

بر نسقِ روحِ جمادی نظام

پرتو بیست [و] دوم در بیانِ کیفیتِ رجوع به مرتبهٔ نبات و جماد و شهودِ احوالِ عامهٔ هر یک در این نهاد.

گرچه تو کردی به مراتب سفر

وصفِ تو در مرتبه‌ها گرد گشت

چونکه شد آثارِ منازلِ نهان

چون تو ز حس قطع کنی التفات

غفلت از حس چو بگیرد کمال 2775

گردد از آن مشهودِ موجودِ تو

در نظرِ خود تو نباتی شوی

روحِ نباتیت یقینِ گزیدت

هرچه نه آنی تو ندانی یقین

چون اثرِ عامِ نباتی تمام 2780

در تو چو باشد اثری ز اختصاص

هم تو تویی خواجه بگشتی دگر

مرتبهٔ ذاتِ تو دیگر نگشت

گر شودت میل رجوعی بر آن

ملفتِ تو نشود این حیات

درکِ تو زمین رتبه کند انتقال

روحِ نباتیِ تو مشهودِ تو

زنده بدان نوعِ حیاتی شوی U45b

نورِ یقین رهبرِ دینِ گزیدت

آنست یقین است که آنی یقین

شد به یقین حالِ تو در این مقام

راه بری سویِ اثرهای خاص

روح نباتی تو از جو جهند
از خم خود راه به دریا کنی
گاه شوی قرفه گهی زنجبیل
صورت تو ثابت و جانت به سیر 2785
چون تو در این مرتبه نیز التفات
قطعت از این مرتبه چون گشت حال
کشف شود اولت احوال عام
تا حیوانی ز مقام نظر
راه تو این است و تویی منزلت 2790
آنکه شنیدی تو که علم نبات
بلکه بسی علم گرانمایه است
آنکه سخن گفت از این کشف تام
علم حضوری به سلوک و سفر
فکر و نظر چونکه دلیل بود 2795
تا سفت از ره قیل است و قال

دانش بسیارت از آن رو دهد
سوی نباتات سفرها کنی
گاه نمایی بقم و گاه نیل
هم سفر خود تویی و نیست غیر
قطع کنی از همه حال نبات
روح جمادیست نماید جمال
وز پس آن خاص به قدر مقام
هم ز جمادی سفت بیشتر
عشق بود رهبر و همره دلت
لازم اوتاد بود از ثقات
کآن همگی لازم آن پایه است
خواست ز هر علم کز او برد نام A36b
نی که حصولی به طریق نظر
قال ره و توشه ز قیلت بود
منزل جانت نشود ذوق حال

پرتو بیست و سیم در اشمام عطری فایح از حالات روحانیت ملکوتیه که
شطری لایح از هیأت جسمانیه ملکیه اجرام علویه که اصول عالم ملکنند
فرع آن است.

جان تو را وجد چو مهمان شود
وجد تو چون حالت نقدی بود
روح تو چون طالب آن فقد شد
رقص تو را هم نفس جان شود
آن حرکت از پی فقدی بود
جسم تو را زو حرکت نقد شد

2800 روحِ تو در وجد تطلب کنان

رسته به اوضاع اراداتِ خاص

زاده ز هر وضعِ تو موجودِ تو

جسمِ تو با روح موافق شده

صورتِ هر فعل که جسمت نمود

2805 قوتش از فعل چو دیده کمال

زادنِ هر وضع ز حالی دگر

چرخِ تو از شوقِ کمالاتِ تو

رقصِ تو کآن هیأتِ جسمانی است

جسمِ تو کآن ملکِ تو شد در وجود

2810 رقصِ فلک هم ز چنین حالتی ست

حالت و وجدش ز موجودِ خویش

کرده ز هر وضعِ کمالی خیال

چون حرکتِ منشیِ اوضاعِ اوست

وضعِ بود مقصدِ او بالعرض

2815 گرچه مرادش حرکت شد مدام

چون ملکوتِ فلک آمد ملک

ز آن جهت آمد همه بر یک نظام

هر فلکی از ملکی پایه یافت

جنبشش از حال و مقام وی است

2820 کوکبِ درّی^{۵۴۷} که در او حاصل است

در بر او چون دل حیوانی است

جسمِ تو در وضعِ تقلبِ کنان

و آن حرکت یافتنه زان اختصاص

وضعِ دگر موجودِ مفقودِ تو

حسن و خیالِ تو مطابق شده

آن همه در ذاتِ تو بالقوه بود

قفلِ دری بر تو گشوده ز حال

وز پیِ آن زاده کمالی دگر

شوقِ کمالات ز حالاتِ تو

تابعِ حالی ست که روحانی است

صورتِ حالِ ملکوتیت نمود

روح در او فاعل و جسمِ آلتی ست

U46a وز حرکتِ طالبِ مفقودِ خویش

طالبِ آن گشته ز بهر کمال

در حرکتِ نشاءِ ابداعِ اوست

وز حرکتِ نفسِ کمالش غرض

از حرکت هست کمالش مرام

فعلِ ملک شد حرکاتِ فلک

جمله ز یک پرده و در یک مقام

تختگاهی او ز شاهی پایه یافت

نظمِ مسیرش ز نظام وی است

در بدنش منزلِ جان چون دل است

ز ندگیش زان دلِ نورانی است

⁵⁴⁷ « كَانَهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ » قرآن، 24/35

کثرتِ کونوی صفاتش تمام
 کرده ظهور این دو ز یک اصل نور
 وحدتِ معنی چو بر او غالب است
 حالتِ او اعدلِ احوال شد 2825
 داده در ادوار به اهلِ نظر
 شکل چو زان وحدتِ کامل نمود
 وحدتِ عنصر چو ندارد کمال
 منزلش اوضاع و سفر دورها
 هر نفسش عزمِ دگر منزل است 2830
 وضع که شد بسته او با امور
 ظاهرِ هستیش به باطن نمود
 فیضی از آن نسبت^{۵۴۹} وضعی خاص
 چون ز خم نیل فلک رنگ یافت
 درخورِ آن وضع کز او رنگ برد 2835
 چون فلک از وضعِ نوی تازه شد
 فیض ز افلاک و ز اوضاع او
 شه به سوی عالمِ کون و فساد
 لشکرِ فیضی که در او در رود
 چارچمن را که سه گلشن طریست 2840
 فیضِ حق آید به جهان از دو سو
 ز آن دو یکی آمده بی واسطه

یافته از وحدتِ ذاتش نظام
 یافته وحدتِ غلبه در ظهور
 صورتِ او شکل گری طالب است
 شکلش از آن افضلِ اشکال شد
 صورتش از معنیِ وحدت خبر
 قابلِ تغییر ز قاصر نمود
 دستِ قوا سر کنش پایمال
 گشته به هر دور ز سر طورها
 حالتِ وجدش به هر منزل است
 چون ز بطون کرد به ظاهر ظهور
 نسبتِ خاصی که در اول نبود^{۵۴۸}
 یافت به جسمِ فلکی اختصاص
 سوی موالید و عناصر شتافت
 بوی از آن رنگ به هر یک سپرد A37a
 بر گذرِ فیض چو دروازه شد
 سوی عناصر شد و اتباع او
 بر گذرِ فیض چو این در گشاد
 کوی به کوی همه زین در رود
 آب ز نه چشمه نیلوفرست
 آب یکی لیک روان از دو جو
 و آن دگری یافته صد رابطه

548 نبود A: نمود U

549 نسبت A: نیست U

وجههٔ یک فیض بود فیضِ خاص
 جذبه از این وجه تنزل کند
 وجهِ دگر سلسلهٔ کاینات 2845
 واسطه افلاک در این ره بود
 حکمتِ او واسطه افلاک ساخت
 این ره عشق آمد و آن راه عقل
 چون قدم عقل در این ره نبود
 آنکه قدم زد ز ره عقل و بس 2850
 تا ز چه عقل نیابی به در
 آید از این راه تو را بس خبر
 لیکن ندانی تو کز این ره رسید
 هرچه نشد لازم معلوم تو
 تازه گل کشف دو گونه شگفت 2855
 رنگی از آن گل چو نبیند نظر
 و آن دگری رسد میانِ دو راه
 کشف در اتیانِ شهادت قویم
 سقم ادا بین که گه شرح او
 شاخِ نظر چون گلی آرد به بار 2860
 و آنچه ز صد شاخِ نظر رسته شد
 گلینِ این باغی و کشف گلش
 بلبلِ توققنسِ آتش فروز
 وهم که خارش گلِ انظار سوخت

طری شده زو واسطه در اختصاص
 رفع⁵⁵⁰ علل قطع تعلل کند
 حلقه به حلقه شده زو فیضِ ذات
 راهِ دگر در به در شه بود
 قدرتش از واسطه ره پاک ساخت
 چشمهٔ کشف این شد و آن چاه عقل
 زمین ره بی واسطه آگه نبود U46b
 این ره از او نقل نکرده ست کس
 چشمهٔ کشف نشود آبخور
 کآن نبود در ره عقل و نظر
 دیدهٔ کشفیت چو این ره ندید
 کی شود از فکر تو مفهوم تو
 زآن دو یکی رخ ز نظرها نهفت
 زو نبرد بوی دماغ فکر
 کشف و نظر هر دو بر او شد گواه
 شاهدِ انظارِ ادایش سقیم
 وهم به انواع کند جرح او
 وهم خراشد رخس از خار خار
 در کف کشف آن همه یک دسته شد
 گل ز تو رُست است و تویی بلبلش
 نالهٔ چو آتش او خارسوز
 ز آتش دمه‌های تو چون خار سوخت

2865 از نظر افسرده شوی یخ شوی
 یخ چو شوی بسته این نخ شوی
 برق قدم شو به ره کشف بوی
 گرمی و نور از قدم کشف جوی
 یخ بر آتش چو نیاز آورد
 آتش گرمش به گداز آورد
 اول یخ بود خود آب روان
 گرم چو گردد شود آخر همان

پرتو بیست و چهارم در بیان ملکوت عناصر که صورت وحدت در
 ملکش متغیر به قواسر و متکسر به کواسر است و تقسیم این پرتو جهت
 فرق و انقلاب در چهار برق و یک شهاب برق اول در عنصر ناری.

2870 شعله آتش چو علم برکشید
 در ملکوتش غضب و کبر خوست
 سر به سر چتر فلک سرکشید
 سرکشی و خفت ملکش از اوست
 چون غضب خلقی او کامل است
 خفت مطلق ز حقش حاصل است
 از غضبش هست حرارت اثر
 وین اثرش داده اثرها دگر
 گاه به آفاق بود خانه سوز
 گاه به تنویر شود شب فروز
 کرده گهی فرق و گه آورده جمع
 گاه به تبخیر برآرد علم
 چونکه ز تصعید بهار آورد
 این همه از ماده تعیین شود
 چشم چو شد قابل تسخین و بس
 از تر و خشک این دو به بار آورد
 و اول اینها همه تسخین شود
 زو اثر آنجاست همه این و بس
 در پی تسخین کند آن هم حلول
 مشرب تحقیق در این آن بود
 حلق بسی مرغ در این دام هست
 2880 آنکه غضب خاصه حیوان بود
 کاصل غضب در دگر اجسام هست
 بر بسی اجسام فتادش عبور
 کرد ز هر جسم به نوعی ظهور

A37b

U47a

در حیوان گاه قوی گاه ضعیف
 چونکه بود مظهرِ او چشمِ نار
 2885 نغمه آثارِ وی از یک مقام
 هرچه به یک جاده شد کامِ او
 او نه همین حالتِ حیوانی است
 گرچه ز بس جسمِ عَلمِ بر فراخت
 آنکه ز جسمی نماید اثر
 2890 در تو غضب هست و ندارد قصور
 شرطِ ظهورش ز تو چون سرزند
 آنچه تو او را غضب انگاشتی
 آن اثری بود ز آثارِ او
 اصلِ تحفظِ چو غضب تیز داشت
 2895 یُبس در او فرعی از این اصل شد
 زین دو در او قوتِ تخفیف زاد
 خوفِ تصادم ز تو چون سرزند
 جسمِ تو زان قوتِ والای خویش
 لفظِ تحفظ که درانداختم
 2900 صورتِ لفظیش که آراستم
 در ملکوتش هممی بی‌فتور
 هر یک از آن با اثری ساخته
 فعلِ طباع از همم روح زاد
 رشته همّت ملکوتش که تافت

گاه اثرِ او خفی و گاه لطیف
 باشد اثرِ دایم و بر یک قرار
 شعبه یک اصل و به یک انتظام
 طبع نهند اهلِ نظر نامِ او
 علتِ تخصیصِ لغتِ خوانی است
 وضعِ لغتِ خاص به حیوانش ساخت
 هست در او طالبِ شرط⁵⁵¹ دگر
 گرچه نباشد اثرش را ظهور
 آتشِ او شعله ز تو برزند
 خاص به حیوانش همی داشتی
 در تو ز اصلِ غضب اظهارِ او
 همّتِ اظهارِ بر آن هم گماشت
 فرعِ حرارتِ چو بدین وصل شد
 داد به تخفیف ز تخفیف داد
 قوتی از جسمِ تو سر برزند
 حفظ کند سر به سر اجزای خویش
 پرده از این حال برانداختم
 معنیِ این قوت از او خواستم
 مصدرِ آثار در او بی‌قصور
 عمرِ خود اندر طلبش باخته
 جرعه‌ای آثارِ کفِ روح داد
 تاب چو آن رشته ز سرشته یافت

2905 و آن سر رشته‌ست چو پیوند دست

تابش اگر داد اثر کار اوست

ور مدد تاب از او باز بست

از ملکوت است اثر ملک را

هست به دستش ملکوت همه

2910 حکمت او پرده عادت نهاد

پرده گشودن اثر قدرت است

قدرتش از حکمت او پرده‌گر

تاب ز سر رشته بود امر کار

امرش اگر برد سلام از شه است

2915 مجمل روحش که مفصل در اوست

بند و گشادش بود از بند دست

دبده عادت و آثار اوست

فعل و اثر نبود و عادت شکست

باد وزان کرد روان فلک را

در کف او قوت و قوت همه

قدرتش آن پرده ز هم برگشاد

باز کشیدن ز سر حکمت است

حکمتش از قدرت او پرده‌در

امر چو نبود نزنند شعله نار

شعله او ورد خلیل الله است

آن ملکی دان که موکل بر اوست

برق دوم در عنصر هوایی.

مصدر افعال و در او جای او

تخت هوا پا چو به میدان نهاد

گرم خود و هم نفس خویش شد

صحبت گرمیش چو با آتش است

2920 غل و غشش صحبت آتش بسوخت

بود غضب روز و شبش همنشین

چونکه دماغش ز غضب بو کشید

روح چو کردش به غضب گرم یاد

سرعت جنبش ز حرارت خبر

مشقت از او روح در اجزای او

تاج به سر ز آتش سوزان نهاد

وز حرکت گرمی او بیش شد

گرم شد و صحبت گرمان خوش است

A38a U47b صحبت او هم رخ آتش فروخت

کرد به آتش غضبش همنشین

جاذب جنسیتش آن سو کشید

گشت سریع حرکت در نهاد

داد و حرارت ز غضب شد اثر

2925	علم در او یافت کمالِ ظهور	داد مقصدامیش ز حالِ ظهور
	از صفتِ علم و وفورِ خبر	شد تلجِ صدر و برودتِ اثر
	هست از این علم که راندم نفس	قصدِ من اصلِ صفتِ علم و بس
	نی که به اشیا متعلق شود	صورتِ علمی متحقق شود
	مقصدم از علم شد اصلِ خبر	فرطِ ظهور است وفورِ اثر
2930	در غضب از علم چو آمد قصور	یافت حرارت ز برودتِ فتور
	حلقِ حرارت چو برودت فشرد	سورتِ این گشته شد آن یک بمرد
	چون غضبش یافت به علم اتصال	رفت حرارت به سوی اعتدال
	شعلهٔ نارِ غضبش در شکست	ز آن سبب از نار فروتر نشست
	حالتِ روحش چو شد ارسالِ جسم	کیفِ رطوبت شد از آن حالِ جسم
2935	چون به تحفظ بود ارسالِ ضد	گشت به او در اثر و حالِ ضد
	صورتِ ارسال و غضب چون نمود	رطب شد و حارِ هوا در وجود
	در ملکوت این دو صفت مستجن	و آمده در مُلکِ اثرش مستکن
	هست چو مستجمع ^{۵۵۲} شرطِ حیات	زو ^{۵۵۳} حیوان راست ز گریه نجات
	دمبدم از دولتِ اقبالِ او	تازه شود در نفسی حالِ او
2940	تختِ نفس بهرِ شهِ جان کشد	تابعِ امر است و به فرمان کشد
	یک نفس از امر نه یادش دهد	بشکند آن تخت و به بادش دهد
	ز امر به تسخیر چو فرمان رسید	سخره شد و تختِ سلیمان کشید
	شد ملکی نیز موکل بر او	کرد اثرهاش مکمل در او

⁵⁵² مستجمع A: مستمع U

⁵⁵³ زو A: رو U

برقِ سیوم در عنصرِ مایی.

آبِ روان در چمنِ کاینات	در حیوان رُست نباتِ حیات
2945 صورتِ علم آمد و ارسالِ جسم	برد و رطوبت شد از او حالِ جسم
این دو صفت در ملکوتش چو بود	یک به یک از صورتِ مُلکش نمود
حلم و وقاری چو ز خود باز یافت	همّتِ او جانبِ پستی شتافت
از غضب و کبر چو آزاده شد	طالبِ پست آمد و افتاده شد
میلِ بلندی اثرِ خفت است	لازمهٔ ثقلِ بودِ میلِ پست
2950 خفت از آثارِ غضب شد یقین	چشمِ یقین خود بگشا و بین
ثقلِ بدن شد اثرِ حلمِ جان	جانِ من از کشفِ طلبِ علمِ آن
چار طبیعت ره پست و بلند	هر دو به یک سوی ز همّت روند
مصدرِ آثار همه همّت است	بهر اثر کار همه همّت است
غایتِ حلمش چو محقق نبود	ثقل در او کامل و مطلق نبود
2955 حلم ز خود قسط نه وافیش داد	مُقسط از آن ثقلِ اضافیش داد
هست بر او هم ملکِ قهرمان	کرده در اجزاش سرایت چو جان
گر نظر از چشمِ سریرت کنی	روشنش از کحلِ بصیرت کنی
با تو دهد صورتِ مُلکش روان	روشن و صاف از ملکوتش نشان
این همه آثار که مُلکش نمود	صورتِ وصفِ ملکوتیش بود
2960 آنچه قلم بر ملکوتش نوشت	دستِ حق اندر ملکوتش سرشت
میوهٔ هر شاخ ز پیوندِ اوست	پنج درختِ همه در بندِ اوست
امر از او وز همگان امتثال	فعل از او وز دگران انفعال
امر به آتش کند آیت بیست	در کمرِ صاعقه آورده دست
زو دم فرمان چو در آید به باد	تختِ سلیمان کشد و پای عاد

U48a

برقِ چهارم در عنصرِ ترابی.

- 2965 چونکه وز او باد ز حکمش بر آب
خاک چو شد مرکزِ حلم و وقار
مغزِ جهان است و درون جای اوست
تاجِ خلافت چو نهاد از شرف
در برِ خود آینه‌ها داشت صاف
2970 زاد چو در کون به تکوینِ شاه
دایهٔ او چرخ به صد چاره شد
در برش آورد فرو برده سر
در دل او کرد چو مهرش ظهور
تربیتش کرد چنین سال‌ها
2975 مدتِ ادوار بر او بر شکست
قابلِ انوار ز ادوار شد
جملهٔ آثار در او جمع شد
دستِ حق آنها همه در هم سرشت
پشتِ فلک بهر رکوعش دو تاست
2980 صورتِ خاک ارچه که پستی نمود
گرچه که سرد آمد و سردیش خوست
ذکرِ تواضع چو مر او راست ورد
چونکه نمود از ملکوتش جمال
وین دو به ملکش اثرِ ثقل داد
2985 شد ز تحفظ به بیوست گرای
- A38b گردد از او خاک به طوفان خراب
مرکزِ او گشت فلک را مدار
چرخِ عناصر ز برونش چو پوست
چترِ فلک بر سر او شد صدف
ساخت ز افلاک و عناصر غلاف
از عدم این طفلِ خلافت پناه
گشت دو تا بر سرِ گهواره شد
از مه و خورشید⁵⁵⁴ دو پستان به بر
گشت ز پستانش روان شیرِ نور
یافت به هر سال ز سر حال‌ها
هیأتِ اطوار در او در نشست
فاعِلِ آثار در اطوار شد
قابلِ نطق و بصر و سمع شد
عالمی از طینتِ آدم سرشت
روی ملک سجدهٔ او را سزاست
معنیِ پاکش به بلندی فزود
گرمیِ هنگامهٔ عالم از اوست
گشت بر او خلقهٔ اجسام کرد
حلم و وقاری به وفورِ کمال
ثقل در او کامل و مطلق فتاد
وز بردِ علم برودت نمای

⁵⁵⁴ خورشید U: خورشید A

آن ملکسی کوسست خریدارِ او
گرچه فروشنده آثار گشت

زوست همه گرمی بازارِ او
شحنه بازار و خریدار گشت

شهاب در کیفیت انقلاب.

صورتِ هر چشم ظهوری که یافت
جسم چو شد مظهرِ آثارِ روح
جمله خصوصیه اطرافِ او 2990
وصفی اگر یافت ز روح انتقال
وصفِ دگر نیز چو آرد عبور
پس غضبِ نار چو یابد شکست
صورتِ ناریش پذیرد فساد
خوی هوا چونکه ز روحش برُست 2995
تابعِ روح است چو در انتقال
کون و فساد همه شد زین نمط
وصف هم از روح که کرد انتقال
و آن همه اسباب هم ارواح بود
آهن و سنگی که بهم برزنی 3000
باد بر آن شعله نارِ بسیط
چونکه محیط است و بر او غالب است
صورتِ ناریش ز سر برکشد
صرف ز نارش چو بدین نحو کرد
چون نظرِ عقل بر این طاهر است 3005

معنی روحی ست کز آن جسم تافت
تافت از او پرتو انوارِ روح
تابعِ روح آمده اوصافِ او
صورتش از جسم کند ارتحال
صورتش از جسم نماید ظهور
کبر و تحفظ کند ارسال بست U48b
بر دهدش کونِ هوایی به باد
صورتِ او کرد و فتوحش درست
عکس شود چونکه بود عکسِ حال
منشاء آن روح بود بی غلط
یافت به اسبابِ دگر اتصال
گرچه که اشباح به ظاهر نمود
زو به جهد شعله نارِ سنی
چونکه بود از همه جانب محیط
وز غلبه سوی خودش طالب است
لبسِ هوایش به بر درکشد
فعلِ هوا اسم از او محو کرد
او شده مقهور و هوا قاهر است

وآنکه نظر کرد ز کشف و شهود

گرچه خبر بو ندهد از عیان

تابشی⁵⁵⁵ از پرتو آن آفتاب

برقی از آن شعله کشف اتم

3010 خرم عقلت چو شود سوخته

کثرت کمیت جسم هوا

کیف نفوسی که بود منطبق

کثرت کمیش در این اتساع

شدت این کیف جز او در وجود

3015 روحش از آن نور شد افروخته

باد از او بر در این انتظام

خوی تحفظ چو از او رخت بست

خوی در آموخت ز روح هوا

دید چو اوصاف هوا بر کمال

3020 پرده چو از روح هوایی گشود

صورت ناری شده زو منفعل⁵⁵⁶

جسم چو پیوست به جسم دگر

روح یکی بر دگری غالب است

روح هر آن یک که تأثر گرفت

3025 صورت معنی چو تغییر یافت

هیأت و حالی که فتوح وی است

در نظرش این اثر روح بود

رنگ معانی ننماید بیان

با تو در این باب درآرم به تاب

A39a آرم و در خرم عقلت زخم

مزرع کشف بود افروخته

داد ز کیفیت روحش صدا

از سعت جسم شود متسع

شدت کیفی دهد از اجتماع

تافت بر آن روح که در شعله بود

خشم و تحفظ شد از او سوخته

اندکی از خشم و تحفظ تمام

بویی از ارسال به جایش نشست

گشت در او باقی و از خود فنا

جانب او کرد ز خود انتقال

صورت جسمیش هوایی نمود

روح وی و روح هوا متصل

آنکه یکی در دگری کرد اثر

جانب اوصاف خودش طالب است

صورت جسمیش تغیر گرفت

معنی تغیر به صورت شتافت

آن اثر حالت روح وی است

⁵⁵⁵ تابشی A: تابش U

⁵⁵⁶ منفعل U: منتقل A

روح وی آن یافت ز روحی دگر
 جسم اگر از جسم اثر یافت قسم
 آن اثر از روح و ز تدبیر اوست
 جسم چو نی در دم روح وی است 3030
 جسم خودش زو چو پذیرد علاج
 و به دگر جسم شدش رابطه
 چونکه در آن روح دمی ساز داد
 بود اثر جسم ز روحی که داشت
 چونکه اثر یافت ز روحی دگر 3035
 کرد به پستی اثر رو به جسم
 همتت از زانکه مؤثر شود
 روح وی از همت تو گرم شد
 قابل اصل اثرت روح بود
 در حیوان همتت از کار کرد 3040
 کارش اثر گشت و در این کار و بار
 عزم چو دید او ز پی کار خاست
 در تو از این گونه بسی عزم رست
 و آن اثر همتت ابدال بود
 قابل هر حال که آمد محل 3045
 غیب ز ما کوی همم زاده بود
 گر تو دمی همدم مستی شوی
 مستی او در تو سرایت کند

روح دگر هم ز فتوحی دگر
 هست به تحقیق اثر از روح جسم
 جسم در آن آلت تأثیر اوست
 دمدمه و ناله ز دم در نی است
 نیست در آن واسطه احتیاج 3049a
 روح همان جسم بود واسطه
 جسم همان روح صدا باز داد
 روح دگر گرچه بر آتش گماشت
 مبداء تأثیر شدش آن اثر
 واسطه شد در اثر او به جسم
 جسمی از او چون متأثر شود
 جسمش از آن بهر اثر نرم شد
 صورت تأثیر تو جسمش نمود
 بار خود از کار بر او بار کرد
 همتت اثر داد در او عزم کار
 گرچه ندانست که عزم از کجاست
 نفس تو در کار کمر بست⁵⁵⁷ جست
 حال تو خود غفلت از آن حال بود
 کرد در او همتت از آن رو عمل
 بافته در غیبه تار آنچه بود
 از دم او بساده پرستی شوی
 وز می او با تو حکایت کند

هر که شبی پهلوی مستان نشست	صحبتِ مستان کندش نیم مست
3050 کار کن و دست ز بیرون مدار	صحبتِ پیران کندت پیرِ کار
جسمِ تو چون رفت بر جسمِ پیر	روحست از آن روح شود مستتیر
در تو چو آن نور سرایت کند	ظلمتِ تو از تو کفایت کند
آینه از نور چو شد مقتبس	نور در آینه شود منعکس
3055 کرد چو گل صحبتِ گل اختیار	طبعِ ویش زاد نسیمِ بهار
شد سبقش از ورقِ روی گل	A39b یافت به تکرار دمش بوی گل
چشم گشا، نیک به خود وا نگر	کون و فساد همه اجزا نگر
حقّ تجلّیش چو تکرار نیست	کون به جز کونِ نَوش کار نیست
کون و فسادی همه را بر دوام	لیک در آن جار برند این دو نام
چون غرضم حالِ عناصر فتاد	مقصودِ من اوست ز کون و فساد
3060 نغمه از آن پردهام آغاز گشت	باز بدان شعبه کنم باز گشت
تا نشود نارِ هوا سوی آب	راه نیابد چو هوا شد حجاب
باز هوا تا نشود آبِ پاک	ره ندهندش به سوی کونِ خاک
گر کنی از نور قیاس اقتباس	کونِ صعودیت نماید قیاس
سیر در ارواح و نزول و صعود	هست بر این گونه ز روی شهود
3065 چون ز تنزل به تعرج روند	رتبه به رتبه به تدرّج روند
منزل از ارواح و سفر ز اتصال	کرده به تدریج در او انتقال
کونِ صعودیِ عناصر فتوح	یافته از سیرِ عروجیِ روح
کون در اجسام وی و انتقال	صورتِ ارواح شد و اتصال
چون بود از راهِ سلوکت سفر	از تو به تدریج دهندت گذر
3070 برقِ هدایت ز سحابِ کرم	راه نماید به تو در هر قدم
	U49b

ور ز ره جذبه به خویش کشند^{۵۵۸}
 منزل نور ار به ره فی شود
 این ره دورت قدمی بیش نیست
 بر سر خود نه قدم و دم مزن
 هرچه ز اجسام عناصر نمود 3075
 وصل چو از روح به تحویل رفت
 ذات چو وضعی دگر آورد بار
 روح در اوصاف خود از خیر و شر
 هر دمش اوصاف به غوغا برند
 در به دل اوصاف دگر وا دهند 3080
 حال صور کرد حکایات روح
 مظهر ذات است و صور چون صفات
 ذات چو بی پرده اوصاف نیست
 وصف چو بی ذات نیابد قرار
 ذات در اوصاف چو شد متقل 3085
 وصف بود فانی و باقی ست ذات
 عین تو ای خواجه هیولای توست
 چون دو تجلیش به یک رنگ نیست
 گر ز برت صورتی آواره کرد
 غم مخور ار کاسه صورت شکست 3090
 کاسه گر از گرمی آشت گداخت

تو ز تو پس مانی و پیش کشند^{۵۵۹}
 منزل و ره در قدمی طی شود
 عمر دراز تو دمی بیش نیست
 ورنه در این راه قدم هم مزن
 صورت اوصاف در ارواح بود
 صورتش از جسم به تبدیل رفت
 شد ز نهان صورت او آشکار
 همچو هیولاست محل صور
 همچو صور کآن ز هیولا برند
 همچو صور کآن به هیولا دهند
 گفت هیولا سخن از ذات روح
 زو شده پیدا و نهان او چو ذات
 آب هیولا ز صور صاف نیست
 کرد صور کرد هیولا مدار
 گشت هیولا به صور متصل
 دید صور موت و هیولا حیات
 حق به تجلی صور رأی توست
 بر تن تو لبس صور تنگ نیست
 بر تن تو پیرهنی پاره کرد
 تا که بود کاسه گرت کاسه هست
 کاسه گر از داش دگر کاسه ساخت

۵۵۸ کشند: A کشد U

۵۵۹ کشند: A کشد U

هر نفس این نغمه به سازی دگر	آمده از پرده رازی دگر
دمبدم از پرده چو هوشی نمود	نغمه در آن پرده به گوش شنود
بار دگر نغمه ز سر کرد ساز	نغمه ز سر گوش دگر کرد باز
نغمه چو زین دست کشد گوش هوش	هوش سرا پای شود جمله گوش
هر نفس از هوش چو گوش دهد	نغمه در آن گوش خروشی نهد
آتش هوش از دم او دیگ گوش	دمبدم آورد به جوش از خروش
می چو لبش بر کف هوشم نهاد	راه بدو نغمه ز گوشم گشاد

3095

پرتو بیست و پنجم در ترتیب و منهاج ترکیب و مزاج که مقالید معرفت موالید است.

هوش ز می مست شد و راز گفت	گوش هم از نغمه خبر باز گفت
چار طبیعت چو به قسر و علاج	یافت ز ترکیب به هم امتزاج
صورت هر یک متکسر شود	معنی وحدت متکثر شود
هر یکی از قاسر و تأثیر او	یافته تکثیر ز تصغیر او
کثرت اجزا به طریق قیاس	علت تکثیر بود در تماس
کرده به هم وصل تماس و وصال	علت فعل و سبب انفعال
هر یک از آن با دگری منخمر	کاسر آن دیگر و زو منکسر
گشته حرارت ز برودت ضعیف	باز رطوبت ز یبوست نحیف
زاده در این کسر و بدین انکسار	صورت یک کیف از این هر چهار
مزج آبش آمد و ام امتزاج	نام نهادنش از آن رو مزاج
مرکز او گشته محیط کمال	آمده در دایره اعتدال
دایره بر قدر تراکیب جسم	مرکز او تا به محیطش سه قسم

A40a

3100

U50a

3105

3110

قسم وسط هست مقام نبات
 زو حیوان جانب مرکز فتاد
 آنچه حقیقی بودش اعتدال
 قرب بدو هست کمال مزاج
 3115 حسن اثر گفت خبر ز اعتدال
 صورت وحدت چو در او اکمل است
 بُعد و مسافت که ز هر قسم خاست
 آموزجه در قسم چو تنويع يافت
 حصّه هر نوع بر اصناف او
 3120 یافته اشخاص به اسباب خاص
 تا طرف قسم نبات از محیط
 زین طرف ار گام فراتر نهاد
 دست طبیعت ز طرف چون افق
 عین غروبی که بود در یکی
 3125 تا طرف قسم دگر زین طرف
 وز طرف قسم دگر چون مزاج
 طبع مزاج از دل و جان زنده شد
 این طرف از قسم مزاج حیات
 و آن طرفش هست به مرکز قریب
 3130 نوع بشر قسم اخیر وی است
 این همه ترکیب و تفاصیل آن
 علت کسر و سبب انکسار

واسطه در وصف جمود و حیات
 کرد سکون سوی محیطش جماد
 در جولان مرکزش افتد مجال
 بعد از او اُسوه حال مزاج
 کثرت او داد نشان کمال
 آنچه که اقرب به وی است اعدل است
 عرض مزاجی ست که آن قسم راست
 عرض بر آن قسمت و توزیع⁵⁶⁰ یافت
 منقسم از قسمت اوصاف او
 از نقطه حصّه صف اختصاص
 زاده به ترکیب جماد از بسیط
 کشت نبات و بگذشت از جماد
 بست میان دو بلد یک تتق
 هست طلوع از دگری بی شکی
 یافت بر انواع جمادی سرف
 کرد گذر در سفر امتزاج
 مرد نبات و حیوان زنده شد
 شد افق اندر حیوان و نبات
 آمده آثار مزاجش غریب
 چون غرض آن غایت فرح نی است
 آموزجه و صورت و تحویل آن
 نشر مزاج و طلب انتشار

یافت در ارواح معانی وجود
 هیأت وحدانی کیف مزاج
 چون ز هم ارواح در آویختند 3135
 معنی روحی اثر راز گفت
 روح دگر شد متأثر ز راز
 یافت چو تأثیر و تأثر صفات
 صورت آن وحدت و آن امتزاج
 حق ره ترکیب چو مفتوح کرد 3140
 امر حقش کرد چو بر جسم امیر
 جسم بسیطی که به ترکیب رفت
 تا سفرش گشت در این ره تمام
 او ز سفر هیچ ندارد خبر
 گرچه منازل همه شد مذهبش 3145
 نقل بسی کرد ز حالی به حال
 یک دمش آرام نه در منزلی
 فتح صور گرچه فتوحش نمود
 خواجه تو بسیار سفر کرده ای
 در ره ادوار سفر کار توست 3150
 کرد خودت همچو فلک دورهاست
 منزل ترکیب و بساطت تمام
 کار سفر گرچه تو را بار بود
 بار تو کارت نه همین بار شد
 گرنه چو خر میل تو سوی چراست 3155

صورتش اجسام و صور و نمود
 صورت اوصاف شد و امتزاج
 صورت اجسام در آمیختند
 صورت جسمی خبرش باز گفت
 جسم دگر گفت خبر نیز باز
 وحدتی انگیخت ز اوصاف ذات
 هست در اجسام مرکب مزاج
 جسم در آن هم سفر روح کرد
 جسم شدش خادم و فرمان پذیر
 هر قدمی راه به ترتیب رفت
 کرد به منزلگه انسان مقام U50b
 بار مسافر کشد اندر سفر
 روح مسافر بُد و او مرکبش A40b
 حالت روحش سبب انتقال
 همدم او روح به هر منزلی
 آن همه جز صورت روحش نبود
 از ره و منزل ز چه در پرده ای
 منزل راه تو در اطوار توست
 وضع تو در دور تو از طورهاست
 در ره احوال تو را شد مقام
 مایه هر سود تو این کار بود
 عمر تو خود صرف همین کار شد
 غفلتت از راه و ز منزل چراست

خواب‌کنان کردی از این ره گذر
 چشم تو در خواب تو گر باز بود
 خواب تو در راه تو چون ره دراز
 سگ سوی خرگوش تو دارد شتاب
 خواب ز خرگوش تو چون هوش برد 3160
 نور تو تا گشت ز تو سایه گر
 زاوَل شب تیرگیت رهزن است⁵⁶¹
 برد ز تو حس تجلّی شکیب
 از می آثار منازل مدام
 هوش تو چون از می تو نوش کرد 3165
 منزل پیشینه به یادت نماند
 کثرت آثار نوت مست کرد
 گشت چو از جام نوت مست دست
 مستی و خواب تو ز اندازه رفت
 هوش تو را گر سر هشیاری است 3170
 هوش ز صاحب دل هشیار جوی
 هوش تو چون گشت بدان هوش یار
 داد چو بیدار دلی یاریست
 چون دل هشیار تو بیدار شد
 پای چو زین بند گشاد آیدش 3175
 کار بود خدمت پیران کار
 از طلب شه به امیری رسی

زد به رهت خواب تو راه خبر
 خواب‌کنان مست می نیاز بود
 چشم تو در خواب چو خرگوش باز
 چشم تو باز است و تو در بند خواب
 نفس چو سگ آمد و خرگوش برد
 ظلمت تو بود به تو هم سفر
 عذر تو چون صبح دوم روشن است
 هوش تو را داد به کلی فریب
 ره به رهت هر قدمی داشت جام
 هرچه کهن بود فراموش کرد
 زو اثری هم به نهادت نماند
 یاد بلندی کهن پست کرد
 ناوک یاد کهن از شست جست
 وز کتب حفظ تو شیرازه رفت
 ور هوس بخت تو بیداری است
 چاره خواب از دل بیدار جوی
 مستی تو رفت و شدی هوشیار
 زاد هم از خواب تو بیداریت
 مستی و خواب از تو به یکبار شد
 هر قدم از راه به یاد آیدش
 هرچه جز این کار خران راست بار
 وز ادب پیر به پیری رسی

پیر شوند و بر پیری خورند	راه جوانان چو به پیران برند	
همّت پیریش به درگاه برد	هر که به خود ره به در شاه برد	
همّت پیران مدد از غیب ^{۵۶۳} کرد	او ^{۵۶۲} نه به خود قطع شک و ریب کرد	3180
این طلب است اوّل کار طلب	پیر طلب کوسست بهار طلب	
چاشنی باشدش از حظّلی	میوه خودروی بود جنگلی	
آمده پیوند به اصلش درست	شاخ جدا در کف دهقان جُست	
اصل در این وصل چو پیوند اوست	وصل تو با اصل تو در بند اوست	
جز طلب پیر تو را کار نیست	بر در شه کار تو را بار نیست	3185
بار مکش، کار به پیران گذار	کار تو بار تو شد ای مرد کار	

پرتو بیست و ششم در آثار ملکوت موالید ثلاث و تجزیه آن جهت این سه بخش به سه درخش: درخش اوّل در جماد.

یافته در نظم ز روحی نظام	صورت اجسام جمادی تمام	
منشاء آثار در انواع خویش	نشأه آن روح در ابداع خویش	
کثرت انواع چو اعضای او	وحدت جنسی ست سرپای او	
روح روان کرده ز رگهای خویش	او دل و در هر رگ اعضای خویش	3190
رشته جسم همه پیوند اوست	چون رگ روح همه در بند اوست	
صنف چو اعضااش مرتّب ز روح	نوع چو عضوی ست مرکّب ز روح	
شمعش از آن شعله بود منسرج	صنف چو در نوع بود مندرج	
تفرقه اش جمله در او جمع شد	شخص که او پرتوی از شمع شد	
تافت ز نوری که بود خاص صنف	پرتو نور همه اشخاص صنف	3195

⁵⁶² او A: و U

⁵⁶³ غیب A: غیب U

یافته اصناف ز نـوع التـماع
 پرتـوی از روح گـل و نـور او
 نور در اجسام جمادی تمام
 در همه انـوار از آن روح زاد
 3200 روح جمادات از او منشعب
 فیض چو در سلسله آواز کرد
 روح جمادی چو شنید آن ندا
 نوع چو آوازه به اصناف برد
 یافت خبر سر به سر اجزای روح
 3205 حفظِ صوَر کز همه اجسام زاد
 منشاء آن در همه بر یک نظام
 در همه جسمی نه خصوصِ جماد
 منشاء آثارِ دگر ز اختصاص
 گرچه من از کثرتِ تفصیل آن
 3210 کشف بگوید به زبانِ اثر

حصّه هر صنف از او یک شعاع
 تافته بر نوع به دستور او
 شد اثرِ روح جمادی عام
 وز همه آثار همان روح داد
 باز به تدریج در او منجذب
 گوش ز هر حلقه به خود باز کرد
 رفت به انواع ز صوتش صدا
 صنف به اشخاص در اطراف برد
 داد به اجسام اثرها فتوح
 شد اثرِ مطلقِ روح جماد
 روح جمادی ست به اوصافِ عام
 اصل در او وصف تحفّظ فتاد
 هست همان روح به اوصافِ خاص
 ترکِ بیان کردم و تعطیلِ آن
 با تو در اوقات ز هر یک خبر

درخشِ دوم در نبات.

روح جمادی چو دمید از نبات
 غاشیّه خضر کشیده به دوش
 با سر سبز آمده دامنکشان
 روح نباتی چو کشیدش به بر
 3215 چون به سر سبز از او تاج یافت

تازه و تر رُست ز آب حیات
 یافته زو خرقه شده سبزپوش
 دست به دست همه گردن کشان
 او ز گریبانش بر آورد سر
 جَست، کمر بست و به خدمت شتافت

قابِلِ کَلِیَّتِ اسرارِ او
 بهر بقا دانه ز تعقیدِ او
 این که شنیدی خبرِ او تمام
 کشفِ تو خود بر دهد از اختصاص 3240
 این همه آثار در او بی‌قصور
 فاعلِ آنها هم صافِ او
 همّتِ هضم و غضب و النفات
 هاضمه در روح همین حالت است
 همّتِ جذب و صفتی و النفات 3245
 روح غذا را دو صفت شد حریف
 آن دو صفت چون ز هم آویختند
 ز آن دو صفت شد به یکی محتذی
 وز صفتی دیگر و روی دگر
 چونکه به همّت ملکوتِ نبات 3250
 روح غذا در طلبِ این وصال
 بود به وصفی دگرش افتراق
 کرد لطیفش به نبات انتقال
 ماند کثیفش به مقامِ جماد
 روح غذا بود یکی در غذا 3255
 در پیش آمیخته با صاف بود
 روح نباتی چو به خویشش کشید
 گشت ز یک وصف بدو متصل
 چون ز نهان روح دو شد ز اعتبار

جامعِ جمعیّتِ آثارِ او
 شد اثرِ قوتِ تولیدِ او
 شد اثرِ روحِ نباتیِ عام
 در تو خبرها ز اثرهای خاص
 رست ز روح و همم بی‌فتور
 مقتضایِ همّتش اوصافِ او
 سوی غذا هاضمه را کشت ذات
 جسم در آن هم مدد و آلت است
 جاذبه انگیخت ز روح نبات
 جسمش از آن گشت لطیف و کثیف
 لطیف و کثافت به هم آمیختند
 روح غذا با صفتِ معتذی
 روی بگرداند به سوی دگر
 کرد سوی جسم غذا النفات
 یافت ز یک وصف بدو اتصال
 یافت از آن جسم غذا انشقاق
 صورتِ روح آمد و آن اتصال
 صورتِ روح خود و وصفِ تضاد U52a
 در همش اوصاف نه هر یک جدا
 هیأتِ وحدانیِ اوصاف بود
 بود پس افتاده به پیشش کشید
 وز دگری سوی دگر متصل
 صورتِ جسمی دو نمود آشکار

3260 هَمَّتْش از نقره و وصفِ خلاف

ملفتش وصفِ مناسب چو داشت

در بدن از هَمَّتْش امساک کرد

تا دهد از جذب و ز دفعش نظام

هَمَّتْ مسک و صفتِ التفات

3265 روح نبات از همه حالاتِ خویش

گشت ز اجمال جمیع قوا

چونکه به هَمَّتْ به خودش وصل کرد

چون صدفِ خویش از آن دانه ساخت

آن همه پیدا و مفصل که داشت

3270 هَمَّتْ و اجمالِ قوا و التفات

شاخ نباتی ست همه کاینات

آمده پیوند به آبش درست

خوانده ز آثارِ خود افسانه‌ای

گنجِ حقایق شده افسانه‌اش

3275 هرچه دهد مزرعه کون بار

مزرعه گر خشک شود سربسر

حاصل این زرع جز آن دانه نیست

چونکه حق این مزرعه آباد کرد

تخمِ جهانی تو و از خود نهان

3280 عکسِ دلت بر گلِ تو تافته

هر نفسی در تو نهان آدمی ست

یک نفس نیست سر و کارِ خویش

دافعه شد تیغ کشید از غلاف

هَمَّتْ امساک بر آن بر گماشت

صافِ غذا از گذرش پاک کرد

زین دو کند کارنما را تمام

ماسکه را گشت سه رکنِ حیات

دید چو بالفعل کمالاتِ خویش

ملفتست روح لطیفِ غذا

جزو لطیفی ز تنش فصل کرد

گوهرِ یکتاش در آن خانه ساخت

مجمّل و پنهان همه در دانه کاشت

قوّتِ تولید بود در نبات

آبکش از چشمه آبِ حیات

خرّم و سر سبز از آن چشمه رُست

رُسته ز افسانه در او دانه‌ای

جوهرِ آن دانه چو ویرانه‌اش

جمله در آن دانه بود یادگار

آبش از آن دانه کند سبز و تر

هرچه جز آن دانه جز افسانه نیست

دانه آن آدم و اولاد کُرد

رسته ز تو و آمده پیدا جهان

A42a صورتِ مشهودِ جهان یافته

صورتِ پیداش ز تو عالمی ست

غافل از دانه و از بارِ خویش

دانه‌ای و پرتو دهقانِ توسست

دانه به دهقانِ سر و خاک شو

دانه چو دهقان شودش آبدار 3285

هم ز تو پیدا کن پنهانِ توسست

خرم و سر سبز بر افلاک شو

هرچه نهان داشت کند آشکار

درخشِ سیم در حیوان.

روح نبات از حیوان چونکه رست

کرد ز صیت اثرِ عامِ خویش

آب حیاتش چو روان شد ز خو

در نظرِ عام کمر بست جست

شهره به شهرِ حیوان نام خویش

رست ز هر نوع اثرِ خاصِ او

در کیفیتِ حصولِ حسِّ لامسه.

همره جسمش چو سفر ساز شد

معرفتش بود پس کیفِ جسم 3290

ضد چو به کیفیّه جسمش بُدی

معنی تمییز که ذاتیش بود

درکِ ضدش چون به سفر خوی شد

هرچه نه کیفیتِ جسمش بُدی

چون به مقامِ حیوانی رسید 3295

کرد چو در منزلِ عنصر قرار

تا حیوان چونکه رهش ساز یافت

جسمِ ثقیلی چو کند آزمون

علّتِ افزونیِ میلِ نخست

ثقل در آن جسم بدانند یقین 3300

در بد و نیک رهش انباز شد

کیفِ دگر چونکه شدی ضیفِ جسم U52b

واقفِ ضدّیه آن می شدی

صورتِ فرقِ همه و می نمود

همره این خوی به هر سوی شد

مدرکِ آن کیف و خلافتش شدی

لامسه زین حال در او شد پدید

گشت بر او میل ز جسم آشکار

ره همه ره میل ز خود باز یافت

میلِ وی از ثقل نماید فزون

گردد از آن جسم بر او درست

میل بود راه نمایش در این

ور کنند از جسم خفیف امتحان
 جسم گر آن میل به بالا کند
 خَفَّتِ آن جسم دگر زین نسق
 قَوَّتِ تمییز نماید عیان
 یافت چنین گرمی‌ای از جسم خویش 3305
 گرمی آن جسم دگر باز یافت
 جسم خود ار یافت چو شد ره نورد
 سردی آن جسم دگر بوی برد
 عاقله از قَوَّتِ تمییز کرد
 مرتبه‌ای داشت ز لَین جسم او 3310
 مدرکه‌اش چونکه بدان عشق باخت
 هیأت صورت چو در او حاصل است
 حصّه تعدیل مزاجش به جسم
 چونکه ملاقات به هر جسم یافت
 از تری جسم خود آگاه شد 3315
 لامسه‌اش مدرک ده قسم خویش
 درکِ عرض‌های خودش در سفر

میل وی از قسر شود عکس آن
 چون به سر جسم سبک جا کند
 باز دهد این سبکش زین ورق
 فرق میان دو سبک یا گران
 هم ز ملاقات دگر جسم پیش
 بر سر این ره پی این راز یافت
 گاه ملاقات دگر جسم سرد
 ره به حس لامسه هر سوی برد
 در نظرش فرق دو گرم و دو سرد
 شد ز مزاج آن درجه قسم او
 درکش از آن لَین و صلابت شناخت
 دیده معنیش بدو ناظر است
 داد ز نرمی و درشتیش قسم
 نرم و درشت همه زان قسم یافت
 سوی تر و خشکش از آن راه شد
 گشت هم از واسطه جسم خویش
 داد ز اعراض دگرها خبر

در کیفیت حصول حس سامعه.

هر که ز خود واقف و آگاه شد
 سامعه‌اش نیز بدین گونه زاد
 صوت چو بر سطح صماخش گذشت 3320

جانب هر آگه‌یش راه شد
 هیأت جسمیه‌اش این در گشاد
 هیأت آن سطح ز صدمه بگشت

	دیدۀ درکش چو بدان باز شد	هیأتِ نو صورتِ آواز شد
	صورتِ هیأتِ چو تکرر گرفت	معرفتش نیز تکرر گرفت
	هیأتی از نغمه ز نو می‌نواخت	مدرک‌ه‌اش صورتِ آن می‌شناخت
A42b	صورتِ حرفیه همین هیأت است	کآمد و در قعر صماخش نشست

در کیفیتِ حصولِ حسِّ باصرت نسبت به اشکال.

3325	یافت چو تمییز نشانِ حروف	فرق بیان کرد میانِ حروف
	چشمِ بصیرت چو به خود باز داشت	باصره هم گوش بر آواز داشت
	هیأتِ جسمیه ز حالِ حضور	در نظرش داشت کمالِ ظهور
	چشمِ دلش باز نمودی به او	هیأتِ تن رگ به رگ و مو به مو
	جانِ تویی هیأتِ آب و گلست	هر نفسی دید به چشمِ دلت
3330	کور به دل هیأتِ تن سر به سر	بیند اگر چند ندارد بصر
	دید که دارد به زمینِ فراخ	گاوِ تنش بر سرِ کف پنج شاخ
	رؤیتِ این تن که تو را حاصلیست	صورتی از معنیِ دیدِ دلیست
	روح چو یک جوهرِ ربّانی است	نیست در او کثرتِ وحدانی است
	کثرتش از کثرتِ اجسام شد	باده یکی گرچه صدش جام شد
3335	چونکه در اجسام سرایت کند	صورتِ هر جسم حکایت کند
	چشمِ بصیرت چو زبانش شود	دیدنِ اشکال بیانش شود
	جان چو کند راز بیانِ زین زبان	چشمِ تنش گوش بود بهر آن
	هرچه به تو دیدۀ تو و نمود	صورتِ دیدیست که جان دیده بود
	دیدۀ جان دیده بُدش از نخست	لیک نه جانی که معینِ تن است
3340	جانِ تو را هست در این آب و گل	دیدنِ تن حصّه آن دیدِ دل

نیست جز این حصّه تو را زان نصیب
 چونکه بدین تن تو معین شدی
 دیدِ دگرها تنّت از یاد برد
 چشمِ دلت گر همه زان بسته ماند
 آنچه شد از چشمِ دلت در حجاب 3345
 گرچه سر از بام درون در کشید
 از تو در آن مرتبه پوشیده روی
 گر فکنی رختِ تعین در آب
 دیدِ کهن نو شود اندر نهاد
 پای تو از بندِ تعین چو رست 3350
 با تو حجابیه جسمت نماند

تن به تو مأنوس و دگرها غریب
 در نظرِ خویش همه تن شدی
 دیدِ تنّت ماند و دگر باد برد
 با تو چو ابرو همه پیوسته ماند
 چشمِ تنّت دید همه بی نقاب
 رفت برون از در و لشکر کشید
 با تو در این معرکه در گفت و گوی
 جانِ تو را جسمِ تو نبود حجاب
 هرچه فراموش شد آید به یاد
 باز سرِ رشته‌ات آید به دست
 یافت شدت گنج و طلسمت نماند

در کیفیتِ حصولِ الوان.

راه طلب کن که نشانت دهند
 نور بود صورتِ اصلِ وجود
 این دو به اعیان چو در آمیختند
 رنگِ سفید از اثرِ نور دان 3355
 رنگرزِ قدرت از این هر دو رنگ

ترکِ بدن گیر که جانت دهند
 اصلِ عدمِ راست ز ظلمت نمود
 رنگِ سفید و سیاه انگیختند
 رنگِ سیاه راست ز ظلمت نشان
 ریخت بسی رنگِ دگر بی درنگ

در بیانِ سرّ غفلت از رؤیتِ نور در زمانِ رؤیتِ الوان با آنکه اولِ نور
 مربّی شود.

رنگ چو برقع بگشاید ز رو نور بود آینه روی او

	شب چو گرفت آینه نور رنگ	چشم نیند به جهان روی رنگ
	چشم در این باغ چو شد رنگ جو	یافت بدین آینه از رنگ بو
3360	هر گل رنگین که در این گلشن است	روشنیش آینه روشن است
	نیست جز این آینه اش جلوه گاه	دیده در او دید سفید و سیاه
	صورت و آینه که رنگ است و نور	هر دو به یک بار نماید ظهور
	گرچه که چشم این دو به یک بار دید	دیده در اول رخ انوار دید
	دیده شود هر دو به یک التفات	لیک بود نور مقدم به ذات
3365	نور که شد آلت ادراک رنگ	آب نهفته ست به خاشاک رنگ
	گرچه که هست آینه ای منجلی	هست به الوان صور ممتلی
	مدرکه چون جانب صورت شتافت	صورت و آینه به هم باز یافت
	لیک چو این آینه ای بس لطیف	روشن و صاف آمد و صورت کثیف
	یافت ز خود دید صور بی خلاف	کثرت لطف آینه را شد غلاف
3370	آینه را دید و نیند که دید	پرده چو بر دیده لطافت کشید
	علم لطیف است و ز معلوم او	گشت در این علم لطافت دو تو
	دیده بدین علم لطیف است جفت	علم بدید از چه رخ خود نهفت
	زانکه لطافت چو بگیرد کمال	صورت آن فهم نیندد خیال

در بیان آنکه نسبت وجود مطلق با وجودات در تقدم ادراک آن بر درک اکوان نسبت نور است با الوان.

	هرچه تو پندار وجودش کنی	حکم وجودش ز نمودش کنی
3375	آن همه وهم است و ز نور وجود	در نظر عقل تو دارد نمود
	پرتوی از هست بر اشیا چو تافت	هستی ای اندر نظر عقل یافت

هستیِ اشیاء همه و اصلِ هست
 بلکه دهد هستیتِ اوّلِ خبر
 گر خبر از هست نبینی عیان
 الطّفِ اشیاست وجودِ ای عزیز 3380

هر دو به یک بار تو را مُدرک است
 از خود و آنکه ز وجودی دگر
 غایتِ لطفش ز تو دارد نهان
 علم بدو الطّفِ هر علم نیز

در بیانِ حصولِ حسّ ذائقه.

نسبتِ هستیِ وجوداتِ کون
 کیفِ مزاجی که زبانِ راستِ خاص
 صورتِ هر عضوِ مزاجی که جُست
 صورتِ ذی طعم و زبانِ چون به هم
 داشت چو کیفیتِ طعمِ آن زمان 3385
 گشت بر آن صورتِ طعم از خلاف
 دید در آینه صورِ چشمِ جان
 گشت ز آینه جدا در نظر
 فرقی دو صورت که ز یک طعم بود
 مدرکِ می‌داد ز هر یک نشان 3390
 طعمِ مزاجی ست که مطعمِ راست
 زین دو کدام است ز خود باز جوی
 علمِ یقینت چو ز کشفِ مبین

نسبتِ نور است و ظهوراتِ لون
 یافت بدو از همه عضوِ اختصاص
 معنیِ آثارش از او شد درست
 باز نمودند همه بیش و کم
 بویِ خلافتی به مزاجِ زبان
 تیغِ زبانِ آینه بی‌غلاف
 کرد به تمییزِ خردِ فرقِ آن
 صورتِ هر طعم ز طعمی دگر
 قوتِ تمییز به جان می‌نمود
 آلتِ ادراکِ مزاجِ زبان
 یا خود از او کیفِ دگر نیز خاست
 وز ره کشفِ سوی این راز بوی
 سرمه کشد دیده عینِ یقین

در کیفیتِ حصولِ شامّه.

عینِ یقین نیز به دامِ دوام

حقّ یقین زود در آرد به دام

3395 هست بر این گونه مزاج دماغ
 بر گل و ریحان و روایح چو باغ
 هر گل بو کز چمنش ساز شد
 از دم امداد صبا باز شد
 خواند چو ذو رایحه افسون بو
 باد هوا در دمد افسون او
 غنجه آن بو چو طلسمش شکست
 دست دماغ از گل او دسته بست

در بیان آنکه ادراک صور محسوسه به حواس ظاهره احتیاج به حس مشترک ندارد بنا بر آنچه محققان اهل نظر بر آن رفته‌اند.

3400 این همه اسباب به هم در شود
 تا که دماغ تو معطر شود
 زمره تحقیق ز اهل نظر
 جمله بر آنند که نقش صور
 باشدش از نفس محل و مقام
 گرچه شد آلت سبب ارتسام
 پس چو کشند از صور حس رقم
 نفس بود لوح و حواسش قلم
 آنکه حس مشترکش بود رای
 بهر محل صور انگیخت جای

در بیان آنکه باقی حواس باطنه قوای روحانیّه‌اند و مجال جسمانیّه که اهل نظر جهت حواس باطنیه اثبات کنند آلات تصرف‌اند قوای روحانیّه را.

3405 نفس چو شد جای صور ای حکیم
 حکم حس مشترک آمد سقیم
 نفس چو لوح آمد و حس شد قلم
 کاتب احساس بر او زد رقم
 صورت ارقام چو تکرار یافت
 یافت آن مدرکه بسیار یافت
 داد تکرر چو تقرر اثر
 یافت رسوخی ز تکرر اثر
 نفس چنان گشت ز تکرار او
 کز پس غیبت کند احضار او
 یک یک از آن را دهد اندر خیال
 نوع⁵⁶⁷ حضوری نه به وجه کمال

3410 حس چو در این هر نفسش شد مُمد

کَابِ صفا چون که به وقتِ منام

فیضِ وجودی چو رسد سوی او

روید از او تخمِ گیاهِ صَوَر

آنچه در آن حالتِ بیداریش

3415 بست خیالش نه به وجهِ کمال

هست چو بیدار به حس محتبس

نقطه‌ای از لوح چو خالیش نیست

نقشِ حس از لوح چو شد ساده گشت

قَوْتُ جسمیه که خوانی خیال

3420 تا که تو محبوب و در این حالتی

چونکه روی ره به سلوک و سفر

کار به جایی رسد در کمال

گر شودت آلتِ جسمی تباه

نقش و مثالی که بود منفصل

3425 محرمِ اسرار و صالت کنند

چونکه در این حال تو گیرد کمال

عالمِ حسّی و خیالی بهم

هر دو بهم از نظرِ پاکِ تو

حافظه را گیر قیاس از خیال

3430 حالِ معانی ز صَوَر کن قیاس

واهمه خود قَوْتُ روحانی است

کارِ تخیل چو تصرف بود

گشت ز احساس چنان مستعد

شست ز لوحش رقمِ حس تمام

و آبِ حیّاتش رود از جُوی او

هرچه قضا حکم کند آن قدر

با همه آگاهی و هشیاریش

کامل و محسوس نماید جمال

پر بودش لوح ز ارقامِ حس

جای رقم‌های خیالیش نیست

بهرِ نقوشِ دگر آماده گشت

آلتِ نفس است در این اتصال

قَوْتُ جسمیه کند آلتی

نی ز ره فکر و طریقِ نظر

کَالِتِ ادراکِ تو نبود خیال

سوی صَوَر بر تو نبندند راه

با تو در این حال شود متّصل

مهیبطِ انوار کمالیت کنند

حسّ تو مانع نشود از خیال

U54b هر دو شود در ره تو یک قدم

درک کنند قَوْتُ ادراکِ تو

هست بر این گونه در او هم مقال

این دو بنا را چو یکی شد اساس

مدرکه و درک نه جسمانی است

گر نکند نفس تعسّف بود

چونکه تصرف همه از نفس خاست
خواندنِ غیری متصرف خطاست
آلتِ این فعل درونِ دماغ
اول و اوسط ز بطونِ دماغ

پرتو بیست و هفتم در بیانِ کیفیتِ فتوحِ وصولِ دو روح و تکمیلِ کلامِ سابق بدین مرامِ لاحق که به منزلهٔ شرح و ایضاحِ مقالِ اتصالِ ارواحِ اطفال است، به روحِ حضرتِ موسوی صلوات الله علیه جهتِ تقویتِ معنوی چنانچه آن بزرگ گفته است.

3435	روح چو شد مطلقِ علمی به خویش	گر ز بس آمد به جهان گر ز بیش
	چونکه به معلوم تعلق گرفت	کثرتِ علمیش تحقق گرفت
	یافت چو ارواح تنزل به حس	حسِ حسش کرد به خود محتسب
	هر یک از آن یافت به معلومِ خاص	از تن و اسبابِ دگر اختصاص
	هر یکی از علمِ دگر گفت راز	یافت به علم از دگری امتیاز
3440	روح یکی لیک بدین اعتبار	در نظرِ عقل نماید هزار
	گرچه در این جمع پریشانی است	این همه یک جوهرِ روحانی است
	آمده صد رنگِ علوم و صفات	لیک بود در همه یک رنگِ ذات
	صورتِ معلوم یکی چون تمام	یافت به علمِ دگری انضمام
	این چو شد اجزاش در آن مندرج	آن شد از این زاویه‌اش منفرج
3445	زاویه خود بود یکی ای حکیم	گرچه که از وهم خطی شد دو نیم
	این دویی از یک خطِ موهوم خاست	وهم خط از فرقِ دو معلوم خاست
	چون خطِ موهوم برفت از میان	درج شود زاویهٔ این در آن
	روح چو علمیش حق آموختی	دیده ز علمی دگرش دوختی
	باز چو تعلیمِ دگر دادنش	غافل از آن علمِ خبر دادنش

A44a

3450 چونکه در علم دوم باز کرد

ورندهد غفلتش از علم بیش

روح بدین گونه ز تعلیم حق

بر ورقی چون سبقش می نوشت

هر سبقی چونکه در افتادیش

3455 هر سبق و غفلتی از غیر او

روح که مجموعه اوراق بود

هر ورقی صورت معلوم خاص

چشمی از آن وجه بر او کرده باز

نوری از آن چشم برون تافته

3460 ذاتش⁵⁶⁹ از آن نور چو در خویش دید

ذات یکی دان که بدین اعتبار

منشأ کثرت همه معلوم بود

پس چو به روحی رسد از حق فتوح

چونکه ببیند همه معلوم او

3465 علم در آن علم چو شد منظوی

منشأ این کثرت و فرق حواص

چون ز علوم دگری شد خبر

غفلت از اول⁵⁶⁸ دومی ساز کرد

بی دوم افزون نکرد علم خویش

هر سبقی خواند ز دیگر ورق

با سبق اندر ورقش می سرشت

غفلت از اوراق دگر دادیش

راهب دیگر شده در دیر او

جفت به هر یک ورق طاق بود

یافته وجهیش بدو اختصاص

دوخته از غیر وی آن چشم راز

از خود و معلوم خبر یافته

U55a ذاتی از آن دید شد از وی بدید

در نظر وهم نماید هزار

کثرت ذاتی نبود جز نمود

باز شود بر دگری چشم روح

رفع شود کثرت موهوم او

ذات در آن ذات شود منزوی

حصر نظر بود به معلوم خاص

آن دگری نیز نمائند⁵⁷⁰ دگر

بیان رمزی در این مسئله.

علم دگر دید و نشد منحصر

ذات دگر گشت در او منخمر

⁵⁶⁸ اول A: از دل U

⁵⁶⁹ ذاتش A: دانش U

⁵⁷⁰ نمائند A: نماید U

چونکه به یک جانب از این هر دو روح
 3470 جانب مکشوف به علمی که داشت
 جَنَّتِ کاشف شده مأوای او
 کاشف از این کشف که ناگاه یافت
 و آن دگر از کشف چو بخشیش نیست
 در بر کاشف چو به غفلت بخت
 3475 ذاتِ خود و علمِ خودش در نظر
 عضوِ نکویی شد و عضوی نکوست
 عضو ندارد خبر از شخص لیک
 کاشف اگر چند در این کشفِ خاص
 لیک چو مکشوف ندارد خبر
 3480 و ر خود از این قصه خبر یافته‌ست
 گر ز دو سو کرد خدا کشفِ راز
 گرچه یکی زرد و یکی شد کبود

کشفِ علومِ دگری شد فتوح
 یک علم از لشکرِ کاشف فراشت
 آمده یک عضو ز اعضای او
 سوی علومِ دگری راه یافت
 لاجرم از نور درخشیش نیست
 کاشف و علمش همه از وی نهفت
 بی‌خبر از ذاتی و علمی دگر
 غافل از آن شخص که عضوی از اوست
 شخص ز عضو است خبردار نیک
 یافت به افزونی علم اختصاص
 ذاتِ وی از وصلتِ ذاتی دگر
 آن خبر از کشفِ دگر یافته‌ست
 آن دو نوا گشت ز یک پرده ساز
 هر یک از آن سبز در آخر نمود

اظهارِ سرّی عجایب در این باب.

سبزی از آن روی کسه از زرد زاد
 سبزیِ خود بیند و داند که او
 3485 لیک نداند که کبودی به زرد
 رنگِ نخستین خود و انتقال
 علم چو رنگ است و ز تکثیرِ او
 باز همین سبز چو رُست از کبود

زردیِ اصلیش بمأنند بیاد
 زرد بدو یافت از این رنگ و^{۵۷۱} بو
 وصل شد و زردیِ او سبز کرد
 344b داند و غافل بود از اتصال
 زرد شود سبزی به تغییرِ او
 بی‌خبر از حالِ کبودی نبود

⁵⁷¹ رنگ و U: رنگ A

گرچه کنون سبزه او سبز رُست
 لیک ندانست که زردی دگر 3490
 بود دو رنگ و چو شد آمیخته
 سبز شد آینه زرد و کبود
 زرد بود سبز و ز زردش خبر
 باز کبودی که همین سبز اوست
 گرچه به جز سبز ندارد وجود 3495
 در نظر خویش بود سبز زرد
 چون خبر از سبز کبودی نداشت
 این دو بنا هست چو بر یک اساس
 در نظر خود چو کند باز جُست
 چونکه بر او خبر سبز و ۵۷۲ زرد 3500
 سبز دو رنگ است بر آمیخته
 رفته دو و آمده در یک شمار
 هر یک از این دو بر خود معتبر
 زین دو همی کن به طریق قیاس
 تا بنماید به تو زین اتصال 3505
 یک رود اندر نظرت بی‌شکی
 هر یک از آن صد ز خودش آگهی
 راهب خود خود شده در دیر خویش
 چند از این پرده کنم نغمه ساز
 چونکه در این میکده هشیار نیست 3510

بود کبودی نخستش درست
 چون ز کبودش به در آورد سر
 سبزی از آن هر دو شد انگیخته
 چون ز دو رو چهره هر دو نمود
 غافل مطلق ز کبودی دگر
 سبز شد و غفلتش از زرد خوست
 هم اثری هست ز زرد و کبود
 آنکه بُد او زرد و خقش سبز کرد U55b
 در نظرش هیچ وجودی نداشت
 سبز کبود ار کند از خود قیاس
 سبز کنون است و کبودی نخست
 نفی شد اثبات وجودش نکرد
 هر دو ز یک رنگ در آویخته
 باز یکی گشته دو در اعتبار
 با خبری وز دگری بی‌خبر
 وحدت انوار کثیر اقتباس
 کثرت از آینه وحدت جمال
 در صد و آن صد همه باشد یکی
 پر ز خود و از نبود و نه تهی
 مست خود و بی‌خبر از غیر خویش
 تا کی از این راز کنم پرده باز
 فایده در گفتن بسیار نیست

اشارت به رفع امتیاز در صفات غیر علم در اتصال ارواح.

مثال علوم است در این التجام	حال صفات متجانس تمام
شمعی از آن هر دو شود منسرج	شد چو یکی در دگری مندرج
سر زند از جمع دو نور ضعیف	نوری از آن شمع قوی و لطیف
از دو طرف نور بود بر کمال	گر ز دو سو دست دهد اتصال
بر تو از آن سو فکند نور شمع	3515 و بود از یک طرف این وصل و ⁵⁷³ جمع
نور بر آن حال بماند ضعیف	و آن سوی دیگر ز حجاب کثیف
سوی هم آرند پیوند رو	چون دو صفت ضد بود و از دو سو
و آن دو بمیرند و بر آید ⁵⁷⁴ یکی	منکسر آیند ز هم اندکی
چونکه شود از دو طرف وصف ذات	ورنه مجانس نه ضد آمد صفات
گشته یکی و ز دوی رسته اند	3520 هر دو بهم بسته و پیوسته اند

اشارت به آنکه آنچه در این باب گفته شد تأنیس ستوحش و تقریب مستبعدان اهل انتباه است چه دست مجاز بیانی از دامن حقیقت این نوع معانی کوتاه است.

تا که در این نظم سخن گفته شد	گرچه به الماس گهر سفته شد
بس سخن نغز که نا گفته ماند	بس گهر بکر که نا سفته ماند
گفتن آن گفتن ناگفتنی ست	گوهر تحقیق چو ناسفتنی ست
گفتن آن هست چو ناگفتنش	بلکه بگفتن نتوان سفتنش
ژرف بدان بحر و شد این ظرف سنگ	3525 گوهر معنی ز سخن داشت ننگ
گفتن آن عین نهفتن بود	هرچه نه در حیطه گفتن بود

⁵⁷³ وصل و A: وصل U

⁵⁷⁴ بر آید A: بر آید U

A45a	بر تو از این راز شود پرده باز	کشف چو از پرده کند نغمه ساز
	حال تو گویا و زیانت خموش	کشف زبان گردد و چشم تو گوش
U56a	نیست مقالی که در آید به قال	هم تو در آن حال بدانی که حال
	جانب محفوظ خود از مفردات	نفس تو ز الفاظ کند التفات
	هیأت ترکیش آرد خبر	وز نسب آن همه با یک دگر
	آینه لفظ بود رو نماش	صورت معنی چو گرفت انتعاش
	چهره در آن آینه ندارد نمود	و آنچه نه منقوش و نه محفوظ بود
	حفظ تو را خود نموده ست روی	معنی مقصود از این گفت و گوی
	آینه اش صورت ملفوظ نیست	صورت معنی چو محفوظ نیست
	چون کنی از قال بدان انتقال	نیست چو محفوظ تو معنی حال

پرتو بیست و هشتم در مرتبه جامعه انسانی که درجه اش جامع دقایق
و جوییه اسمائیه و ثوانی امکانیه اعیانیه است و در مراتب صورت کل
اجزا نماید و در او هر جزو به صورت کل برآید.

	خواست که ظاهر کند اسرار گنج	حب نخستین چو در اظهار گنج
	زود به بازار تعیین کشید	هر چه به ویرانه اطلاق دید
	در نظر اهل بصیرت نمود	در خود از درج تعیین وجود
	ز اهل بصیرت همه بازار پُر	رشته سریرت شد و اسرار دُر
	گشته شناسنده قسمی دگر	یافته هر دیده ز اسمی نظر
	هر یک از آن یافتی از خویش یافت	نور به هر دیده ز اسما چو تافت
	دید دگرها همه بر وی فرود	دید خودش معرفت خویش بود
	معرفتی بود که مقصود از اوست	ذات خود و غیر که مشهود از اوست

3545 هر یک از اشیا ز ره اختصاص

آینه‌اش روشن و بس منجلی

پر چو شد آینه ز وجهی نکو

بر حسب صورت وجه و صفا

هر یک از آن جمع به عرص شهود

3550 باز در اظهار خود آن گنج زر

آینه‌ای ساخت محیط جمیع

بر رخ اعیان شد و اسما همه

وحدت از اظهار چو کثرت چشید

صورت فرق همه زو جمع شد

3555 گشته شُبان او و معارف رمه

داده ز مجموع معارف نشان

گفته ز هر یک به زبانی جدا

گاه تشهّد همه زو در شهود

جمله در او جمع شده هر یکی

3560 یافته اجزاش همه رنگ گل

هر یک از او عضوی و او شخص خاص

چون تو به عضوی نظر انداختی

علم به عضو تو بود عین تو

عضو تو کآینه ذات تو شد

3565 دید تو در دیدن سیمای تو

عضو تو را خاصیت شخص داد

آنکه شنیدی که حقایق تمام

معرفتی یافت به یک وجه خاص

لیک ز یک وجه شده ممتلی

وجه دگر تافت ز آینه رو

معرفتی یافته هر یک جدا

معرفتی خویش فرا و نمود

معرفت انگیخت دو نوع دگر

جامع هر وجه چو رحمت وسیع

یافته در دایره‌اش جا همه

کثرت از او باز به وحدت رسید

بهر کلام همه او سمع شد

معرفتش جمع معارف همه

جزوی از او معرفتی این و آن

گشته زبان همه وقت دعا

سجده او سجده جمع وجود

مظهر مجموع چو او پیشگی

جزو در او آمده بر ینگ گل

یافته هر عضو به شخص اختصاص

عضو خود آینه خود ساختی

U56b زینت آن عضو دهد زین تو

مظهر مجموع صفات تو شد

زآینه صورت اعضای تو

جزو تو را حال گل آورد یاد

یافت چو در سلک کمال انتظام

	هر یک از آن یافت کمال همه	تافت بر او پرتو حال همه
	زنگ خود آینه رویش ز دود	روی همه زآینه او نمود
3570	جلوه آن حسن ز یک یک جمال	شد اثر بینش اهل کمال
	چون همه آینه روی ویند	وز همه سو روی به سوی ویند
	هر یک از آن آینه ها در شهود	هر چه در او بود بدو می نمود
	کوکی از گفتن حال کمال	می نشود هیچ کمالت حال
	بگذر از این حال و کمالی بجوی	سوی کمال از ره حالی بجوی
3575	قال کمالی که نه حال تو شد	سد ره حال کمال تو شد
	ذوق کمالی چو شود حال تو	خنده زند حال تو بر قال تو

در اول اعتبار اعنی صفت علم که مرآت ذات و سایر صفات است، وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا⁵⁷⁵ عجب مرآت جامع که ذات با جمیع صفات در او درآید و مرآت خود را در خود به صور خود به خود نماید از خیال و وهم و فهم خلق دور نور نور نور نور نور.

	هر چه در آینه امکان نمود	اول آن علم بُد آخر وجود
	علم به اجمال ازل عشق باخت	صورت تفصیلی معلوم ساخت
	عالم مقدر که آمد مراد	شد اثر علم و ز معلوم زاد
3580	چشم ارادت شود از علم باز	علم به گوشش فکند صوت راز
	علم ز معلوم چو یادش دهد	قوت تمیز مرادش دهد
	کار وی از علم چو گیرد نظام	بی مدد علم نگردد تمام
	علم چو مقدر به قدرت نمود	یافت به مقدار ارادت وجود
	قدرت حق هست و ارادت دو اصل	یافته با یک دیگر از علم وصل

⁵⁷⁵ « وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا » قرآن، 6/80.

3585 علم دو اصلش چو بهم وصل داد

همچو دو دستند به دامن علم

هر کس از این مایده بخشیش هست

فهم از او روشن و این اصل نور

لازم فهمی چو بود کثرتی

3590 فهم به ترکیب هم آغوش شد

فهم به کثرت چو بود منغمس

عکسش از آن فهم نماند بسیط

چونکه نماند اثر وهم تو

نسبت فهم تو که فرعی ست ست

3595 فرع تو چون دولت این وصل یافت

دیده فهمت چو ز خود عین راند

از رخ عین تو چو شد عین دور

نقطه علمیه که آمد بسیط

رنگ نمودی که ز بودیش بوست

3600 عقل و حس و وهم و خیال و مثال

شعبه‌ای از اصل مقام وی است

در همه و این همه آثار اوست

پرتوی افتاده از او بر وجود

هرچه به خود هستی و بودیش نیست

3605 و آنچه در او جلوه‌گر آید نمود

علم کند وهم وجود همه

علم شود وهم به موهوم خاص

عالم از آن وصلت فرخنده زاد

یا چو دو سر بر خط فرمان علم

با خود از این نور درخشیش هست

وحدتش از کثرت افهام دور

وحدت از آن فهم کند نفرتی

علم بصیط از همه روپوش شد

نور بصیطی که شود منعکس

بر همه چون اصل نباشد محیط

کثرت و حکمش رود از فهم تو

گشت به اصلش ز بساطت درست

صورت عین تو در آن اصل یافت

U57a بعضی از احوال تو در عین خواند

کاشف عینت شدی ای عین نور

دایره او همه را شد محیط

بودش از او بود و نمودش درست

وجد مقامات به وجدان و حال

بلکه به هر مرتبه نام وی است

درک همه پرتو انوار اوست

یافته ذرات ز نورش نمود

ظل و نمود است و وجودیش نیست

نیست به جز علم ز روی شهود

علم بود جای نمود همه

چون شد از آن مرتبه معلوم خاص

شعبه علمند و ^{۵۷۶} مدارک تمام	نغمه هستی همه در این مقام
گرچه به هر مدرکه رنگی نمود	از همه رنگی ست معراً وجود
آنکه شنیدی ز بزرگان کیش	کاصل وجود است بر اطلاق خویش
3610 گرچه به صد قید مقید نمود	هست معراً ز جمیع قیدود
ره گذر قید ز اطلاق بست	و آن سر کوی از گذر قید رست
هیچ نیفزود ز قید و نکاست	حالت اطلاق و صرافت به جاست
منشأش آن است که قید وجود	جمله در افهام و مدارک نمود
3615 خارج ادراک ازل تا ابد	هست بر آن حالت اطلاق خود
نور وی از دیده چو تعیید یافت	دیده به اندازه آن دید یافت
نور چو در قید ز خود راز گفت	دیده بر آن وجه به دل باز گفت
فهم مقید که ز تقیید زاد	دیده بر اطلاق نیارد گشاد
در نظر دیدن اطلاق نور	کور بود دیده افهام کور

حکایت چهار نابینا که خبر فیل شنیدند و چون بعد از سعی بسیار به فیل رسیدند هر یک او را به مساس نوعی دیدند و چون با یک دیگر راز می- گفتند هر یک به حسب فهم خود خبری باز می گفتند.

3620 معرکه گیری سفر هند کرد	رنج سفر دید و بر ^{۵۷۷} هند خورد
کرد سیاحت چو به هر ساحتش	رنج سفر داد بسی راحتش
در سفر خود ز عجب های راه	یافت بسی رشد و بسی انتباه
گر نه سفر از ره عادت بود	رنج سفر گنج سعادت بود
منزل راحت چو نگردد مقام	حل نشود حال منازل تمام

⁵⁷⁶ و U: A -

⁵⁷⁷ بر A: بر او

3625 پشت به خود رو به ره راز ده

هر نفسی سعی و طلب بیش کن

همچو الف بی خم و بی هیچ شو

مرکبی از هیچ و سواری ز هیچ

هیچ رخت چونکه به پایان رسد

3630 رشته هیچان که در آن پیچ نیست

معرکه گیر از سفر القصّه باز

کربتِ غربت نبود بر دوام

حبّ وطن همره و منزل قریب

ز آتشِ اندیشه غربت مسوز

3635 غربت صد ساله دمی بیش نیست

حبّ تو گر صوری و گر معنوی ست

چون وطنت پیش تو محبوب شد

معرکه ای زین سخنم دست داد

چون به وطن باز شد او را سفر

3640 گشته چو طوطی ز روایات هند

صیّحدمی معرکه ای ساز کرد

شه شد و از خلق سپاهی گرفت

پس دل سخت از سخنش نرم شد

چون سخن او ز سر هوش بود

3645 چونکه زبانش خبر از دیده گفت

هر خبری کآن ز عیان خاسته ست

در خود و از خود سفری ساز ده

راه فنا رو سفر خویش⁵⁷⁸ کن

هیچ مبین درخور و خود هیچ شو

منزلی از هیچ و رهی پیچ پیچ

هیچ به سر منزل هیچان رسد

U57b در گرهِش همه هم هیچ نیست

سوی وطن رفت ز راه دراز

فاتحه است این و وطن اختتام

بعدی اگر هست ز توست ای غریب

در شبِ غربت و طنت هست روز

تا وطن از تو قدمی بیش نیست

جاذبه نسبت آن بس قوی ست

سوی وطن جان تو مجذوب شد

شد سخنِ معرکه گیرم ز یاد

معرکه ای ساخت به هر ره گذر

چون شکر آورده حکایات هند

در طلبِ چاشت دری باز کرد

معرکه ای بر سر راهی گرفت

از دمش افسرده بسی گرم شد

در سخنش هوش همه گوش بود

خوب و پسندیده و سنجیده گفت

همچو الف در دل و جان راسته ست

⁵⁷⁸ سفر خویش U: سفر از خویش A

گفت زبانی که پس از دیده بود
 طفلِ زبان چون سبق از چشم خواند
 کرد حکایت ز عجب‌های هند
 قولِ نوی ساخت در آن قال و قیل 3650
 گفت به تفصیل سرا پای او
 کسوهی و آویخته زو اژدری
 چون اِرم از خلقتِ ذاتِ العَمَاد^{۵۷۹}
 گفت در آن عرصه بسی ترهات
 رخ به رخش خلقی و او بی‌کمند 3655
 دست به هم پرسه‌زنان چار کور
 گوشِ ضریران چو شنید آن خروش
 حالِ همه حرص و گدایی مقام
 گوش بر آواز به راه آمدند
 بر سرِ آن معرکه جا ساختند 3660
 بس که بدان قصه سپردند هوش
 چون ز عیان خواند بر ایشان خبر
 چونکه شنیدند ز حالاتِ فیل
 هم به هم آنجا همه با یک دگر^{۵۸۰}
 بهر تماشا همه چون دوستان 3665
 چونکه برفتند بس از چند گاه
 فیل بجستند تماشا طلب

پیشِ همه خلق پسندیده بود
 بر سبقش گوش همه باز ماند
 در همه افکند تمنّای هند
 نقلِ سخن کرد به احوالِ فیل
 شکلِ وی و هیأتِ اعضای او
 در دهن از هر طرفی خنجری
 خلق نشد مثلِ وی در بلاد
 کرد به بازی همه را فیل مات
 کرده چو بیدق همه را فیل بند
 غلغلۀ خلق شنیدند شور
 چشمِ طمع کرد بر آن باز گوش
 بر طمع و گدیه و لوعی تمام
 بر سرِ آن معرکه گاه آمدند
 تکیه‌گه سر ز عصا ساختند
 هوش همه گشت در آن قصه گوش
 شوقِ عیان داد در ایشان اثر
 عزم نمودند ملاقاتِ فیل
 عهد بستند به عزمِ سفر
 روی نهادند به هندوستان
 چشمِ سفید آن به زمینِ سیاه
 خود بود از کور تماشا عجب

A46b

⁵⁷⁹ « اِرم ذاتِ العَمَاد » قرآن، 89/7.

⁵⁸⁰ دگر U: دیگر A

داده عصاه‌ها به کفِ فیلبان
 فال‌زنان جانبِ فیل آمدند
 هر یک از آن کرد به عضوی مساس
 و آن دگر از صدمهٔ دنداننش چست
 چارمِ شان چار قوایم بسود
 بر همه‌شان شانِ خبر بود شین
 در نظرش فیل دهان‌مار بود
 بود عمودی بر او ز استخوان
 سقفِ معلّق لقیش بر نهاد
 در نظرش چار ستون بود فیل
 هر یک از آن منکرِ آن دیگری
 کرده در انکار خبر اتفاق
 کرد همه هیأتِ جمعی بیان
 نیست خبرشان مگر از حالِ فرق
 صورتِ آن جزو در او جلوه‌گر
 نی خبر از جزو دگر نی ز گل
 وجه ز چشمِ آینهٔ پیش دید
 چشمِ دگر کرد به هر وجه باز
 از همه وجهیت نباشد خبر
 بینشِ آن وجه در آن چشمِ زاد
 بینشت اندر خورِ این راز کرد
 چشمِ بد از بینشِ خود کور کن
 کی رسد از بینشِ جمعت کلام

تا شود از فیل خبرشان عیان
 ره چو ذلیلان به دلیل آمدند
 چونکه نمودند مساس التماس 3670
 جانبِ خرطوم یکی برد دست
 کورِ سیوم بر شکمش فرق سود
 چونکه خبرشان ز عیان یافت عین
 آنکه ز خرطوم خبردار بود
 و آنکه همی داد ز دندان نشان 3675
 و آنکه به زیر شکمش سر نهاد
 و آنکه شد او را ز قوایم دلیل
 جزم یکی داشت گمان دیگری
 جمله خلافِ هم و باز از وفاق
 آن خبرِ صدق که بود از عیان 3680
 دیدهٔ کوران چو به فرق است غرق
 هر یکی آینهٔ جزوی دگر
 مانده گرفتار همانجا به دُل
 حُسنِ وجوحِ حُسنِ خویش دید
 نوعِ دگر کرد ز هر وجه باز 3685
 تا تو به هر چشمِ نبازی نظر
 درخورِ هر وجه که چشمیت داد
 چشمِ تو را چون به همه باز کرد
 کوکبی این کوریِ خود دور کن
 تا نکنی جمعِ مدارک تمام 3690

چون نقطِ دیده تو را شد جمیع دایرهٔ بینشست آمد وسیع

نقلِ سخنِ دیوانه‌ای که با کمینه‌گاهی افسانه‌ای می‌گفت و تقریبِ این
ترتیبِ آنکه سخنش بنا بر آن است که ظهور جز در مدارک نیست اگرچه
در این سخن کسی با او مشارک نیست.

وامقِ تو یافت ز عزرات کام	3695	برد نظر داد تمامی تمام	A47a
گاه ز تمیز ملالِ شمدی		بال و پر عقلِ و بالِ شمدی	
کردمی از محفلِ فرزائگی		عزمِ ره منزلِ دیوانگی	
در طلبِ گنج به ویرانه‌ها		یافتمی صحبتِ دیوانه‌ها	
میلِ دلم بود به دیوانه‌ای		از خود و خلق آمده بیگانه‌ای	
پا به میان داشته پرگاروار		وز همه در گردشِ خود بر کنار	
سلسلهٔ گردنِ فرزائگان		و آمده سر حلقهٔ دیوانگان	
یک نفس از نردِ جنون باختی		عقل به یک داد فنون باختی	
صبحدمی گفت به من کای فلان	3700	با تو کنم عالمِ حس را بیان	
چونکه به جز محض نمودیش نیست		خارجِ حس هیچ وجودیش نیست	
هست محلّش حس و در وی نمود		بی‌محل این حال ندارد وجود	
حسّ یکی غیرِ حسّ آن دگر		عالمِ محسوس دو شد زین نظر	U58b
چون دو محل است و در این نیست قال		چاره نباشد ز حلولِ دو حال	
حس که محلّیست چو تکرار یافت	3705	عالمِ حس کثرتِ بسیار یافت	
عالمِ محسوس به احساسِ زید		خاص به زید است و ز حسّش به قید	
باز بر عمرو چو محسوسِ اوست		محبس از حسّش و محسوسِ اوست	
هر که در این خوابگهش مرقد است		عالمِ محسوسِ خودش در خود است	

یافت چو این عالم وهم و خیال
 خارج حس وهم وجودش کنند 3710
 در همه گویند نمود وی است
 بی همه موجود خیالش کنند
 چون دو سر آشفته که هر یک به خواب
 هر چه یکی گفتن آن خواب دید
 هر یک از آن را همه گفت و شنود 3715
 گرچه به خواب آن دو سه آشفته حال
 هر یک از آن خیمه و اصحاب خویش
 جمله در او بود و ز خواب گران
 سر چو از آن خواب گران برزنند
 هر یک از آن جزم کند کان صور 3720
 خارج از او هیچ وجودش نبود
 هر یک از آن خواب و از آن اتفاق
 در تو گواهی ست بر این راست حلم
 عالم حس در تو به حس محتبس
 مرگ چو از خواب حسست بر کند 3725
 در سفر خویش از آن انتباه
 صورت حس در همه بر یک مثال
 نسبت کثرت به نمودش کنند
 خارج حس جای وجود وی است
 با همه اثبات مثالش کنند
 دید که شد با دگران در خطاب
 دید به خواب آن دگری کان شنید
 با همه در سایه یک خیمه بود
 این همه بستند ز بیرون خیال
 و آنچه دگر دید در آن خواب خویش
 خارج خود برد ز غفلت گمان
 بر زر خود سکه دیگر زنند
 جمله در او بود نه جایی دگر
 بلکه در او غیر نمودش نبود
 جفت تخیر شود از خویش طاق
 کژ منگر خواجه که دنیا ست حلم
 تو ز برون دیده در این خواب حس
 فکر تو اندیشه دیگر کند
 باز شناسی تو که گم بود راه

اشارت به آنکه در سخن آن بزرگ که فرموده که فلک بر هیأت خیمه
 است نه گره بر این تقدیر اشکالی نیست چه محسوس بر این وجه است.

خارج حس نیست چو محسوس هیچ در سخن نغز بزرگان هیچ

آنکه یکی شکلِ فلکِ خیمه گفت

خیمه نمود و نبود جز نمود

لیک چو این خیمه به خلقِ جدید 3730

کثرتِ اوضاعِ وی و اختلاف

عقلِ میِ وهم در آن جام خورد

وضع که هر لحظه همی شد جدید

آنچه به و همش حرکت گفته بود

خیمه در اوضاعِ بر این انتظام 3735

عقل که بر وهم نهاد این اساس

خرده بر اقوالِ بزرگان مگیر

هرچه نه اندر خورِ فهمت بود

تا نکند چشمِ تو را کشف باز

هرچه قبولش نتوانی نمود 3740

عذرِ تو گر عجزِ قبولت بود

حیزِ امکان است مکانی وسیع

هست از این مایدهات ای حسیب

گفتش از این روی نباشد شگفت

پس نتوان گفت که جز خیمه بود

دیده حس مختلف الوضع دید

یافت چو در وهم بهم ایستلاف

مست شد آن را حرکت نام کرد

عقل چو بر هیأتِ درویش دید

در نظرش وضعی و دوری نمود

کرد چو در واهمه دوری تمام

شکلگری کرد ز حالش قیاس

تا نشوی نزدِ عظیمان حقیر

A47b
U59a پیشِ تو مردود به و همّت بود

گوشِ تو خارج شنود صوتِ راز

رد مکنش نیز به انگار زود

قدرتِ ردش ز فضولت بود

جمع کن اینها همه آنجا جمیع

لقمه تصدیق اقل نصیب

در بیان منشاء عشق که چون عشقه در عاشق آویزد و اولِ حظوظِ خودش
از معشوق درآمیزد و در آخر چون او را فدای معشوق ساخت به تیغِ فنا
خونش بریزد و بعد از آن از معشوقش برانگیزد و چون عاشق در معشوق
فانی گشت از معشوق نیز پرهیزد و چون از سرِ هر دو برخاسته با خود
نشست باز به طلبِ عاشقی برخیزد.

عشق همه با هم و این شوق و حال	میلِ جمیل است به سوی جمال
3745 حسن در ادراک چو شد عشق ساز	مدرکِ حسن است بر او عشق باز
دیدۀ هر علم که در حسن دید	عالمِ آن طعمِ محبت چشید
حسنِ ازل بود به خود جلوه‌گر	علم بر او داشت همیشه نظر
آن نظرِ علم و جمالِ قدیم	منشاءِ حبّی شد و عشقِ عظیم
عشق و محبت که چو علم و جمال	بود و کنون هست بود لایزال
3750 ز آن دو بسش عقل کند اعتبار	گرچه همیشه بهمند این سه یار
رتبهٔ عقلیه چو ترتیب یافت	عشق عنان جانبِ تعقیب یافت
لمعهای از پرتوِ این آفتاب	تافت به بر روزنهٔ هر خراب
کرده در آن نور نهان آشکار	رقصِ محبت همه را ذره‌وار
عشق همه با هم و این وایه‌ها	هست ز حبّ ازلای سایه‌ها
3755 نغمهٔ عشاق که در پرده ساخت	عشق به خود عشق در آن پرده باخت
گاه به معشوق ز خود داده زیب	گاه ز خود خورده به عاشق فریب
گشته گه این آینه‌اش گاه او	گاه ز آینه به خود کرده رو
عاشقِ خود هم خود و خود یارِ خویش	خود شده آینهٔ رخسارِ خویش
گه شده بی‌رنگ ز نیرنگِ ذات	گه شده آشفتهٔ رنگِ صفات
3760 گاه ز اسما شده مظهر طلب	گاه ز مظاهر شده جویای رب

گاه ز کونیش به کونی نظر
 طایرش ار عزم نشیمن کند
 بیضه ز جان سازد و بهر برش
 در هوس دست شه آن شاه باز
 3765 عزم در شه چو از او سرزند
 شعله کشد آتش دیوانگی
 سلسله حلقه فرزندگان
 عقل و دل آن آتش فرزانه سوز
 چون شود افسونگری و افسانه ساز
 3770 لیلی دلها شود افسانه‌اش
 عقل ز افسونش چو دیوانه‌ای
 چون بگشاید سر حرف جنون
 کرد در اطوار بسی دورها
 گاه ز عشاق نوا کرده ساز
 3775 گاه ز معشوق شده جلوه‌گر
 گاه عنان تافته از هر دو سو

گاه ز کونش به مکنون سفر
 تن همه جان سازد و جان تن کند
 یابد از آن بیضه برش پرورش
 رخنه کند بیضه جان نیز باز
 حلقه دیوانگیش درزند
 سوزد از او خرمن فرزانی
 3765 گردد از او حلقه دیوانگان
 سوزد و سازد شب دیوانه روز
 در دمدا افسونش ز افسانه راز
 خلق چو مجنون همه دیوانه‌اش
 قانع از او گشت به افسانه‌ای
 سر بنهد عقل و ز سر هم فنون
 دید در ادوار بسی طوره‌ها
 برده ز معشوق در آن پرده ناز
 کرده در آن جلوه ز عاشق نظر
 پست پریشان به خود آورده رو

U59b

ظهور عشق در سامعه.

رشته جانها همه پیوند اوست
 نغمه ز آواز چو آغاز کرد
 از می هر نغمه که جامیش داد
 3780 باز چو می ریخته به جامی دگر

مهره دلها همه در بند اوست
 سامعه را گوش بدان باز کرد
 مستی آن عشق مقامیش داد
 مست شد از عشق مقامی دگر

A48a

توبه ز خود کرده دمی را مرید
چون دلش از حال و کرامات برد
گوشش از آن باده چو بی‌هوش شد

نعره بر آورد به هَلْ مِنْ مَزِيدٍ^{۵۸۱}
گوش کشانش به مقامات برد
هوش ز سر تا به قدم گوش شد

ظهورِ عشق در باصره.

کرد چو در پرده خوبان نواخت
از مژده‌اش تیرو و ز ابرو کمان 3785
گه شده از چشم بتان فتنه ساز
گه به دهان‌شان دهد آوازِ غیب
گه ز میان‌شان بخرد داده هیچ
این خط و آن نقطه بر او دمیدم
کرده ز چشمانِ سیه‌شان نگاه 3790
غمزه ز چشم آمده دل‌آه‌اش
سحر ز بـادام برانگیخته
گشته سحرش ز بسی صد ممات
حلقه کند زلفِ بتان طراز
سلسله زان حلقه چو پیوند کرد 3795
داده به دل ز آتش سودا سرور
هر قدِ دلجوی که بر پای کرد
دیده ز قامت چو نشان خواست گفت
جان چو بدید از قد و قامت قیام
داده ز لب جام می و ثقل وی 3800
هر که مَیش داشته زین جام پیش

باصره را سامعه‌ای نغمه ساخت
غمزه کماندار و نظرها نشان
کرده ز هر گوشه در فتنه باز
خنده زنان فاش کند رازِ غیب
چون کمرش داشته در بندِ هیچ
طفلِ خرد خوانده ز لوحِ عدم
برده دل و جان ز سفید و سیاه
رفته دل از راه به دنباله‌اش
معجزه اندر شکر آمیخته
دیده به یک معجزه او حیات
سازد از آن سلسله‌های دراز
حلقِ خرد حلقه آن بند کرد
عنبرِ خود کرده سویدا بخور
همچو «الف» در دلِ جان جای کرد
حالِ «الف» در دلِ جان راست گفت
داشت ز خود بهرِ صلاتش صیام
ساخته عناب و شکر هم ز می
مستِ مَیش گشته و تایب ز خویش

⁵⁸¹ «يَوْمَ نَقُولُ لِحَنٍّ هَلْ أَفْتَلَأْتَ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ» قرآن، 50/30

زو خبرِ طعم چو بشنید هوش

بهرِ سخن هاش زبان ساخت گوش

ظهورِ عشق در ذایقه.

نکته شیرین چو زبان گوش کرد

هرچه جز آن بود فراموش کرد

پرده ز شیرین چو دهان برگرفت

شورشِ فرهاد زبان درگرفت

یک دو فسون خواند ز افسانه‌اش 3805

عاشقِ شیرین شد و دیوانه‌اش

بر رخ شیرین چو نظر تازه ساخت

در دهن از کام صد آوازه ساخت

گاه چو خسرو سرِ شیرین ببر

گاه چو فرهاد به گردن بتر

عشق بر او تلخ گه و حرب‌جوی

گه شده شیرین سخن و حرب‌گوی

شور برانگیخت گه و حرب ساخت

گاه به وعده سرِ او حرب ساخت

ظهورِ عشق در شامه.

گشت زبان در دهنِ خاص و عام 3810

شهره هر شهر به عشقِ طعام

شامه را رایحه چو یاد داد

خرمنِ خود شامه بر باد داد

رنگِ محبت چو ز بو برگرفت

ز آتشِ آن خرمنِ او درگرفت

بوی خوشش برد دل از روی خوش

گشت هوایی ز غم بوی خوش

عشق به بو پیش رهش در دماغ

هر نفس از باد فروزد چراغ

گرچه چراغ همه از باد مرد 3815

عشق چراغش به ره از باد برد

باد چو آید ز سرِ کوی بو

در نفسش عشق کشد سوی او

عشق گر از بوی بود گر ز رنگ

جاذبِ معشوق شود بی‌درنگ

مایده وصل نهد خوانِ عشق

بحر بود خواجه ز نقصانِ عشق

ظهورِ عشق در لامسه.

لامسه را دل به ملاست نمود	رخ چو ز مرآت ملاست نمود
ساخت بزمی دلش از عشق گرم	گفت ز معشوق سخن های نرم
عشق به گرمی دلش از دست برد	یک نفس از عاشق مسکین فسرده
عشق کند عاشق سردیش باز	گرمی عشقش چو نهد در گداز
عشق تر و خشک از او سرزند	چون درش از حلقه ای دیگرزند
کرد ز هر پرده نوایش دنگ	ساخت بدین گونه ز ده پرده چنگ
لامسه هم عشق به ده پرده باخت	عشق ز یک نغمه ده آهنگ ساخت
	3825

ظهورِ عشق در قوتِ علمیه.

داد به افسون دل فاعل فریب	ساخت ز غایات و عرض حس و زیب
تا که ز یک فعل برآورد اسم	بست به صد حيله و افسون طلسم
علم و ارادت شد و قدرت رفیق	چون سفرِ فعل کند در طریق
وین دو سه صاحب علم از لشکرش	عالم فعل آمده یک کشورش
عاشق فعلند برین انتظام	فاعِل افعالِ ارادی تمام
گر فلکی گر حیوانی ست فعل	بر همه معشوقه جانی ست فعل
عشق طبعیش برین کن قیاس	فاعل اگر ساخت طبیعت اساس
لشکرِ عشقند برین شاهراه	حاصل اینها همه آن کن سپاه
می کند این شاهی و لشکرکشی	مست میش لشکر و در سرخوشی
	3830

ظهورِ عشق در واهمه.

جذب ویش عاشق موهوم ساخت	واهمه گر جانب موهوم تافت
	3835

راهبرِ راه گمان شد ز عشق
 عشق پذیرنده و معشوق ساز
 گه به وجودی برد از عشق راه
 در ره ادراک گشوده نظـر
 3840 حس چو ز محسوس نشانی دهد
 عشق گمان سوی نشان کشد
 آنچه ز محسوس نه محسوس بود
 گر ز کجی رهنمی عقل کرد
 روشنی چشم کیاست شود
 3845 خانه دل ها همه روزن کند
 قول بزرگی ست که در راه دین
 گر گذر افتد نظرش را گهی
 صاحب آن را بشناسد که کیست
 ای همگی وهم ز سر تا به پا
 3850 وهم فراست شود از کاملان
 یافت گل از صحبت گل بوی گل
 طفل رهش گشت و سبق رو گرفت
 خوی گل استاد و سبق بوی او
 کرد چو تکرار سبق از ورق
 3855 گم ز گلی نیستی ای خاکسار
 هست چو بخشیدن بو خوی گل
 گلرخ خوب ار به گلست و نههد

محرم اسرارِ نهان شد ز عشق
 ساخته معشوق و شده عشق باز
 عاشق معدوم شود گاه گاه
 عشق تطلع بودش هم سفر
 واهمه را عشق گمانی دهد
 در رود آنجا که گمانش کشد
 در نظر او همه یابد شهود
 بس خبر راست که او نقل کرد
 خود همگی نور فراست شود
 سر ضمائر همه روشن کند
 چشم فراست چو شود تیز بین
 بر اثری از قدمی در رهی
 زاهل بهشت است و یا دوزخی ست
 هر قدمی وهم تو را رهنما
 دل طلب از صحبت صاحب دلان
 3849a بوی گرفت از اثر خوی گل
 بر همه اقران سبق از بو گرفت
 لوح سبق هم ورق روی او
 بی ورق از یاد بخواند سبق
 صحبت گل کن دو سه روز اختیار
 بخش خود از گل بطلب بوی گل
 بر سر خوبان گل تو پا نههد

حکایتِ نظوراتِ عشقِ مجنون بر لیلی در اوّل و اوسط و آخر.

شورشِ مجنون چو ^{۵۸۲} به غایت رسید	شهرتِ عشقش به نهایت رسید
همچو شکر در دهنِ خاص و عام	شد سخن از قصّه شیرین کام
گشت زبان شمع به هر انجمن	قصّه او گفت پر آتش دهن
3860 ساخت دهان‌ها ز زبان خامه‌ها	کرد به هر گوش از او نامه‌ها
گوش به هر گوشه که آن نامه خواند	لعل و گهر چشم نثارش فشاند
هر طرفی عشق از او نامه‌ای	گرم فرو خواند به هنگامه‌ای
گفت صدا حالِ غم او به سنگ	سنگ از آن سخت ^{۵۸۳} فرو ماند دنگ
3865 در دلِ سنگ آتش[ی] افروخته‌ست	شاهدِ این حالِ دلِ سوخته‌ست
آتشِ عشقش چو عَلم برگرفت	خشک و تر از شعله او درگرفت
عشقِ کهن از خبرِ تازه‌اش	گوشِ جهان کرد پر آوازه‌اش
سوخته‌ای زان خبرش دل بسوخت	وز هوسِ عشق چو آتش فروخت
قصّه مجنونش جنون ساز کرد	در به رخ او ز جنون باز کرد
3870 عشق به افسونش چو دیوانه ساخت	در نفسش عاشقِ افسانه ساخت
طاق شد از خویش و به افسانه جفت	شب همه شب خود به خود افسانه گفت
دولتِ تصدیق خبر گرچه یافت	در پیِ تحقیق اثر می‌شتافت
چون به حقیقت خبرِ راز جست	شد سوی مجنون و خبر باز جست
گفت که ای سرورِ اصحابِ درد	فصلی از احوالِ غمت بابِ درد
3875 ای عَلمِ عشق بر افراخته	پایِ عَلمِ رفته و سر باخته
غم ز جنون آتشت افروخته	خرمنِ شادی خرد سوخته
رفته سوی عشق ز راهِ جنون	وآمده سرخیلِ سپاهِ جنون

۵۸۲ چو U: - A

۵۸۳ سنگ از آن سخت U: سختِ سنگ از آن A

ز آتشِ غم کرده دلِ خود کباب
 ناله شب مطرب و از زیر و بم
 3880 مجمره دل و آتشِ سودا در او
 سینه شده منقلِ پر آشت
 کرده نمک در قدح دیده آب
 میرِ خود و مجلسِ زیبای خود^{۵۸۴}
 مجملِ عشقِ تو شنیدم بسی
 3885 هر که سخن از تو و این حال گفت
 عشق توأم کرد ز احوالِ خویش
 هم تو سوی حالِ خودم شود دلیل
 بر تو به خاکِ درِ لیلی قسم
 جمله به تفصیل نشانم دهی
 3890 چون خبرت هست ز روی عنان
 نغمه عشق از تو چو آغاز یافت
 باز در اوسط چه مقامت نمود
 راز هم از آخرِ این ساز گوی
 گفت بدو عاشقِ مجنون جواب
 3895 سر غمِ عشق که بنهفتنی ست^{۵۸۵}
 زنده عشق است ز کتمان سعید
 عفت و کتمان چو کنی یارِ عشق

ثقل جگر ساخته و خون شراب
 ساخته در پرده غم ها نغم
 عنبرت از مشکِ سویدا در او
 وز دلِ بریائست کبابِ خوششت
 ساخته شورابه ز بهرِ کباب
 بهرِ خودت ساقیِ رعنا ی خود^{۵۸۶}
 واقفِ تفصیل ندیدم کسی
 قصه عشقِ تو به اجمال گفت
 عاشقِ تفصیل ز اجمالِ خویش
 باز رهان جانم از این قال و قیل
 کآنچه پرسم همه از بیش و کم
 ره به معانی ز بیانم دهی
 حالِ معانی ز تو یابد بیان
 از چه نوا پرده او ساز یافت
 اصل چه و شعبه کدامت نمود
 نقش و عمل هاش همه باز گوی
 کای به خود از عشق و غمش در حجاب
 و انتوان گفت که نا گفتنی ست^{۵۸۷}
 ۵۸۷
 کشته او نیز ز کتمان شهید
 مزدِ شهادت دهدت کارِ عشق

A49b

⁵⁸⁴ زیبای خود A: زیبا خودی U

⁵⁸⁵ رعنا ی خود A: رعنا خودی U

⁵⁸⁶ بنهفتنی ست A: بنهفتن است U

⁵⁸⁷ گفتنی ست A: گفتن است U

ز آتَشِ دل شمع گشاید زبان
 قصَّهٔ عشق از هوس از بوالهوس
 3900 چون سخن از عشق دهان بسته است
 لیک به خاکِ درِ لیلی قسم
 عشق در اوّل که دلِ من ربود
 خوشیِ او در نظرم جلوه داد
 هر نفسش در دلم آراستی
 3905 چون می لعل لب او در وصال
 هم ز میم نُقل بُدی دمیدم
 شمع تنم رشتهٔ جان تافتی
 رشته ز آتش چو شدی بند دور
 غمزه‌اش از گوشهٔ هر منظری
 3910 هر سرِ مویش چو دلم بند ساخت
 می ز لبش جامِ نظر دادیم
 خواندمی از ذکرِ میان درد هیچ
 آتشِ رخساره چو افروختی
 در دلم از دانهٔ هر خال او
 3915 هر سرِ مویم به کلامی دگر
 لیلیم از حسن چو غایت نداشت
 وامقِ من جُست ز عذراش کام
 عشق در لطف و عنایت گشاد
 گفت ببین نیک که بد بوده‌ای

ز آن سرش از تیغ نیابد امان
 U61b خود نتوان گفت و نگفته‌ست کس
 دامنش از دست زبان رسته است
 موجبِ اظهارِ غمِ او بسم
 پرده ز حسنِ رخِ لیلی گشود
 دیدهٔ تمییز بر آنم گشاد
 میل به غیرش ز دلم کاستی
 داشتیم و هم ز جامِ خیال
 بسته و عَناب، شکر در عدم
 و آتشِ عشق از سرِ آن تافتی
 نور شدی جمله ز پیوندِ نور
 بر دلم از فتنه گشادی⁵⁸⁸ دری
 رشتهٔ جان با همه پیوند ساخت
 نُقلِ می از پسته شکر دادیم
 چون کمرش دورکنان کرد هیچ
 خرمِ صبرم همگی سوختی
 رشته شدی خوشهٔ صد آرزو
 گشته زبان خواسته کامی دگر
 کامم از او نیز نهایت نداشت
 کوفت در وصل به داو تمام
 پیشِ رهم شمع هدایت نهاد
 خود همگی عاشقِ خود بوده‌ای

3920 چون ز لبش بوسه بوَد کام تو

از ره کامت چو برون نیست کام

از خرد و خواست چو بیرون نه‌ای

مرده‌ای و هست مرادت کفن

راه فنا رو سفر از خویش کن

3925 تا بوَد از هستیِ مجنون اثر

عاشقِ مجنون چو شد از خود برون

عشق چو بنمود به من راه خویش

نوعِ دگر شوقی و میلیم داد

نردِ غمش نقشِ دگر باختم

3930 پیشِ که می‌باختمی نرد پیش

وامقِ من داشت ز عذرا نوید

من ز سرِ برد چو بر خاستم

بازیِ خود عشق چنین ساخته‌ست

شد چو فدایی شدنش رای من

3935 تا نرسد خال و رخس را گزند

بهرِ دهانش که نهان شد ز جان

با سرِ زلفش چو نظر باختم

چون «الف» قامتش آمد به پیش

و هم میانش چو مرا داد دست

3940 تیر چو زد غمزه‌اش از شوقِ آن

موی به مویم همگی جمع ساخت

یافت ز هر مو به نوایی دگر

عشق نهد عاشقِ خود نام تو

ننگِ بدار و میر از عشق نام

عاشقِ لیلی نه و مجنون نه‌ای

دم ز مریـدی مُرادش مزن

هر قدمی میلِ کمی بیش کن

عشق ز لیلیش نیارد خبر

لیلیِ معشوق در آید درون

جست برون آمدم از چاهِ خویش

بارِ دگر سر سوی لیلیم داد

خواهشِ خود را همه در باختم

خواندمی از برد همه نقشِ خویش

برد همی دید ز نقش امید

داد تمامِی ز عقبِ خواستم

بردنِ عاشق همه در باخته‌ست

گشت فدایش همه اجزای من

آتشِ دل ساخت سویدا سپند

جان به عدم رفت ز راهِ گمان

U62a گوی به چوگانش ز سر باختم

نقطه‌ هستی همه راندم ز خویش

جان به عدم چون کمرش عهد بست

از سپرِ سینه برون جست جان

A50a عشق و بدان موی کمانچه نواخت

هر سرِ مویم فنایی دگر

رنگِ خودم رفت و شدم دنگِ او	یافت ز سر تا قدمی رنگِ او
کرد خود از خویش چو مجنون فشانند	خود همه لیلی شد و مجنون نماند
3945 پرده غفلت چو بر انداختم	حاضر و آگه نظر انداختم
دیده معدوم ز نور وجود	بی غلطی دید به چشم شهود
عاشقِ خود لیلی و مفتونِ خویش	و آمده در واهمه مجنونِ خویش
نقطه این حال مرا شد مقام	گشت در این دایره سیرم تمام
عزم اقامت چو دلم جزم کرد	بارِ دگر عشق سفر عزم کرد
3950 جانبِ خود کرد ز لیلی فرار	گشت نهان لیلی و او آشکار
کرد ز معشوق سفر سوی خویش	ساخت ز خود آینه [ای] روی خویش ⁵⁸⁹
نقطه این حال مرا شد مقام	گشت در این دایره سیرم تمام ⁵⁹⁰
صحبتِ لیلی چو فراموش کرد	دست به خود تنگ در آغوش کرد
یافت ز خود جفتِ خود و طاق ماند	قید رها کرد و به اطلاق راند
3955 خود به درون باخت به خود نظر	عاشق و معشوق ز بیرون در
خود دلِ خود برد به روی نکو	پشت به لیلی و به خود کرد رو
گشت در این مرتبه دردناک	عاشق و معشوق همه عشق پاک
رنج سفر رفت و کنون در مقرر	خود چو به خود تیز گشایم نظر
در نظرم عشق بود ذاتِ من	عاشق و معشوق دو مرآتِ من
3960 روی خودم گشت به خود رهنمون	حاجتِ مرآت ندارم کنون
ذات چو شد چشم و رخ خویش دید	منتِ مرآت چه باید کشید
رخ ز صفا دید رخ خویش صاف	ماند رخ آینه اندر غلاف
آینه‌ام جوهرِ صافِ من است	لیلی و مجنون دو غلافِ من است

⁵⁸⁹ این بیت در نسخه U موجود نیست.

⁵⁹⁰ این بیت در نسخه A دو بار نوشته شده است و در نسخه U موجود نیست.

حاصلِ این شرح و بیان آنکه من
 3965 چون سرم اوّل به ره راز داد
 برد ز کامِ دلم آرام من
 آرزوی من شده لیلی مرا
 گرچه ز لیلی دل من ریش بود
 بارِ دوم چو سفر آهنگ کرد
 3970 گفت مراد دل خود ده به باد
 بلکه در این راه نگنجی تو هم
 تا تو تویی نیست رخت سوی او
 چون ز من آهنگِ فنا ساز کرد
 دل به خود و چشم به ره جست و زود
 پشت به خود رو به فنا تاختم
 3975 رفت چو مجنون خیالی ز بیش
 بارِ سیوم گفت که بیدار شو
 منزلِ معشوقی و نازت بمان
 عشق طلب، عشق نگر، عشق شو
 کسوتِ معشوقیِ خود پاره ساز
 3980 عشق چو در گوشِ من این راز گفت
 پردهٔ معشوق بر انداختم
 عاشقیِ عشق چو آموختم
 عشق چو معشوقیم از یاد برد
 3985 آینه‌ام عشق شد و روی خویش
 حبّ وطن با وطنم برده باز

هم سفرِ عشق شدم تا وطن
 سوی خطوطم سفری ساز داد
 کامِ دلم ساخت دلارام من
 لیلی من بود طفیلی مرا
 روی دل من همه در خویش بود
 راه به دلبر چو دلم تنگ کرد
 کین ره تنگی ست نگنجد مراد
 در سرِ ره بر سرِ خود نه قدم
 پشت به خود کن طلبِ روی او
 گوشِ من از چشم بر آن باز کرد
 رفتم از آن راه که عشقم نمود
 هستیِ خود را همه در باختم
 پر شدم از لیلی و خالی ز خویش
 U62b بگذر از این مستی و هشیار شو
 عزمِ سفر کن ز ره بی‌نشان
 رو سوی عشقِ کهن از راه نو
 تا همگی عشق شوی چاره ساز
 گوش به هوشم ز صدا باز گفت
 عاشقیِ عشق در انداختم
 دیده ز معشوقیِ خود دوختم
 خرمنِ معشوقیِ من یاد برد
 دیدم و رفتم به سرِ کوی خویش
 عزمِ سفر دارم و راهِ دراز

هم سوی غربت دل من می کشد
 زاد بسی معرفت از غریبم
 نیست وطن منزل کسب کمال
 گه به سفر باشم و گه در وطن
 هم به وطن گاه رجوعی کنم
 هست به منزلگه لیلی گذر
 هست یقین وحدت او بی شکی
 چاره مجنون دگر می کنم
 عشق طلب، لیلی و مجنون مخوان
 قصه مخوان عاشقی افسانه نیست

هم به وطن حب وطن می کشد
 غربت اگر داد بسی کربتم
 در وطنم گرچه که جمع است حال
 چاره این کار همان شد که من 3990
 هم به سفر گاه شروعی کنم
 از وطن خویش مرا در سفر
 لیلی من یار قدیم و یکی
 لیک به هر ره که سفر می کنم
 کوکی از عشق چه گویی نشان 3995
 گنج به هر گوشه ای ویرانه نیست

ظهور عشق در قوت نظریه.

شیفته علت و معلول از اوست
 گردن عقل از دو طرف بند کرد
 منتج عشقی ست ز عقل سلیم
 عقل شود عاشقش از یک نظر
 عشق دلایل بودش بالعرض
 عشق دلایلش نبود جز مجاز
 چشم بر او رفعت ز دنبالش
 بی خودی و باده پرستی دهد
 چون نکند سالک و مجذوب او

عقل و نظر عاشق معقول از اوست
 سلسله زین هر دو چو پیوند کرد
 شکل دلایل به قد مستقیم
 چونکه بود شکل نکو جلوه گر 4000
 داشت مطالب ز دلایل غرض
 برد به مطلوب حقیقی نیاز
 لیک دلیل است چو دلالتش
 عشق مجازیش چو مستی دهد
 عشق حقیقیش به مطلوب او 4005

بیان منشاء عقل که رایت قبول امر به اقبال و ادبار از آن او و آیت تفصیل اجمال حقایق و اسرار در شان اوست.

علم به تمییز چو شد عشق باز	عشق از آن هر دو شود عقل ساز
آن دو به یک ذات بُد آمیخته	عقل از آن ذات شد انگیخته
زین دو نهد عقل یگانه اساس	طرفه که هم عقل کند این قیاس
جانب اطلاق بود میل علم	منجذب از بحر شود سیل علم
منزل او عالم بی رنگ بود	رنگ در آن خطّه بر او تنگ بود
لیک چو تمییز فزودش کشد	دل به سوی زرد و کبودش کشد
جامه هر بعد کز اطلاق خاست	بر قید تمییز قضا دوخت راست
عقل بود صادر اول به نقل	باز نظر کرد و چنین دید عقل
حق چو در خلق جهان باز کرد	خلق جهان را ز وی آغاز کرد
گفت که اقبل کمر مقبل	بست و در آمد ز در مقبل
باز به ادبار چو مأمور شد	امر پذیرفت و از او ^{۵۹۱} دور شد
صورت دوریش گر ادبار بود	معنیش اقبال بر اسرار بود
هر دو طرف ز امر چو جولان نمود	گوی کرامت بدو چو گمان ربود
پستی از او شد چو بلندی بلند	اکرم خلق آمد و خالق پسند
دامن اقبال به علمش فشرد	راه به ادبار ز تمییز برود
از دو صفت کرد دو امر امثال	آن دو مقامش بود و این دو حال
عقل ز تمییز چو خالی نشد	راه بر او ذوقی و حالی نشد
چون اثر قوت تمییز شد	عقل در آن مرتبه ناچیز شد
قوت تمییز تو گر رفت پاک	عشق تو شد زنده و عقلت هلاک
آنکه شنیدی ز مشایخ به نقل	کین ره پنهان نتوان شد به عقل

U63a

از سر صد قسم چو صبح این نفس
 عقل ممیز شد و تمییز دوست
 صاحب تمییز نشان گفت از آن
 وحدت صرف است مقام ای عمو
 4030 خواجه که تا سدره به معراج تاخت
 سدره نبُدد در سفرش منتهای
 بیش شد از عقل و سوی راز رانند
 گفت به جبریل که ای خوش رفیق
 باز ممان، عزم ره راز کن
 4035 داد جوابش ز سر عجز باز
 من چو ز قربان شدنم کیش نیست
 صد پرم از عزم درست تو رُست
 جاذبه شوق توام درکشید
 این نه همان جای قدیم من است
 4040 اَنَّمَلَه‌ای برتر از این گر پرم
 سرمه مازاغ تو داری به چشم⁵⁹²
 سرمه ز چشمت چو کند غیر دور
 غنجه این گل چو تویی زین چمن
 کوکی از عقل تو بیگانه شو

منشاء آن قوت تمییز و بس
 ضعف وی از قوت تمییز اوست
 ره ندهندش به سوی بی نشان
 کثرت تمییز نگنجد در او
 سدره ز خاک قدمش تاج ساخت
 رانند سوی منزل راز بقا
 او شد و جبریل ز بس باز ماند
 همراه اقامت نکنند در طریق
 شهر خود باز به پرواز کن
 کای به فنا⁵⁹² راه بقا کرده ساز
 قوت پروازم از این بیش نیست
 صد پرش افزود مرا از نخست
 صد قدم از جای خودم برکشید
 پای من افزون ز کلیم من است
 A51a شعله این نور بسوزد پرم
 هیچ به جز یار نیاری به چشم
 چشم تو و سرمه شود عین نور
 نشکفد از شاخ گیاهی چو من
 عشق طلب، عاشق و دیوانه شو

در بیان نفس که طلسم گنج عقل و گنج طلسم جسم است.

4045 پیروی عقل ز بیگانگی ست
 ره به سوی عشق ز دیوانگی ست

⁵⁹² کای به فنا A: کاب فنا U

⁵⁹³ « مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى » قرآن، 53/17.

علم چو شد عقل برای کمال
 بود نهان در پس دیوار آز
 رابطه با چشم چو محکم نمود
 خفت چو با چشم و بدو گفت راز
 4050 جسم شد اندر نظر وهم خویش
 مرتبه خویش چو رفتش زیاد
 رفت چو از خانه به بازی فزود
 گرچه شد از موت در این عرصه مات
 کرد همه عرصه به بازی تمام
 4055 گرچه سوی مرتبه نفس راند
 نقطه علمیّه کز او خاست نفس
 نقطه همانجا به همان یک قرار
 نفس چو القصّه نهان شد به جسم
 ساز تصرف چو ز اجسام ساخت
 4060 اوّل ساز از فلک آغاز کرد
 هر فلکی سازی و اجزاش گوش
 قابل هر تار که گوشیش بود
 زیر و بَم از تار بسایط چو ساخت
 از حرکت گفت به خود هفت راز
 4065 هشتمی انگیخت بر اینها محیط
 از نهمی باز نوا در گرفت
 گفت ز یک پرده و در یک مقام
 راز که در پرده هر ساز گفت

دید در اجسام به چشم خیال
 بر رخ خود کرد دراز چشم باز
 صورتش از وهم مجسم نمود
 کرد بر او دست تصرف دراز
 عقل مجرّد نکند فهم خویش
 عقل فرو مرد و از او نفس زاد
 بازی شطرنج خیالی فزود
 خانه اصلیش برُست از حیات
 گشت و برون نهد از آن خانه کام
 مرتبه اصلی خود را نماند
 عقل در آنجا و در اینجاست نفس
 4060 گرد خود اینجا کند از خود مدار
 جسم بر آن گنج نهان شد طلسم
 نغمه ز هر یک به مقامی نواخت
 زیر و بَمی از حرکت ساز کرد
 کرده به هر گوش ز تارِ خروش
 از حرکت نفس بر او بست زود
 از همه یک ساز مرکب نواخت
 ساخت به قانون خرد هفت ساز
 ساخت ز یک پرده نوایش بسیط
 راه همه بهر وی از سر گرفت
 آن همه آهنگ مخالف تمام
 جمله به یک پرده در او باز گفت

U63b

چون ز نباتات برآرد نوا

4070 در حیوان نقش و عمل ساز اوست

دم چو در این نی بدهد راست راه

چون حیوان صورت انسان گرفت

ساخت ز جمعیت این ساز تام

ره به مقامات از این ساز برد

4075 بلکه مقام از شغب تازه اش

هر چه به هر پرده و هر ساز گفت

گه چو کواکب ز سر التیاع

گاه ز قربت به مقام ملک

گه شود از نشو و نما نغمه ساز

4080 گاه ز امّاره برآرد نوا

گه دمش از پرده الهام خاست

گه ز رضا نغمه اش آوازه گفت

کوکبی از نفس جدا شو تمام

نفس تو گر مرکب این راه توست

ساز دهد نغمه نشو و نما

گوش ارادت پُر از آواز اوست

می رود از ثقبه حس پنجگاه

نغمه اش آهنگ دگرسان گرفت

نقش و عمل نفس به چندین مقام

وز پی او ره به سر راز برد

هست ز آواز یک آوازه اش

آن همه در پرده او باز گفت

دایره ای رسم کند در سماع

وجد کنان چرخ زند چون فلک

گه کند از نغمه حس پرده باز

گاه ز لوّامه شود رهنا

گه به طمانیه نفس کرد راست

هر نفس القصّه رهی تازه گفت

A51b راه خدا رو به فنا کن مقام

منزل آخر ز رخت جیه توست

اشارت به مکان که با جسم تو امان است.

4085 پیشتر از رستن حس از خیال

عشق ز اجساد صور ساختی

روح ز تجرید خودش بُد خبر

در نظر خُبرت او آن زمان

جسم جسد بود و محلّش مثال

با صورش روح نظر باختی

در نظرش بود مثالی صور

بود معلّق صور و بی مکان

حسنِ تجلّی چو دلش می‌ربود

شد ز مَیِ عشق چو یکباره مست

4090

خفت و به اجسام هم آغوش ماند

بعد جسد شد صدف و روح در

در جسد از راهِ مقامِ مثال

در برش افشرد و به بر درگرفت

گفت ز شکلش به فشردن نشان

4095

اولش افتاد مروری به علم

چون به هم افشردش و در برگرفت

در نظرش قوّتِ علم و حضور

چون تو به خود زور درآری به خویش

جسمِ تو هرچند نه دیگر شود

4100

از جسد و شکل و زوهم فراغ

جسم و مکان دست به هم داده‌اند

مستیِ عشقِ صورش می‌فزود

شست ز تجرید به یکباره دست

جسم شد و روح فراموش ماند

زو صدفِ بعد جسد گشت پر

چونکه فرو رفت به علم و کمال

هر نفس افشردنش از سر گرفت

U64a

گشت جسد جسم و فراغش مکان

شکل جسد یافت حضوری به علم

شکلِ حضوری دگر از سر گرفت

شکل جسد یافت کمالِ ظهور

قوّتی از خویش برآری به خویش

در نظرِ علمِ تو اظهر شود

جسم و مکان زاد بدین یک دو لاغ

هر دو به یک بار به هم زاده‌اند

تنویرِ این مقامِ جهتِ دفعِ ظلمتِ اوهام.

نی چو تو در واقعه بینی صور

کثرتِ ذکرِ تو و هشیاریت

تا همه در دیدِ تو محضِ خیال

4105

ز آن صورتِ عقل چو گوید نشان

دیدِ تو از حس چو نشانش نکرد

غفلتت از خواب چو آورد زور

وز خود و از واقعه داری خبر

داد در آن واقعه بیستاداریت

آمده هر یک ز معانی مثال

آن همه دانی که ندارد مکان

عقل هم اثباتِ مکانش نکرد

و آن صورتِ داد فریب و غرور

خواب در آن واقعه غفلت فزود

کوکبی از راه مگردان عنان

4110

وآن همه محسوس و مکانی نمود

ره ز مکان نیست سوی لامکان

در بیان زمان که تابع مکان است.

تائزنی بر سر اجسام پای

حرف تعین چو به خلق جدید

واهمه انگیخت گه دید او

شد متجدد ز تعین نقط

نقطه اول که نهان کرد ذات

نقطه دیگر چو برآورد سر

نقطه یکی حاضر و آن حال بود

چون نقط از مدرکه دید اتصال

کرده به تجدید نقط کشف راز

آن خط وهم است که خوانی زمان

قطره نماید خطت اندر نزول

4115

4120

کی شودت عالم بی جای جای

نوبه نو از لوح کهن شد پدید

غفلتی از سرعت تجدید او

مغلطه واهمه اش ساخت خط

مدرکه زان قطع نکرد التفات

مدرکه شد ملتفت آن دگر

مدرکه ماضی به تصور نمود

کرد خطی واهمه آن را خیال

خطی از آن وهم کشیده دراز

دهر به اوهم دهد زان نشان

منکر این بحث مشو ای فضول

تقریر و همی که در این سخن باقی ست.

نقش تعین چو ز رخ لوح شست

کرد نخستین چو ز دامن فشانند

مدرک اول چو نمائند یقین

در دومین چونکه ندارد ثبات

نقطه اول چو برفت از خیال

4125

نقش دگر ساخت شبیه نخست

در دوم ادراک نخستین نمائند

با دوم آن مدرکه نبود قرین

سوی نخستش نبود التفات

باد دمش نیست درست اتصال

A52a

دفعِ وهم.

مسأله و هم خط آمد غلط	واهمه دیگر شد و نبود نقط
هرچه در او بود از این نیز رُست	چون دومین هست شبیه نخست
داشت چو بر نقطه اول نظر	مدرکه در حرفِ نخست ای پسر

U64b

اظهارِ بعضی اسرارِ زمانِ مشتمل بر دو بیان: بیانِ اول در ذکرِ لازمی از
لوازمِ اختلافِ ادوار و ذکرِ کونِ اول و مدتِ عمرِ حوادثِ زمانی ذکرِ لازم
اختلافِ ادوار.

ملفتش هست همان نقطه نیک	4130 در دومین غیرِ نخست است لیک
این خطِ وهمی بودش در نهاد	مدرکه در هرچه زمانی فتاد
طولِ خط از کثرتِ عددِ نقط	قَلَّتِ نقطه قَصَرِ قَدْ خط
یک خطِ معلوم در این انتظام	نیز بودِ مختلفِ الارتسام
گه ز سرِ غفلت و گه ز انتباه	زانکه کند مدرکه نقطه نگاه
گاه قلیل آید و گاهی کثیر	4135 ملفتش زان نقط و دل‌پذیر
قَلَّت و کثرتِ قَصَر و طول شد	نقطه چو در مدرکه معقول شد
زین سبب ادوار بودِ مختلف	مختلف آمد نقطِ مؤتلف
مدرکه در واهمه داد اختلاف	نقطه تعیین همه بُد بی‌خلاف
بر حسبِ خلق در ادوار سیر	واهمه هم کرد در این کهنه دیر
کی اثرِ وهم بود متّحد	4140 مختلف الحکم چو شد مستعد
خطّ زمانِ مختلف آمد در او	و هم چو آورد به ادوار رو
غفلت و آگاهی درک است و وهم	لازم ادوار در این طور فهم
خطّش از ادوار مخالف نمود	نقطه چو گاهی کم و گه بیش بود

ذکرِ کونِ اوّل و مدّتِ عمرِ حوادثِ زمانی.

نقشِ حبّابی چو فرو شست آب	گر ز همان نوع بر آرد حباب
4145 گرچه نمانده‌ست ز اوّل اثر	ثانیِ آن راست ز اوّل خبر
در نظرِ خویش همان اوّل است	یک دو نبیند چو نه او احول است
داد مر او را به شهود بقا	خطّ بقا کاتبِ دارالقضا
واهمه بر خواند روان جست و زود	حجّتِ او بهر بقای وجود
ور بود از نوعِ دگر آن حباب	جلوه در او نوعِ دگر کرده آب
4150 آینه کرد اوّل از او در غلاف	وآینه‌اش ز اوّل خود گشت صاف
اوّل دیدارِ خودش داد دست	رخ به رخ آینه خود نشست
حرفِ نخستین همه رو شسته شد	حرفِ خود از لوحِ خودش رُسته شد
داد از این مرتبه تا انتها	خلقِ جدیدش به تجدّد بقا
موجِ تعینِ چو ز نوعِ دگر	باز از این بحر بر آورد سر
4155 اوّل کونِ دگری داد و باز	راهِ بقایِ دگری کرد ساز
زاوّلِ خود و آخرِ خود هر یکی	عمر از این نشئه بُرد اندکی
مدّتِ این نشئه چو آخر شود	عمرِ ابد بر همه ظاهر شود

بیانِ دوم در طیّ زمان و نشرِ آن.

خطّ زمان را که دهد در نظر	غفلت از افراد تعینِ قصر
غفلت و مستی چو به غایت رسید	کوتهیِ خطّ به نهایت رسید
4160 دامنِ خود درک ز عادت فشاند	طیّ زمان آمد و عادت نماند
بعد سه صد سال نه اصحابِ کُهِف	باز چو گفتند به هم خوابِ کُهِف
مدّتِ ده قرن بر آن قوم نوم	بود همه یومی و بل بعضِ یوم

در نظرش روزی و کمتر نمود	بعثِ غریب از پسِ صد سال بود	
خطِ زمانی شود افزونش طول	باز چو در مدرکه نبود ز هول	
نشرِ زمان آید و عادت رود	طول ز عادت چو زیادت شود	4165

تقریرِ واقعیتِ یکی از اساطینِ اربابِ کشف که مبتنی بر نشرِ زمان است.

نشرِ زمان کرد ز پیری سؤال	تازه مریدی ز سرِ ذوق و حال	
واقعۀ خویش در این راز گفت	پیر ز دیدش خبری باز گفت	
داشتم از خلقِ جهان خلوتی	گفت گهی در طلبِ سلوتی	
ساختم از تفرقه خلوت حصار	در طلبِ جمع نمودم فرار	
پختگیِ ذکرِ دلم فکر سوخت	چون نظرِ فکر مرا ذکر دوخت	4170
حالِ مقامات خیالم نمود	جذبۀ ذکر چو ز حس در ربود	
کشتی افکنده در آن بحرِ ژرف	بادِ وزان دیدم و بحری شگرف	
کرده چو ملاح به دریا مقرر	موطنم از کشتی و من در سفر	
نی به شبم خواب و نه روزم قرار	در نظرم سالِ سفر شد هزار	
بر همه محفوظ مرا در خیال	قصۀ هر سال و تفصیلِ حال	4175
عید نمودم به صلاتش قیام	هر رمضان روزه ^{۵۹۴} گرفتم تمام	
یک به یکم یاد بُدی بی غلط	سایرِ حالات همه زینِ نمط	
مدّتِ آن واقعه کردم قیاس	باز چو گشتم به حس و احتباس	
بود همه صبحدمی تا طلوع	از سفرِ غیبتِ من تا رجوع	
کردم از این گونه سفر چند بار	نیست نهان نشرِ زمان کاشکار	4180

⁵⁹⁴ رمضان روزه U؛ روزه رمضان A

تحریر اشکالی که در این مبحث^{۵۹۵} به بعضی خواطر راه یابد.

وهم در این واقعہ دارد شکی	ممانع تصدیق شود اندکی
گوید از این مبحث تو بی غلط	طول دهد خط زمان را نقط
دور شود بی شک و بی اشتباه	راه زمان در قدم انتباه
خطوه تعیین شد و چون زاگهی	گشت بسی رفت ز ره کوتاهی
لیک در این لحظه به خلق جدید	این همه تکرار نماید بعید
4185 گرچه که تکرار تعیین رواست	این همه در لحظه واحد خطاست

دفع اشکال.

عین چو یابد ز تعیین وجود	کثرت مشهود نماید شهود
کثرت اگر چند خیالی بود	وز صور و نقش مثالی بود
در حس اگر زانکه مکانش بود	عادت ترتیب و زمانش بود
4190 آن اثر و حکم حس اندر مثال	وهم ز عادت همه بند و خیال
فی المثل ار دفعیش افتد شهود	وهم زمانی کندش در نمود
قدر زمانی که به حس باید آن	وهم همان قدر نماید زمان
حالت دفعی چو زمانی نمود	U65b نیست تعجب که زمانی فزود
یک نفس از عمر در این حالها	از مدد و هم شود سالها
4195 عمر تو از و هم فزاید چنین	تا خرد و عشق چه زاید بین

تقریر منشأ زمان بر وجهی که همان دیوانه می گفت.

گفت همان عاقل دیوانه رو	گنج نهان کرده ای ویرانه رو
کز نفسش حال زمان کن قیاس	عمر بر انفاس چو دارد اساس

⁵⁹⁵ که درین مبحث U: درین که مبحث A

در تو به تدریج درآید درون
 گرچه شود هر نفسی مضمحل
 سازد از انفاس تو وهم امتداد 4200
 خطّ زمانی⁵⁹⁶ که کشد رای تو
 پاسِ نفس دار که آگه شوی
 سوی تو انفاس به اجمال تاخت
 از دل تو کرد چو تحویل ساز
 زآمدنش در تو چو نوشد حیات 4205
 باز به رفتن چو سفر ساز کرد
 هست شهودت گه تحویل او
 آنکه ز تو پرده بر این راز بست
 چون برود جان ز تعین رهد
 کوکی از حال مکن انتقال 4210
 حال وطن ساز و ز خود کن سفر
 طیّ زمان کن همگی حال شو

باز به تدریج برآید برون
 واهمه سازد به همش متصل
 بند زمان بر تو نهاد
 نقطه آن هست نفس های تو
 زود به منزل که از این ره شوی
 با دل تو عشق به اجمال باخت A53a
 گشت سوی اصل به تفصیل باز
 داد تو را سوی بدن التفات
 چشم به تفصیل تو را باز کرد
 بی شک و بی شایبه تفصیل او
 خلق جدیدت به نفس باز بست
 آمدنش باز تعین دهد
 ماضی و مستقبل خود ساز حال
 پیش و پس راه میافکن نظر
 همراه آن آنی و سیال شو

اشارت به منشأ خوارقِ عادت در افعال علی الاجمال.

هرچه به وجدان تو مقذورِ توسست
 خارقِ عادت همه آسان بود
 آیتِ آنها همه در شأنِ توسست 4215
 چون ز خدا اذن بود بی قصور
 اذنِ حق آن حالتِ وجدانی است

دهر در آن تابع و مأمورِ توسست
 قدرتِ آنت چو به وجدان بود
 شأنِ تو وابسته به وجدانِ توسست
 خارقِ عادت ز تو یابد ظهور
 فعلِ خود از قدرتِ ربّانی است

⁵⁹⁶ خطّ زمانی A: خطّی زمانی U

4220 اذن در آن فعل چو نبود ز حق
 رشته وجدان همه در دست اوست
 آنکه گهی نفس تو بیند به خواب
 قدرت آن نفس تو در خویش یافت
 یافت تو آتش قدرت فروخت
 قدرت آن بود تو را بیش از این
 قدرت تو بر تو فراموش ماند
 4225 بود تو را قدرت رفتن بر آب
 چونکه کند خواب حجابت رفیق
 رفع حُجُب گر کنی ای خواجه تاش
 حق چو دهد یافت به بیداریت
 کوکی اندر ره عادت منیست
 4230 خارق آن هم به رخت در سفر
 سالک ره را به سفر ای سلیم
 رهبر گل صدر رسالت پناه

بیان وجوه خاصه مطلق به مقیدات.

وحدت مطلق که بود آشکار
 هر یک از آن کثرت آینه سان
 4235 دیده چو مطلق به رخ خویش داشت
 دید در آن آینه ها روی خویش
 فصل هر آینه ز باب رخس
 اصل مباحث چو ز فهرست یافت

حالت و وجدان که قید آن محق
 صید خوارق همه در شست اوست
 مشی تو بی دغدغه بر روی آب
 وز ره این یافت سوی آن شتافت
 دغدغه و خوف در آن شعله سوخت
 لیک ندیدی چو به چشم یقین
 دید تو با عجز هم آغوش ماند
 دیدن عجز تو بر آن شد حجاب
 بر تو ز تو حق بگشاید طریق
 4235 بر تو شود راز تو بی خواب فاش
 مست شود عقل ز هشیاریت
 راه ز عادت به سعادت چو نیست
 منزل خوفیست روان بر گذر
 هست ز قدرت خطری بس عظیم
 نی سوی حق برد ز قدرت پناه

U66a

منشأ کثرت شود از اعتبار
 نبودش از زنگ تشخص نشان
 هر یک از آن آینه ای پیش داشت
 کرد ز هر یک نظری سوی خویش
 بود چو فهرست کتاب رخس
 در پی تفصیل مسایل شتافت

آینه‌ها بود مباحث وسیع
 آینه‌های همه مصقول و صاف 4240
 آینه در آینه‌ها روی خویش
 تاب به تشخص به همین یک نسق
 قید چو آینه اطلاق بود
 آینه قید چو بسیار یافت
 صورت هر شخص که گردد عیان 4245
 هست به مطلق ز مقید دری
 قید و مقید چو بود عین او
 نسبت عینیت و این اختصاص
 فیض ز مطلق چو بدین رابطه
 واسطه در فیض بود سر به سر 4250
 زانکه نیارد که کند اقتناص
 و آنچه تواند که نماید قبول
 گاه در انعام چنین نعمتی
 داد ز منعم به تو نعمت نشان
 گفت بزرگی ز بزرگان دین 4255
 منزل آخر ز رهش در سفر
 پیر که شد رهبر راه خلاص

آمده فهرست غلافی جمیع
 هر یک از آن آینه‌ها را غلاف
 دیده و افکنده نظر سوی خویش
 آینه از آینه می‌ساخت حق
 وجهی از اطلاق در او می‌نمود
 وجهش از آن کثرت تکرار یافت
 هست در او معنی وجهی نهان
 در نرود از در او دیگری 4250
 شین مقید نشود غین او
 هست ز مطلق سوی او وجه خاص
 یافت مقید نبود واسطه
 بهر مقید ز وجوه دگر
 شارد هر فیض از این وجه خاص
 از ره این وجه گر آرد نزول
 واسطه باشد ز پی حکمتی
 واسطه خواجه مبین در میان
 کآنکه سفر کرد ز راه یقین
 هست بر این وجه فکندن نظر
 راه نماید به سوی وجه خاص

A53b

حکایت پادشاهی که بر قصر بلند نشسته و بر بنین و حفده خود در بسته
و از مشغله ایشان رسته و به جانب هر یک درجه‌ای ساخته و بر هر یک
از درجه او نظر انداخته بود.

بود شاهی را به جهان ده پسر	هر یک از آن را پسران دگر
تختگش بود به قصری بلند	کنگره‌اش رسته ز دستِ کمند
شاه بر ایشان در خود بسته بود	مجلسش از مشغله‌شان رسته بود
4260	لیک به هر یک نظری ز اختصاص
هر پسری را طرفی جای ^{۵۹۷} داد	U66b شاه جهان داشت به یک وجه خاص
کردی از آن روزنه‌هاشان نگاه	روزی از قصر به سویش گشاد
نور شه از روزنه‌ها تافتی	شاه نژادان همه منظور شاه
4265	دل چو یکی را به پدر سوختی
جذب شه از روزن او با کمند	پستیش از پست و کشیدی بلند
چون سرش از روزن خود بر شدی	بر در آن روزنه‌اش سر شدی
شاه فسونی چو بر او خواندنی	محو شه از خویش جدا ماندنی
چون بشدی هوشش و گشتی تباه	خواندیش افسون دگر بار شاه
4270	چون به فسون دگرش در زدی
هوش ز دل رفته چو باز آمدی	محرم شه صاحب راز آمدی
کوکبیا قید تو ز اندازه شد	هر نفست قید دگر تازه شد
جفتِ تَقید مشو و طاق شو	قید رها کن ره اطلاق او
ذره پستی تو و روزن بلند	نور فرو هشته ز روزن کمند
4275	روزنت از نور چو شد رهنمای
	پست مشو سوی بلندی گرای

⁵⁹⁷ طرفی جای U: طرف جای A

اشارت به هویتِ قوَّتِ فاعله که به معونَتِ عاقله منشأ صناعات و مبدأ
شعبِ حروف و مقاماتِ اصوات است.

هست تو را قوَّتِ ای خواجه تاش	در تو ز احکام و اثر بر تو فاش
گاه بدان دفعِ تصادم کنی	گاه بدان دخل و تزاخم کنی
گاه رسانی به عدد زان ضرر	گاه کشی تنگِ صدیقی به بر
هست بدو گیرِ تو و دارِ تو	بل همگی کارِ تو و بارِ تو
آنکه تو گویی که فلان راست زور	هست از این قوَّتِش آن شور و بور
بر تو از او چند شمارم اثر	هست به وجدان چو تو را زو خبر
نی چو تو دلوی ز چهی برکشی	ثقلش اگر با تو کند سرکشی
قوَّتِ انگشتِ تو را خم کند	بر رسنش چنگِ تو محکم کند
دستِ تو را میل دهد بر هوا	در پیِ آن دلو بجنبید ز جا
میلِ ارادی که ز دستِ تو رست	بود از آن قوَّتِ چالاک و جست
دستِ تو را میلِ ارادی کشید	دلو به قسر از پی دستت دويد
زورِ تو کآن دلو برآرد ز چاه	در تو بود فاعله بی‌اشتباه
قوَّت و زوری که ز خود یافتی	جانبِ افعال چو بشتافتی
فاعله در نفسِ خود آن را شناس	در دگران نیز ز خود کن قیاس
نقشِ بدایع ز عمل زو چو رست	کارِ صنایع همه زو شد درست
قصِدِ کتابت چو کنی فی المثل	در طلبِ نقشِ حروف از عمل
لوح به دستِ تو نگه دارد او	خامه در انگشتِ تو بفشارد او
در پیِ علمِ تو قدم بر قدم	اوست که تحریک نماید قلم
علمِ تو چون راه به حرفش نمود	او قلمست بررد بدان راه زود
زو چو قلم راهِ رقم برگرفت	تیز در آن راه قدم برگرفت

A54a

U67a

بس که قدم تیز کشید از تعب
 داد سرش باز به راه دوات
 علمش اگرچه مدد کار شد
 سایر اعمال بر این کن قیاس
 زاد ز تأثیر وی اندر نفس 4300
 بر در مخرج چو نفس در زند
 بوسه زند رویش و در برکشید
 ور کند آهنگ مقامی نفس
 سازد از آن پرده به سازندگی
 اوست رونده به ره بیشه‌ها 4305
 نیک در اجسام صنایع نگر
 هرچه ز اعمال بشر شد تمام
 زو حیوان هم همه افعال خویش
 گر تو در او نیک تفکّر کنی
 او ز اثرهات نماید مثال 4310
 قطره نماید به تو خود را ز تن

خشک‌زبان ماند^{۵۹۸} به ره تشنه‌لب
 تا ز سیاهی خورد آب حیات
 بار در این کار بر او بار شد
 چون همه بر فاعله دارند اساس
 طایر حرفی که پرید از قفس
 فاعله چون حلقه ز در سر زند
 کسوت حرفی به برش درکشید
 فاعله بر حنجره از بیش و بس
 راه مقامات نوازندگی
 گرچه بود رهبرش اندیشه‌ها
 کآن همه داد از اثر او خبر
 یافت ز ترتیب وی این انتظام
 سازد و ترتیب دهد حال خویش
 کثرت آثار تدبّر کنی
 گشته ز یک شعره معلق خیال
 بحر در آن قطره نهان موج‌زن

حکایت غلامی که جهت پادشاهی در خدمت آثار مختلفه بسیار اظهار
 کرد و پادشاه بعد از اطلاع بر آن در صدور آن همه از او به تنهایی
 متعجب و حیران ماند.

بود شهی داشت وزیری حکیم^{۵۹۹}

در شب و روز آمده شه را ندیدم

⁵⁹⁸ ماند U: مانده A

⁵⁹⁹ وزیری حکیم A: وزیر حکیم U

حاجتی ار در دلِ شَهِه تـاـفـتـی
 بر درِ شَهِه بـوـد فـراوانِ غـلام
 بـوـد غـلامـی ز غـلامـانِ وی 4315
 مـقـبـل و قـابـل بـدو فـرمان مـدیر
 جـبـهـه او را ز سـعـادت رـقـم
 حـاجـتِ شَهِه عـرض نـمودی و زـیر
 بر سـرِ کـاری کـه و زـیرش گـماشت
 رـفـت بر اـین گـونـه بـسی رـوزگـار 4320
 کـارِ غـلام از خـود و انـدازه رـفـت
 شـاه صـباحی بـه تـماشـای مـلـک
 دـید عـمارات و بـساتین و باغ
 هـر طـرفی سـاختـه قـصری بـلـند
 شـرح عـمـل‌های غـلامش تـمـام 4325
 طـرفـه کـه چـون مـلـکِ شَهِه آراستی
 شـاه کـه سـر تا بـه قـدم چـشم بـود
 شـد هـمـه تـن نـرگس و در جـست و جـو
 بـا نـدما گـفت کـه اـیـنها کـه سـاخت
 صـاحبِ اـین سـاز نـوا بـایـدش 4330
 گـفت و زـیر ای شَهِه عـالی مـقام
 صـورتِ او هـست یـکی در شـمار
 هـر نـفسی هـر چـه دـلِ شـاه خـواست
 شـاه چـو اـین قـصـه شـنودن گـرفت

او بـه فـراست هـمـه در یـافـتی
 هـر یـک از آن داشـت قـبـولِ تـمـام
 زـیرک و چـالاک و بـسی نـیک‌پـی
 خـدمـتِ شَهِه را نـبـد از وی گـزیر
 در هـمـه رـاهـیش مـبارک قـدم
 جـملـه بر آن زـیرکِ فـرمان‌پـذیر
 یـک سـرِ مـو مـیلِ تـجاوـز نـداشـت
 زـیرکِ مـقـبـل هـمـه رـوزه بـه کـار
 هـر طـرف از مـلـکِ شَهِه آوازه رـفـت
 گـشت کـنان رـفـت بـه صـحرای مـلـک
 گـشـته مـزارع هـمـه اطـرافِ راغ
 کـوتـه از آن نـورِ بـصر را کـمـند
 مـن نـتـوانم کـه کـنم و السَّلام
 بـودی از آن گـونـه کـه شَهِه خـواستی
 چـشم بـه هـر باغ چـو نـرگس گـشـود A54b
 رـفـت سـرِ شَهِه بـه تـحیـر فـرو
 کـز پـیِ اـین سـاز دـهـیـمـش نـواخت U67b
 درخـورِ اـین فـضـل و عـطا بـایـدش
 نـقش هـمـه شـد عـمـلِ اـین غـلام
 لـیک بـه مـعـنی سـت فـزون از هـزار
 مـن هـمـه وا گـفـتم و او کـرد رـاست
 حـیرتـش القـصـه فـزودن گـرفت

4335	کآنچه نهان بود مرا ⁶⁰⁰ در ضمیر	روشن و پیدا ز چه شد بر وزیر
	وآنچه بدانست چو تقریر کرد	هم به همان وجه که تصویر کرد
	وین همه تصویر عجب هم تمام	بی مددی چون شود از یک غلام
	هست وزیرم ز عجایب غریب	باز غلامم ز غرایب عجیب
	کوکی از فاعله غافل مباش	عاقله خود هست به تو خواجه تاش
4340	عاقله با فاعله چون یار شد	بر در بار آمدی و کار شد

ذیلِ طرفِ دوم در شکرِ نعمتِ تمامی و عذر خواستن از جرأت با شیخ نظامی رَوْحُ اللَّهِ رُوحَهُ وَ فَتَحَ عَلَيْهِ مِنْ أَبْوَابِ الرَّحْمَةِ فُتُوْحَهُ.

شکر که این آینه شد ساخته	وز دو طرف روشن و پرداخته
شکر که پولاد به دم گرم شد	ز آتش دل پیکر او نرم شد
شکر که شد آتش دل کوره ساز	داد در آن جواهر او را گلداز
شکر که سوهان زبان گشت یار	تیزی دندانۀ او کرد کار
4345 شکر که دل صیقلِ فکرت به جنگ	از رخ آیینۀ خود برد زنگ
شکر که عشق آتشِ حیرت فروخت	خرمنم از شعلۀ غیرت بسوخت
شکر که این لحظه که خاکسترم	آینه را بهر جلا درخورم
شکر خدا کین همه انعام اوست	نعمتِ اتمام ز اکرام اوست
بحرِ کرم کرد به امواجِ خاص	دامنِ من پر گهرِ اختصاص
4350 ریخت گهر بحرِ کرم بی فسوس	ساختمش زیورِ این نو عروس
چون رخِ این حور بیاراستم	آمد از آن گونه که می خواستم
حور چو خوب است و بهشتی سرشت	دوزخی است آنکه رُخش دید زشت
مشریت ای خواجه گر انصاف شد	دُردی من در قلدحت صاف شد

⁶⁰⁰ نهان بود مرا A: مرا بود نهان U

صاف ده و صاف خور و صاف شو

4355 آب تو صافی ست مکن اضطراب

از گل تو آب چو شد تیره رنگ

آب تو چون تیره شد از خاک جو

ور بود آب تو ز انصاف صاف

بر تو که هر بار که یادش کنی

4360 ز آینه خور بیری زنگ میغ

ور تو نداری سر اصلاح این

روشن و صافش به صفا نوش کن

وجه کس را ز جمیع وجوه

نقص کسی از همه رو نیز نیست

4365 وجه کمال همه می بین به حال

بلکه در آن نقص که بردی گمان

من که از این بحر شدم مغترف

من که بود منشأ گفتم شنید

در دهم بار کسی کین شنفت

4370 لیک چو او مرد و نهان شد ز خلق

گرچه جوانی بودش بس صواب

طرفه که با نقص تمامی کنم

نی غلطم همره او کی روم

در خبر چشمه چو او مبتداست

4375 هست ستاره به جهان بی حساب

سوی صفا از ره انصاف شو

تا نشود از گل تو تیره آب

آینه دید تو بگرفت زنگ

آینه ام رو ننماید در او

وز جهت آینه باشد خلاف

چاره اصلاح فسادش کنی

صیقل اصلاح نداری دریغ

این قلدح از دست منه بر زمین

تیره و دُریش فراموش کن

نیست کمالی بر دانش پژوه

U68a رو تو و بر دیده⁶⁰¹ تقایص مایست

هست کمال تو ز دید کمال

هست یقین وجه کمالی نهان

ناقص و بر نقص خودم معترف

گفته من و ا ندهد اهل دید

گفته او بار دهد آنکه گفت

A55a رقص کنان رفت و بینداخت دل

معارضه مرده نگویید جواب

همره شیخ نظامی کنم

پیش قدم اوست من از پی روم

مقتدیان را همه او مقتداست

لیک یگانه است و یکی آفتاب

گـوهرِ نظمـی که از آن بحر زاد
 پنج گهر بر کفِ چون بحر یافت
 دست همه پنجهٔ سختش چو بست
 دستش از آن پنجه که در گنجه داد
 می‌سزد از زانکه کند آفتاب 4380
 بهر بیاضش بود اندر سواد
 گرم زند از سر مهرش رقم
 بود چو همسایهٔ دل جانِ او
 هرچه بر این مایده گسترده‌ام
 شد دهنِ من سخنش را زبان 4385
 چون نفسش با دهنم راز گفت
 راهنمون گشت به راهِ صواب
 چون همه خود کرد به من شاعری
 شعر چو سحر به دمِ دل فریب
 بهر دل آینه بسی ساختند 4390
 هر که در او صورتِ دل نقش بست
 آینه خوش روشن و صورت‌نماست
 هر که دلِ او نبود دیده‌اش
 گرچه بود آینه صورت‌پذیر
 کوکی آینهٔ دل چون صفاست 4395
 روشن و صاف است و نظر خیره‌ساز
 دست بکش چند کشی تیرِ لاف
 لافِ تو تیر است و به سختی نشان

ساحلِ ایام ندارد بیاد
 بنجهٔ نه چرخ بدان پنج تافت
 جمله نهادند برش پشتِ دست
 تاب بسی دست به سر پنجه داد
 بر فلک از نسخهٔ او انتخاب
 صفحهٔ مه کاغذ و پرتو مداد
 تیز کند خطِ شعاعی قلم
 دل سحری رفت به مهمانِ او
 زلله ز مهمانیش آورده‌ام
 پس سخنِ او بودم در دهان
 همنفسِ من شد و خود باز گفت
 ورنه که گفتی سخنش را جواب
 خود نکند عیبِ من از ساحری
 برد ز دل صبر و ز جان هم شکیب
 لیک چنین پاک نپرداختند
 معنیش از صورت و از نقش رست
 نورِ دل و دیدهٔ بینا کجاست
 آینه‌ام نیست پسندیده‌اش
 هیچ در آینه نبیند خریر
 دادنش از نفسِ کدورت خطاست
 در دمِ نفسش چه کنی تیره‌باز
 در رخِ مردم ز کمانِ گداز
 می‌دهد از پستیِ تو در کمان

دعوی تو هست ز هستی تو

مرده شود ساز خموشی کفن 4400

گر تو بمیری ز خود ای بوالهوس

در طلبِ منزلِ پائیندگی

چند بمانی تو چوئی بندِ خویش

با دهنی هست تو را اتصال

در نفسش چون نفسِ تو گداخت 4405

رُست بلندیش ز پستی تو

جانِ پدر مرده نگوید سخن

عشق کند زنده تو را در نفس

نیست به جز مرگ ره زندگی U68b

دم زنی از خویش و ز پیوندِ خویش

وز نفسِ اوست تو را این کمال

آن نفسِ زنده جاوید ساخت

خاتمه کتاب در فضیلتِ خاموشی.

چونکه خموشی ست ز گفتن فره

هست سخن چون گره و رشته باد

چون سخن از باد گره بسته است

چرخ به انفاس ز تن رشته تافت

از سخنش هرزه گره بر مده 4410

رشته عمرت که ز تن یافت ساز

چون گره اندر دل رشته نشست

نفس چو روی از گره رشته تافت

تا به سر آنچه مرا در سر است

من به گره رشته چو کوتاه کنم 4415

قصر سخن سست تر است از حباب

کنگره از باد کشد بر هوا

گفتن و سنجیدن شعر از هوس

بیهده بر باد چه بندی⁶⁰² گره

در گره رشته نباشد گشاد

خامشی از بندِ گره رشته است

عمر شد آن جمله چو پیوند یافت

رشته نه کوتاه شود از گره

گشت ز پیوندِ نفس ها دراز

بر نظرت راه به سر رشته بست

دل ز نفس ره به سر رشته یافت

رشته انفاس مرا رهبر است

منزلِ خود در وسطِ ره کنم A55b

ناشده معمور شود خود خراب

لیک هم از باد در آید ز پا

بیهده پیمودنِ باد است و بس

⁶⁰² بندی U: بندم A

گرچه جگر گوشه دل شد سخن

این نه بسش عیب که تا زاد مرد 4420

گر هوشش هست ز مردن نجات

بیهوده از گفت میفکن خروش

تیغ زبان را ز دهان شد غلاف

تیغ به خون ریز چو بیرون کنی

جوهر تیغت که دل آرای توست 4425

بود چو اژدر دهننت زهرپاش

زهر نهان تو زبان چو مار

گرچه زبان جوهر ربانی است

شمع که از تیغ زبان سر فراخت

طوطی اگر زانکه بیستی نفس 4430

خامه که شد تیز زبان در بیان

عنبر تر گرچه دهانش فشاند

رفت نگونسار تهی و تباه

غنچه به طفلی که دهان بسته بود

دادیش از مهر به مهد شجر 4435

شد چو پریشان و گشاده دهان

صبح که در دم نفسش نور داد

حال دل روشن خود گفت و بس

شعر نه بر راه بلدایت رود

کرد به ایمان و صلاح و عمل 4440

گر نگذشتی ز من آفات شعر

نادره در حُسن به وجه حَسَن

خوبی و حسنش همگی باد برد

ظلمت صمت است بر آب حیات

یا سخن خیر بگو یا خموش

بر مکش این تیغ به دستان ز لاف

حلق غلافش همه پر خون کنی

تیزی سوهان جگرسای توست

زهر تو را مار زبان کرد فاش

کرد ز سوراخ دهان آشکار

تیز چو شد تیغ پشیمانی است

تیغ سر افکنش و در دم گداخت

بند نکردی کسش اندر قفس

تیغ بریدش سر و شق زد زبان

گشت زبانش سیه و خشک ماند

سر زده، پی کرده به آب سیاه

جمع بُد از تفرقه و آرسنه بود

دایه شب شیر ز باد سحر

کنده و آواره شد از خانمان

وز دم صدقش به صفا مهر زاد

گشت به خون غرقه از آن یک نفس

پیرو شاعر به غوایت رود U69a

سینه شعر مرا حق بدل

مغلطه دادیم قیاسات شعر

من شدمی مرکز و شعرم بسیط	خط خطایا شده بر من محیط
ور نشدی کثرتِ ذکرم پناه	گشتمی از غفلت و نسیان تپاه
ظلم سخن کرد مرا منکسر	جز به خموشی نشوم متصر
عذر سخن چون به سخن خواستم	شد کمیم بیش و فزون کاستم
عذر گناهم چو گناهی بود	بر گنهم عذر گواهی بود
چند به بیهوده خروشان شوم	به که به وادی خموشان شوم
کوکبی این گفتن بیهوده چند	بر مکش آهنگ سخن بس بلند
گرچه ز عشاق سخن خوش نواست	راه مقامات خموشی ست راست

حکایت پادشاه زاده‌ای که از سر هوش نصیحت خاموشی از استاد گوش کرد و به تکرار آن سبق و تذکاران ورق یاد سخن فراموش کرد و ذایقه- اش بی واسطه الفاظ با شکرستان معانی پیوند ساخت و طوطی زبان را در قفس دهان از پرواز بیان بند ساخت.

بود شاهی را پسری ماه روی	وز همه رو داشت بدو شاه روی
سرو قدی، لاله رخی، گل‌عذار	حُسن رخس باغ جهان را بهار
در زده دل دست به دامان او	بر زده جان سر ز گریبان او
چون لبش از تنگ شکر گفته راز	مانده ز حیرت دهن پسته باز
چون دهن او ز شکر بسته تنگ	پسته به عناب شکر کرده رنگ
شور شکر خنده چو انگبختی	پسته ز عناب شکر ریختی
داده ز بادام به پسته نوید	جان به شکر بسته ز پسته امید
چشم سیاهش به کمینه نگاه	کرده بسی خانه مردم سیاه
جان به دهان برده ز نطقش گمان	سوی عدم رفته ز راه نهان

غمزّه ز چشمش چو کمین ساختی
 4460 رازِ خود از عقلِ دهانش نهفت
 ز آن خبر آهنگِ عدم ساز کرد
 شمعِی و ارواحِ چو پروانه‌اش
 غمزّه او بنید فنا می‌گشود
 غمزّه او پیشروِ جذبِ حق
 4465 هر که ز عشقش سبقی گوش کرد
 طفلِ ره غمزّه او عقلِ پیر
 غمزّه او گشته جهانی به ناز
 سحر ز بادام بر انگیزی
 داده به بادام فریبِ ملک
 4470 گردِ سمندش به گه دار و گیر
 ماهِ رخس چون زدی از گردِ تاب
 نخل ز ناوک چو به دل کاشتی
 از غمِ گیسوش سیه مشکِ ناب
 عشقِ رخس آتشی افروخته
 4475 تا نرسد خال و رخس را گزند
 در لبِ او چشمه حیوان نهان
 ماهِ رخس را چه نخشب پناه
 صورتِ چشمش که همه نور بود
 روحِ گرامیش ز صفّ عقول
 4480 برده به میدانگه کسبِ کمال
 قوتِ هر مرتبه کز عقل زاد

فتنه به هر گوشه در انداختی
 واهمه در خفیه بدو باز گفت
 نیست شد و عزمِ ره راز کرد
 گنجی و عالم همه ویرانه‌اش
 لعلِ لبش راه بقا می‌نمود
 درسِ فنا داد خرد را سبق
 درسِ خودی جمله فراموش کرد
 کودک و در مکتبِ عشقش اسیر
 لعلِ لبش کرده ز سر زنده باز
 معجزه اندر شکر آمیختی
 وز شکرش رفته شکیبِ فلک
 ساخته ارواحِ مقدّس عیبر
 گرد در آن تاب شدی ماهتاب
 خنجرِ او آب همی‌داشتی
 4490 زرد زرشکی رخِ او آفتاب
 عقلِ چو خاشاک در او سوخته
 آتشِ دل کرده سویدا سپند
 خضرِ خطش راه نموده بدان
 مطلعِ آن ماه چو یوسف ز چاه
 پرتوی از معنیِ روحش نمود
 تاخته بر نفس و بدن در نزول
 گوی مقامات به چوگانِ حال
 آن همه بالفعل بدش مستفاد

در سفرِ قدس و ره انتباه
 از حدقِ حدس نظر کرده باز
 کرده چو از فطرتِ خود اقتباس
 آتشِ حدسش چو بر افروختی 4485
 منزلِ صد ساله فکر و نظر
 در دلش از خلُقِ حسن صد نهال
 اصل همه آبکش از عقل و شرع
 داده همه موسمِ احوالِ نیک 4490
 گرچه ز هر فضل بُدش رایتی
 نطقِ بلیغش به کلامِ فصیح
 حسنِ معانی گه تصویرِ او
 مادرِ طبعش همه ابکار زاد
 لطفش از ایضاحِ معانی بکر
 برده به تحریر ز هر مدعا 4495
 بس که به تقریرِ عیان می نمود
 گرچه ملک زاده به فضل و کمال
 گرچه به حکمت ز جهان گوی برد
 صحبتِ داناست به دانا نکو
 نی که دو آینه چو یک دل شوند 4500
 صورت و نقش [ی] که یکی یافته
 آینه ها هست ز ارواح پاک
 پاک ز هر زنگ شک و زنگِ ریب
 لیک چو آینه تو زنگ داشت

قنوتِ قدسیه نمودیش راه
 وز نظر و فکر شده بی نیاز
 زو نظری آمده فطری قیاس
 خرمین افکار در او سوختی
 یک قدمش بود ز ره در سفر
 رشته همه در چمن اعتدال
 رفته بر افلاک ز هر اصل فرع
 میوه ز اقوال و ز افعال نیک
 بود ملک زاده به نطق آیتی
 غیب نموده به کنایت صریح
 برده دلِ عقل به تقریرِ او
 زیورش از لفظِ گهر بار داد
 بسته در حاجتِ مفتاح فکر
 ظاهرِ تقریرِ درستش خفا
 مسئله را حاجتِ برهان نبود
 بود در آن ملک عیدیم المثال
 شاه جهانش به حکیمی سپرد
 گردد از او رشته دانش دو تو
 روی برد هر دو مقابل شوند
 جمله شود در دگری تافته A56b
 روی به روی تو در این تیره خاک
 روشن و صافی همه بر نقشِ غیب
 صورتِ غیبی از آن ننگ داشت

4505	هر نفسی چون تو دم از خود زدی دیده بخارِ نفسِست خیره کرد عکس در آینه نتابد ز غیب پورِ شه القصّه قرین شد به پیر آینه‌اش بود چو مه منجلی	تیره شد آینه ز زنگِ خودی و آینه‌ات نیز دمت تیره کرد دیده‌ تو نیز نبیند ز عیب ماه قران کرد به مهرِ منیر کرد تقابل به خورشِ ممّلی
4510	نور کم‌ودت ز قمر کرد دور گفت به استاد که ای چون مسیح از دم تو پرده من ساز یافت گرچه فزون گشت مرا علم و حال شادیم افزود و ز غم کاستم	صحبِ شمش همگی ساخت نور در نفسِست معجزِ احیا صریح مرغِ گلینم ز تو پرواز یافت خایفم از آفتِ عینِ الکمال چاره این غم ز تو شد خواستم
4515	از کلماتِ که همه جامع است چشمِ ملک دفع کند زان غبار یک سخنم گو که گه بُردومات چونکه بر آن علم نمایم عمل گفت حکیم ای به سخن بی‌همال	هر یک از آن جان تنِ سامع است گوشِ فلک سازد از آن گوشوار در دو جهانم دهد از غم نجات ره روم ایمن ز خطا و زلل طوطیِ شکر لب شیرین مقال
4520	می‌برد از عقل حدیثِ شکیب نطقِ تو چون خوان کشد از اَمْنِحه کنگره نطقِ تو کآن شد بلند ترسم از این رخنه پستِ فراخ پند من این است که خاموش باش	نطقِ تو افسونِ ملایک فریب چون مگسانند اُولی اُجْنَحَه ⁶⁰³ رنخه پستی‌ست ز بهرِ گزند تنگ شود بر تو ز دزدان مناخ ترکِ زبان کن همگی گوش باش
4525	گر هوست آبِ خضر نوشی است	چشمه در این ظلمتِ خاموشی است

⁶⁰³ « الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنَحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ »، قرآن، 35/1.

گوشِ مَلِک‌زاده چو پندش شنید
 تیغِ زبانِ راست خموشی سپر
 تا نشوی کُشته به زخمِ خلاف
 بود شه اندر سفر و در حضر
 وحشتی ار^{۶۰۴} زخمِ زدی در غمش 4530
 حالِ خطابش ز مقامِ کلام
 بهرِ سماعِ سخنش هوشِ شاه
 داشت یکی روز ز حالی عظیم
 قبضِ بودِ درخورِ بسطِ ای پسر
 چونکه عروج است به قدرِ نزول 4535
 از همه اعلاست چو انسان یقین
 حسنِ رُخش احسنِ تقویم شد^{۶۰۷}
 اقرب و اعلاست گه اتصال
 خواند پسر را برِ خود شهریار
 بارِ غم از گردنِ دل طرح کرد 4540
 داشت پیِ ریشِ جگر مایمی
 گفت پدر را چو پسر گوش کرد
 حبسِ نفس کرد و نظر برگماشت
 هر نفس از غیب چو بی‌غیب زاد
 شاه چو آن دید فرو برد سر 4545

ترکِ سخن گفت و خموشی گزید
 گر سپرت نیست بودِ بیمِ سر
 تیغِ زبان را ز دهان کن غلاف
 شیفتهٔ حسنِ بیانِ پسر
 اُنس به شهزاده بُدی مرهمش
 برده ز شه قبضِ بسطِ مقام
 رفته برون^{۶۰۵} هر نفس از گوشِ شاه
 شاه جهان قبض و ملالی عظیم
 وجدِ مقامات دهد زین خبر
 در همه بر قدرِ طلوع است افول
 اسفل از آن شد ز همه سافلین^{۶۰۶}
 جانبِ سفل از پیِ تعلیم شد
 ابعاد و ادنی ز ره انتقال
 تا بودش در غمِ دل غمگسار
 و آن غم و اندوهِ جگر شرح کرد
 تا ز جگر گوشه رسد مرهمی
 بست دهان دم زد و خاموش کرد
 مرد و در انفاس تصرف گذاشت
 عیبِ تصرفِ مدهش در نهاد
 آه بر آورد ز سوزِ جگر

604 از A: U

605 برون: A U

606 « ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ »، قرآن، 95/5.

607 « لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ » قرآن، 95/4.

	گفت که ای بابلِ بستانِ نطق	از تو پیر آوازه گلسستانِ نطق
	شاه چو آن دید فرو برد سر	آه پیر آورد ز سوزِ جگر ⁶⁰⁸
	مست لبِ لعلِ تو کانِ سخن	پیر گهر از توست دهانِ سخن
	گوهرِ کانِ تو چو در کانِ نهفت	جانِ سخن از همه چون جانِ نهفت
4550	کوه شدی هیچِ نجیبی ز جا	لیک ندا را ز تو بُود صدا
	شاه بدین گونه بسی خیر و شر	گفت و جوابی نشنید از پسر
	پس همه گفتند وزیرانِ شاه	کای شه دریا دلِ کان دستگاه
	گفت نکو داشت چو شهزاده خو	چشمِ بدی یافت ز گفتِ نکو ⁶⁰⁹
4555	هر که کمالیش بُودِ همنشین	عینِ کمالیش بُود در کمین
	گفت نکو داشت چو شهزاده خو	چشمِ بدی یافت ز گفتِ نکو
	آنچه در آن داشت کمالش جمال	بود همان منشأ عینِ الکمال
	از سهر و کثرتِ تکرارِ او	وز نظیر و قوتِ افکارِ او
	روحِ دماغش خللی یافته‌ست	وز سخنش دلِ مللی یافته‌ست
	نفرتش از خلق و سکوت از سخن	شد اثرِ خلوتِ او ز انجمن
4560	اصلِ مزاجش چو سلیم است و پاک	زین اثرِ عارضِ سودا چه پاک
	شاید اگر زانکه به عزمِ شکار	شاه کند جانبِ صحرا گذار
	بشکفد از زهتِ صحرا گلش	برگِ نواساز کند بلبش
	غنجه لعلش بگشاید دهن	ببلِ نطقش بسراید سخن
	از طربِ گشت و نشاطِ شکار	در دلِ شهزاده نماند غبار
4565	ز آینه صافِ شهنشه مگر	طوطیِ او در سخن آید دگر
	رایِ وزیران پسندید شاه	رفت برون با سپهی صبحگاه

⁶⁰⁸ این بیت در نسخه A دو بار نوشته شده است.

⁶⁰⁹ این بیت در نسخه U دو بار نوشته شده است.

برد ملّک‌زاده به خود هم رکاب
 بر سر ره‌شان ز قضا بلبلی
 باز رها کرد بر او بازدار
 بلبل از آوازه خود صید شد 4570
 گفت ملّک‌زاده که استاد من
 بلبل اگر زانکه بیستی دهان
 گر نشنیدی کسی آواز او
 بازی چرخش نکشیدی به در
 چونکه ملّک‌زاده دهن باز کرد 4575
 کانچه بر او رفت ز چنگال باز
 چونکه شنیدند حدیثش سپاه
 کآن لب شیرین سخن آغاز کرد
 قفل عقیق از در درج گهر
 گفت دهانش دگر اسرار غیب 4580
 معدن یاقوت گهر ریخت باز
 باز دهانش به سخن باز شد
 زین خبر خوش چو نسیم بهار
 گشت ز غم خسرو فروزانه شاد
 زود جگر گوشه خود را بخواند 4585
 گفت ز هر گونه حدیثی بدو
 کرد شه آهنگ ز هر پرده راست
 بسته لب از ذکر و سر افکنده پیش
 از ره وادی خموشان به تک

همچو مه اندر قدم آفتاب
 بود خروشنده به گرد گلی
 باز پی افکند بر او روزگار
 دردم از اطلاق نفس قید شد
 داد در آن نکته به من داد من
 زخم نخوردی نه سنان زبان
 ماندی از این قوم نهان راز او
 چنگل بازش نخلیدی جگر
 شرح غم بلبلک از باز کرد
 بود همه بهر زبان دراز
 زود رساندند بشارت به شاه
 باز در تنگ شکر باز کرد
 باز شد و ریخت برون زان دُر
 غیب عیان گشت به اخبار غیب
 بر گهرش پسته شکر ریخت باز
 باز وجود و عدم انباز شد
 خوش شد و بشکفت چو گل شهریار
 نقد بسی گنج به شکرانه داد
 پهلوی خود بر سر تختش نشاند
 تا شنود گفت وی از گفت‌وگو
 لیک ز شهزاده صدایی نخاست
 رسته ز فکر خود و احوال خویش
 رفته درون بسته برون از فلک

4590 شسته و در پهلوی شه مسندش

هرچه که شه کرد سؤال و خطاب

با تو بگویم که چه گفت آن شگفت

گفت که من مرده‌ام از خویشتن

شاه بر آشفته که ای بی‌وفا

4595 از پی مرغی بودت صد خطاب

گر ز خموشی ست تو را ره به وصل

اصل توام فرع منی در شمار

چونکه از این گونه بسی گفته شد

نیست به جز کبر و غضب اصل نار

4600 رنگ دخانش به گهی التهاب

در تف یک شعله که افروز داد

گفت شهنشه به امیری که خیز

دست پسر گیر و بیفکن سرش

زود ببر زود سر این پسر

4605 برد امیرش به در از خوف شاه

چونکه ملک‌زاده برون شد ز در

گفت که آه از جگر ریش آه

دوش خرد بار نصیحت کشید

آه که من پند پند رفته‌ام

4610 پند حکیم ار پندیرفتمی

گر ز جوانی و خلاف و جدل

از چه نشد تجربه از بلبلم

بود سفرها ز خود اندر خودش

داد جوابش به سکوت از جواب

تا تو بدانی که خموشی ست گفت

ای شه من مرده نگوید سخن

A57b گشت ز اندازه برونست جفا

من ز تو پرسم تو نگوئی جواب

از چه فراموش کنی حق اصل

قطع ز اصلت ندهد وصل بار

از غضب و کبر شه آشفته شد

بلکه بود نار از آن یک شرار

بر نظر عاقله گردد حجاب

خرمن صد مهر و وفا سوز داد

زود برونش بر او خونس بریز

نزد پدر نیست جز این کیفرش

تا دگری این نکند با پدر

مانده در آن خیره و حیران سپاه

آه بر آورد ز سوز جگر

آه که دل کرد نصیحت تباه

ترک نصیحت به فضیحت کشید

ترک خموشی به سخن گفته‌ام

گفته بلبل ز چه وا گفتمی

بر سخن پیر نکردم عمل

تا نوزد باد فنا بر گلم

4615 گَر بُدِی اَندر دِلِ مَن خبرتِی
 عبرتِی از بلبِل و از کِکارِ او
 پیشِ کس این طوطیِ نغمه‌سرا
 هر که چو بلبِل هنرش گفتن است
 گر نه چو بلبِل شدمی نکته‌گو
 عیبِ سخنِ گفتمش و عیبِ مَن
 گفتمش از عیبِ سخن شد هلاک
 4620 عیبِ وی از گفت و مَن از گفتِ عیبِ
 ای چو هنرِ عیب به چشمِ شهود
 حلمِ تو گر کرد مرا عیب‌کوش
 عذرِ مَن از گفته‌ مَن در پذیر
 اصلِ عبارات به القای توسل
 4625 نسبتِ گفت ار به تو باشد عطاست
 نقصی اگر هست به وهم و خیال
 نقصِ مَن آمد ز کمالِ به جوش
 گفته‌ مَن خود نسزد در شمار
 اصلِ گناهان همه مَن بوده‌ام
 4630 هستی مَن عینِ گناه مَن است
 نامه‌ مَن زین گنه آمد سیاه
 بی‌خودم از خود کن و از یادِ خود
 جذبۀ تو پخته کند کارِ خام

بودیم از قصَّه او عبرتِی
 دادیم اندیشه گفتارِ او
 از پسِ بلبِل نکشیدی نوا
 چنگلِ بازانش غلِ گردن است
 صیدِ اجل کی شدمی همچو او
 4615 هم به سخن گفت زبانِ سخن
 خود به سخن نیز شدم عیناک
 گشته‌ام امروز چو او جفتِ عیب
 یافته از رحمتِ عامت وجود
 مغفرتت گشت مرا عیب‌پوش
 گفته‌ مَن بر مَن بی‌دل مگیر
 وصلِ اشارات به ایمای توسل
 4620 لیک چو نسبت به مَن آمد خطاست
 آن همه نسبت به تو باشد کمال
 هست کمالِ تو مرا نقص‌پوش
 در گذر از گفتِ مَن و در گذار
 گر به سکوت ار به سخن بوده‌ام
 منشأ احوالِ تباه مَن است
 4625 محو کن از نامه‌ مَن این گناه
 یادِ خودم یادِ مده تا ابد
 شد سخنِ ناقصم اینجا تمام

SONUÇ

Kevkebî, 15. asırda İran coğrafyasında yaşamış, döneminin önemli bilim dalları olan edebiyat ve astronomi gibi alanlarının yanı sıra tasavvuf alanında da uzmanlaşmış, ömrünün son yıllarında farklı ülkelere seyahatler düzenlemiş ve ömrünün son yıllarını daha çok dini eğitimler verip öğrenci yetiştirerek geçirmiş, her ne kadar edebî eserler kaleme almış olsa da daha çok dini yaşantısı ile öne çıkmıştır. Kevkebî, dönemin siyasi durumundan uzak durmuş, bilgi birikimini kendinden sonraki kişilere aktarma konusunda ciddi çalışmamalar yapmış, mensubu olduğu Nakşibendiyye tarikatına ve bu tarikata mensup kişilerin eğitimlerine katkıda bulunmak için eserler kaleme alıp dersler vermiştir. Kevkebî, ömrünün son yıllarını Mekke’de din ve tasavvuf dersleri vererek geçirmiş ve Mekke’de hayata gözlerini yummuştur.

Bu çalışmamızda, hayatı hakkında yeterli bilgiye ulaşamadığımız ve tanınmayan hamse sahibi bir şair olan Kevkebî’nin Hamse-i Muhayyire adlı hamsesinin ilk mesnevisi olan Âyîne-i Dil adlı eseri tanıtılmaya çalışılmıştır. İncelediğimiz bu eserde müellifin yaşadığı dönemin siyasi, edebî ve dini durumu, hayatı, eserleri, dönemin ve kendisi kişisel üslubu hakkında bilgilere yer verilmiştir. Çalışmamızda, şair ve eserleri hakkında daha önce yapılmış herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması ve bilinen bir şair olmaması gibi nedenler göz önüne alındığında aşağıdaki değerlendirmeleri yapabiliriz.

Kevkebî, hayatı ve eserleri hakkında daha önce herhangi bir çalışma yapılmamış ve bilinmeyen hamse sahibi bir şairdir. Müellif, eserlerini kaleme alırken ilk hamse sahibi şair olan Nizâmî-i Gencevî’den etkilenmiş ve hamsesini oluşturan mesnevilerinin her birini Nizâmî-i Gencevî’nin mesnevilerinin vezni ile kaleme almıştır. Kevkebî, tez konumuzu oluşturan Âyîne-i Dil adlı mesnevisinde vahdet-i vücûd düşüncesinin temelini oluşturan hazarat-ı hamse tabiri ile ifade edilen varlık âlemlerini ve mertebelerini konu edinmiştir.

Bu kapsamda Âyîne-i Dil mesnevisi, Kevkebî'nin tasavvufî düşüncesini ve mensubu olduğu tarikatın kainatın var oluş amacına olan bakış açısını yansıtmayı yönüyle önemli bir eser olduğunu göstermektedir. Ortaya koyduğumuz bu çalışmanın, bilinmeyen bir hamse şairi olan Kevkebî'nin ve eserinin tanıtılması, hamse, mesnevi, tasavvuf ve vahdet-i vücûd gibi konular üzerine yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdulganî en-Nablusî : **Âriflerin Tevhidi**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003.
- Aga Bozorg-i Tehrânî : **ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi’ş-Şî‘a**, C. XIX, Necef, Matbaatu’l-Garî, 1355 h.
- AKA, İsmail : **Timur ve Devleti**, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- AKA, İsmail : “Şâhruh”, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, s. 293-295.
- AKSU, Hüsamettin : “Hurûfîlik”, **DİA**, C. XVIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, s. 408-412.
- ATALAY, Mehmet : **İran Edebiyatı Tarihi Başlangıçtan Geznelilere Kadar**, İstanbul, Demavend Yayınları, 2018.
- ATEŞ, Ahmed : **İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler-I (Üniversite ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri)**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1968.
- ATEŞ, Süleyman : “Hazarât-ı Hams”, **DİA**, C. XVII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, s. 115-116.
- BAHÂR, Muhammed Takî : **Sebkşinâsî yâ Târîh-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî**, C. I-III, 3. bs., Tahran, Muessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1349 h.
- BİLGİN, Azmi : “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”, **İlmî Araştırmalar**, sa. 1, 1995, s. 61-82.
- BROWNE, E. Granville : **Ez Sa‘dî tâ Câmî**, Çev. Ali Asgar-ı Hikmet, Tahran, 1362 h.
- BROWNE, E. Granville : **Ez Senâyî tâ Sa‘dî**, Çev. Gulâmhuseyn Sadrî Efşâr, Tahran, İntişârât-ı Morvârid 1351 h.
- CÎLÎ, Abdülkerim : **Varlık Mertebeleri – Meratib-i Vücut ve Beyan-ı Hakikat-i İbtida-i Küll-i Mevcud**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul, Furkan Kitaplığı, 2006.
- ÇAĞLAR, Ali İhsan : **15. Yüzyıl Mâverâünnehr’inde Nakşîliğin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hâce Ahrar ve Dönemi (1450–1490)**, Ankara, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.
- ÇELİK, İsa : “Tasavvufi Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb‘a Anlayışı”, Ankara, **Tasavvuf – İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2003, s. 159-184.
- ÇİÇEKLER, Mustafa : “Mesnevi”, **DİA**, C. XXIX, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2004, s. 320-322.
- DİHHODÂ, Ali Ekber : **Emsâl ve Hikem**, Tahran, İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1383 h.
- Ebu’l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî : **Hadîkatu’l-hakîka**, Tsh. Muhammed Takî Müderris Razavî, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, 1374 h.
- ENVERÎ, Hasan : **Ferheng-i Bozorg-i Sohen**, C. I-VIII, Tahran, İntişârât-ı Sohen, 1381 h.

- ERDEM, Hüsamettin : “Sadreddin Konevi’de Varlık Mertebeleri ve İbni Arabi ile Mukayesesi”, **Sadreddin Konevî “Tasavvuf, Felsefe ve Din”**, Ed. Erdal Baykan, Fatih Kaleci, Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018, s. 206-224.
- Es-Seyyid Muhammed eş-Şillî el-Yemenî : **es-Senâu’l-bâhir bi-tekmîli’n-nûri’s-sâfir**, San’a, Mektebetu’l-irşâd, 2004.
- eş-Şeyh el-Fâzıl el-Muhakkık Alâaddîn el-Kirmânî : **el-Aşeretü’l-kâmile**, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, No. 5377.
- Ferîduddîn-i Attâr : **Mantuku’t-tayr**, 3. b., Tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, İntişârât-ı Tehrân, 1353 h.
- FERÎVER, Huseyn : **Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân ve Târîh-i Şuarâ**, 10. bs., Tahran, Çâp-ı İttilâât, 1342 h.
- GULÂMRİZÂÿÎ, Muhammed : **Sebkşinâsî-i Şî’r-i Fârsî ez Rûdekî tâ Şâmlû**, Tahran, Neşr-i Câmî, 1381 h.
- Hâcû-yi Kirmânî : **Hamse-i Hâcû-yi Kirmânî**, Tsh. Saîd-i Niyâz-ı Kirmânî, Kirman, İntişârât-ı Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-ı Şehîd-i Bâhuner, 1370 h.
- Hâfız-ı Şîrâzî : **Dîvân-ı Hâfız**, Ganî Kazvînî nüshası üzerinden nşr. Rızâ Kâkâ’î Dehkurdî, Tahran, İntişârât-ı Kaknus, 1380 h.
- HAYYÂMPÛR, Abdülhuseyn : **Ferheng-i Sohenverân**, C. I-II, Tahran, İntişârât-ı Telâye, 1368 h.
- HUMÂÿÎ, Celâluddîn : **Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân**, Kum, Muessese-i Neşr-i Humâ, 1375 h.
- HUSEYNÎ MÎLÂNÎ, Nîdâ : “Tasavvuf ve Hayât-ı İctimâî; Berresî-i Cihetgîrî-i Do Tarîkat Nakşibendî ve Nimetullâhî Der Hovzehâ-yı İktisâdî ve Siyâsî Der Asr-ı Tîmûrî”, **Mutâlaât-ı Câmiasînâhtî**, Tahran, Behâr û Tâbistân., Dvre: 23, sa. 1, 1395 h., s. 236-260.
- HUSEYNÎ, Seyyid Muhammed Takî : **Fihrist-i Destnivîshâ-yı Fârsî-i Kitâbhâne-i Ayasofya (İstanbul)**, Tahran, Muze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, 1390 h.
- HUSREVŞÂHÎ, Rızâ : **Şî’r ve Edeb-i Fârsî der Kişverhâ-yı Hemsâye (Asyâ-yı Sağîr) tâ Sede-i Dehom-i Hicrî**, 2. bs., Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Terbiyet-i Muallim, 1354 h.
- İKBÂL-İ ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs : **Târîh-i Îrân ez Sadr-i İslâm tâ İnkırâz-ı Kâcâriyye**, Tahran, İntişârât-ı Hayyâm, 1386 h.
- İmâm Celâluddîn b. Ebî Bekr Suyûtî : **el-Câmiu’s-sağîr fî ehâdîsi’l-beşîri’n-nezîr**, C. I, Beyrut 1410/1990.
- İNAL SAVÎ, Saime : “Senâî”, **DİA**, C. XIV, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2009, s. 502-503.
- İRŞÂDÎ FARD, Âdil : **Ferheng-i Vâjegân-ı Turkî der Zebân ve Edebiyyât-ı Fârsî**, Erdebil, İntişârât-ı Bağ-ı Endîş, 1379 h.
- İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî : **Keşfu’l-hafâ ve muzîlu’l-ilbâs amme’s-tehere mine’l ehâdîsi alâ elsineti’n-nâs**, C. I-II, Kahire, 1351-1352 h.
- KANAR, Mehmet : “Nizâmî-i Gencevî”, **DİA**, C. XXXIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 183-185.
- KARAHAN, Abdülkadir : **Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no: 2659, 1980.

- Kemâluddîn Abdurrezzâk Semerkandî : **Matlau's-sa'deyn ve Mecmau'l-bahreyn**, C. I, Tsh. Abdulhuseyn Nevâî, Tahran, Pejûhişgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî, 1383 h.
- KEVKEBÎ : **Hamse-i Muhayyire**, Ayasofya Yazma Eserler Kütüphanesi, No. 3855, t.y., y.y.
- KEVKEBÎ : **Hamse-i Muhayyire**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No. FY 1398, t.y., y.y.
- KHALILOLLAHI, Shahla : "Hazarât-ı Hams der Şurûh-i Muhtelif-i Fusûsu'l-hikem-i İbni Arabî", Meşhed, **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Meşhed (İlmî – Pejûhişî)**, 1387 h., Bahâr, sa. 160, s. 137-150.
- KOCATÜRK, Saadettin : Fars Dili ve Edebiyatında Nesir Türleri ve Üslûp Özellikleri, **DTCF Dergisi**, C. XXXI, sa. 1-2, 1987, s. 263-291.
- KONUK, Ahmet Avni : **Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi**, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- KOŞİK, Halil Sercan : **Bâkî'nin el-İ'lâm bi-A'lâmi Beledi'llâhi'l-Harâm Tercümesi (Fezâ'il-i Mekke) İnceleme-Tenkitli Metin**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2018.
- MAHCÛB, Muhammed Ca'fer : **Sebk-i Horâsânî Der Şi'r-i Fârsî**, Tahran, İntişârât-ı Firdevsî ve Câmî, 1345 h.
- Mevlânâ Celâluddîn, Rûmî : **Mesnevî-i Ma'nevî-i Mevlevî**, C. III, Haz. Tevfik Subhânî, Tahran, Sazmân-ı Çâp ve İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, 1373 h.
- MÎR CA'FERÎ, Huseyn : **Târîh-i Tîmurîyân ve Turkmenân**, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı İsfahân, 1388 h.
- MOHADJERÎ, Fatemeh : **Ayasofya Kütüphanesinde Mevcut Olan Farsça Manzum Eserler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975.
- MUSAFFÂ, Ebu'lfazl : **Ferheng-i Istilâhât-ı Nucûmî bâ Vâjehâ-yı Keyhânî der Şi'r-i Fârsî**, Tebriz, İntişârât-ı Muesse-i Târîh ve Ferheng-i İrân, 1357 h.
- MUHÂCİR, Necef Alî : **Ferhengnâme-i Zenân-ı Pârsîgûy**, Tahran, Neşr-i Evhadî, 1384 h.
- Muhammed Dâvûd-i Kayserî-i Rûmî : **Şerh-i Fusûsu'l-hikem**, Tsh. Celâluddîn-i Âştîyânî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1375 h.
- Muhammed Huseyn b. Halef-i Tebrîzî : **Burhân-ı Kâtî**, C. II, 2. bs., Tahran, Kitâbfurûşî-i İbni Sînâ, 1342 h.
- Mütercim Âsım Efendi : **Burhân-ı Katı**, Haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs, Ankara, 2000.
- NASÎRÎ CÂMÎ, Hasen : "Bismillâhirrahmânirrahîm (Teemmulî ber Te'sîr-i Üslûb-i Beyt-i Âğazîn-i Mahzenu'l-esrâr-ı Nizâmî ber Mukallidân)", **Faslnâme-i Tahsîsî-i Edebiyyât-ı Fârsî-i Dânişgâh-ı Âzâd-ı İslâmî-i Meşhed**, Meşhed, Dovre: 5, sa. 22, Tâbistân, 1388 h., s. 7-19.
- Nizâmî-i Genceî : **Mahzenu'l-esrâr: Metn-i 'İlmî-İntikâdî ez Rûyi 14 Nusha-ı Hattî**, Tsh. Behrûz Servetiyân, Tahran, İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1389 h.
- PEGULEVSKAYA, N.V., vd. : **Târîh-i İrân (ez Devrân-ı Bâstân tâ Pâyân-ı Sede-i Hicdehom-i Mîlâdî)**, Çev. Kerîm Kişâverz, Tahran, İntişârât-ı Peyâm, 1353 h.

- PÎRÂNÎ, Mansûr : “Pejûhişî der Asl ve Menşe’-i Temsilî ez Hadîka-i Senâyî ve Mesnevî-i Mevlevî”, Tahran, **Faslnâme-i İlmî ve Pejûhişî-i Pejuhişhâ-yı Edebiyyât-ı Tatbîkî**, Pâyîz, Dovre: 7, sa. 3, 1398 h.
- PÛLÂDÎ, Hasen : **Tashîh-i Metn-i Manzûme-i «Tîrâzu’n-nubuvve» Eser-i Kevkebî (Alâuddîn-i Kirmânî)**, Urumiye Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî Gurûh-i Zebân ve Edebiyyât-ı Fârsî, 1396 h.
- RECEBÎ, Muhammed Huseyn : **Meşâhîr-i Zenân-ı Îrânî ve Pârsîgûy**, Tahran, İntişârât-ı Surûş, 1374 h.
- RIZÂYÎ, Abdulazîm : **Târîh-i Deh Hezâr Sâle-i Îrân (ez Silsile-i Gazneviyân tâ İnkîrâz-ı Safeviyye)**, C. I-IV, Tahran, İntişârât-ı İkbâl ve Dur, 1378 h.
- RYPKA, Jan, vd. : **Târîh-i Edebiyyat-ı İran (ez Devrân-ı Bâstân tâ Kâcâriyye)**, 3. bs., Çev. İsmâ Şihâbî, Tahran, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1385 h.
- Sadreddîn-i Konevî : **Tercume ve Metn-i Kitâbu’l-fukûk yâ Kilîd-i Esrâr-ı Fusûs-ı Hikem**, Tsh. Muhammed Hâcûyî, Tahran, İntişârât-ı Mevlâ, 1371 h.
- SADRÎ Cemşîd : “Tarîkathâ-yı Te’sîrgozâr-ı Horâsân der Asr-ı Tîmûriyân”, **İrfân-ı İslâmî (Edyân ve İrfân)**, Zencan, Dânişgâh-ı Âzâd-ı Zencân, Bahâr, Dovre: 6, sa., 23, 1389 h., s. 217-241.
- SADRÎ NİYÂ, Bâkır : **Ferheng-i Me’sûrât-ı Mutûn-i İrfânî**, Tahran, İntişârât-ı Sadâ ve Sîmâ, 1380 h.
- SAFÂ, Zebihullâh : **Târîh-i Edebiyyât der Îrân**, 10. bs., Tahran, İntişârât-ı Firdevs, 1369 h.
- SAFÂ, Zebihullâh : **Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân (Hulâsa-i Cild-i Sevvom-i Târîh-i Edebiyyât der Îrân)**, C. I-IV, 11. bs., Tlh. Seyyid Muhammed Turâbî, Tahran, İntişârât-ı Firdevs, 1373 h.
- SAFÂ, Zebihullâh : **Târîh-i Ulûm ve Edebiyyât-ı Îrânî**, Tahran, İntişârât-ı İbni Sînâ, 1347 h.
- SÂNÎ, Seyyid Mahmûd Yusûf – ZAHMETKEŞ ZENCÂNÎ, Huseyn : “Mutâlâa-i Tatbîkî-i Hazarât-ı Hams ez Dîdgâh-ı Kayserî ve İmâm Humeynî”, İsfahan, **İlâhiyyât-ı Tatbîkî**, 1395 h., s. 125-142.
- Senâi-yi Gaznevî : **Hadîkatu’l-hakîka ve şerî’atu’t-tarîka**, Tsh. Muhammed Takî Muderris Razavî, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehrân, 1368 h.
- SUBHÂNÎ, Tevfîk : **Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân**, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Peyâm-ı Nûr, y.y.
- SUYÛTÎ, İmâm Celâluddîn b. Ebî Bekr : **el-Câmiu’s-sağîr fî ehâdisi’l-beşîri’n-nezîr**, Beyrut 1410/1990.
- SUNAR, Cavit : **Ana Hatlariyle İslâm Tasavvufu Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- ŞÂHMARASÎ, Pervîz Zâre : **Ferheng-i Vâjegân-ı Dahîl-i Turkî Der Zebanhâ-yı Fârsî ve Arabî**, Tahran, İntişârât-ı Tekdiraht, 1391 h.
- ŞEMÎSÂ, Sîrûs : **Ferheng-i Telmîhât**, 2. bs., Tahran, Neşr-i Mitra, 1386 h.
- ŞEMÎSÂ, Sîrûs : **Sebkşînâsî-i Şî’r**, 6. bs., Tahran, Neşr-i Mitra, 1393 h.
- ŞEMÎSÂ, Sîrûs : **Seyr-i Gazel Der Şî’r-i Fârsî (ez Âğâz tâ İmrûz)**, Tahran, İntişârât-ı Firdevs, 1370 h.

- Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî Şerefuddîn Ali Yezdî : **ez-Zav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'**, C. V, Kahire, Mektebetu'l-kudsî, 1353 h.
- Tacuddîn Hüseyin bin Hasan-ı Hârezmî : **Zafernâme**, C. I, Tsh. Seyyid Saîd Mîr Muhammed Sâdık ve Abdülhuseyn Nevâî, Tahran, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, 1387 h.
- Takıyyuddîn Muhammed b. Muhammed Evhadî-i Belyânî : **Şerh-i Fusûsu'l-hikem**, C. I-II, Tsh. Necîb Mâyil-i Herevî, Tahran, İntişârât-ı Mevlâ, 1364 h.
- TAUER, FELIX : **İrfânu'l-âşıkîn ve İrsâtu'l-ârifîn**, C. VI, Tsh. Zebîhullâh-ı Sâhibkârî ve Âmine-i Fahrî Ahmed, Tahran, İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, 1379 h.
- TERBİYET, Muhammed Ali : "Timurlular Devrinde Tarihçilik", C. XXIX/113, **TTK Belleten**, Çev. Ahmet Ateş, 1965, s. 49-69.
- TOKMAK, Naci : "Mesnevî ve Mesnevîgûyân-ı İrânî", **Mecelle-i Mîhr**, Dey Mâh, sa. 5, 1316 h., s. 225-231.
- TOSUN, Necdet : "İran", **DİA**, C. XXII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 416-424.
- TOSUN, Necdet : "Nurbahşiyye", **DİA**, C. XXXIII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 248-249.
- TOSUN, Necdet : "Timur ve Timurlular'ın Tasavvuf Ehli ile Münâsebetleri", **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu**, Ed. Abdolvahap Kara ve Ömer İşbilir, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2007.
- TÛSÎ, Muhammed Emîn Edîb : **"Ferheng-i Lugât-ı Edebî"**, C. II, Tahran, Muessese-i Mutâlâât-ı İslâmî, 1388 h.
- TUMAN, Nail : **İstanbul Üniversitesi Türkçe Hamseler Kataloğu**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1961.
- UNAT, Yavuz : "Uluğ Bey", **DİA**, C. XXXXII, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2012, s. 127-129.
- UNAT, Yavuz : "Kırânât", **DİA**, C. XXV, Ankara, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, s. 437.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya : **İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru**, 3. bs., İstanbul, Ülken Yayınları, y.y.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya : **Türk Tefekkürü Tarihi**, C. II, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1933.
- ÜNVER, İsmail : "Mesnevi", **Türk Dil Kurumu Dergisi**, C. LII, sa. 415-417, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 430-563.
- WİTKAM, Jan Just : **Inventory of the Persian Manuscripts in Leiden University Library**, Leiden, 2002.
- YÂRŞÂTIR, İhsân : **Şi'r-i Fârsî der Ahd-i Şâhruh (Nîme-i Evvel-i Karn-i Nohom) yâ Âğâz-ı İnhitât der Şi'r-i Fârsî**, Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1334 h.
- YAZICI, Tahsin, KURNAZ, Cemal : "Hamse", **DİA**, C. XV, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 499-500.
- YILDIRIM, Nimet : **Fars Edebiyatında Kaynaklar**, Erzurum, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- YUVALI, Abdülkadir : "Ebû Said Mirza Han", **DİA**, C. X, İstanbul, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, s. 224-225.
- ZINKEISEN, Z. W. : **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.I, Ed. Erhan Afyoncu, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2011.

ÖZGEÇMİŞ

Harun ÖNER

İlk ve orta öğretimimi Van’da tamamladım. 2004 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde lisans eğitimime başladım ve 2008 yılında lisans eğitimimi tamamladım. 2012 yılında yüksek lisans eğitime İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı’nda başlayıp 2014 yılında buradan mezun oldum. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı’nda doktora eğitimime başladım. Evli ve üç çocuk babasıyım.